

Kossuth Lajos, legendák hőse

ÍRTA
HEGEDŰS LÓRÁNT

ATHENAEUM
IRODALMI ÉS NYOMDAI RÉSZVÉNYTÁRSULAT KIADÁSA
BUDAPEST

ÍRÓI ELŐSZÓ.

Gróf Széchenyi István életének és éjszakájának regényét írva, bejelentettem, hogy »Trilógiát tervezek, melynek második kötete: Kossuth«. Ezt a Kossuth-könyvet itt adom át az olvasónak. Hogy aránylag ily rövid idő alatt — két évnek munkája után — már a nyilvánosság elé merek lépni hősem legendás életével, annak oka az, hogy részben a hosszú Széchenyi-kutató-sok útján, részben »Kossuth« című színjátékomhoz, melyet 1927-ben mutatott be a Nemzeti Színház, sok Kossuth-anyagot gyűjtöttem s rostáltam át. Ám még így is sokkal, de sokkal nagyobb (nehézségekkel kellett megbirkóznom, mintsem vállalkozásom elején elképzeltem.

A Kossuth kutató nemcsak azzal a nehézséggel küszködik, hogy egy majdnem százesztendő élet óriási anyaga szét van szórva három világrészben s így nemcsak a hazai, a bécsi s a turini levéltárakban kellett szemlét tartanom, de Amerikából s a Balkánról is beszereznem az ő útjának benyomásait. Nemcsak az a szörnyű akadály mered előttünk, hogy míg Széchenyi István gróf iratai most megjelenő nagyszerű Élet naplójával s még kiadásra váró mintegy ezer levelével teljesen át lesznek adva a nyilvánosságnak, addig annak

amit Kossuth Lajos írt, mondott, gondolt még csak csekély töredékei ismeretesek a közönség előtt s a kiadatlan anyag szinte áttekinthetetlen a maga emberfölötti méreteiben. De mindez oknál egy sokkalta nagyobb nehézség, akadály, azt mondhatnám: átok rettentett. Míg gróf Széchenyi Istvánnak minden évtizedben akadt legalább egy oknyomozó életírója, kinek könyvéből kimunkált igazságokat lehetett átvennem, addig a majdnem beláthatatlan Kossuth-irodalom legnagyobb része nem igazságkeresés, nem emberkutatás, hanem fölötte való csatározó vita, s életrajzai többnyire a pártpolitikai ponyvairodalom sekélyességénél nem jutnak tovább. Mindezt a sok bajt betetézi az, hogy azok, kik a Kossuth-iratokból kiválogatták a kiradásra szánt anyagot, Helfy Ignác és Kossuth Ferenc, oly avatatlan kézzel nyúltak feladatukhoz, hogy ezzel a bemutatással, — szándékkal vagy szándék nélkül — denaturálták Kossuth Lajost, a magyar legendák világ-hírű hőstét.

Ezért munkám közben én is sokszor felkiáltottam a jótollú *Hegyaljai* Kiss Géza lelkipásztornal: »mikor lesz már oknyomozó Kossuth-életrajzunk? (ő maga kétkötetes Kossuth-könyvvel akar a nagy kérdőjelre« megfelelni.) Talán túl merész vagyok, ha egy ilyen oknyomozó életrajz-vázlatnak szánom munkámat. Mihelyt ezt a szót leírom, azt hiszem magam mondom ki a legsúlyosabb bírálatot könyvem s egész iparkodásom felett. A kezdetlegesség minden hibájával, hiányosságával s félszégeivel teljes a munkám, mely mikor először próbálja a nagy anyag áttekintésével, párt-szemponatok nélkül kialakítani Kossuthot, az embert, akkor arra számít, hogy az utána jövők majd kifogják úgy teljesíteni ezt a képet, hogy az méltó lesz ahhoz a Nagyhoz, ki a nemzetnek adatott.

Még ezt a vázlatot is csak úgy lehetett elkészítenem, hogy a magyar közéletben szokatlan áldozatos segítségét élvezhettem oly kiváló kutató barátaimnak, mint *Angyal* Dávid, *Domanovszky* Sándor, *Dőry* Ferenc, *Hajnal* István, *Jakubovich* Emil, *Jánossy* Dénes, *Károlyi* Árpád, *Kastner* Jenő, *Moesz* Gusztáv, *Steier* Lajos, *Sulika* Szilárd, *Viszota* Gyula. A balkáni kalauzolásért *Fehér* Géza, az amerikai anyag kiegészítéséért *Piványi* Jenő barátomnak s az anatóliai adatokért a török hatóságoknak, köztük *Sahib* bey kutahiai vállának, vagyok lekötelezve; viszont a turini levéltár adatait *gróf Buragginak* köszönöm. Munkám bírálatos anyagát a Magyar Történelmi Társulatnak nyújtottam be ellenőrzés végett.

Ily nemes segítség tette lehetővé, hogy befejezzem Kossuth Lajos életrajzát. Ha még annyi idő adatnék nekem s erőm bírná (mi nagyon kétes), szeretném megírni a harmadik könyvet is, melynek címe s célja: *A két Andrássy s a két Tisza*. Ez a munka fejezné be a *Magyar Trilógiát* s minden valószínűség szerinti az én könyvírói munkásságomat is. A nagyok példáján, kiknek megismerésére, megelevenítésére életem liegjobb idejét szenteltem, úgy tanultam, hogy a közirónak nemcsak azt kell tudnia, mikor szóljon nemzetéhez, hanem azt is, hogy mikor hallgasson el.

POLITIKAI ELŐSZÓ.

Mély erdőben hallgat nagy éjszaka.

Mind ismerjük már a magyar éjszakát; megírta más is, én is. »A magyarság ezredéves történeti útja nagy, világtalan éjszakába tévedett. Semmi fény. Mint erdőben riasztott gyermek úgy halljuk távolból ellenséges falkák üvöltését. Azt mondják-súgják nekünk, hogy a Történelem megy el mellettünk, a magyarság mellett. Orkján-palásit takarja az eget. A szélvihar időnként felhőfoszlányokat kerget felénk — nem tudjuk merről jönnek, merre szállnak, ám végigpaskolnak bennünket, hogy csontunkig didergünk. A tétova sötétben meggyötrött ember-lelkek hangja száll. Oly különös jajgató sírás és nevetés. Mintha a magyarság éjszakájában láthatatlan madarak húznának fejünk felett sebzett szárnyakon: még azt sem ismerjük meg, imbolygó sirályok vagy a halált sejtő kuvik hangja-e? Világosság nem gyullad sem égen, sem földön. A feltörő hang mindegyre ismétli: Hová, hová jutottunk!« (*A magyar éjszaka. Politikai essay. 1920.*)

Másfél évtizede múlt, hogy ezt a vallomást tevém. Azóta nem enyhült a bizonytalanság gyötrő érzete. A Magyar Gond mindig súlyosabban lépked rajtunk a nagy sötétben. Kegyetlen csapások, kérlelhetetlen valóságok, kiszáradt remények úgy merednek körülünk zordonan, mint óriás fák kísértet-erdő mélyén. Mindegyre beljünk ütközünk, mert egészen elfogják a láthatárt előttünk. Ha nem tudunk csillagokra akadni tétova bolyongásunkban, akkor a szörnyű megszokás s kába

csalatkozások úgy össze fogják zsugorítani a felnövő nemzedék lelkét, mint ahogy megkisebbedtek határaink s fajtánk ereje. Ezért, mint eltévedt, megsebzett szürke kis madár a nemes vad lábnyomát keresi az erdőn, hogy azon tipegve tisztásra jusson: úgy indultam el Kossuth Lajosnak jártának nyomán, bátortalan. Nem riasztott, hogy néha túskebozótba vitt a csapás: meg kellett értenem, hogy nincs történetünknek egyetlen alakja sem, ki oly mélyen élne fajunk szívében s oly hatalmas benyomást hagyott volna a Világtörténetben, mint Kossuth. Senki magyar hozzá ebben nem hasonlítható.

Mi vonzott hozzá? Mi húzott felé? Öntudatalatti lebirhatatlan rajongás ez? Vagy fájdalomtól vonaglógáncsolás, melyre félelmetes alakja kényszerít? Vagy már az új Kossuthot Pátom, ki a világháború után emelkedik elénk s minden utódunk mind~g így fogja látni? Nehéz igazság szerint válaszolnom erre: ám megpróbálom. Talán így megtudom mutatni munkám leg-lelkét s talán mások is így beszélnek majd róla Ön-magukhoz, a titkos vallomások magános óráján.

Nagyatyám házában — ő még sakkozott Kossuthal és sáncot ásott a komáromi vár körül — az volt a felfogás, hogy »Kossuth belevitt minket a forradalomba s azután itthagyt minket, mikor bajban voltunk.« Atyám a hatvanhetes kiegyezésnek, s a Tiszáknak volt rendíthetetlen híve s évről-évre távolabb jutott Kossuth gondolkodásától, mennél különösebbek, sőt kalandosabbak lettek a Turinból érkező tervezetek. Belenőttem abba a politikai hitbe, melyet Kossuth támadott s melyet ma is vallok, hogy a törökvész által megtört és lecsökkentett magyarság mihelyt kibújik az itt kialakult dunai nagy hatalom köpenyge alól, akkor nemzetiségeink is könnyebben kibújhatnak Szent István palástja alól s eltéphetik az ország darabjait.

Pénzügyi pályámon írással, szóval, magam oda-dobásával a pénzpuffasztás (infláció) senyvesztő mérge ellen küzdöttem, s meg kellett tanulnom azt, hogy Kossuth államgazdasági terve a bankóprés körül forgott s nemcsak a magyar forradalom legnyomasztóbb emlékei,

közé tartozott a Kossuth-bankók okozta nyomor, hanem később is, valahányszor Kossuth nagy összeesküvéseit szőtte (mily izgatóan érdekesek ezek!), mindig első főgondja a bankóprés volt; abból kerekedett világhírű pöre Londonban az osztrák császárral s még 1872-ben, sőt 1878-ban is új tervezeteket dolgoz ki arra, hogyan lehetne a monarchia hivatalos pénze mellett még egy másik »magyar currentiát« teremteni s azzal »nemzeti tőke-erőt«. S hogy a legnehezebb követ zúdítsam a Kossuth-tengerbe, valahányszor itt, vagy külföldi politizáló körökben a mostani Kisantanttról van szó, mely ellenségesen körülkarolta Magyarországot: mindig akad, ki ezt sivítja közbe: Kossuth Lajos akarta a dunai konföderációt.

Ez volna hát Kossuth?! De hát ki akkor az az egyetlen, kit népünk ábrándos rajongása szívéen melegít, olthatatlanul! Mert mint a keresztény műveltség Jézus születésétől számítja, az Idők kezdetét, azonkóp a magyar paraszt lelkébe egyetlen történelmi szám van beleégetve: *Kossuth negyvennyolca*. Ezen sem a dualizmus ötven esztendeje, sem a világháború nem tudott semmit sem változtatni; ezért ne is számítson senki arra, hogy valaha ez másképp leszen. Egyedül néki van utcája minden Városban s falun s majd kilencven szoba szertesztét. Ahol külföldön, bármely messzeségben, elválasztva óceánok által, magyar telepítés támad (mint legjobban az amerikai magyarság nagy példája mutatja): az ő zászlójuk örökkön: Kossuth. Egyetlen államférfink Rákóczi óta, kihez népünk dala csordul. És ez a rejtelmes népdobbanás nem áll meg a hon határain, hanem világraszóló csodává duzzad. Fölséges fenyvesek között, páfrányos patak mellett elérem a Tisza forrását fent Máramarosban, köröttem derék ruthén nép: egyszerre Galíciából jönnek bocskoros hucculok, lépésüket hosszú elnyújtott danával kísérik, melyben a Kossuth nevét hallom:

Oj, a Kossuth neznev toho
 Naznav toji díjmy
 A vin neznav so jde koskai
 Vorasomy kinumy.

Lefordítják nekem: soha Kossuth nem is gondolt Álmában sem arra, hogy a muszka holló-lován, Reá támadhatna«. Megtudom, hogy töméntelen változata van a Kossuth-balladáknak, s a Kárpátok mindkét oldalán a paraszti képzelem a török háborúkat, a lengyel forradalmakat, sőt a napóleoni hadjáratokat mind a Kossuth neve köré fanja.

Lent járok a Balkánon, bolgár városokban öreg parasztok gyűlnek körémbe. — Beszélni kezdenek »Kossuthról, a száműzött magyar királyról, aki fehér lovon jött és aranypénzt dobott a gyermekeknek...«

A Fekete tenger partján az orthodox kalugyer magyarázza nekem, hogy a bolgár forradalmárok mind Kossuth tanítványának vallják magukat s erről nagy irodalom tanúskodik.

Vagy menjünk a Nagy Nyugatra. Deák Ferenc nevét a honhatáron kívül csak a történelem-kutatók ismerik, Andrassy s Széchenyi híre a legműveltebb magyarbarát körökön túl nem terjed, ellenben Olaszországban »il generale Kossuth« élő fogalom s képet találok, melyben legendás garibaldista ruhában ábrázolja őt a nép képzelete. Az angol s még inkább az amerikai ember a saját hagyományába szötte be Kossuthot s lefoglalta történelme számára. Az óceán mindkét angolszász felén minden iskolás gyermek tudja nevét. Az írek tőle számítják felszabadulási mozgalmukat. Angol partra érve, messze utazó barátom meséli, hogy hajójuk csavarja letörött, az óceán közepén távol szigetre vetette ki őket a vihar, melynek egyetlen lakója a világító torony őre. Mikor lejött hozzájuk a zord ember-elhagyta tengerlakó, semmit nem tudott a világ folyásáról, de neki, hallván, hogy magyar, ennyit vallott:

— Atyám hallotta Kossuthot Southamptonban.

Hogy Amerikába értem 1927-ben az ötszáz magyar Kossuth-zarándokkal, Edisontól kaptunk levelet; »még négyéves korában látta Kossuth Lajost s apjától Kossuth-kalapot kért«. Washingtonban a képviselőház alelnöke azzal fogad, hogy »fivére a keresztségben Kossuth nevet kapott a magyar szabadsághős tiszteletére«. És nincs a minden időn és téren által törő halhatatlan

lángésznek döbbenetesebb bizonyítéka, mint mikor ott állunk a millió lakosú Clevelandben, hol legnagyobb a magyar munkásság száma New-York után s a polgármester helyettese a következő beszédet mondja: »... nyolcvan évvel ezelőtt megjelent e városban Kossuth Lajos, a száműzött magyar s úgy beszélt apáinknak a népek szabadságáról, hogy azok elszégyelték magukat s úgy érezték, hogy miatta fel kell szabadítaniuk a fekete rabszolgákat«.

Ki nem érzi azt, hogy Kossuthban a Végtelenség lehelete lüktet, mely föltör a legmélyebbről, a Történelem kráteréből s hatalmas lángjával felcsap a csillagokig!

Ezért indultam el én most Kossuth nyomdokain. Ezért gondoltam azt, hogy nem elégedhetem meg azzal, hogy összekeresgélem a róla szóló irodalmat s bepillantok a levéltárak kiadatlan tömérdek iratába, úgy gondoltam, hogy éppen az ő emberi megelevenítése parancsolja, hogy eleven benyomások szerzése végett utána menjek a helyszínein. Hiszen Napoleon egyik történetírója könyvéből riadtan kiált fel: vájjon mennyire bírjuk kikerülni hallatlan suggestióját, mikor kortársai mind büvölése alatt állottak.

Így indultam el Monokról, Zemplénből, hol 1802 őszen született (mily jellemző legendás megjelenésére, hogy születésnapját nem lehet hitelesen megállapítani!), elmentem a tállyai templomba, hol keresztelték s a sátoraljaújhelyi megyeházon megláttam első szónoki diadalának emlékhelyét. Mindenütt követtem honi szereplésének helyén, a budai börtönben, Bécsben, Pozsonyban. Nem hagytam el őt, mikor Orsováról menekült s Vidinben, Sumlán nyomoztam utána s a Fekete tenger partjáig értem. Majd Kis-Ázsiában kutattam fel nehéz fogságának fantasztikus helyeit: Kutahia fensíkját, Brussát s a gemliki öblöt. Befutott hajóm a southamptoni kikötőbe, bejártam Anglia főhelyeit s az Óceánon át eljutottam Cincinnatiig s Bostonig — ameddig ő ment. Bolyongtam vele Svájcban, majd Genuában s végül Turinban néztem körül, hogy diadalmas hazajövetelét még egyszer átérezzem, mint akkor mikor 1894-ben ott sorakoztam a magyar gyásznak nagy-

szerű menetében. Mindig mindenütt kutatva példátlan élettörténetének rejtelseit, éreztem lelkének perzselő hevét.

Így készült könyvem, mely Politika és Történet, Kegény és Legenda egyszerre. Őszinte lelkivallomás. Hú krónikája annak, hogy jártam, botorkáltam gyöngéremmel Kossuth Lajos után, mikor a Történelem félelmetes, nagy erdejében a Magyar Éjszaka mélyen s ijesztőn hallgatott.

I. A CSILLAGLÁTÓ EMBER.

Az augusztusi orkán, mely be szokta fejezni a rekkenő magyar nyarat, kidühöngte magát s a Sátorhegy pipálta a felszálló ködöt. Újhely főterén a három trakusos, nemesen tagolt vármegyeház erkélyéről úgy hullottak a megkésett esőcseppek, mintha felettük a házon a feltolt szemöldökű nagy ablak folyton siratna valakit. A hirtelen görbülő barokk lépcsőn, ki most felbotorkál, csakugyan gyászt visel. »Képzeljetek viseltes, szürke prém közt kitűnő fejet, szakáll s haj nélkül, ráncolt szemöldökkel, álomtól nehéz héjakkal, savanyú vonáskával a száj körül, oly forma alakban, mint a pultavai csatát veszített hős«. Finom arcát kísértetiesé teszi, hogy balszeme állandóan le van hunyva s csak a jobb szemgolyó villog félelmetesen: most az is tele könnyel. Csapzott ruháján meglátszik, hogy messzit gyalogolhatott.

Az ölnyi nagy hajdú, ki Zemplén vármegye tanácstermének ajtaját strázsálta, majd elejtette embernyi pipáját, mellyel köteles hívségben telefüstölte, bodros ködöket terjesztvén, az egész folyosót.

— Tekintetes főnótárius urat már egy esztendeje nem láttuk.

— Széphalomról jöttem be gyalog, János. Ma van egy éve, hogy »Sírba Kazinczy leszállt. A remegő könnycsepp későn fakad érte, hevítvén harmatozó szemeket«. Elvittem neki a Tudós Társaság virágait.

A kísértetiesen félszemű jövevény hirtelen megállt, mintha meghökkent volna egy feltűnő árnyképtől.

— Nyissa ki a szent öreg szobáját, János: az őszi kongregatió új levéltáros átveszi az archívumot. Rendben akarom látni írásait.

János hajdúnak alispáni kemény parancsa volt, hogy azt a szobát felsőbb rendelet nélkül senkinek se nyissa, mert ott különös dolgok készülődnek, miről szegény, (nemtelensorsú ember fejvesztés nélkül nem tudhat. De a csatakos gyászruha úgy állott előtte s az egyetlen szem úgy lángolt, hogy a nemzeti vármegye nevében föladta az ellentállást a jövevény előtt. A nehéz szakállas kulcs recsegve fordult s Kazinczy Ferenc kanapéján (mely ma múzeumi ékesség), ott ült Kölcsey Ferenc. A szögről madzagon lelógó s az úrnak 1832-ik, azaz szökőesztendőjét megjelöltő magyarhonbeli Hiteles kalendáriumban megtekinti a bizonyoságot: Kisasszony havának 25-ik napja van.

Amióta leült a szent öreg helyére s lecsukta szemét, úgy érezte, mintha körötte egyszerre minden étheri zengzetté változott volna. A szoba s a polcokon gondosan egybekötött irat-foliók között zefírek lágy szárnya zizeg s hallani, mint nadír s zenit között:

Titkon borong a genius
A nemes hant *főlett*
Hol lángoló szív s *honszerelem*
Váltottak életet.

De mikor kinyitotta szemét, akkor látta, hogy valaki szentségtörő kézzel feldúlta Helikon ihletett berkét, melyen a szárnyas Pegazus patkói nyomán a Múzsák hippokrenei forrása pezsdült. Az asztal tele dobálva nehézírású fóliánsokkal, melyek egymásba vannak hajtogatva. Valaki nagyon keresett, nagyon megtalált, vagy nagyon elrejtett valamit.

A titokzatos jövevény félszemében lobot vetett a láng, mikor széjjelhajtotta az egymásba beléteregetett lap-lepedők zöld-szürke papírját. Egybegyűjtött iktatókönyvek voltak s mind *Egyről* szóltak.

1824. November 9. Kossuth Lajos udvardi nemes ügyvédi oklevele meghirdettetik.

1829. Kossuth Lajos de Udvard Zemplén vármegye

táblabírájává választatik s tőle as eskü kivevése elrendeltetik.

1831/165. Kossuth Lajos felügyelő-táblabíró utasításai az osztályos kommissariusokhoz kolerajárvány ügyben.

1831/166. Ugyanannak rendelete az éhinség enyhítése ügyében.

1831/167. Kossuth Lajos városi ügyész beadványa a vármegyéhez a város erdő-perében.

Zemplén vármegye gondos iktatói jelentéseit most a másik főliáns, Sátoraljaújhely mutató regisztere folytatta:

1830. December 194k napján 2. pont alatt jegyeztetett: »Hivatalosan jelenvolt a Város előlülő főbírája, több kiküldött társaival együtt, hogy néhai Wékey Károly úr, Városunk volt fiscálisának helyébe Udardi Kossuth Lajos úr kéretvén meg az evégett kirendelt küldöttség által, minekutána azt felvállalni méltóztatott volna.« Kölcsey arcán most egyszerre valamely különös meghatottság tükröződött: megismerte ez írást, mert a következő szavak (amint ma is megoldvashatók) Kossuth Lajos kezétől valók. »A megüresedett városi fiskális Hivatalnak felvállalása végett Kossuth Lajos.« Ezután megint a hivatalos Jelentés ünnepélyes koldulása hallatszik a registrumból: »A Tisztelt Úr újhely Város nevezett Fiskális Hivatalát és e részben tett közönséges megtiszteltetését Hazafiúi elszánásával méltóztatván légyen elfogadni és elvállalni. Ebbeli kiküldetéséről szóló Hivatalos Jelentése a választott kiküldöttségnek kész örömmel és hasonló hazafiúi érzéssel vétetvén, ezen közönséges Város-Egyesülésében annak közönséges-é való tétele és a késő maradékra nézve is a Város Jegyzőkönyvében való beiktatása rendeltett és határoztatott«.

Kölcsey Ferenc nem tudott volna számot adni magáról, hogy mi történt vele. Mintha egyszerre két nagy ablak nyílt volna meg ott lent a lelke mélyén s az Örökkévalóság szédítő árja rohant volna át rajta körörsztül, egyik lélek-nyílastól a másikig. Még sohasem érezte magát ennyire költőnek, Még sohasem nyílt

benne ilyen erővel himnuszi szent vers. Először a maga rithmusát hallja:

Ledőlt országok hamvain
Egy szép hon támad fel,
Mely lelket töit, mely szívet ráz
Neve zengésivel.

De e lélek-áramlás túl csap minden versen s szónoklatának lendületén. Végtelen szárnyalás örvényében érezte magát, hol már elhallgat az emberi dadogás. A Múlt nyilasából, melybe a szent öreg szabadságért vívódó alakja lehullott, emberfeletti sodrás zúgott a Jövő felé: s már szól, már neve van: *Kossuth*. »Mi szép így világosító csillagként tűnni fel ezerek előtt.« »E férfiútól nem várhatunk kevesebbet, mint azt, hogy diadalmas pályáját bezárni »nem fogja.«

Vájjon ki és mit akar vele? Újra kezdte a regisztrumok olvasását. Milyen különös!

Felvétetett 1832. Esztendő februárius 4-ik napján Újhely város főbírájának előlülése alatt. »Miután a Város fiscállisága, avagy Hivatala a magokat előadott környülállások bizonytalanságok miatt bizontalanságok közzé jöven, közakarattal és tökéletes megállapítással meghatározottat: Hogy Tekintetes Udvardi Kossuth Lajos úrnak, ki egy Esztendeig viselte Újhely Város fiscálisi Hivatalát és kinek Elmebeli nagy Talentumai s ügyessége közönségesen mindenek előtt tudva és elhíreselve vágynak, ezen Hivatalnak általa lejendő folytatása, ha egyébbként arról megelőzőleg le nem mondana, a legnagyobb illendőséggel és tisztelettel mondasson fel és végképen köszöntessen meg és a Város közönségét vagy annak Tamátsát illetett még nála lehető irományok kéretessenek vissza: melynek eszközlése a Város főbírája és Nemesség fő-Hadnagyára bízott.«

— Ki a följelentő Kossuth ellen? Nagy Lázár urodalmi fiscális. Kölcsey hirtelen a másíF föliánshoz kapott: onnét egy vármegyei bejegyzés kiált ki, ez is az uradalmi fiscális beadványa.

— Bűnvádi följelentés udvardi Kossuth Lajos,

Új hely város volt ügyésze ellen. A regisztrum deákul is szól, minit oly eseteknél, melyek felsőbb kívánságra a Helytartótanácsához s onnét az Udvari Kancelláriához fölterjesztendő. »Domini Ludovici Kossuth, nobilis de Udvard, «stellionatus postulatus, ductanda actio criminalis.« (Kossuth Lajos udvardi nemes úrnak csalárd-sággal vádoltatván, lefolytatandó bűnügyi eljárása.)

Kölcsey Ferenc úgy érezte, hogy végtelen úrben hull lefelé. Azután egyszerre a sápadt arca oly piros lett, hogy zubogni látszott fejében a vér. Felpattanva Önkéntelen az ajtónak rohan. Ki! Ki! Ha még egy percig marad, itt megfullad. A levegő hirtelen eltűnt a szobából! Eltűnt a vármegyeházból. Eltűnt az egész világból. Ezért titkolóznak? Ezért gyűjtik az adatokat?

Ezért fogják most bírák elé vinni az őszi session? úgy érezte, hogy itt megakarjak ölni valakit. A szent öreg Kazinczy is, kétezerháromszáz napot ült börtönben! Itt mindig megölik, aki szárnyra kap ... Menekülni, menekülni innét! Föltépte az ajtót.

Egyszerre csak akarátán kívül kiáltozni kezdett: — Kossuthot az uradalom elcsapatta a várostól! Most sikkasztással vádolják, hogy fent elpusztítsák! Kölcsey a maga hangjától magára ocsúdott. Azt hitte, álmában jár. Pedig jól ismerte ezt a termet. A faragott keményfa-székek esetlen támlájukkal mindig konyhabútorok hatását tették rá. Az aranyrovátkás fehérlécű karzat, az empire korról s nagy Napóleonnól tudott beszélni. E szűknek látszó téren először hangzott el Kossuth táblabíró szava: hogy zendült az ő húrjain magasabbra Kölcsey beszéde. Igen, ez. az ő folytatása az örökkévalóság felé. ő »félve szólamlott meg«, de az tárogatót riogat: »nemzetem szabadsága, nemzetem boldogsága felől kétségbe nem esem!« Az ő szatmári resolutioira, a magyar nyelv ügye, jobbágyszabadítás, szabad alkotmány érdekében itt támadt visszhang! Ez a karzat tapsolta először dübörögve, mikor Kossuth Báró Vay Miklós követet számadásra voná, miért adta fel a nemzet újonczajánlási jogát »s a körülülők azon álmélnak, hogy nem a (1830-as) párizsi forradalom plantáltatott-é át vala Zemplénbe. Kossuth mondatta ki; hogy »főrendet többé követnek e megye nem választ«.

A teremből kilépve maga előtt tolta az öreg hajdút, ki megijedt a szatmári főnótarius rettentő színváltozásától. Sápadt kísértet helyett, ki görnyedve vonszolja fáradt testét, lángoló ember-fáklyát látott maga előtt, ki már nem is a lábán jár, hanem minden pillanatban elszökik a földről.

— János vigyen a főispán úrhoz!

János ennyit hebegett:

— Nagyságos Andrássy Károly gróf úr van nála. Kölcsey tűz-kísértetéből most rikácsoló hörgés

tört elő.

— Mindketten, annál inkább!

Az erőtlen váznak vasereje támadt s hurczolta magával, maga előtt a hajdú ölnyi mázsa-nehéz testét. Jánost és önmagát úgy nyomta be a főispán ajtaján; a szobából példátlan kámforszag áradt ki, mert a tavalyi kolera-járvány óta a vármegye kámforral védte magát a fekete halál ellen s még nem jött meg a kormányszék utasítása a rendelet visszavonására.

Három egymásra bámuló férfi állott a szoba közepén: gróf Majláth Antal főispán, későbbi kancellár, okos magyar, nagy konzervatív ős gróf Andrássy Károly, a monoki uradalom ura, kinek szabadelvű beszédeit nemsokára az a Kossuth fogja majd örökíteni. Aki "most szembeszállt velük: a szabadságjogok első ékes harcosa, a magyar jobbagy első szószólója, Himnuszunknak örök éneklője: Kölcsey Ferenc.

»Egy erős lélek, törékeny test láncai között. Tar agyát öszbevegyült kevés hajszálak lengték körül, színtelen arcán ezernyi átvirrasztott éjnek tikkadtsága ült; egyetlen szemében a nemzet minden mult s jövő bánata tükröződik; szava tompa, mély és ércztelen, mint egy sírihang, melynek monton egyformasága csak ritkán, csak az indulat legfőbb hevében szállong alá és lesz még tompább, még síriasabb: ökölbe szorított jobbát emelve a rámeresztett szemek előtt úgy áll, mint egy túlvilági lény, kinek szellemszavát közvetlenül lelkük lelkével vélik hallani.« (Kossuth szavai.)

Költő és két gróf úgy megdöbbsentek egymástól, hogy mindegyik elfelejtett minden üdvözlést. Mikorra Kölcsey ennyit mondott: »*Kossuth*« a konzervatív s a

liberális főúr megismétlik a szót. Nyilván egy láthatatlan jelenlevő varázshatalma szólaltatta meg mind a hármukat. A leáldozó nap valamely oly különös vöröses fényvel öntötte tele a szobát, mint mikor a színpad boszorkány-jelenet et mímél.

A hördülő hang megkezdte az ostromot:

— Grófi Nagyságtok elakarják emészteni Kossuth Lajost.

Andrássy gróf, ki felette izgultnak látszott, oly hirtelen mozdulást tett, hogy a kimért, nagyeszű főispán sietett mindenekelőtt leinteni a maga hideg, latoló okosságával:

— Aki nyilvánosan úgy kártyázik, mint dominus spectabilis tábla bíró Kossuth, el lehet készülve arra, hogy elébb utóbb másnak a pénzét keresik rajta.

Gróf Andrássy Károly is megszólalt:

— Egy kártyázó ügyész tönkre teszi az uradalom jóhírét!

Kölcsey Ferenc abban az állapotban volt, mikor az ember belé lát a szavak mögé.

— Akkor nem fog kártyázni többet. De azért semmi arisztokratikus reakció ne merészelje kioltani »az elektroni szikrát«, mely a népszabadságot hordozza s »a haza fényét visszasugározza«.

Andrássy gróf annyira lebírtá nehéz indulatát, hogy szóhoz juthatott.

— A hon minden fia tudja, hogy én ugyancsak a szabadságot vívom, grófi létemre, mint Kossuth úr. Hát nem gróf Széchenyi István a legnagyobb reformer?

Kölcsey úgy érezte, hogy nem jó hadállás ellen vezetete rohamát.

— »Országháborgatót« látnak benne az urak, mióta pataki professor Kövy így nevezte, mert megvédte a diákok becsületét! Ki szervezte Páncélvármegyébe a tanulmányos ifjúságot? Ki teremtett a tűzháborgatásban tűzoltóságot? Újhelynek ki adott magyar luthrán prédicatiót? És felejtik-e Nagyságtok, hogy most két esztendeje ki szervezte meg e helyt a nemzetőrséget, hogy a nép kolera-zendülése elnyomassák? Ez mind Kossuth!

Majláth nem állotta meg, hogy ki ne védje a maga hivatalbeli tekintélyét:

— Kedves amice, azt: a kolera-zendülést nem a szép szó nyomta el, hanem a száz és ötven botok, amiket buzgón kiosztottunk a fölséges népre.

Gróf Andrássy megtoldotta a szót:

— Nem a politikust támadjuk mi, hanem az embert!

— Az embert?! — Rivallt Kölcsey hangja s hogy a főispáni szoba lassan elsötétült, nem lehetett mást látni, mint fél-szemének vad villogását. — Az embert? Hiszen ő mindnyájunk felett szárnyal. Az embert? Hol van ő a mi göröngyeinktől! Látták volna azt az Embert gróf urak, mikor az aggteleki barlangban megálltunk vele a kormos cseppkövek között: egy másodperces órával a kezében mérte a lecsöppent meszes vízcseppek idejét s abból leszámolta a stalagmitcsapok évezredes fejlődésének törvényét: mert ő mindig az Örökkévalóságba lesz belekapcsolva. Kossuth Lajos a csillaglátó ember. Ő az Endymion, leszállva a magyar ugarra. »Olympig szállnak érzeti, enyhül az éjnek tőle bús homálya s csillag körükben állott tündérvára; lelke rohan, mint hab felett a szél.«

A két gróf elhallgatott. Valamely mondhatatlan i szénit borzadály verdeste a csendet. Valami szavakra nem bírható szentség járkált köröskörül a némaságban s a kor romantikus hatalma beléjük zibbasztó a meghatottságot. Kölcsey lassan elhült hevülésében s még egyszer felsóhajtott:

— És milyen dalia: a férfiszépség szobra, szemében rejtelmes villanás s hangjának zengésének senki nem áll ellen.

Alig jutott idáig, mikor gróf Andrássy Károly kiáltást hallatott; ez a kiáltás nem volt grófi szó, nem művelt beszéd, hanem a nemes nagy vadnak hördülése, ki fél veszélytől a maga párját:

— Éppen ezért kell elmennie. E ég volt, hogy a levelezésig eljutottak a feleséggel! Nem lehet tovább!

A gróf egész arca bíborvörös lett, mintha a nap utolsó betévedő sugara ötet gyújtotta volna föl. A főis-

pán úgy érezte, hogy a két túljazott lélek közé kell állnia, hogy megakadályozzon egy tragédiát. Majláth az ő hideg tekintetével a két lángoló ember szemébe nézett, hosszan, keményen, áthatón.

— Férfiak vagyunk — mondta.

Azután megint a Kölcsey pillantását fogta le β utána Andrássyét:

— Férfiak vagyunk. Kossuthnak el kell mennie innét. Etelka grófné levelei nála vannak. Először a női becsület, aztán a Corpus Juris.

Mikor a főispán szeme újra megtette őrzését a két vendégének arcán, látta, hogy mindkettőjük megdermedett. Mindketten azt hitték, hogy megállt az idő s az ő kínjuk bele van vetítve a Végtelenségbe, mely reájuk szakadt.

Mindegyik, úgy érezte, hogy itt nem lehet szólni, mert a hangok rájuk zúdítanak a tetőzetet. Egyetlen szó összezúzza az egész világot: őket.

Kölcsey szabadította föl először a tekintetét, s megfeszített idegrendszere képessé tette, hogy mindent meglásson a szavak s a némaság mögött, úgy szólott, mint kimeredt-szemű távolbalátók szoktak. A hangja keményen és színtelenül suhant át a mozdulatlan levegőn, mintha acélpenge járná át a szobát, a bútorokat s a lelkeket.

— Kossuth Lajos visszaadja a grófné minden levelét s elhagyja Zemplént. Küldessék el a diétára. Nem hiszem, hogy valaha visszaengedjék, ő tovább fog menni, mindig tovább. Börtönbe viszik, vagy a csillagok közé emelik. Ez ő. A kriminális actiót ezen az áron az uradalmi fiskális tépje ki a vármegye regisztrumából!

Mindhárman úgy érezték, hogy vége a beszédnek. Gróf Andrássy Károly torkából oly különös hang szakadt föl, mintha nem is ő mondaná. Inkább messziről jövő száraz csuklás, mint emberi szó:

— Akkor magam tépem ki.

A szoba annyira besötétedett, hogy tárgyak s emberek árny-játékká váltak.

A három férfi eltávolodott egymástól. Gróf Majláth íróasztalára támaszkodott. Kölcsey s Andrássy a

két ajtó felé hátrált. Nem is búcsúztak. Mindegyik azt érezte magában, hogy a másik kettő győzött fölötte.

Száz esztendővel ezelőtt, mikor történetünk kezdődik, Újhely városában az utcai világítás még nem volt közüzem, hanem egyéni actió. János, a hajdú, öles lépésekkel szelte át a gödrös esőpocsolyákat s lóbálta a rácsos gyertyatartót a szatmári főjegyzős dietai követ előtt, hogy el ne bukják. Kevés házból pislogott a kanócos faggyúgyertya, csak az új kaszinó ablakában látszottak újságolvasó árnyékok — az is Kossuth szervezése gróf Széchenyi István, a nagy lázadó reformer, iránti hódolatában. A Barátszerre érve megállnak a Kossuth László hites fiscális úr háza előtt, mely három utcára néz ki zsalugáteres ablakaival. Az ügyvéd úrnak, kit a család turóci fészkeből a nagybátyja hozott át Zemplénbe, úgy látszik igen lehanyaglott már a pörftsködési tehetsége, mert, mint az utcaajtó szemöldök-írása mutatja, Udvardi Kossuth László közös kancelláriát tart immár a fiával, Lajossal. A mi költői vándorunknak volt ideje ezen elmélkedni, mert már háromszor húzta ki a csengetyűdrótot s a kolomp szólott is bent, de ember-lélek nem moccan tőle. Mivel a szathmáriakat is annyira magához bilincselte már a fiatal orator neve, Kölcsey annyira emlékezett, hogy Lajos után még négy leány lehet a családban; sokat művelődnek és szűkösen élnek. Végre megcsikordult az ajtó. Tizenkét-tizenhárom éves csitri leány jelent meg a rovátkás küszöbön: csupa báj, csupa határozottság s gyönyörű tűz-villanású kék szemek. Kölcsey maga is megdöbbsent egy pillanatra: még sohasem látott ilyen hasonlatosságot: ez maga a Kossuth Lajos feje, bimbó alakban, egy serdülő süldő lány vállain. Nem kellett bemutatnia magát, Zsuzsika megismerte (hogyne ismerte volna!) az apostolt.

— Kossuth Zsuzsa vagyok, tekintetességed szolgálatára. Magam őrzöm a házat. Mind fent vannak Túrócban György bátyáéknál évi látogatásban.

— Nagy baj — felelte a jövevény.

— Baj Lajosnak vagy apának? — s Zsuzsa szemé-

ben kigyulladt a láng — nem hiába hívta őt Lajos mindig így: »te vagy az iker-lelkem«. Kölcsey Ferenc elkapta a Zsuzsika reszkető kis kezét.

—Majd eligazítjuk. Levelet írnék Lajosnak és — és a kedves tekintetes Asszonynak.

—Akkor tessék hát megtisztelni minket a nappali szobában.

János hajdú kint lóbálta a lámpást és Zsuzsika meggyújtotta azon a faggyúgyertyát. Avval bekísérte a költőt, kinek »Zrinyidala« ott lobogott az ő »lángzó kebelében melyre fenrepültéből kegyesen mosolygott az Égi Szabadság«. Amint a nappali szoba zöld ripsz székeivel lassan sárgásán — mintha elfakult pergamentet terpesztettek volna közben széjjel — kivilágosodott s Kölcsey a fiókos asztalon lúdtollakra s kalamárisra tállt, Zsuzsika nehéz, zöldsürke papíríveket tett eléje s elhozta a koppan/tót is, hogy legalább abban legyen a nagy és kísérteties vendég szolgálatára. A lúdtoll buzgón percegni kezdett, az árkus gyorsan telt, csak mikor fordítani kellett s a lap végén megismételve — akkori szokás szerint — a szót — akkor nézett körül írójuk. A sárgás fénykaraj bizonytalanul imbolygott a falakon, mintha láthatatlan kezek hessegetnék. A szemközi falon gyöngyhímezés: címert mutat: »négyeit pajzs, jobboldali vörös-kék mezejében fehér kos ágaskodik, rátámaszkodván zöldszerű háromágú fehér liliomra; a liliom túlsó oldalán kék-vörös mező közepén arany sisak jelzi a nemzetség hadban kitűnt fényét«. Aláírása: *Nicolaus de Kossuth anno D. 1A79*. A késői látogató az írás fölé hajolt s ennyit mormolt: »Akkor nyögte Mátyás bús hadát Bécsnek büszke vára.« A levél nagyon hosszúra nyúlt, s mikor újra áthajtotta a papirost, akkor az oldalfalat figyelte: ott Napoleon császár alakja lobbant ki a fényességéből s mellette egy különös ósdi metszet, melyet már látott valamely galériába, de most nem tudta hová tenni. Meg nem állotta, hogy meg ne kérdezze. Mikor Zsuzsika megfelelt, valamely olyan zengés volt a hangjában, mintha trombita szólna a harcmezőn:

— Az eperjesi vértanúk, Caraffa áldozatai: a Weberek.

A vendég valamely olyan borongást érzett, mintha delejes áram futott volna végig a testen. Szerencsére véget ért a hosszabbik levél, — gondosan koperta formába hajtatván — le lehetett pecsételni. A spanyolviaszk egy könyv mögött lapult meg; a gyertya fényében kibetűzte a könyv hátát: »A francia forradalom története.« Kölcsey úgy érezte, hogy ama rejtélyes villany áram erősödik benne: asszonyi kötés-kosár mellett mit keres a francia forradalom? A két levelét gondosan lepecsételte, felállt és megfordult. Rövid ágyat látott, majdnem gyermekét s felette szénrajz: régies rókamállos kaftánba öltözött férfiú, kuszált hajú fejjel. A gyertya lobbanására úgy rémlett, mintha fekete szempilláit mindegyre hunyorgatta s ijesztőn néz a fehér szemgolyója.

— Ki szerezte ezt?

Zsuzsika kiegyenesedett. Egyszerre eltűnt a kis leányt Azt hinnéd dacos páncélos amazon áll előtted:

— Én rajzoltam. Sarolta anya dédapja, tyrlingi Weber András, — hitéért száműzte — a többit lefejeztette a császár.

Kölcsey az események későbbi forgása alatt sem tudta soha feledni ezt a hangot. »A császár« szó úgy csattant az üde leányos ajkon, mintha fújó paripák száguldanának harci viadalra — mintha azt rivalta volna bele az estendei homályba: *Napóleon, vagy Forradalom.*

— Egyik levél a Nagyasszonynak — mondta a látogató — a másik, a rövidebb, Lajosnak. Meg kell tenni, ami írva lőn. Ez megmenti Lajost.

Mikor Zsuzsika átvette a két levelet, egyszerre kőkeményekké váltak a kezében, hogy reszketni kezdtek a karjai s pillái alól könny szivárgott. Itt nagy nehéz dolgok történése érzik. Rajongó szemében kiült s belső sóhaj s ennyit mondott, szinte önkéntelen:

— Én mindig Lajossal leszek.

— Békességet kedves kegyelmeteknek! — búcsúzott a félszemű vándor.

Mikor a házkapu becsappant utána, önkéntelenül hátranézett: valamely sejtelmes szédülés fogta el. Azt nézte, vájjon csak ő maga jött-e ki a Kossuth-házból

vagy mások is jönnek? Már tovább ment s megint visszafordult. Nem hagyta el a maga nagy érzése:

Ki lép még ki abból a Kossuth-házból? A Szabadság vagy a Forradalom?

Míg János a ködbe merült utcán megindult előtte a lóbáló lámpással, Kölcsey, mint afféle versre-lépdelő ember, mondogatta a maga rigmusát, versét:

Áldozatom két istenség oltára felett áll:

Könny neked, ó Szerelem és neked, Ó Haza, vér!

Azután letűnt a pislákoló fény s a köd elfödte a félszemű látnokot. Mert bár Kölcsey nagy Himnuszát váltig énekeljük, nem jut eszünkbe, hogy mikor a Házát, mely annak a kornak kézzelfogható valóság volt, összeláncolta a Szerellemmel, akkor már Petőfi lángolt benne s mikor szónoki körmondatokat épített, azok már Kossuth világraszóló beszédeinek vázlatai. Ennek a félvak apostolnak lelki hajtása az a két utolérhetetlen remek, melyet a magyarság a világirodalomnak adott: Petőfi verse »Szeptember végén« s Kossuth birminghami szónoklata.

De Kölcsey is eltűnt a magyar éjszakában, mely oly hamar oltja el a fényeket.

Kossuth visszanézett a monoki kastélyra. A késő novemberi szél élesen csapta az arcát, azt a szép, szakáll-körített, elmerengő arcot, melynek keleti haloványsága annyi ígézetet hordoz. Az idén, mint annyiszor a hernádszéli síkon, kimaradt az igazi ősz az évből s Szerencs felé a lankás dombok tetején dideregve borzongott a szálas csererdő. A rétminti fák körül kavargó boszorkánytáncot jár a sok megtépett levél. A vonuló felhőgomoly nehéz, szürke lompos redőiben mintha már"

havat rejtegetne. A levegő-ég terhes volt azzal az érzéssel, hogy valami most elmúlik a világból...

Kossuth még egyszer visszatekintett a monoki vár kastélyára. A dombtetőn álló zárt kapu s a körbefutó fal, még ma is azt a benyomást teszi, hogy csak alázatosan szabad a jobbágnak nagy kerülővel oda belopódzani. Maga a repkény verte kastély az ő négy szeg-

letes dacos merevségében, messzire hivalkodik a pallos-

joggal, melyet minden nemtelenek fölött folyton suhogtat. A várdomb alján — így .amint meghúzódni illik — a kedves uradalmi ügyészlak, ebben született: másra nem emlékszik benne, csak a furcsa (fenyő és tölgy) fakockákra a padlón. Amint most leér a házhoz s onnét feltekint a várkastélyra, azt hitte, hogy elfullad: nehéz kövek nyomják a mellkasát: az egész feudális világberendezés őtet nyomja. Mit érzett most, hogy tünetőn maga adta le a kastélyban a grófnő rettegett leveleit, Kölcsey tanácsára s anyja parancsa szerint!

»Borzalom fut végig idegeimen, ha meggondolom, milyen örvény szélén állottam, szédítő örvény volt — száz közül kilencvenet elsodor. Irtózáttal fordulok vissza botorul s örömtelenül elvesztegett órákra. Oly «okát adnék, ha az elpazarolt, örökre elveszett órák hiányát kipótolhatnám! Megkísértett a körültemi divat. Borzasztó szédelgésből józanodtam ki.« »Görcsös kínokkal ragadja meg keblemnek az elvesztegett tömérdek órák emlékezete.« »Az önparányiség érzete ragadott meg.« (Kossuth Lajos vallomása a Pesti Hírlapban 1841-ben.)

— Mit érzek? Nemes önérzetet. Nehéz volt a győzelem, de megszabadultam.

Ami megnyugtatta, az a saját szép gesztusa volt. Mostantól kezdve mindig ezekben a szép és meglepő gesztusokban látta magát egész életén át. Mert Kossuth mindig kívülről látja magát. Nem is kívülről, hanem felülről: a csillagok magasságából, útja — melyen most elindul, mikor utoljára látja a szülőhelyét s Zempléntől is úgy búcsúzik, hogy csak politikai látogatóban tekint be majd egyszer — nem más, mint egy nagy-nagy izgató utazás a csillagok felé.

Kossuth nógatta a kocsist: estére be kell érní új helybe, mert holnap hajnalban indul a gyorskocsival Pozsony felé a diétára mint távollevők követe; ott lesz, ahol az országot ácsolják, ott lesz, ahol Kölcsey Ferenc. Olyan nagy ablak nyílt meg előtte, hogy hirtelen le kellett csukni a szemeit. Most még jobban látta a bájos-hajlós monoki völgyeit, mintha nyitott szemmel nézné. Pedig ezt a tájat ő többé nem fogja látni — azaz: ugyanilyen lesz a tinnyi kis tanya képe. Mert az ő életében Namely megfoghatatlan sorozata van a kép-ismétlő-

déseknek — valamely csodálatos kaleidoskopban vagyünk, melyen láthatatlan Hatalom keze forgat. (A Zugligeti Isten szemében lakik, mikor elfogják s az a völgy-szorulalt szakasztott mása annak a »kiösk«-bereknek, melybe majd sumlai fogsága alatt jár, s előre, jelentkezik majd Colegno al Baraccone képe is...) De most még csak a szép Hegyaljától búcsúzik, melynek »örök frissességben hordozza kebelében tájképeit, melylyek, amint egykor összeolvadtak a gyermek álmaival, úgy kísérik munka- és szenvedés viharon át a férfiút«. A szerencsi fordultnál már messziről felbukkannak a kékes abauji bércek. Olyanok, mintha odadobott nagy, rejtelmes fátyolok lennének, melyek a jövőt rejtegetik. Kossuth Lajos úgy érzi, »hogy szemeit azokra emelve, életét eszméi megszentésére hívják az örökké tartó remény és a vigasztalás helyére«.

Igen, hiszen ez a különös! Az a különös misztérium, mely Kossuth lelkében most végbe megyén, hogy azután változatlanul megszabja az életét, annak minden hihetetlen fordulatai között. Voltaképpen ez az ő igazi élete s ezt fogja könyvem kikutatni. Valami annyira szokatlan jelenség, ami ezzel a Kossuth-emberrel történik, amit nagyon nehéz szóval-írással körülírni, mert szavaink csak megszokott dolgok kifejezésére készültek, ennél szokatlanabb pedig a mi Történetünkben még nem történt s talán nem is fog sohasem történni. Ezért a mi utunk Kossuth Lajos lelke felé ugyanarra halad, melyen most ő jár a zempléni határon. Ott ülünk, láthatatlan, vele szemben a kocsiján, hogy folyton figyelhessük. Hiszen mi az ő nagy titkát keressük.

Kocogunk Sárospatak felé; szerencsére hátba kapott a felszél s így elég gyors a haladásunk. Valahányszor csárda, kocsiszín előtt járunk, Kossuthon mély borzongás fut végig: »pálinkaengedély öli az ő népet«, s ezen a falun hol most áthajtunk »még ezelőtt 20 esztendővel, 30 quadrát mértföldnyire kerületen a legjózanabb volt a nép s ma már, mióta a composseserális haszonkeresés minden negyedik házhoz egy kocsmát állított, a legerkölcsetlenebb, legtunyább, legpazarabb emberekké változtak s napról-napra szegényedve, végpusztulásukat várhatni«. (*»Ertekezés az éhségmentő*

intézkedésről») Uradalmi raktárak következnek: Kossuth, belső rejtelve egyre kigyullad: »Zemplénben 44 év alatt tízszer jutott az éhség prédájává a föld népe.« Valahányszor községház előtt hajtunk el, rajta végig csapkod az a töméntelen bot-ütés, »bot, vessző, korbács«, mely a jobbágy népre csap, kit véresre botoznak, »mert nem pusztította el a verebeket!« s most maga pusztul. Mi rándul ilyenkor ő benne, Kossuth Lajosban?

Míg gróf Széchenyi Istvánban, a magyar reform első nagy lázadójában, az ős-paraszt tör körösztül az arisztokratán, hogy »az állati mágnások« ellen támadjon, addig Kossuth Lajosban, kit későbbi korok az ő »konservatív« Széchenyijükkel szemben, született forradalmárnak tartanak: ebben a Kossuthban, kivált pályája kezdetén az az öntudat él, hogy ő »nemes«, sőt »aristokrata«. »Magyar nemesek é3 arisztokraták vagyunk«, mondja első ránk maradt zempléni beszédében. Később, még az 1847-i országgyűlésen is ily vallo mást ítésten: »A magyar nemességet közel egy ezredév históriája e nemzet létének talapzatává szentelte fel, ő írta, be a magyar nevet, e jövevény nemzetiség nevét, Európa nemzetének nagy könyvébe, melyből egy ezredév viszontagságai sok nevet kitöröltének, de azt nem, melyet belé a magyar nemesség férfi karja írt.« Büszkén őrzi levéltárában udvardi nemzetségének 585 okmányát. »Nemzetiségük századok óta a főnemes családok közé számláltatván.« A Kossuthok már három és félszázad óta, 1263-tól ősnemesek akkor, mikor gróf Széchenyi István őse még mindig jobbágysorban él föld nélkül s jogtalan. Midőn Kossuth Lajos 1837-ben nemesi bizonyítólevelet kér a vármegyétől, az kiállítja, hogy »leveles tárunknak bizonyosága szerint ezen nemzetség századok óta a főnemesi családok közé számláltat án ennek tagjai több megyebeli főhivatalokat sokszor és most viselvé«. Ennyi bizonyíték talán elég arra, hogy széttépje azt a ránk nevelt áltörténelmet, mely szerint Kossuth a jobbágyság híve s Széchenyi a konzervativizmusé. Ez a politikai babona csak oly törpe politikai nemzedékekben tudott elharapódzni, mely nem vette észre, hogy minden államférfi addig nagy, míg más tár-

sadalmi osztályokat mer felemelni s a maga osztályának hibáit ostorozni. Ez a nagyság kezdettől kezdve ott van Széchenyi István grófban és nemes Kossuth Lajosban is. A magyar politika hanyatlása akkor áll be, mikor a politikusok a mások osztályát, felekezetét támadják s a magukét vagy magukat akarják a nemzet kárára fölemelni.

Ebben a világitásban látjuk most Kossuthot, amint a novemberi nap színtelen, esti sugarai érik kocsiján. Már Sárospatakon etetünk. Itt búcsúzik a diákságától — eszébe jutnak az eperjesi évek is — s az, hogy egyszer önmagától megijedt, mikor diáktársait forradalmilag kivezette a teremből, — de meg kellett tennie, mert az ifjúság becsületét-jogát sértette meg tanári önkény... s azt ő nem tűrhette. Az út utolsó szakaszán már a csillagos ég alatt kocognak fáradt lovai. Legalább annál több idő van szemlélni a mennyboltozat léleknyitó csudáit. Ez a látvány rejtelmes erővel vonzza. Moslt velők társalog.

»Száz között kilencven olyan ember van, ki nem kérdi a távol magasból pislogó csillag nevét.« — De Ő ismeri már valamennyi névről nevezett égitestet. »Ha megkérdezem csillagaimat, növényeimet, virágaimat: sokat megmondanak ezek annak, ki velők társalogni tud. Beszóltam a csillagvilágok végtelenségébe.«
Lelke ott van köztük.

Jókai volt az első s egyetlen, ki észrevette, hogy midőin, a szabadságharc elején Kossuthot kísérte toborzó útján, az a magyar forradalom kigyulladásakor mindig az égitestek nevét magyarázta neki az alföldi éjszakákon — bámulatos tájékozottsággal ismervén fel őket, mintha közbük tartoznék. S mert költők mindig jobbon rátalálnak az emberi lelkek igazi titkára, mintsem akár adatkeresgélő krónikások, akár partvédő politikusok: azért, ha Jókaira hallgatott volna Kossuth töméntelen életrajzírója, akkor közelebb jutottak volna egyéniségének igazi lényegéhez.

... De a kocsi most odazörgött újhelyen a Kossuth-ház elé. Bár későre jár s az ucca kihalt, két virasztó gyertyaláng imbolygó fénye verődik ki az ablakból. Mikor Kossuth kaput nyit magának, tilinkó-

hangot hall, — ezt már ismeri: Zsuzsika próbálgatja Lajos bátyjának kedves furulyáját.

Aki Lajosnak elébe jön: az édesanyja. Fején fekete főkötő. Testén olyan rókamállos bunda, mint vértanú Ósén, Weber Andráson. Nagyasszony Sarolta most hatvankét éves. Termete bár alacsonyabb, mint egyetlen fiáé s arcvonásának pergamentjére a Gond odanyomta nehéz vésetét: mikor így most szemben állanak egymással, lehetetlen észre nem venni, hogy olyan a két arc, mint két szembefordított acéltükör. Ugyanaz a homlok, ugyanazok a mély, beszélő szemek, ugyanaz a mélabú. De már kifáradtam

Nagyasszony Sarolta az első kulcscsikordulásra kisietett, hiszen oly nehéz aggódással virrasztott bele az éjszakába: hogy végződik a nap, sorsdöntő küldetése? Mikor meglátta fiát, nem kérdett tőle semmit. Csak nézte hallgatag. Azután fölemelte a két karját s a puha tenyerét odanyomta a fia két halántékához. Akkor fölillant a tekintete s ennyit mondott az ajka:

— Mindent jól végeztél. — S hosszan megcsókolta a nagy fia gyönyörű domború homlokát.

Nagyasszony Sarolta szeme mégegyszer a fiára villant:

— Holnap én keltelek, mert hajnalban indul a dilizsánc a diétára. — Nagyasszony Saroltának barna szeme, mint az öznek; Kossuth Lajos az apja kék szemét örökölte, csakhogy a tekintete nem Kossuth László ügyvéd merev, makacs, kicsinyes nézése, hanem ugyanaz a tűzcsóvás villogó láng, mely most az anyja szemében fellobban. Jellemrajzírói s a történészek sokszor leírták, hogy Kossuth Lajos mindig egy ügyvéd, egy nagy országos prókátor szemével nézte a világot, tehát a fiskális apja szemszögéből. Ebben sok az igazság. Csakhogy jellemrajzíróknak s történészeknek hozzá kellett volna tenniök azt is, hogy ebből az atyai ügyvédi szemből Weber Saroltának a perzselő tekintete sugárzott elő, s ez a tekintet mindig a nagy s végtelen távlatokat kereste, földön és égen egyaránt...

Másnap azonban Sarolta nagyasszonynak nem kellett költogetnie körülrajongott fiát. Megtette azt helyette egy nagyobb hatalmasság. Az egész Kossuth-

házat már hajnalban fölverte az a dübörgő morajlás, mely eláradt Újhely uccáin, mintha a tenger harsogó árja közelednék. Tüzoltóság, nőegylet, kaszinó, város és jurátusok, jobbágyok mind talpon valahány. Hangzik az ének s zúgva zúg a »Vivát«. Kossuth Lajost küldi országos útjára az ő lelkes népe: ez az ő emberük.

Így ment el Kossuth. S mikor már eltűnt daliás alakja, mert elnyelte a távol s mikoron eloszlott népe, Nagyasszony Sarolta is eljött az ablakból, leült a kis hímzőasztalához s megint elővette kedves könyveit: »*Francia forradalom*« és »*Napoleon*«. Mellettük a fia kivonata: »*Időrendű közönséges Lajstroma a francia Revolutionnak Kossuth Lajos által*«.

Mindkettőből maga elé rakosgatta a behajtott fülű lapokat, azok mind az ő kedvencéről szólnak, Leticia Ramolino Pietra Sántáról — ő az anyja Bonaparte Napóleonnak. Mikor ráakadt a sok sűrű betű közt, akkor már nem tudta letenni a könyvet s olvasnia kellett fennhangon:

— »*Leticzia asszony »erős anyának« neveztetett — ő a »mere forte« s várta, hogy fiának elérkezik az ideje, mert bizonyos volt abban, hogy annak az időnek el kell jönnie. Leticzia akkor még nem sejtette, hogy ama ragyogó útja a dicsőségnek, mely egy világra árasztott fényt, kegyetlen számkivetés halálos magányában fog végződni...*«

Nagyasszony Sarolta egyszerre elakadt az olvasásban. Mintha egy láthatatlan nagy ütés érte volna a szíve táját. Főköttös fejét lehajtotta a hímzőasztalra, a kötőtűi s a két könyve közé s rájuk borulva zokogni kezdett hosszan, végtelen keservesen...

Mert elindult a maga útjára az ő nagy fia is, Kossuth Lajos, legendák hőse.

Sarolta nagyasszony.

Országgyűlési Tudósítások.

Törvényhatósági Tudósítások.

A börtön.

II. A BÖRTÖN ABLAKÁBAN.

Riboldi Fernando, a 23-as Söldenhofen-gyalogezred derék bakája még soha annyi talián káromkodást nem bocsátott fel a Santissima Madre di Dio felé, mióta Venezia gondolatai közül, — Itália kéklő ege alul az osztrák császári sas kegyetlen karmai őt elragadták s Budavárába telepítették át, mint az Úr 1837-ik esztendejének Május 4-iki éjszakáján. Fönt nyilvánvaló módon elromlott a mennyei csatornahálózat, melyben a bibliás zsidók az egyiptomi öntözőrendszer mintáját az égben éppen úgy felismerték, mint ő Lombardia eperfaszegélyezte kanálisait és szakadt az özönvíz harmadik napja szakadatlan. De ha máskor a szegény silbak beállhatott a faköpenyegébe, most azt se teheti, mert mintha a földi világot is elöntötte volna valamely új bibliai csapás, mióta tízet ütött a Kapisztrán templom órája, nem hogy nyugalom szállna a Joseph Bastion szemére, melyet most ő strázsál, hanem minden pillanatban batár gördül elő, nyílik a kapu vagy csukódik s oly magas sarzsik érkeznek, hogy fegyverbe kell kiáltania az őrséget. Itt valamely titkos nagy dolog készül s talán valamely olyan baj kerekedik, amely még a szegény velencés népnek során is fordít. Ha ugyan addig az özönvíz el nem mossa az egész fehérkabátos emberiséget, aminthogy megérdemelné.

Riboldi Ferdinánd velencei strázsa nem hiába érezte, hogy a töméntelen víztől igen megnehezedett a bornyú a vállán, s valósággal teleszívta magát az ég harmatával, mert azok is tele voltak gondoztatta megduzzadt kételyekkel, akik most éji időn a szürke nagy épületbe belékerültek. Névszerint megismerhetjük őket, nevezetesen: Lederer Ignác báró lovassági tábornok, az ország katonai főparancsnoka; Stropf György pesti térparancsnok kapitány, gróf Zedwitz Vilmos, a Sándor-ezred gránátos osztályának parancsnoka, a főcivilek részéről Eötvös József királyi fiscus a Beöthy Sándor *causarum director* öngagsága személyében.

A kétemeletes, irdatlan szürke ház sarokablakai-

ban kísérteties gyertyák szaladgálnak. A boltozatos kapunak felső rácsán által fáklyafény látszik, s bejutva látjuk, hogy a rejtélyes börtönkazamata mély, föld alá süllyedő lejáratánál egy gránátoszakasz áll tábori fölszerelésben. Mire a nyomasztó grádics kicsorbult kövein fölvergődünk az első *emeletre*, a kétablakos szobában — mind a két ablak a szűk sarok síkátorra nyílik — ott találjuk az egész társaságot. Első önkéntelen benyomásunk az éjjeli összejövetele az, hogy mindenki rendkívül fontosnak tartja a maga szerepét s igen meg van ijedve attól, hogy a többi azt el ne rontsa. A fehérkabátos, karcú főparancsnok, állva olvas fel nagyhangon s minden szavából érzik, hogy itt most a Császár beszél.

— »E kéziratom beérkezte után azonnal intézkedjék, hogy Kossuth Lajos pesti ügyvédet katonai karhatalom két királyi fiscus közreműködésével, akiknek kirendelésére a királyi ügyek igazgatóját (Causarum Regalium Director) egyidejűleg utasítottam — még az éj folyamán letartóztassa és a budai várba kísérje. Összes iratait egyidejűleg koboztassa el. — Bízom abban, hogy mindezen intézkedések, amelyek a letartóztatásra és az azután szükséges teendőkre vonatkoznak, kellő elővigyázattal — (Uraim! »kellő elővigyázattal«) — végrehajthatnak. Felhatalmazom Önt, hogy mindazokat a nyílt parancsokat, melyek Kossuth lezáratásának és az iratai elkobzásának foganatosítására szükségesek a kijelölendő vezénylő tiszteknek jelen parancsomra való hivatkozással kiadja. Kossuthnak a budai várba való beszállításáról és megfelelő elhelyezéséről Nekem közvetlenül azonnal jelentés teendő; a következő eseményekről pedig az előírt szolgálati úton, a legfőbb haditanács elnökének.«

Midőn báró Lederer idáig ért, megtörölte gyönyöző homlokát, azután folytatta:

— Felsőleges urunk és császárunk ezen legmagasabb parancsát ezennel végrehajtván, ezennel kirendelem az elfogatás végrehajtására gróf Zedwitz Vilmos kapitányt, börtönéül jelölöm ezen szobát s annak őrzésére Sebes kapitányt; jelenlevő Beöthy Sándor causarum directornak pedig meghagyom, hogy a Legfelső

és császári kéziratban kiemelt »kellő elővigyázat« ér-
vényesítéséről saját felelősségére intézkedjék. Mind-
ezekről hiteles jegyzőkönyv veendő fel s Legfelsőbb
helyre fölterjesztendő. Megértetett?

— »Verstanden« — hangzott a glédába meredt
katonai és civilis méltóságok hangján. Ezek közül kü-
lönösen rekedtnek mutatkozott besenyői Beöthy kincs-
tári jogigazgató s ehhez meg is volt a maga nagy oka.
Nem tudott éjjel két királyi fiscust találni, kik jogi
szempontból a »kellő elővigyázatot« gyakorolták volna,
hanem csak egy királyi fiscust, Eötvös Józsefet tudta
idehurcolni, s emiatt vagy a Felség vagy a civilis
bírák vagy a haditanács kitörhetik az ő nyakát. Most
már választhat a három főbenjáró veszedelem között.
Mit csinál ilyenkor a megszorult magyar, kivájl ha
annyira verzatus a jogi szó csavarásában, mint Beöthy
director? A magyar ilyenkor bizottságot alakít s előre
jegyzőkönyvbe veszi összes jogi aggodalmait, melyek
azután onnét majd akkor kelnek ki, mikor éppen szük-
ség leszen reájuk, a mit sem sejtő katonák nagy ámu-
latára.

Ezért — mikor a rekedtség már annyira engedett
Beöthy úr torkán, hogy kiengedte a szót, — engedelmet
kért a főparancsnoktól arra, hogy gróf Zedwitz ki-
rendelt kapitányból, Strompf pesti térparancsnokból
s az egyetlen királyi fiscustól bizottság alakíttassák s
azok előtt és által a jogi helyzet protocollum szerint
tisztáztassék a Felség által legmagasabbról megküldé-
tett »kellő elővigyázat« szempontjából.

A derék Lederer a maga katonai simplicitásában
nem sejtette, hogy micsoda éjjeli tortúra fog ebből ki-
származni, hogy fog a bizottság hajnalra lekésni az
iratok elkobzásáról s hogy a nótapör hogy növi ki ma-
gát a magyar szabadság történetévé. Mihelyst azonban
leülvén, hét gyertya lobogása mellett megkezdődött a
jogi okmányoknak fölvétele, bár órák teltek, senki
nem merészeié abban hagyni a procedúrát, mert ha
föltekintettek, úgy látták, hogy Ferdinandus császár
sápadt arca, vizes tekintete leselkedik rájuk 2tz éjsza-
kában, kellő elővigyázattal.

— Spectabilis et Magnificus Dominus Directore

a szó — mondta Lederer, letelepedvén az asztalhoz s megkezdődött a kísérteties vádolvasás. Valahányszor Beöthy egy újabb árkus után nyúlt, hogy a gyertyaláng elé emelje »*Causa Tabuiaris ad poenam notae infidelitatis fisci Regii contra et adversus Egregium Domum Ludovicum Kossuth*« (»a királyi fiscus hűtlenségi álladalmi büntető pöre tekintetes Kossuth Lajos úr ellenében«) írásait mindanyiszor a falon úgy libbent az árnyék, mintha valamely mesebeli madár suhanna át nesztelen a szobán — (ki tudja: denevér vagy sas száll-e most felettük!) — Beöthy uram csak olvas és tollba mond, mintha önmagát faggatná a császár előtt... ... fent akképpen kijelölt udvardi nemes Kossuth Lajos, Zemplén vármegye, táblabírája, Pozsonyban 1832 Esztendei Karácsony Hava 16-ára rendelt Országgyűlésen megjelenvén, ott nemsokára kiváló tulajdonságaival magára vont a Tekintetes karok és Rendek közfigyelmét s a mintegy 1500 főre rugó, mindenünnen feltódult országgyűlési ifjúságot megismerhetetlen módon saját befolyása alá keríté. Ezért is, amikor Báró Wesselényi Miklós, Kölcsey Ferencz és más eddig szokatlan újításokra hevesen törekvő követők országgyűlési újságot kívántak elindítani: »Kossuth Lajos az eddigi ülésekről tett jegyzeteit felolvasván, tetszést nyert és azonnal egyezés lön, hogy a napló alkotása reá bízassák, bár gróf Andrassy Kossuth személyét gyanúsnak mondta«. (Kölcsey följegyzései.) Ezen úgynevezett Országgyűlési Tudósításoknak, melyek nagyszámú megszervezett ifjak által íráttak s a vármegyék által titkos utakon szerte hordattatik, mind 1835 Augusztus 13-ik napjáig megjelent kétszáznyolcvan számát gondosan áttanulmányozván, megkonstatáltatott általam, hogy bár látszólag ezen írásmű csak megtörtént eseményeket kívánt lajstromozni, mégis mindazonáltal kormányzat elleni inkarnatus támadások elleplezett instrumentumának méltán nevezhető. Nevezetesen az aulikus szónokok kormányunkat dicsőítő oratioi után minden szükség nélkül ily jelzések következnek: »nagy zúgás« avagy »irtóztatós morgás«. Ellenben az ellenzéki szónok gonosz célzattal ekként vezettetik be: »Báró Wesselényi mázsás sententiákkal

teljes, kivonást nem igen szenvedő nevezetes beszédje ily formán szólott!«. Avagy hol található még objeativitás a következő tudósításban: »gróf Széchenyi István szólott, mint az alkalom, nemes lelkének felhevülése s keblének Istene (készteti — gesticulatiója hevesebb, néha hangosan is öszecsapja a kezeit.« Maga a Szerkesztő mindegyre fogadkozik, hogy — ipsissima verba — »önvéleményének árnyékolásával az országgyűlési tanácskozások s végzések eredetiségét csonkítani kerüli s egyedül azt fogja szemügyre tartani, hogy a vitatások alak kifej leni szokott vélemény felekeze-teknek gyámokai részrehajlást nem ösmerő egyenes-séggel jussanak az olvasó közönség tudomására«. (11³/₄. szám.) Ennek dacára hallatlan felbujtási tanúsít, amikor az országgyűlés a nemtelen jobbágyoknak a föld szerzését nem engedélyezi, írván: »Megtörtént, amitől régen rettegénk. Édes reményeinket, melyeket hazánk jövődjé felett hő kebellemmel ápolánk, egy kérlelhetetlen napnak aczélkeze gyökeréből zúzta szét — kiszaggatniuk másként, mint a szívvel együtt, nem lehet.« (203. szám.) — És végezetül mit szóljunk váljon ama hallatlan merénylethez, hogy a tudósítások 1835 Február 11-iki száma gyászkeretben jelent meg ily invocatióval:

»Lapjaimnak gyászszélű szegzete nem mindennapi veszteség jele. Hű védjeid sorában csorbát szén vedéi oh Hazám! csorbát és tetemest!« — És vájjon ki hala meg, hogy így elparentáltatok? Senki sem, hanem az országos gyász hirdetés azt akarja jelenteni, hogy Szatmár megye rendéi visszavonták követek liberális reform utasításait s ezért ott hagyá a diétát Kölcsey Ferencz, kihez a szerkesztőt kétségtelen rejtett kötelékek fűzhették!

A causarum director majd elfulladt már az olvasásban, mikor a kezében levő árkushoz úgy szónokolt, mintha valamely láthatatlan jelenlevővel vitáznék:

— Fölséges urunk kormánya ezen atrocitások daczára eltúrta az Országgyűlési Tudósítónak megjelenését, hogy a Rendeket ne ingerelje s a Tudósítások a diéta bevégeztével meg is szűnének. Sőt a kormány még további áldozatot is hozott, midőn »Kossuth Lajos azon gondolatra jött, hogy litografikus sajtót sze-

rez magának, az Bécsben tudomásra jövén, elhatározzák a sajtónak lefoglalását. Ezen parancs végrehajtására Zichy Ferenc főlovászmester kapott megbízást; ki azonban a vett parancsot nem helyesen fogta fei, mert a sajtót nem kobozta el, hanem megváltotta«. (Wirkner Lajos jelentése.)

Báró Lederer azt hitte, hogy a fásasztó előadmány

most már be van fejezve. Az járt az eszébe, hogy milyen szép asszony még most is Seilern Crescentia grófné, aki ma volt náluk ebéden új férjével, gróf Széchenyi Istvánnal, ki különben szintén olyan lázadó ember hírében jár.

— Domine Spectabilis, tehát vége van?

Excellentissime, csak most kezdődik igazán pörünk tárgya — felelte Beöthy, ki immár jogi ornátusának egész pompáját ki akarta tárni az ámuló katonák előtt. Egy még nagyobb paksamétát vett elő s most már egyenest a főparancsnok arcába olvasta argumentumait.

— Alig rekesztetett be azonbam a diéta, Kossuth Lajos nem nyugodott, hanem veszélyes sikerei által s állítólag több vármegyék rejtett kívánalmi által bátorítva, Pestre költözött s megindította, országgyűlés nemlétében a vármegyei gyűlésekről szóló *Törvényhatósági Tudósításokat*, melyekre az ország felizgatásán kívül semmi egyéb szükség nem mutatkozik s melyek lázító és törvénytelen megjelenése jelen vád és executió tárgyát képezi. Kezemben tartván ezen huszonhat levelet, szabad szemmel is kivehető, hogy azoknak csupán első sora származik Kossuth Lajos tekintetes táblabíró kezétől, miglen a többi írnioki másodlás, avagy nem egyébről van itten szó, hanem a cenzúra megkerülésével kibocsátott s multiplikált sajtótermékről. Ezen tilalmas s tiltott úton terjesztett valóságos közhírlap a felső és legfelsőbb hatalmak iránti hűtlenség nemtelen bélyegét magán viseli, vármegyei ülésekről szóló jámbor tudósítások ördögi álorczája alatt. Kezdődik mindjárt az I-ső levél Pozsony vármegye közgyűlésével, jelentettvén és divulgaltatván, hogy »alig oszlottak el az ország Rendéi, már is ott megkezdett annak taglalása, hogy a főnemesek a nemzet

méltó és kívánatosabb terjedését miként és mennyire akadályozzák« s egyetlen egy levele nincsen ezen folióknak, melyeken ne az úgynevezett nemzeti szólás-szabadság sürgettetnék. Mindvégig és állhatatosan közöltetnek amaz ellenzéki beszédek, melyek az országnak bármely szegletében oly célból tartattak légyen,

Fenséges Főherczegségének az Ország Nádorának parancsából mondott tilalom által köznemzeti jogait bántó sérelmét« felpanaszolja s közgyűlésről közgyűlésre mind hangosabban hirdeti, — folyton növekvő fennszóval, mintha a vármegyéknek semmi más dolga nem lenne, mint folyton ezen gravamen veszedelmes tüzével játszani. (I-ső levél.) Szerkesztő azonban nemcsak célzatos gonosz csoportosítással hamisítja meg közléseit, ahogy Fáy András, Deák Ferencz és általa »Kölcseynk«-nek nevezett ellenzéki követek beszédét folytatásokban s nagy terjedelemben közli, amíg a kormánypártiak nemes és felségű vélekedése úgyszólván elnyomattatik: hanem nem átalja ezenfelül személyes kifakadásokkal terrorizálni elleneit s a király híveit. Példaképpen demonstratióra szolgáljon az udvar hü és konservatív hívének Foglár Imre honti követünk esete, kinek kétségtelenül gyönyörű lendületű kormányvédő orátióját a Tudósítások ekként teszik csúffá: »Foglár (nem hallgatják). Hallgassanak ki; senkinek sincs joga szavamba vágni; kinek beszédem nem tetszik s gyomorémelygést érez, vegyen be hasajtót« s azt tetézi avval, hogy maga a szerkesztő mintegy rákiált a szónokra, mondván: »a valóságnak lecsavarása Foglárra visszaesik s ezért őt hamis vádjáért ezennel rágalmazónak nyilatkoztatván; ezzel becsületemnek tartozom!« Ezen türelmetlenséggel nyilvánosan elárulván lázító szándékait.«

»A Tudósításoknak ezen, törvényeinkre s ősi alkotmányunkra lázító s büntetendő célzata kiviláglík abból, hogy tüntetőleg oly közlést teszen, mely szerint Békés vármegye ülésén főorvos Tormássy Lajos esedezve előadja, hogy mióta fia elfogatott, sem tömlöcze szellőztetve, sem szabad levegőn nem volt. Megbizo-

nyíttatik e tendencia azáltal, hogy a levelek a Felsőes úr minden nemes tetteiről s a kormány jószándékú cselekedeteiről merőben consequenter megfedekezvén, hovatovább mind kizárólag a főbenjáró nóta pörbe fogott báró, Wesselényi Miklós erdélyi követnek, majd börtönbe vetett Lovassy László lázadó társainak diabolicus advocatusi védőiratává változnak által. Megemlítetvén, hogy ezen széjjelhurcolt Tudósítások valósággal arra alkalmasak, hogy a szörnyű francia revolutió szikráit hullassák széjjel az országban, amelyre bizonyosságul felhozandónak tartjuk a nyitrai tudósítást, hol is ezen istentelen szavak olvashatók: »ezek az írások, a nép különben is szikrázván, — ki nem oltható lángokat fognak gerjeszteni. Voltaire előkészítette, a hírlapok megrendezték Franciaországban a revolutiót. Fojtsák el kezdetben a rosszat a Tekintetes Karok és Rendek, hárítsák *el* az alkalmat, míg a gyeplő kezükben van, másként a zabolázhatatlan korszellem emésztő fúriává fog változni.« Végezetül pedig Kosuth Lajos »levelei« átalakulnak az általa úgynevezett »szerencsétlen ifjak« ügyiratává, a most legutóbb Május hó 7-én kibocsátott XXVI. levél rendkívüli mellékletet hoz ily címmel: »Némely észrevételek a királyi Fiscusnak Lovassy László ellen Felsőesértési bünt követelő keresetére«, ki is tíz esztendei rabságot érdemelt. A szerkesztő pedig mind a botránkozásokban megállni nem akarván, a következő fenyegetésekkel végzi legutolsó tudósítványait: »Ha a szerencsétlen ifjak ügye, ha tudósításaim váratlan tilalma közbe nem jön, alig hibáznék számolásomban. E tárgyak azonban közibe csaptak váratlanul, sejdítenül, mint menykő a felhőtlen égből.« A helyett, hogy most már penitentialiter megbánná bűnét és silentiumot ígérne, nem állja bejelenteni, hogy ezentúl 26 oldal helyett 36 oldal törvénytelen Tudósítást szándékoz szerte bocsátani, fogadkozván ekképpen: »kettőztett szorgalom és áldozat amit ígérek. Gondosan felszedem minden csepceskjét a hű forrásoknak, melyek szűk erszényemet tengetik, elfogom számtól falatom felét.«

A királyi jogügy igazgatón látszik, hogy neki kettőztett szorgalom és áldozat legyűrésére kell vállalkoz-

nia, azért fölemelte hangját, mely most úgy dongott az éjjeli tanácson, mint valamely óriási betévedt baljóslatú bogár szárnyverdesése és folytatá:

... A Törvényhatósági Tudósításokat a királyi kormányzat betiltá. E betiltás ellen törvénytelen vármegyei tiltakozások hangzottak el, melyeket ugyanezen Törvényhatósági Tudósítások terjesztettek, s bár a »levelek« a postahivatalok által lefoglalhattak, titkos utakon küldve ismét megjelentek s a vármegyei közgyűléseken olvastattak, amely felolvasások ismét a Tudósítókba terjesztettek elő s ezen szándéklat által a lazítások perpetuum mobiléje hozatott mozgásba. Fenséges Nádorispánunk múlt évi Októberi havának 2-án kelt rendeletével eltiltotta Kossuth Lajos táblabíró urat a szerkesztéstől, kinek is midőn a megbízott szolgabíró a tilalmi parancsot kézbesíteni akarta, nevezett nem csak nem fogadta el kezeibe a parancsot, hanem annak úgy hitelességét, mint törvényességét kétségbevonván, a szolgabíró ellen Pest vármegyéhez tévé panaszát. Nevezett vármegye congregatiója pedig ugyancsak panaszos táblabíró pártján állván, most újabb tiltakozásra lépett oly célból, hogy újfent a Törvényhatósági Tudósítások által szerteszórtatván, más vármegyéket is ellenszegülésre szítson, hogy azok ismét ezen Tudósításokat töltsék meg főbenjáró bűnnel. Ezek alapján megállapítatott Werbőczy Törvénykönyve szerint: »titkos társasági consociáció: nádori, azután királyi parancs által inhibeált cselekedetben való protestatio, majd in facto resistálás, in tertio lázítás rossz célból és vétkes törekvésből a constitutió felfordítására és in dessectum régió dignitatis (királyi tekintély lealázására), továbbá minden legális auctoritás legyalázására erigálván magát a status publicus ellen s így természetesen notórius«. (A Nemzeti Múzeumban levő »Causa Tabularisból.) Mindezek alapján a juris consultus fundamentumára irányzott legfelsőbb elfogatási parancs tekintetes Kossuth Lajos táblabíró ellen végrehajtandó.

Beöthy diadalmasan nézett körül a jogi paripa legmagasabb nyergéből. Báró Lederer Ignácnak szelíd Katonalelke azonban valamely olyforma megnevezne-

hetlen elfogódottságot érzett, mint aki nem tudja, miért rendelék ki töltött fegyvereket egy újságpapíros átlyukasztására. Ezért ennyit kérdezett:

— Domine Spectabilis et Magnificus! az újságlapokon kívül egyéb cselekedeteket is kinyomozott?

Beöthyt ugyan látszólag meglepte az interrogáció, de tovább adta a szót:

— Kossuth Lajos ellen a tovább nyomozat jelen való Eötvös József királyi fiscus által végeztetvén, ő beszámoland.

Az asztal sötét végéről egy éneklő hang hallatszott:

— Gondos és kettőzött utánajárással sikerült megállapítanunk ásat, hogy ugyanezen tekintetes táblabíró ugyanezen év február havában egy másik, eddig ismeretlen szervezkedésben is részt vőn, melynek címe ekképpen hangzik: »kisedővő egyesületeket terjesztő egyesület«. Ezen organizáció rejtett céljait ugyan még eddig fölfedni nem sikerült, de a lefoglalt iratok között vádlottnak oly nyilatkozata találtatott, mely »a földnek, (melyet »kis planétának« nevez) a mindenség iránti viszonyából akarja megállapítani, hogy mi az erény s mi a gonosz«.

A bonorum director láthatólag nem volt megelégedve ügyészének első fölléptével s ezért bátran visszamenekült mindent biztosító arkanumához: a jegyzőkönyvhöz s monda:

— A protocollum aláírása és meghitelesítése következik.

Báró Lederer fei vette az óráját:

— Mindjárt éjfél.

Mialatt lekanyarította nevét, rámordult gróf Zedwitz kapitányra:

— Hol az előnyomulási terv?

Gróf Zedwitz kapitány mereven fölemelkedett s kebléből előemelte a hadműveleti tervrajzot. A főparancsnok meg volt elégedve: ennél bonyolultabban már nem lehetett a taktikai felvonulást s a stratégiai előnyomulást megoldani. Nem a Városmajoron át menetel a szakasz a Zugligetbe, mint valamely civilis kiránduló csapat, hanem a Várból leszállván, a Kis-Svábhegyen

föl jut a Svábhegy gerincére, onnét a Pozsonyi hegyre (ma Jánoshegy) s merész kanyarulattal leereszkedik az Istenszemhez, ahol a gyöngélkedő Kossuth Lajos mitsem sejtve pihen, s onnét átvonul Pestre s megszállja a szerkesztő irodáját. Báró Lederer Ignác úgy ítélte, hogy csak a mantuai várnégyszög bevehetötlen-sége éri fel a hadtudománynak ezen rendszeres tökéletességét. Másnap tudta csak meg, hogy a haditerv éppen nagyszerűségénél fogva bukott meg. (S Ausztria húsz egynéhány év múlva fogja megtudni, hogy a tüitökéletes mantovai tervrajz miatt kell kivonulnia Itáliából.)

Bjáró Lederer harsányan kiadta a végrehajtási parancsot s mikor az ajtóba lépett, még egyszer hátraszólt a jogügyi igazgató úrnak.

— Spectabilis domine, mennyi lehelt itt az öszbüntetés ?

— Fejvesztés, Excellentissime — felelte Beöthy.

Lederer főparancsnok megismételte, mint aki jól megtanulta e leckéjét:

— Kellő elővigyázattal — monda s távozott.

Mikor kilépett a nagy kapun, szegény velencei közlegény Fernando Riboldi dideregve presentálta fegyverét. Az udvaron fölharsant a trombita s a gránátos szakasz elszántan megindult hadműveleti útjára, a legmagasabb stratégia regulái szerint. Az Egek megromlott csatorna-hálózata kettőzött erővel öntötte az arma-diára az Özönvizet.

Kossuth Lajos szerkesztőt éjjel egy órakor az »Istenszemnél« (a ház ma már nincs meg) ágyában elfogták. A gránátos csapat azután felvonult pesti irodájához, ahol azonban órákig kellett dörömbölni, míg az ajtó kinyílt s abban megjelentek Kossuth Zsuzsanna, szépre felserdült leányzó s a »rebellis anya«. Mindketten avval védekeztek, hogy igen jó álmuk van. A különös csak az volt, hogy mire ajtót nyitottak, az összes keresett iratok eltűntek. Másnap kiderült annyi, hegy a szerkesztő úr inasa, mikor az éjjeli elfogatását látta, az egyenes úton berohant a városba s megelőzte az osztrák stratégiát. (Ránk maradt azonban s a Nemzeti Múzeum irattárában őriztetik ama kínosan összeszedede-

getett leltár, mely ékes latinsággal »consignatio literatis in hospitio Ludovici Kossuth« címet visel.)

Május 5-én már reggel nyolc órakor külön futár száguldott a jelentéssel Budavárából a császárhoz. Délben a második haditudósítmányt futtatták Bécsbe gróf Hardegg lovassági tábornokhoz, a Hofkriegsrath elnökéhez. Az összes védelmi intézkedések megtétettek. A veszélyes államfogy minden közlekedése a külső világgal elzáratik! Szobája naponként kétszer megvizsgálendő! Az ajtó, az ablakok s a kályha folyton szemmel tartandók! A katonai tűzoltókészültség lovai éjjel és nappal nyereg alatt, hogy rövid utasítására, ha szükséges karhatalmi célra készen álljanak! Az ór töltött fegyverrel álljon a rab ablaka alatt!

Riboldi Fernando barátunk így állott ott töltött puskával, lövésre készen a sikátorban, mikor a kaszárnyabörtön első emeletén, a saroktól számított második ablak megnyílt, Fernandonak éppen egy hosszant nyújtott ária zümmögött a fejében, melyet egyszer a Giudeccán egy zöldséges bárkában énekelt neki bizonyos feketeszemű Margherita, amikor onnét felülről olasz szót hallott; ugyanakkor három cédulapapír esett a fejére. Mire puskájához kapott s fölnézett, a rejtélyes ablak megint becsukódott! Fernando annyit tudott az írott cédulákról, hogy Veneziában az ilyeneket a bocca di leone nyílásába, a kő-oroszlán szájába, szokták bedobni s azokból mindig baj lett. Ennélfogva őrségváltáskor beszolgáltatta a cédulákat. Riboldi ezért másnap napi parancsban megdicsértetett s egy itce borral megvendégeltetett. A várparancsnokság ellenben beszögeztette azt az ablakot. Evvel teljes lett a börtön s annak minden kietlensége.

Kossuth Lajos 1837 május 5-től 1839 február 23-ikáig, huszonegy hónapot töltött vizsgálati fogságban.

Ekkor hozta meg a királyi ítélőtábla ítéletét a »vízkeresztii törvényszakasza« alapján s még három évi fogságot mért reá: a hét személyes ítélőszék fellebbvitelben ezt megtoldotta egy negyedik esztendővel. Ekként három hónap híján hat évi nehéz fogságot kapott. Azonban 1840-ben az immár Pozsonyban újra egybegyűlt országgyűlés reformokat akart, nemzeti haladást s

egyéb próbálkozásokat. A kormánynak viszont újoncokra volt múlhatatlan szüksége. Ezért valamit kellett odadobni a háborgó magyarnak, valamit, ami se pénzbe, se jogba, se tekintélybe nem kerül. A király ezenképpen cselekedvén, elcsapta Pálffy Fidél gróf kancellárt és kihirdette — legfelsőbb elhatározásból — a politikai amnesztiát. Ennél olcsóbban már nem lehetett a Rendeket s a nemzetet megvásárolni. Kossuth Lajos 1840 május 13-ikán hagyta el tömlöcét, három esztendei bebörtönzés után.

Három év! Lélekfordító, jövendőt-vető, három esztendeje a Magyar Sorsnak! A Történelem most jár körül ólomöntő varázskanalával és kimintáz embert és nemzetet. E börtöni csöndesség három esztendeje alatt kialakul Kossuth. De nem egy, hanem *két* Kossuth Lajos alakul ki: köztük van a börtön fala s e fal többé sohasem tud eltűnni, hasztalan jár hazát és messze világot, békét, harcot vagy halálos összeesküvést a mi hő-sünk. Az egyik Kossuth megépül a börtönben: a tömlőc mélyén önmagába mélyül s összekovácsolja mindörökre egész lelki állványzatát. A másik Kossuthot a tőle elszakított nép formálja ki magának, mely megkezd a legenda-szövést a börtön körül. Valahányszor ez a két Kossuth összeér, oly lobbanás cikázik át a világon, mint mikor az ég villamossága egymásra dördül. Valamennyiszer nem találja meg egymást ez a két Kossuth: csillagok hullása következik reánk.

Mindent elvesznek tőle. Hetekig vigasztalatlan egyhangúságban tartják — néha udvarra bocsátják rabok sétájára; — a »flautát« sem engedik be hozzá, mit anyja küld, mivel »a fuvola hangszer elárulja a helyet, hol el van zárva s különböző hozzátartozóival már előre megbeszélte melódiákat játszhatna s ezekkel jeleket adhatna.« A főparancsnok ismeri Kossuth megátalkodottságát és különösen édesanyjának »rebellis természetét.« A fogoly elcsábíthatja az őrséget, ezért a Generalkommando Presidial geheim No. 93 parancsal utasítja a várparancsnokságot, hogy válogassa össze Buda és Pest helyőrségéből a különösen megbízható legénységet. Elvárásolhatja a porkolábját, ezért az csak Sebes főhadnagy kíséretében léphet a cellába.

Később válogatott könyvek érkezhettek s az utolsó hónapban Metternich kancellár maga ad véleményt arról, hogy a »Staatsgefängener« — ez a hivatalos neve — mily írásműveleteket folytathat. Mindez egyetlen Kossuth előtt, cellába dobott lelkületében. Mi, kiket a kommunizmus hajtott magánzárkába, jobban megértjük, mint az előttünk való nemzedék, hogy a fal-iszony, mely rászáll az emberre, hogyan szakít föl olyan mély örvényeket a bezárt lélekben, melyeket azelőtt nem tudtunk magunkban fölfedezni. Kossuth, a fogoly, most úgy érzi, hogy vele úgy bánnak, mint valamely veszélyes robbanószerrel: azok félnek tőle, akik bezárták. Úgy érzi óhatatlan, hogy egy pókháló közepében van s a pókháló reszket az ő mozdulataitól. Lelke legmélyére, egész életére leverődik ez a látomány. Mint börtönének falait a hatalom, ő is kiépíti védelmének sáncrendszerét s ott a sötétben, kémszemektől figyelve, megrakja földalatti járatait jogának harcra katonáival. Így készül el benne magában az az óriási jogászfi fogaszeremény, mely a pör végére védelmi iratául fog kialakulni. Szándékosan neveztem fogának, mert semmi máshoz nem hasonlítható, mint *Bach* egyik legnagyobb mesterművéhez, a »*Kunst der Fuge*«-hoz, amelyben tudvalevőleg tizenkét fuga van egymásra rakva, folyton bonyolódó matematikai szövevényben. Azt is mondhatnám, hogy ez a Kossuth-perirat olyan jogászati virtuóz alkotás, hol törvényfutamok szédítenek, paragrafus-trillák szállnak széjjel s logikai pizzicatok kápráztatnak el. Szeretném, ha ezt a periratot, mely a Nemzeti Múzeum Causa Tabulárisában megtalálható, de 1876-ban a Történelmi Lapokban is lenyomatott, jogi egyetemeink szemináriumi tanköltemény gyanánt dolgoztatnák föl az ifjúság által, ki perelni és szónokolni készül.

Mert Kossuth Lajosnak nagy pere az egész Habsburg monarchiával már benne van ebben a börtönbenkierjedt rejtélyes fiolában, de benne rejtőzik abban későbbi világot-döngető beszédeinek varázstitka is. Minden későbbi szónoklatában, minden vita-írásában megtaláltam annak a tömlöcz-zárka alchimista konyháján kipróbált lombiknak a párázatát. Sőt még többet

ennél: két világrészt megdöbentő s ma is élő szónoklati mesterműveinek itt már egészen meg van az állványa, ezen a fugaszerkezeten ő többet nem változtat, csak minden alkalommal az új helyzetek új érveit rakja beléjük, s az utolsó pillanatban, mint minden igazi szónok, beteríti azt a közönség lelkéből közvetlenül merített élő hangulattal.

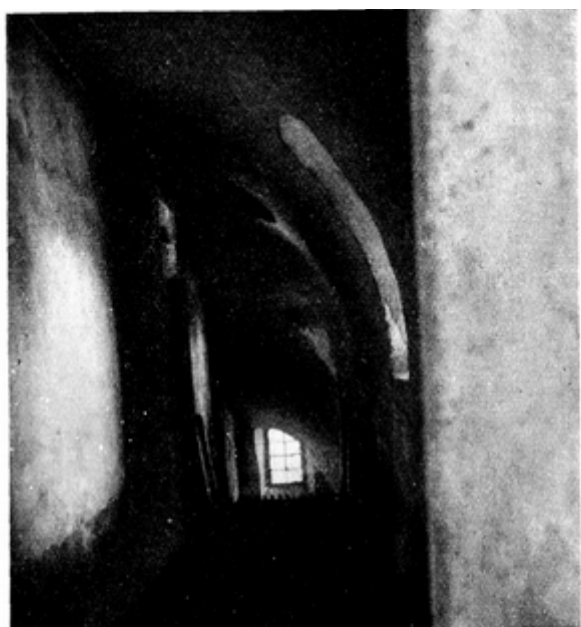
Báró Lederer Ignác nagyon ügyel »kellő elővigyázatában.« Oly könyveket hullat be csak a zárkába, melyekből semmi baj nem lehet. Nem sejti, hogy azok mind egy oly óriási lelki forгатagba kerülnek belé, mint a Niagara vízesés »whirlpool«-jába hajított kövek, hol is a szűk sziklafalak közé beszorított óriási vízártomboló sodrása olyan örvényt alkot, mely homorú tölcsérré alakul. Ez a niagarai méretű tölcsérteremtés megy most végbe az »államfogoly« Kossuth leglelkében. Tömlöcében olvasott könyveinek jegyzéke mutatja, hogy mily széles s mily gazdag a lelkimező, mely itt szétterül. A könyvek sorsa elárulja, hogy mily hallatlanul erős a belső sodrás, mely ott a mélyben — előtte is láthatatlanul forr, forog, fortyog és tomboló erővel sistereg. Mily ártatlan műveket dobálnak belé s mily örvénylések támadnak azokból! Két francia szótár engedélyeztetik. A fogoly betűről-betűre tanulja őket, mert később ezekkel a szavakkal kell levelet írnia a török szultánnak s tárgyalni III. Napoleon császárral, titkos összeesküvésről. Van-e jámborabb szótömeg, mint *Arnold* angol nyelvtana, *Webster* szótára s hozzájuk *Shakespeare* drámái? Hadd kínlódjék velük!. De mikor majd Southamptonban partra száll Kossuth s embersokaság várja, a major kéri: beszéljen rajongó híveihez.

— Nem tudok angolul, mert nem beszéltem — feleli és maga is ezt hiszi, de megnyitja ajkait s a börtönbeli leczkék elbűvölő ékesszólással buggyannak elő. Egy lángész geyzirje, visszatarthatatlan szökőárja az, mely ott a börtön kuczkójában fakadt ki a padló hideg kockakövei közül.

Kossuth »lexikont« kér. Miért ne adná meg a főparancsnok — ki ebben is folyton utasításokat kér a bécsi hatalmaktól, kik hiába akarják, nem tudják le-

venni szemüket erről a letaposott, börtönbe gyűrt prokátor-táblabíróról. Kellő ceremóniával — a porkoláb hozza s a főhadnagy jön vele — beérkezett tehát *Rotteck* (Carl von) és *Welcher* (Carl) »*Staats-Lexikon oder Encyclopedic der Staatswissenschaften*« című tudományos szótára. A katonák szerint ennél már nem lehet a világon ártalmatlanabb olvasmány. Annál kevésbé lehet veszedelmes, mert tíz kötet ugyan, de még csak a nagy »O«-ig jutott s így valamely tanrendszert belőlük senki sem magolhat össze. De a csodálatos fogoly azóta folyton olvas s úgy szívja magába a betűsoros töredékeket, mint pap a breviárium latin sorait.

Olvas »természeti Jogról«, melynek »láthatatlan hatalma minden mesterséges lélek-kényszeren s aggodalmaskodó kormány censurán át elterjeszti az ember természet-átda jogainak megismerését s azok elfogadását a társadalmunk minden osztályában — oly szélesen, oly átható erővel, amint a francia forradalom evvel Európa összes országait átalakítja«. (L-kötet XVI.) Olvassa tovább: »Itt jön a harcz, életre-halálra a trónok és a szabadság, absolutismus és köztársaság, elnyomás és reform, szultanismus és demagógia között.« (I. k. XXI.) Kossuth lángoló szemmel olvassa a jóslatot: »A mi szemeinket már nem lehet soha bezárni többet.« (XXXII.) (Nem, az ő szemét sem lehet soha bezárni többet!) Kezébe kapja a hatodik kötetet; mi itt a lexikon szak-szava? *Freiheit!* Szabadság! Kossuth feláll s fennhangon olvassa: »Szabadság! Te csábító, te sokszínű szó! Téged *gyűlölnék* a zsarnokok és kényurak, téged nem ért *meg a reactio*, visszaélnek teveled a bolondok és mégis Te vagy és senki más talpköve mindennek a mi jó; a Te szavad gyújt lelkesedést, a Te varázs hangod által lesznek a legfőlségesebb tettek, Te vagy a világtörténet mozgásának legfőbb kereke, Szabadság!« — Ott, a katonai börtön félhomályában, a porkolábhozta lexikon betűjéből így épül meg Staatsgefanger Kossuth lelkében a szabadságnak az a széttörhetetlen rendszere, melyet oly rendíthetetlenül beleszív magába magányában, hogy ezután mindig ez lesz a lelke és nem a saját egyénisége. Nincs a politikai történelemnek szereplője, ki oly rettentő következetességgel, oly szélesen,

A börtön.

oly állandóan egymásra rakta s összekovácsolta volna a maga rendszerét, mint az a Kossuth Lajos, kiben nemcsak ellenei, de rajongói is mindig a zseniális állhatatlanságot tartották jellemzőnek. Csak egyházatyák metafizikai syllogizmusai képződtek ki ily rendszer-kristályokká; azokon is, Kossuthon is, miindig ott tapad a magányos cella fanatismusa. Ember-jog, nemzeti jog, természet-jog mind egy előtte: egy és válhatatlan. Eként a, »Történelem Logikája« (minden eszmélésének főmotivuma) Természettörvénné változik ő előtte: az egyetlen Hatalom, mely előtt meghajol s melyet minduntalan bele akar kapcsolni a Kozmos világrendszerébe: bele az égitesteken át az örökkévalóságba. Ez lesz vallásává, míg a bibliai idézetek mindig csak fölséges, de külső díszítések szónoki mesterműveiben.

Kossuth Lajos egész nagy életének tragikus zuhanásai sohasem egyebek, mint az ő folyton megismételt, de mindig meghiúsuló emberfölötti kísérletei, hogy saját szabadság-rendszerét a Világrendbe belészerelje.

A börtön félhomálya már sötétséggé változott. Nem akadály. Kossuth ott áll a könyvvel kezében β anélkül, hogy valaha betűzte volna, maga mondja tovább belőle a szabadságjogok világrendszerét. Nyilván az egész mindenséget át akarja karolni velők: mert mikor Sebes főhadnagy s a porkoláb esti ellenőrzésükön megjelennek, Kossuth lexikonjával ott áll az asztalon s az ablak felső szűk nyílásán a csillagokat vizsgálja az égen ... (Kossuth turini leveleiből.)

Sebes főhadnagy azt akarta jelenteni a fogolynak, hogy már másnap szabadul s nem Május 14-ikére.

Három hosszú esztendőn át Fernando Rinaldi hiába őrzi töltött fegyverrel azt az államfogyot, egy másik Kossuth Lajos kisurran a börtön nyílásán. Forgatag támad nevéből, mely mind szélesebb gyűrűkben örvénylik. Ez a másik Kossuth először Eötvös királyi fiscus ablakait töri s ezért kettőzni kell az őrséget a városon. De láthatatlan kezekből magyar, német, latin röpczedulák szállnak folyton, hirdetvén, hogy »nem Sobri Jóskát kellene felakasztani, hanem a fiscust a causarum directort s a Nádort magát«. Már egy nap múlva a Kossuth-forgatag beröpül a pestmegyei vármegye

ház termébe, s onnét valamennyi törvényhatóság felszólítást kap, hogy a királyhoz menessen deputatiót Kossuth érdekében. Nagygyűlés-, gyűlések s azokon húsz Kossuth-szerkesztő állítatik az egy elfogott helyébe. Az ellenzék tagjai az ország különböző részeibe utaznak, hogy ott Kossuth-lázítókká váljanak s a katonaságnak töméntelen baja velük. Báró Wesselényi Miklós megemlékszik arról a Kossuthról, ki még négy év előtt (1833 Szeptemberi levele) írta: »pirulnom kellene, ha erőm fogytáig nem izzadnám megterhelt bár, s eddig bár jutalmatlan, de önként választott pályámat« fogadkozván, »hogy bár mellem fájdalmi ho&szú élettel nem biztatnak, a letiport, lealacsonyított, ember-becséből önvétkünk által kivetkeztett népet a polgári lét egy bizonyos fokára emelni, s a magyar nemzet materialis és erkölcsi erejét húszszorozva kívánta látni.« Ezért titkos értekezletek támadnak Wesselényi által, mintha a földből kelnének ki, s mennél több helyen eltapossák őket, annál messzebb gyullad ki új fent paraszuk; ezek megszázszorozzák Kossuthot s a mythos meghatottsága zeng, felolvasott üzenetén: »Lesz még másképpen is, — valami van keblemben, ami azt kiáltja: egészen hiába nem éltem.« (1837. Szeptember 6.) Nevére Wesselényi által országos gyűjtés indul s tizennyolczezer pengő nemzeti adomány várja, hogy kezesetlen maradt családján segítsen. Valahány vármegye megszólal a Kossuth nevét zengi: »mert nyilván van, hogy Kossuth Lajos hazánkfia személyében fennálló törvényeink, polgári jussunk elleni sérelem követettedek« írja Szatmár: Kölcseynek tollával. Neve kinyílik a magyar ugaron szerte, mint a tavasz virága. Egy ország figyel börtöne ajtajára s mikor az megnyílik, ez a Kossuth már nem a földön jár, hanem a legenda felhős fodrain.

Május 14-ikén várják odahaza: nem látták három hosszú évig! De a görög templom melletti kis ház ajtaján már 13-ikán kopogás hallatszik. Mikor Zsuzsanna ajtót nyit, sápadtan áll előtte a testvéri bálvány, — mintha nem is földi jövevény lenne. Hiszen néha három hónapig tartott, míg Budáról levél érkezett, anynyiszor megírta anyjának, hogy »álmatlan engedelmes

fia», el volt szánva még további börtön-évre, hisz már odáig jut, hogy ezt izeni: »talán még látjuk egymást valaha«. Csak egyet nem feled soha: »Zsuzsi húgomat ölelem«. (A Vörös Antal-gyűjteményben őrzött leveleiből.)

A kiszabadultat is meglepi a látvány: Zsuzsanna gyönyörű asszony, mása az ő mártír-arcának. Szemében tűz: ilyenről mintázták az amazon királynőket a régiek. Első szava olyan, mint egy nagy és felséges sóhajtás a szabadság után:

— Lajos, mi dicsőségünk!

Mikor átfogj a két ölelő karja, Lajos észreveszi a nagy változást.

— Asszony vagyok, Lajos, Meszlényi Rudolfné asszony s holnap itt lesz Terézke is, a Rudolf húga, feleségül szántuk őt neked.

A rab jövevénynek csak egy szava van:

— Anyánk?

Zsuzsa nem késik a szóval:

— Kit a főparancsnok a rebellió anyjának nevez ...

Nyílik az ajtó. Feketében Sarolta nagyasszony. Neki nincs szava, csak néma ölelése.

— Lajos, mi dicsőségünk! — ismétli Zsuzsanna a maga mondatát.

— Nem szenvedtetek?

— Wesselényi s az ország gondoskodtak rólunk — mondja Zsuzsa.

— És apánk, hogy viseli az ország dicsőségét? — kérdezi a hazatért fiú.

Nagyasszony Saroltának nehezen rebben a pillája. Ajka rándul s hangja elcsuklik, mire vonagló szája szót ejt:

— Ő ... ő ... behalt, fiam!

III. A KÍSÉRTÉS.

A győri országútról Vörösvár fölött letér egy dülő a pilisi hegy oldalán s a mészégetők tanyái között lekanyarodik előbb az unyi határnak, azután a tinnyei földeknek. Nehéz keréknyomok mutatják, hogy itt

igen marasztalja a szekeret a mély agyagos eleget, aminthogy az is igaz, hogy az egész pilisi-esztergomi sváb birodalomban nem található több magyar falu, mint ez a két eldugott község: Uny és Tinnye, ez a kapaszkodó dombháttól mind a sásos-nádas melegtőig nyújtózik. Mikor a mi bricskánk lebillent a kapaszkodóról, ugyanaz a benyomásunk, mint mikor Szerencs felől jövet a monoki házak feltűnnek a szemnek. A nekiszaladt lankák tetején ugyanaz a cserjés. Szinte azt várjuk, hogy a faluban majd találunk egy szakasztott olyan régi udvarházat, mint ott fent Zemplénben. Igenis van. Most azután ne csodálkozzunk, hogy mikor kérjük: ki lakik ezen a portán, azt válaszolják, hogy:

— A tekintetes úr, szerkesztő Kossuth Lajos.

Hogy leugrunk a háza előtt, az az érzésünk ébred, hogy ennél már jobban elvonulni lehetetlen: közel a fővároshoz egy eldugott völgyeiében, hová talán madár még jár, de az is valami mesebeli madár lehet, mely megmerevedett szárnyával a levegőégben s most már se tőlem s hozzám nem száll. Ezen mesebeli madáron kívül azután nincs is, aki az időt kémlelje itten.

Nemesi portán vagyunk mi most, mellettünk gazdasági épület, melynek az a furcsasága, hogy a magtárban billiárdasztal s a kis kertben, melyben a sárga sarkantyúvirág hajladozik, kis filagória dupla tetővel. Ebben nagy kerek asztal, körötte hét szék s minden széken egy nagy kötet könyv ül ember helyett. Hét kötet nagy fólió. Ez az a *Pesti Hírlap*, melyet ő szerkesztett hét féleven át, mellyel megteremtette az igazi magyar újságírást, mellyel Landerer könyvkiadót meggazdagította — de maga is megélt a munkájából — s melynek szerkesztésétől most, kiűtötték. Ezért van kereset nélkül a tinnyi portán, melyet a felesége pénzéből és kölcsönből szerzett, hogy így Pest megyéiben meggyökeresedjék. Ezért látja azt, hogy neki már nincs mit keresnie a magyar világ forгатagában s azért jobb lesz füvel, fával, csillagos éggel társalogni, vagy éppen fát ültetni a tagon. Feleségéhez írt s a Múzeumban őrzött kiadatlan levele tanúskodik róla, hogy mily komolyan vette a szántást-vetést, hogy jelenti a

kocsitengely törését, intézkedik, hogy a repcét nedves földbe vessék s ellenőrzi vékával a kocsis zablopását. (1845 augusztus.) Eperfái közül tizenegy ma is megvan a tinnyei külső dülőben, öregesen állnak őrt ott az útszélen s a redves, korhadó ágaikkal messzire intgetnek, mintha még mindig várnák a gazdájukat. Mert a fa — ameddig bírja — túlteszi magát az embertörténet levélhullatásán.

Amin azonban Kossuth Lajos országhíres szerkesztő leginkább elmélkedik, ami ott háborog most is a lelken, amiért tanúvallatásra mindennap „maga köré rakja a Pesti Hírlapjait: az valami olyan titok, amit ő megfejtteni hasztalan próbál, — olyan rejtelmes rúgó, mely mindegyre kipattan a földből, valamerre lép is, — olyan országfordító, kínzó kérdőjel, melyre sem ő, sem későbbi nemzedékek nem tudtak megfelelni. A Kossuth-léleknek s a Kossuth-sorsnak nagy kérdése ez; mikor ő elindul útján, hogy a nagy reformernek, »legnagyobb magyarnak,« gróf Széchenyi Istvánnak fel szabadító művében segítsen, miért tapossa le éppen őtet a gróf?! — Mert őtet tapodja mindenütt, szakadatlan. Miért kiáltja rá gróf Széchenyi István Kossuth Lajosra, hogy forradalmár, mikor ő — Kossuth — magát lojális magyarnak, hű monarchistának, mérsékelt haladónak, sőt olykor arisztokratának tartja? Micsoda érthetetlen szakadék nyílik itt kettőjük között, — szakadék, melybe ki belepillant, döbbenetes örvényt lát tátongni a maga és a nemzet lába előtt. A Magyar Sors sodra zubog ebben a mélységes örvényben; soha nem lehetett ezer év óta sem azelőtt, sem azután a magyar rejtélybe oly rettentően belekémlelni s érezni a nemzet élet-halál válságának szédületét, mint eme Széchenyi-Kossuth szakadék feltárása által, ők ketten azok a tárnák, melyek legközelebb jutottak a magyar »nagy ugaron« át oda, hol a fajok őstüzeiben forrongva készül az Ember-történelem.

Így áll itt a tinnyei tanyán Kossuth Lajos és saját történetének külső eseményeiből akarja megszerkeszteni a maga-megismerés »én«-jét. Megnyílt a tömlőc ajtója s kilépett belőle ő, a szabadság hőse. Megjelent Pest vármegye tanácsstermében (1840 június 9.), hogy

»újra megkezdje a köztanácskozási részvét jogát, melyből három nehéz éveken túl megfosztva vala«, s »nem célja panaszokkal rázni fel sírjaikból letört szenvedések rémeit, nem akar indulatokat hevíteni méltó boszankodásra személyek és dolgok iránt, nem akar senkit gyanúsítani, nem szándoka senkit vádolni«. S e mesteri szónoki fokozás után, így rivall: »Állapotom, sőt csak pusztá nevem elég hangos vád — ki örömmel adnám szívvéretem, örömmel áldoznám föl maradhatott maroknyi napjaimat, ha kedves honunk szertehúzó fiait egy nagy gondolatban, a nemzet iránti hűségnyi igazság s a tántoríthatatlan honszeretet nagy gondolatában egyesíteni parányi magam föláldozásával segíthetném. Én már megettem kenyereimnek jobbját, sok lelki-testi szenvedés velőben rázta meg csontjaimat és idegeim elgyöngültenek s ha majd leszálok síromba, melyhez naponként észrevehetőleg érzem hanyatlásomat, összecsap felettem a feledés tükörárja, mint tengerbe vetett parányi kavics felett az óceán, mert alig tehetendek valamit, ami megérdemelné, hogy nemzetem emlékezetében egy nappal túlélje a temetést.« S mikor így »parányra« lerontotta magát, hogy ezáltal központjává legyen az önkorbácsolta szónoki vihartölcsérnek, akkor »nemzetemmé« teszi az országot s Kölcsey Himnuszát zenésíti meg ellenállhatatlanul szárnyaló lendülete: »Isten óvja meg a tekintetes Rendekeket minden gonosztól, de ha elkövetkeznének a vicszontagság napjai, melyekben a honnak, e megyének szüksége lenne férfiakra, kik tegyenek s áldozzanak, tegyenek mindent, mit ember tehet, áldozzanak mindent, mit ember becsülhet az életben, életet, vagyont, minden családi örömet, s mindent, amit a szív szeret s ami mindennél több, ha kell, a becsületet is: ha elkövetkeznek oly tettek s oly áldozatok napjai, tartozásom érzetében újra felejtendem erőtlenségemet s ez az érzet óriásra feszítendi e kebelben a törpe erőt, s én, ki egyike vagyok a leggyöngébbeknek, versenyre kelendek a legerősebbekkel, nem hírért, nem jutalomért, nem dicsőségért, hanem versenyre tettben, versenyre áldozatban a Rendekért, a Nemzetért.« Ez Beethoven hősi szimfóniájának dübörgő crescendo ja, mely a

c-dur határozottságával hirdeti a megérkezést s a két külön indult nagy motívum összecsapó találkozását. Kik találkoztak? A börtönből jött Kossuth átöleli Kossuthot, a legendák nép-szülte hősét. Ezért ő az, ki előre felajánlja magát vezérül »nemzetemnek«.

Áthatja lelkét az a hírhordó szellő, -mely dicsőséget szétviszi az országban. Ez az érzés örökre telíti egyéniségét. Ezért repül el még egyszer — s utoljára — szülőföldjére, Zemplénbe, hogy első válságának egyenlőtlen nyomait eltörölje s barátainak ünneplésén (1840 június 25.) először történeke meg vele, hogy belső élményei elé odaállítja a saját pose-át, melybe belésszeret. Nem arról Reszel tehát, hogy a börtönben mit gyötrődött s mint alakult ő maga át egy teljes politikai rendszerre, hanem ellenkezőleg, visszajáról téríti ki a leplet, amelyet önfejlődése szőtt s így először jelentkezik nála az, hogy a Történelemnek irányítja gesztusát. íme szavai: »A sors nagy csapásainál még bántóbbak voltak a tömérdek darázsszúrások, szúnyogcsípések, mikben az erőre kapott dongósereg gyáván gyönyörködik; ha terhes volt is három évet ép e korban veszíteni és mondhatatlanul terhes a vesztett szabadság s eltapodott jogok érzete, mégis, Uraim, engedjék mondanom: nincs és nem vala vigasztalásra szükségem.« És először hangzik fel ajkán ama latin idézet, melyet Lucius Aemiliusból vesz s mely önkéntelen rejtett hangzat gyanánt fog szólalni mindannyiszor, valahányszor világbolyongásában vagy remeteségében egyéni baj éri: »Hanc cladem Domus meae vestra felicitas et secunda fortuna publica consolabit«. (»Családi csapásaimat a polgártársaim boldogsága s köznek virágzása megvigasztalja.«) Evvel közténnyé formálja át minden egyéni esendőségét s a lángész öntudatlanságával, de törhetetlen rendszerességével kezdi saját szenvedéseiből is kialakítani a saját szobrát. Kossuth már itt távlati viszonyba lép saját magával. Nemcsak nem keresi fel többé Zemplént, hanem a-Hegyalját éppoly tájkép gyanánt »hordozza örök frissességben kebelében«, mint a bibliai mondásokat; mert a Sátorhegy s a monoki vár Kiár szintén beálltak nagy szónoklatainak művészi kariátidjai közé.

A most idézett szavakat 1841-iki évfolyamában (37. szám) olvassuk annak a Pesti Hírlapnak, melynek kiterített lapjai közt keresi most tinnyei tanyáján Kossuth Lajos saját tükörképét, — mintha valamely történeti panoptikum tükörsorozata előtt állana. Nincs jellemzőbb sátoraljaújhelyi megjelenésére, mint az, hogy ő a rögtönzésnek, s hevületnek nagy mestere, ezt a beszédét előre leírja, s annyira hevület nélkül beszél, hogy »önök«-nek címezi a zemplénieket. (*A kézirat a Nemzeti Múzeum gyűjteményében olvasható.*) Ez történik vele, ki még vezércikkeit is mindig szónoklatnak írja, amit bizonyít az, hogy megmaradt kézírataiban törlések vannak ugyan, de változtatások nincsenek — a lendület egysége viszi az egész írásművet.

A Pesti Hírlap hét kötete fölveri emlékeztében azt, hogy az ő országos dicsőségén mindjárt megtelepedett egy jól számító üzletember, Landerer Lajos kiadó, ki fölajánlta neki a szerkesztést s megkapta a kormányengedélyt. Az üzleti szimat a pénz szagán indulva meg-sugalltia azt, miről neki sejtelme sem volt, hogy benne lakozik a legelső s mindjárt legnagyobb magyar közíró. Landerer »a bukás szélén vala, 200—300 frtos adósságocskák miatt perben; — typographiájában néhány rossz fasajtó kongott: de a Hírlapból csakhamar talpraállott s mikor véget ért a szerkesztés (1844), Landerer intézetében 3 gyorsajtó s nem tudom hány kézisajtó szüntelen mozog; hitele megszilárdult, czifra lovak állanak istállójában, 4—5 kocsi félszerében s pazar maitressek zsoldjában«. Kossuth pedig eleinte adósságot csinált, hogy élhessen, s mikor szétáradt varázsa 5200-ra verte föl az előfizetők számát, akkor Landerer kitette hajójából s ő itt sóhajt Tinnyén: »Csak oly beteges s oly igen szegény ember ne volnék«. (*Leveli báró Wesselényi Miklóshoz 1844 április 18. és 1844 október 4-én.*) Mikor reábizta a szerkesztést Landerer, kétségtelen ígért oly politikai kötelezettséget a kormánynak, melyet Kossuthnak meg nem mondott., s mely igen jó hurkot adott a kezébe az önérzetes »szerkesztővel« szemben, mert elbocsátásával politikai érdemet lehetett szerezni odafönt: s az most meg is történt. Ez a lepel most hull le Kossuth előtt.

Mit beszél hát ez a hét kötet Pesti Hírlap hozzá? Mit szól s mit hallgat el? És hol rejtőzik a fólió lapok mögött ő maga s az a ránézve érthetetlen és tragikus birkózás, melybe ugyanezen magyar reformok nagyszerű hirdetőjével, gróf Széchenyi Istvánnal jutott? Micsoda rejtett varázslat, vagy titkos, földalatti történetfordító erők játszhatnak kettőjükkel? Hiszen börtönéből kilépve, első szava az alázatos hódolat vala, mert immáron »a setétséget ott tanultuk meg utálni fényvillogással ama férfiúnál, kivel századokra ható eredményekben se nem többet, a nemzet újjászületésén sikerekben munkást, egyszóval kinél nagyobb magyart nemzetem évkönyvében nem ismerek s kinek nevét, Széchenyi István nevét csak buzgó hálával s hű lelkesedéssel emlegetendi minden magyar, amíg lesz magyar«. (*Beszéde 180 június 9-én Pest vármegye gyűlésén.*)

Ha lapjának tükör-folyosójába betekint, a biedermeier kor naiv, virágfüzérés hirdetéseivel közöl ki az ő cikkei. Mert mit olvasunk az akkori Pesti Hírlapban? Az apátúr hosszú nyílt levélben mondja el összes nyavalyáit, melyektől az orvos megszabadította s ez által a »hazafi« névre érdemesíté magát. Igen ajánltatik a »dicséretesen ismert herczegnővíz, mely csodálatos folyadék« s kínáltatik sorsjegy »melyen a gyönyörű lilienfeldi kéjkastély nyeretik«. A hírrovatban a kisvárosi gondok. 1841 Télhaván »az aldunasoron egy csapat szerves marhát láttunk a Belvárosban álló muzsik-féle vágószekhez hajtadni; mit közszemetelés irányában bejelenteni kötelességünk«. Ám első pillanatra (ő először!) fölfedezi az újságíró legnagyobb fortélyát: galléron ragadni az olvasót, közvetlen a szemébe nézni s el nem engedni többet. A kitűnő címek, melyek suggerálnak, mint delejező botjának fénylő gombja: »Pénzszüke.« »Gyermekgyilkolás.« »Bot for ever.« »Bank.« »A polgár erény.« »Virrasszunk.« (A címek nagyszerű megválasztását Jókai Mór tanulja meg tőle, míg Széchenyi a »Kelet népét« kivéve soha jó címet nem talál.) A közvetlen nekirohanás: Szabadkáról körlevél érkezett (1842. 160. szám) — »a száraz fejtegetéseket, Uraim, meg kell szakítani« (1842. 111.

szám); — »Gömörben ismét egy irtózatoss barbár nap volt« s ebből már a képviselői rendszert követeli (1843. 240. szám). »Látogatónk volt. Egy tisztességes öreg. Magyar vagyok — mond — de nem nemes. Nekem nem jutott a szerencse őstől öröklött földbirtok áldását éldelni«, így kelt fel a harc a paraszti nép földhöz juttatásáért. (1841. 9-ik szám.)

Kossuth Lajos, ha így végigforgatja cikkeit, teljes joggal visszakergetheti azt vádat, melyet kortársai hangoztattak s melyet azóta szajkó módra ismételték nemzedékek, melyek nem olvasták azokat, csak sokat beszéltek róluk. A felületesség vádját értem. A városok szavazati jogáról s az országgyűlési szállításokról szóló cikk-sorozatai oly mélyen járó forrás-tanulmányok, melyeket bármely jogtörténészünk megirigyelhet. A házadó rendszeréhez való adat gyűjtése oly széleskörű s oly fáradhatatlanságra mutat, melyet a legjobb modern pénzügyi tanulmányok rendszeres statisztikája nem múl fölül. Büntetőjogi polémiái éppen oly nagy olvasottságot terítenek ki, mint mikor Werbőczyt vagy a bibliát, klasszikus kort vagy Montesquieut avagy Shakespearet idéz. Mind ezen tanulmányai mindig politikai célzt szolgálnak s statisztikát és a politikát egyaránt leborítják a biedermeier kor romantikus stílusvirágai, hogy végül megint az újságíró álljon a közönség előtt, kinek varázsa oly nagy, hogy a Pesti Hírlap 1841. Június 16-iki számában ezt a hirdetést olvasom: -»*Hírlapunk első fél-évi elfogyott számai második kiadásban készen vannak.*« Egy hírlapnak félév múlva való megismétlése — ehhez hasonló eset nincs az egész világsajtó történetében.

Az a romantikus stílus, melyre külön föl kellett hívnom az olvasó figyelmét, bár a korból támad, annyira

ráfonódik Kossuth minden megnyilatkozására — cikkekre, levélre, szónoklatra — hogy többé róla lefejtetni nem lehet. Nem a mi villanyáramok által megszagatott, siető egyéneket és tényeket durván megmarkoló kézzel fogható korszakunk volt az. Akkor volt idő tobzódni az idézetekben, beleszeretni a szavakba s addig szem ejteni el kezéből a szóvirágokat, míg azokat dús fü-

zérekké sodorta össze a neki lendülés szép gesztusa.

A közíró akkor kér »bimbófüzért a báj remény korának; munka vihart a férfi vaskar járnak, az őszült kornak mák koszorút«. (Pesti Hírlap 1841. 76. sz.), vallja, hogy »elv-kérdések a népek mellében oldatnak meg«. (1842. 172. sz.) A politikusnak azt kell reménylem akkor, »hogy az országgyűlési fénycsomó, melyhez a nemzet egyenként adá sugarait, magas helyzete méltóságáról elvilágítand szerte messzire« s a jövő képe mindig így mutatkozik, »mint a kelő nap, mely mielőtt láthatárunkon feltűnnék, gőz-körből magát felénk tükrözi«. (1843. 254. és 268. szám.) De mikor a korszak elmúlik s virágai fonnyadtan, mert érthetetlenül hullanak a földre, Kossuth továbbra is megtartja a virágfüzéréket. A kiegyezés évében, mikor Nagyvárad városának ír, »lázassá hevül kebelében a vágy hazánk szabadságnapjának melegét, bárcsak néhány rövid perczen át élvezhetni«. Már 1870-et írunk s az újságírás tökéletesen megváltozott, de ő azt látja, hogy »a sajtó hatalma úgy kap megtestesülést, ha az eszmegomolyt, melyet az a nemzeti értelem asztalára gurít, felkapja a társadalmi tevékenység s briareusz karjaival óriás hatalommá görgetik«.

Az Idő — rohanva rohan, az új idők lihegő fuvalata lesodorja a fonnyadt szirmokat, de Kossuth még akkor is ölében tartogatja őket, mert a Halhatatlanság illatát érzi bennök.

De Kossuth előtt, előttünk s egész akkori kora előtt még mindig rejtelem, hogy miért támadt reá cikkei miatt, melyeket Széchenyi István jobbágy felszabadító reformjai érdekében szerzett, tulajdon az a gróf Széchenyi István és tapodja innét pályája minden fordulásán, szüntelen. Mihelyst a Pesti Hírlapban Kossuth negyedik »vezérczikke« (a szó az ő találmánya) megjelent: Széchenyi már nem várhat tovább, hozzákezd izzó vitairatához, a »*Kelet népéhez*« s mire a tizenhatszadik cikk kint van a sajtóból, ő is piacra lép könyvével s abban nyíltan és lázasan forradalommal vádolja őt, írván: a »Pesti Hírlap« ha míg idő van, más utat nem választ, azon revolutionárius syllogizmus anticedense, melynek majorja a nagy birtokosok gyűlöletessége s amennyire lehet, vagonának elkobzása — mi-

norja a kisebb vagy minden birtokosnak szint e sorsra juttatása; és conclusiója olly zavar, melly Magyarországot IV. Béla idejére löki vissza, s kivált az ország síkját fogja érni a leghalálosabb csapás, hol Magyarország szíve sírhatja saját sírkövére »magyarok, szabadok *vol-tunk*«. — Kossuth s a nemzet dermedten állnak a gróf vádjai előtt. — A gróf itt meg nem áll, beáll maga is ellen-hirlapírónak, beszerződik a »*Jelenkorhoz*« s az általa hozandó előfizetők után ő is részesedést köt ki a kontra-imitatio lélektani törvénye alapján. Hiába köszönti őt Kossuth 1842. december 29-ikén vezércikkkel és a Schiller idézettel: »Der neue Lenz, bringt neue Saaten mit«. (Új vetést hozand az új tavasz. Jungfrau von Orleans.) a gróf kérhetetlen. Széchenyi újságírói kapcsolást próbál a közönséggel, mert egy német színházi botrányhoz ír »még egy kis adványt«: de ez sehogys sem sikerül. Ekkor teljes vértezettél indul »*Wesselényi és Kossuth*« czímmel. (Jelenkor 1846. január 22.), hogy teljes két hónapon át paskolja őt, mert »magasb érdem nincs, mint teljes világba állítva látni Kossuth Lajos éretlenség és tapintatlanság teli lényegét«. Barátai suttoják, hogy a gróf még kegyetlenebb polémiára készül s fiókjában már gyűl »a *Garat*« kézírata, melynek vádja az leszen, hogy Kossuth cikkei a kommunizmust hirdetik, »mert a sajátnak megtámadása által nemcsak, étvágyat kapott kész vagyónra az alantibb osztály, de profétáitul izgatva s rátanítva, hogy mindaz, mit érette tettek, nem volt ajándék, hanem egyedül bitorlott sajátjának visszaadása s hogy ő nem szorul engedményre, de jogokat követelhet, azon eszmére is hevült, miszerint minden birtokot, minden vagyont bitorlottnak, sőt egyenesen tőle elraboltnak kezd tekinteni már s okvetlen mind inkább illyesnek tekintend, minél többet mentik restségét, sőt dicsérik erényeit s minél többször gyalázzák viszont a vagyonosokat s minél többször állítják őket a szívtelen gazdákat pellengérré.« (*Viszo la Gyvlo*, nagyszabású könyve: »gróf Széchenyi István és hírlapi vitája Kossuth Jajóssal« két kötetben 577 oldal előszó és 2057 oldal szöveg.)

... És hogy felelt ő? Talán ingerelte a nagy gróf-

fot? Hisz ő nevezte el »legnagyobb magyarnak« s mily dermesztő fagyosan fogadta Széchenyi az ő babérját! (1840. November 19.) Válaszolja »*Kelet Népére*« s úgy érzi, eltalálta a nagy gesztust, mondván: »fájdalom dúlja keblemet, hogy gróf Széchenyi ellen védelemre kelni kénytelen valék: úgy ha győznék, könnyezni tudnék győzelmemen. Én tiszteletteljesen tárom ki karjaimat s kérem szenvedjen meg a nemzeti nagyság építésének homokhordó napszámosi közt, méltassa tanácsára, javító vezetésére azt, kinek most útját állni törekszik, mert jobb a közre, ha egymás mellett, mint egymás ellen«. (*Felelet gróf Széchenyi Istvánnak Kossuth Lajostól. 1841.*) Mindhiába! Mind hasztalan! A gróf újra támad az adó kérdésben, —, pedig éppen ebben mindketten egyet akarnak: hogy a nemes is viseljen közterhet, ne csak a nyomorult, jogtalan jobbágy. Kossuth a megyékben »*a házi adóban*« akarja megfogni a nemességet: megbukik vele. Széchenyi örül s cikkeiben kegyetlenül vádolja. Most a gróf lép elő új tervvel, czíme »*Adó és két garas*«. Mit tegyen Kossuth? Most ő ellenkezzék, most ő aprítsa szét Széchenyi tervét? »Pedig hibája annak is van«. Hisz akkor ő gáncsolná el a közteherviselést! Míg egyszer erőt vesz magán, a megsértett ember fölé emeli a saját elvét, vagy a saját szobrát. Cikksorozatában a gúnyolókkal szemben is Széchenyi terve mellé áll: »Ha ki a honra nézve ily irányban valami jót akar, az legyen bár legszenvedelmesebb ellenségünk, őszinte buzgó közremunkálásunkra segítségünkre oly biztosan számolhat, mint-ha leghűbb barátunk volna. Előttünk a hon érdeke lebeg, nem szeszélyes dicsvágy, nem hiúság«, (*őszinte nyilatkozat. 1843 Dec. 19.*) — S mert a polémia nem tud elnyugodni; utólag igazolja magát: »Mi pártolók az indítványt, mi készek valánk adózni, hogy adónk segélyével az aristokratia is megmentessék« s fölzeng romantikája: »egy nyílt óceán terült el előttünk s teendőknek roppant tömege s libegő csónaknak orrán nem volt nem lehetett iránytű s így lőn, hogy az időszakai sajtó széttapingatott a víztükrön, itt is, amott is és mindenhol: — ki mondta volna, hogy az nem kell?« (1844. Május 2.) Tehetett-e többet? S mégis megvon-

ták tőle álürüggyel a lapszerkesztést, kidobták életfenntartó keresetéből, mert minden sorában rebellis lázadót lát a kormány, ki Széchenyi István vádjait ellene aknázza ki.

Hol van ő benne a forradalmár? Kossuth meglepve és ijedve kérde s kényszerű magányában Hírlapjától kéri a választ!

Végig lapozza cikkeit, melyek eldönték sorsát. Igen, azok a szabadság-reformokért harcolnak: jobbágy-felszabadítás, közteherviselés, egyenlőség teherben, jogban, nemzeti nyelv s haladás a képviselői rendszer felé! De hiszen Széchenyi István is ezt hirdette s vele az arisztokratia nemesb része is! Hol lehet ebben a bűn? Az 1847 Április-Máj us számokban ott találja polémiáját Andrassy Károlylyal, avval, a zempléni gróffal, kivel életének első válsága összehozta. A gróf ugyan attól tart, hogy ő, »a talentumdús szerkesztő odaviszi a dolgot, hogy félni kell majd az ügyvédek uralkodásától« s emlékezteti Robespierre-re, de ő érzi, hogy a »nemes grófnak, némi kérdésekben véleménykülönbség mellett is szíves jóakaratóval dicsekedhetik«. Tehát a szív-vihar elcsitul — nemesen.

S a Robespierre-i vádra (mi Széchenyitől származik), oly vallomást teszen, mely a szabadelvű hitvallását kellő mérsékletben tükrözi. Szerkesztői üzenete ez: »A célunk sohasem az volt, hogy monarchikus-aristokratikus alkotmányunk democraticussá változzék, de a népelemnek kellő súly biztosítassék. Az arisztokratia sok legyen ugyan, de ne *legyen* minden, viszont minden a nép se legyen, de ne is legyen semmi«. (1843. Április 3.) Ez a szabadelvű reform, de nem a forradalom, melyet rajta keresnek. Vagy — de itt meg kell állni. Egyetlen egyszer, »Hivatás« című cikkében (1841: 41. szám) ezt kiáltja az arisztokrátiának, önfeledten: »Ha van e nemzetnek rendeltetése — van pedig — az bizonyára teljesíteni fog velők és általok, ha tetszik nekik, nélkülök, sőt ellenök, ha kell«. S mikor báró Wesselényi védi Széchenyivel szemben »egy ellenünk unalomig csépelet haszontalan gyanúsítás« miatt, ezt ismétli az arisztokrátiának »nem veletek és általatok, hanem nélkületek, sőt ellenetek«. (1843. Május.) Ki érzi ki ebből a

sikolyból a forradalom hangját? Kossuth erre nem tud válaszolni. Nem érzik azt így sem a rajongói, sem ellenségei. Csak egyetlen ember tud erre választ adni, csak egyetlen érzi meg ebben az elhullatott parázs szakban a forradalmi lángot, akinek lelke mélyén eltitkolva s most már mesterségesen legyűrve ott ég s perzsel a lázadás szikrája. Ez az egyetlen ember: gróf Széchenyi István. Mert ő önmagában ismerte meg a rejtett forradalmat, azért birkózik most vele Kossuthban. Azt hiszik, hogy rögeszmét hajszol s rémeket lát, pedig Széchenyi István. Mert ő önmagában ismerte meg a rejtett forradalmi szikrája ez ott Kossuthban s az új lázadó elleni küzdelem a saját emésztő tragikum.

Széchenyi a mérsékelt cikkek logikai hamuja alól is kikaparja az alig pislákoló parázsocksákat. Az ő füle meghall minden rejtett forradalmi sikolyt, mely önkénytelenül tört elő. Mily jellemző e tekintetben rájuk s ránk, hogy mikor Kossuth Lajos fia, Kossuth Ferencz 1906-ban kiadja apjának a Pesti Hírlapban megjelent cikkeit, kihagyja mindazokat a gyűjteményből, melyekben ily »forradalmi« hangok hallhatók s melyekre Széchenyi István gyilkos támadása támaszkodott, — mert hiszen ő, apja halála után kormányképessé akarja tenni a Kossuth-pártot Ferencz József alatt s így el kell tüntetnie a forradalmi nyomokat. E különös történet-torzítás mellett azután egész nemzedékünk megzavarva s értelmetlenül állott a két nagy gigász fölséges «küzdelmével szemközt. Ellenben evvel az eljárással annyira denaturáltatott Kossuth Lajos alakja, hogy végül úgy állott előttünk, mint budapesti szobrán: békés és türelemes magvető.

Amint Kossuth Lajos most hírlapírói pályájának derékbátörésekor a saját cikkeinek tükörképeiből kémleli önmagát, nem vesz észre valamit, amit aztán egyetlen életírója sem méltatott semmi figyelemre, ami pedig a lélektani titok rejtett nyomcsapására vezet minket. Széchenyi megérezte, csak nem tudott hangot s formát adni fölfedezésének. Nagyon különös szerkesztő ez a Kossuth Lajos! Mert nemcsak maga ír szabadelvű cikket, nemcsak minden rovatát a lapnak, — elsősorban az »Értekező«-t, úgy adja nyomdába, hogy

mindig lebírhatatlanul előre törnek benne a nagy magyar felszabadítási törekvések: hanem még mást is cselekszik: minden nevezetes cikkbe beleszól ő maga. Ennyi csillag-alatti megjegyzése egy napilap *szerkesztő*«-jének ma elképzelhetetlen — egyetlen számban nyolcz közbeszólásra is akadunk. És amint rászól tudósítóira, úgy szólja el magát benne az a forradalmár, kit ő maga sem ismer magában. E szerkesztői intelmek, felháborodások s jóslások külön kiadást érdemelnének, hogy az igazi Kossuth a maga fejlődő valóságában megjelenjék köztünk. Lássuk csak, mit izenget a szerkesztő? Egy levél küldetik be a Pesti Hírlapnak s címe: »Egy szív a szívhez s azokhoz, akik boldogok.« A különös levelezőt az bántja, hogy »törvényhozásunk egy többség akaratja szülte törvény akarata volt, hogy a haza külső-belső biztonságának őrei ismét a nemtelenek, még pedig éppen csak az adózó s minden országos megyei s úrterheket viselő nemtelenekből legyenek», ezért gyűjtést indítványoz a katonaviselt szegény jobbágyak számára. »Aki ezt az adományt sokallaná, s megtagadná, mit érezne? ez azon érzés, amit kimondhatatlannak neveznék, — azt érezné, amit ha javaslatom egy erkölcsileg megfagyott szívű nemzetre talál, — egy tavasszal százak vagy ezreik fognak érezni, kiknek minden boldogtalanságuk az, hogy szép-apjuk törököt nem ölt, vagy olyan embertársnak szolgálatába nem állhatott, ki neve elébe N(emes) betűt ír«. A szerkesztőségben készült erre a levélre, mely annyak szabadság tavaszát jósolja meg, a lelkes szerkesztő, kinek irálya roppantul hasonlít levelezőjéhez, repesve válaszol: »Uram, beküldő úr! ha valaha találkozunk az életben, nyújtsa jobbját nekünk egy férfias meleg kézszorításra. Ti nők és anyák, nem rezdülnek meg e felszólításra kebletekben ezen érzelmek szelíd húrjai? És ha rezdülnek, engeditek-e elhangzani, amit egy dalzene bájaccordjait.« A szerkesztői üzenet vékony biedermeier tilinkóján egy forradalom próbálgatja hangjait! Mikor Temesvárról azt jelentik, hogy egy vármegyei mérnök kilenczvenkét rabot mentett meg fertőző betegségtől, mert átengedte nekik saját lakását s ezért nyilvános köszöneteit érdemel: így harsan föl a szer-

kesztői üzenet: »Azt egy kissé mégis csak különösnek találjuk, hogy egyes tisztviselő emberszeretetétől függ, a ragályos betegeknek egészségesektől elkülönítése. Hát ha nem engedi át szállását a mérnök úr, veszni hagytak vala minden egészséges rabot? Itt a jogérzet kiált föl az ember kebeleiben« tagadja, hogy a statusnak joga lenne egészséges emberit, legyen bár az rab (azok is emberek), mirigyes beteggel együttlakásra kényszeríteni.« (1841. Márczius 31.) Itt a szerkesztőben a demokrata nagy lelke kiált mely, ha kell, a status ellen támad. — Mikor az orosházai kaszinó azt jelenti, hogy »három uradalmi tiszt torkára forrasztta az egyesületnek, hogy zsidót mert fölvenni tagjai köze s figyelmeztette a kaszinót, hogy wem kell az alapszabályokat túlságozni, mert így könnyen juthatna valaki azon ferde következtetésre, mintha meg becsületes paraszt is lehetne az orosházi kaszinó tagja«. (1841 Augusztus 28.) Fölhördül csillag alatt a »szerk.«: »Bocsáss meg nekik uram, mert nem tudják mit cselekszenek« s ez a jogegyenlőség követelése. Ezek a kis csillagos üzenetek rójják meg az erdélyi tekintetes Karokat és Rendeket azért, mert »Erdélyben minden előfogat ingyen történt«. (1841. Szeptember 12.) Mikor a Nemzeti Újság azt meri írni, hogy ne gyűjtsenek Kölcsey emlékére, »mert akármely hajdú, ki a megye szolgálatában 20—30 évet töltött jobban megérdemli az emlékszobrot, mint Kölcsey«, akkor fürgeteget támaszt a hálás »szerk« s kiált: »az ily lap még csak lehunytt idöket sem képvisel, mert ez semmi, s ha van valami kevésbb a semminél, úgy az«. (1842. Május 23.) S ha jönnek hírek, hogy a »bunkokratia« megint leszavazta a közhelyviselés elvét, a csillag mögöl a szerkesztő felkiált: »Hol van az a minden áldozatra készség, hol a concessió híresztelt kegyelmessége, melylyel annyiszor kérkedtek! Szavakban uraim! sallangos szavakban, melyek a kenyértöréskor haragos gőg hangjára változnak. Ám legyen nektek a ti hitetek szerint.« (1841. október 25.) Még nem írtak le szerkesztői üzenetet, mely ennyire a marseillaiset harsogná.

Ezt hallja ki belőlük a másik lázadó, gróf Széchenyi István. Senki más csak ő, mert Kossuth maga még nem

érzi a maga forradalmának eljövételét. Ő cikkei által is, kívülről s felülről szemléli magát. S ha emelkedni akar, a csillagokba néz. Avagy van-e a világ egész hírlap irodalmának különösebb szerkesztő üzenete ennél, melyet a »Birtoktalanság« című cikkéhez biggyeszt. 1842. Márczius 20-án: »A világsugár egy másodperc, alatt 800.000 mértföldet halad, a csillagászok azt mondják, hogy nincs az égen egyetlen egy álló csillag, melyről a világsugár három évnél hamarabb érkeznék hozzánk. Bocsássa meg Nostradamus úr, hogy az eszmehalmozat erre avatatlan kezünket e jegyzetecskével az ő birodalmába tette át.« — A szerkesztői asztal apró tintacsillagain át a csillaglátó ember belepillant abba a Végtelenségébe, mely felé a saját alkotása vágyik.

Mikor Kossuth megfordult, hogy saját tükör-képi vetítéséből szabaduljon: ott állt előtte* húga Zsuzsa, Meszlényiné. ő is egy darabja, hű másolója és szerkesztő-segéde volt az ő hírlapírásának.

— Nagy újság! Megjött a bécsi posta!

Ez csakugyan nagy újság volt. Már hónapok óta várták Bécsből a sorsdöntő választ! Ezért Kossuth mindjárt besietett a házba.

Ha festő volnék, úgy ábrázolnám a családot, mint Rajongók Körét. A delejes suggestió közepén ott áll Ő, az egyetlen, a nagy fiú: Lajos. Most is, hogy Zsuzsával belépünk s Nagyasszony Sarolta hozzá kezd, hogy elmondja a posta érkezését, Zsuzsa még anyjára is rászól:

— Most Lajos fog beszélni.

Mert Zsuzsa megmarad mindvégig munkatártnak lapszerkesztésben, a szabadságháború szervezésében, a halálos összeesküvésben s az emigráció hajthatatlanságában. ő hozza politikai sereghajtónak férjét, ki lelkes rohanásába még a forradalom előtt belehal. Hogy a Weberek forradalmi lángját már most is Zsuzsa, Sarolta nagyasszony legkülönb leánya éleszti, ki egyúttal mindvégig legérdekesebb alakja marad a Rajongó Körnek, arra nézve, a »Nemzeti Múzeum« Vörös Antal gyűjteményében két levél ad bizonyítékot, mindkettőt Zsuzsa írja Vörösnek, kit szabadságharcban ő protegál be, »levéltári titoknoknak« Kossuthhoz s kibe később

özvegyiségében belé is szeret. Az első levél még 1839 januárjából való, mikor bátyja a börtönben ül; érte aggódik s aggódását igazi Kossuth-i szófűzésbe fonja: »fájdalom, a végzés nekünk gyöngye nőknek csak érezni engedi a haza szent szerelmét, de tanúsítani nem« — s ezért ő bár »hű alattvalója dicső királyunknak s a még dicsőbb kormányznak«, mindkettőnek azt kívánja, hogy »az úristen veszítse el őket!«. Zsuzsa írja a tudósításokat bátyja Védegyleti szerepléséről; mikor róla szól, rajongássá magasztosul, mondván: »Kossuth lángkeble áthatva az érzelmektől első pillanatra meghatva volt, majd szavának varázshatása minden szembe az elragadtatás könnyét idézte« — s az ő szívének *tégy* a kívánalma: »hogy a kormány és egyes tagjaira az Isten, a nemzet bizonyly kimondja átkát!«

Ő küldette sógornőjével, Terézzel, a börtönbe az ismerkedő leveleket s Teréz, immár Kossuth Lajosné most ott ül, a három kis gyorsan jött poronttyal: két fiú és egy leány, ő éppen oly jó anya marad mindig, amint Kossuth maga tele van az apaság gyöngédségével. Kossuthné szemében van valami merevség s hangjában leküzdhetetlen ridegség, amelyet — bár küzködik vele — olyan kevéssé tud leplezni, hogy még később is, mikor az emigratió. olasz vergődésében Pulszkyék hónapokig ápolják beteg leányát, Vilmát s ezt meg kell köszönnie: a hála szavai oly ridegen jönnek ki szájából, hogy mindenkit megdöbbenek. Forradalmi szerepléséről mepünk ma is, mint a nagyra vágy fitogtatásáról emlékezik, amiben igaza is van, de elfelejtik azt, amit pedig tudhattak, hogy ez az asszony három világrész minden, szenvedésén át, híven hordozza ura terhét s nem tudták azt, amit nem is tudhattak, hogy Kossuthot életének legveszélyesebb pillanatában ez az asszony menti meg a szédületes örvényből, melybe bele sodródik. Ezért hajlom meg tisztelettel emléke előtt, bár Kossuthné kietlen lélek s mind sivárabbá változik. Maga szenved ettől legtöbbet.

Zsuzsannán, Terézen is, sőt magán Lajoson még most is Nagyasszony Sarolta uralkodik. Mert benne van a forradalmi vér, azért mindig ő tolul előtérbe, valahányszor a Sors olyan fordulatot teremt, hogy az

ellenállást kell választani. Neki van legmagasztosabb fogalma is fia rendeltetéséről, nem hiába olvassa, bújja most is Laetitiának történetét, ki Napóleonnak anyja volt. újabban — úgy tetszik a rajongva idézett Kölcsey hagyományaként — mind többet érdeklí Washington György őket: Sarolta nagyasszonyt és a fiát. Ezért ő fogja, össze a Rajongó Kört, s ezért azok, kik nem a lelkekből, hanem csak kívülről látják majd a váratlan és nagyszerű történéseket, Debreczenben, — hol már a másik két nővér: a »szép Lujza« Ruttkayné és Emilia Zsulavszikyné is beállnak a körbe — oda is jutnak, hogy az egyik honvéd-krónikás ott már »III. Lajos király leendő hercegasszonyait« látja bennök. (Szalay József: »egy honvéd élményei«.) Nagyasszony Sarolta anyai szíve az, melybem ott dobban folyton a fia forradalma, mely egyedül fogja megérezni a veszély közeledését s végül bele fog égni a fölgyújtott máglya üszkébe.

Mind körül állják, mikor fölbontja a négyrét lepecsételt írást. Folyamodványára, melyben (1843. December 30.) hírlapkiadási engedélyt kért, vagy magának vagy sógorának (»ha az én nevem ellen mégis valami kifogás találna lenni s nekem csak mint szerkesztőnek lehetne megjelennem«) s melyet Zsedényi Ede «nagyságos kir. helytartósági Tanácsnok s országgyűlési követ úr« útján adott be, megérkezett a felelet. Kérte, mert »Landerer és Heckenast uraknak minden mértéket meghaladó szennyes piszkosságát tovább túrni lehetetlen« ; kérte s indokolta, írván: »sok ember mondta már, hogy valóságos bolond vagyok az igavonó marhájuk lenni s az örökös munkával, örök bosszúsággal életemet, egészségemet érettük felemészteni; holott a kormány loyálisától méltán fel lehet tenni: hogyha hasonló feltételek s biztosítások mellett saját Hírlap kiadásai privilégiumát folyamodnám, azt tőlem szintoly kevéssé tagadná meg, mint mástól meg nem tagadta«. (Kossuth folyamodványából.) Kérte, mert »mint fiú, testvér, apa és férj, édes kötelességek terheit hordozván vállaimon s mindezen kötelességek teljesítése, egy számos tagú család sorsa érzékenyen szenvedne«. (Levele Wirkner Lajos udvari tanácsoshoz.) Kérte a nádortól is, »kinek külszíne a szívességig emelkedett, de erősen

akarni nem látszik«. (Levél Wesselényihez 1844. October 4-én.) Mit hoz most a kormány felelete: loyális engedélyt vagy üldözést, politikai pályát vagy paraszti létet? Mi lesz, ha elhallgattatják? »Első pillanatban egy kis zaj sat. leend tán belőle, de a szalmatüzű magyar hamar el is alszik. Jó éjszakát.« (Wesselényihez 1844. Április 18.)

Kossuth föltörte a pecsétet s azután körülnézett, mintha három kérdő szempárnak válaszolna:

— Sem velem, sem ellenem: Metternich herceg előbb audiencián fogad.

Hogy megrebbeint most a három asszonyi szempár! Zsuzsa szeme ezt mondta: győzni fogsz! A feleség tekintetéből ez villant ki: lesz-e miből élni? Sarolta nagyasszony nézése kétszer lobbant s ennyit szólt:

— Vagy bekerítenek, vagy rájuk támadsz!

— Indulok Bécsbe — mondta Kossuth.

Mind a hat szemem előmlött a rajongás fátyolos köde.

Így ment először Bécsbe Kossuth Lajos szelíden kopogtatni hírlap engedélyért a kormány ajtaján s alig három és fél esztendővel később a forradalom tajtékzó hullámán tör be a császár kapuján.

Az első bécsi roham olyannyira rohamos volt, hogy ő maga csak akkor eszmélt reá, mikor már a bécsi kihallgatás után a »Friderik« gözösön ment le Pest felé. Kolowrath, a miniszter, mindjárt hozzá küldött, hogy fogadja. Maga Metternich herceg, ki akkortájt már rettenetesen bőbeszédű, úgy nekiindul a bemutatkozásának, hogy elküldi reggelijét, el nejét, ki fogott kocsival várakozik reá s mellékesen elküld néhány követet, így több, mint három órát tart az audencia. Kölcsönös alkotmány-magyarázatokban s fogadozásokban nincs hiány, mert hiszen mind a ketten a saját politikai szótáraik hátára ülve lovagolnak el egymás mellett. Eredmény?

Metternich hírlap-engedélyt nem ad a szerkesztőnek, de ad egy tanácsot. »Álljon az úr, mint független politikai író, ki orgánumhoz, nyelvhez nincs kötve, amikor a kormány lépései lelkiismeretével összeegye-

nek, pártolja azokat tehetsége szerint itt is, amott is, ahol legjobb alkalom nyílik reá.« »Én nem akarom önt megvesztegetni; én gyűlölöm azt, ki veszteget, s megvetem azt, ki magát megvesztegetteteti, de miután önnek domíniumai nincsenek, az pedig igen természetes, hogy aki az oltárnak szolgál, az oltárból éljen, — határozza meg önmaga fáradsága jutalma — tessék választani amit s amint tetszik, biztosítom önt, hogy a legdelicatusabb módon, minden harmadik személynek közben jötte nélkül, teljesítem kívánságát.« A végző is erre céloz:

»Vegye fontolóra az ajánlatomat, ami mondani valója van erre, azt adja tudtomra Winkler tanácsos által.«

Kossuth ösztönszerűleg megérezte, hogy nem lehet el Winklerhez. Most hogy a hajón a sok körmondat köde szerte foszlik, világosan kiütközik előtte a megvesztegetés kísértése. Ezért mindjárt tudja, hogy vissza fogja azt utasítani s előre kifaragja mondatait, melyekben Winklernek azt tudtára adja. Mennél tovább fonja ezt a gondolatfűzért, annál több virág nyílik ki benne, már szinte szobordísznek látszik a saját szobrán — mert ő most már egészen a külső távlatból látja önalakját. Ami bántja, az, hogy Metternich oly világfenntartó atlasznak poseben állt előtte s szinte jelentéktelennek kezelte őtet, Kossuthot, a »szerkesztő urat«. A hosszú hajóúton, míg a Friderik lassan lekelepelt a lomha Dunán, Kossuth úgy érezte, hogy a kettőjük, »Kancellár és szerkesztő« szoborcsoportjának a háttérében még áll valaki, aki az ő hátrányára rendezi az egészet. Bécsben folyton azt a szót hallotta: »utilizálni«. Igen, az audiencia mutatta, hogy ez nem az ő kísérlete volt a hírlapengedély megszerzésére, hanem a kancellár betanult kísérlete az ő kihasználására. A jelenet azért sikerült olyan ügyetlenül, mert Metternich ebben nem a saját gondolatait játszotta, hanem valakinek a suggestióját. Valamely magyar erőét, mely Bécsben hat s ott vele szemben Metternich mögé került. Mire a pesti part petróleumlámpái feltűntek a láthatáron, Kossuthban egy ösztön-támasztottá mély érzés támadt, mely azért volt oly erős, mert szónoki

dialektikával nem tudta volna megokolni, s ettől az érzéstől azért ijedt meg, mert egyszerre előtötte minden porcikáját, mintha vérével együtt ömlött volna szét minden erezetén. Ez az ösztönszerű érzés azt mondta Kossuthnak, hogy aki Metternich herceg, aki a bécsi szoborcsoport mögött ott állott a háttérben, az nem lehet más, mint Széchenyi István gróf.

Nem csalódott. Mire irodájába ért, ott volt Széchenyi meghívása az asztalán. Most érezte úgy először életében, mintha szétszakadt volna előtte a Sors fátyola s ő szembe került volna magával a Végzettel. Senki sincs a közelében, ki kényszerítené, s ő még is megy, mert oda hurcoltatik, ama láthatatlan hatalom által nagy eszménye és nagy ellensége elé.

Másnap Kossuth Lajos megjelent gróf Széchenyi István lakásán, úgy emlékezett, hogy életében még csak egyszer nyújtotta neki a gróf kezét, mikor Pozsonyban az országgyűlés utolsó őszén a sétatéren találkoztak. Mikor most Széchenyi megfogta a jobbját, mindjárt úgy kezdte, mint akiből kibuggyan az elfojtott mondanivaló. Első különös szavai rosszul leplezték, hogy vallomásra készül:

—Nekem, önnel igen sok beszélni valóm van, annyi sok, hogy többször kell együtt szólanunk. A jobbomat nyújtom, mint becsületes embernek.

Kossuth mehökkent a bevezetéstől. De Széchenyit többé nem tudta megállítani.

—Én Önt régóta, nagy figyelemmel kísérem. Régebben s nagyobb, mint Ön gondolná. Én naplót viszek harmincz év óta: megtudom bizonyítani ebből, hogy

Önt már akkor az 1832-iki diétán, mint Ön a saját jövőndő hatását tán nem is sejté, figyelmemre vevém. És én azon idő óta Önt temérdek bántalmakkal illetem. Igen, azt tevém. Annyi bántalmakkal, hogy önben valami különös nemesnek kell lenni, miszerint elleniem extremumokra nem fakadt.

A látogató felelni akart, de Széchenyi István nem engedte szóhoz s folytatta:

— Kérem önt, mert most már nyíltan van ideje Önnek szólanom. Eddig nem lehetett, de most már

lehet. Kérem Önt, ne higgye, hogy én amit tevék, az Ön személye iránti antipathiából cselekedém. Istenemre mondom: nem! Megvallom: ön önben a szép tehetséget bámulom. Bámulom, csodálkozom azon törhetetlen állhatatos activitáson, melyet körülményei között kifejt. Az ön körülményei között! Én gazdag vagyok, nekem pénzem van, gondjaim nincsenek, születésemnél fogva örömeik nyitvák előttem, mik Ön előtt nem. Ha én tesz valamit a haza iránti, ha én időmet annak szenteltem: ugyan mi van ebben? Én egyetmást állásom, pénzem, születésem, összeköttetésem által könnyen — mondhatnám játszva tehettem, mi van hát ilyen helyzetnél abban, ha valamit tenni iparkodom. De ön — gróf Széchenyi itt felállott s oly közel lépett Kossuth székéhez, hogy a szemébe nézzen, hogy a látogatónak is föl kellett merevednie.

— Ön — a maga csekély, nehéz körülményei között s annyi megtámadás mellett, oly állásban, hogy ellene a bécsiek dühöngenek, mégis úgy kitart, annyi activitást fejt ki, — én ezt bámulom. És mégis én bántottam önt, mindenütt útját vágtam — pedig, aki ily körülmények között úgy cselekszik, mint ön, annak keblében rendkívüli erejének kell lenni, ilyen kitartás nem indulhat szennyes célokból. És én bántottam önt. Most már nyíltabban szólhatok, mert most már ott állok, hogy a kormány-gyeplőre legalább a kis ujjamat rátehetem. Eddig hajlongtam, megaláztam magamat, most már nyíltabban szólhatok. Ámbár most sem mondom, hogy az oroszán-szerep ideje elérkezett, most is a kígyó szerepét kell még játszani. De most mégis nyíltabban szólhatok.

Kossuth úgy érezte, hogy nehéz veríték cseppek gyöngyöznek ki a homlokán e csodálatos suggestióra. A gróf tágra nyílt szemeiben az tükröződött, hogy az többé nem a jelenlevő Kossuth Lajost nézi, hanem valaki mást lát vagy mögötte vagy benne. Egyetlen egyszer volt még ez a zsidbasztó érzése: süvölvény gyerekkorában így este mondta el az anyja, hogyan vallatta Caraffa a Webereket s ő egy hétig nem tudott aludni utána. Csakhogy a gróf nem őt vallatja, hanem magát, gróf Széchenyi Istvánt.

— Most csak egyre kérem, higgyen nekem, hogy én mindenek felett magyar vagyok.

Kossuth itt végre megtalálta a hangját:

— Gróf úr, ez egyről sohasem kételkedtem.

Úgy látszik, Széchenyinek éppen erre a közbeszólásra volt szüksége, mert hirtelen lecsapott reá s elkezdte németül;

— »Ich bin kränklich 54 Jahre alt, mondtam Lajos főherczegnek, mondtam Metternichnek — diese Kossuth-leute man muss, entweder annihilieren, oder utilisieren. (Én beteges vagyok s 54 éves, — ezeket a Kossuth-embereket vagy meg kell semmisíteni vagy fel kell használni.). Ezek becsületes emberek, megvan a meggyőződésük, ezek nem eladók. Lássa herczeg itt van ez a Kossuth úr, ez olyan ember, akit vagy fel kell akasztani, vagy fel kell használni: tertium non datur«. A gróf most egyszerre megint magyarul szolt, mintha meglepné, hogy Kossuth hallgatja az ő bécsi idézetét:

— Higyje, Ön ellen olyan nagy Bécsben a düh, ha nem röstellenék a botrányt, nem tudom, mihez nem nyúlnának Ön ellen. De Ön becsületes ember. És én? Én nem vagyok csábító.

A belső szobából bejött a komornyik:

— Wollen Eure Excellenz sich anziehen?

— Gleich, felelte Széchenyi s hozzátette: Fel kell használni, utilizálni minden erőt.

A komornyik úgy értelmezte, hogy ez nem neki szól:

— Obergespan Czindery angekommen. (Czindery főispán megérkezett.)

— Führe ihn rechts in Salon. (Vezesd jobbra a szalonba) felelte Széchenyi István s evvel kiküldte a szolgát és Kossuthoz fordult:

— Lássa Ön — most annyian jönnek, pedig nekünk együtt még sokszor kell beszélni.

Kossuth úgy érezte, hogy a gróf nem fogja tartóztatni, ha most elköszön. Mikor az ajtót betette maga után, rettentő érzés hördült végig a lelkén s majd kiáltotta a lépcsőházban:

— Mit akar velem ez a kígyó, aki ember?

Odabent pedig, mikor nem látta senki, az a »kígyó-ember« gróf Széchenyi István megüvegesedett szemekkel nézett maga elé. Ő is kiáltani akart, de nem tudott. Ajka hörögte a szót:

— Elment! Elment! Ő az én forradalmam! Az én tüzem! »Ez az ember megöl bennünket!«

Egyszerre éles sikoltás tört ki a torkán:

— El kell taposnom őt! — Nekem! — Nem bírom! Nem bírom!

Gróf Széchenyi István eszméletlenül lehullott a székbe.

Tinnyén a három asszonyi szempár megtelt könnyel. Hogy meg lehessen élni állás nélkül, hírlap nélkül, el kell adni a kistanyát, el a Kriskát is, el a Tulipánt is, a két Wesselényi kanczát. Ezen a határon többet nemcs mit keresniök Kossuthéknak. Mind el is mennek. Zsuzsa bátorított mindenkit s elrendezett mindent, csak a tizenegy korhadt eperfa áll még ma is ott s várja a kedves urát, ha még egyszer Tinnyére visszajönne...

IV. FORRADALOM.

A Tersato felől kegyetlenül süvített a bóra, »A hajóról ágyúk szólnak, dörög a viharos felhőkből is, s a tenger zúg«. A kormányzóság erkélyéről gyönyörködhetünk a látványban, melyet így ír le a hú krónikás: (maga a kormányzóné, Nemeskéri Kiss Pálné, Csapó Ida személyében) »igen szép Ízlésű és valóban fényes volt az illumináció, az ablakok virágokkal, lampionokkal ékítve, a tengeren minden hajó kivilágítva. Az utak mentén kétsorban magos oszlopokon tűzlángok lobognak. Egy gyönyörűen feldíszített és illuminált hajó közeledett a parthoz zeneszóval és amint kikötött, fáklyahordók mesterséges rendben álltak ki, fáklyasort lépdelve a zenekar után. Minden darab végeztével sűrű csillaghullás, tüzeső tört elő. Mintegy hatvan vendéggel gyönyörködtünk a balkonokról, a tájék s főleg a tenger

oly bájoló, hogy szüntelen az ablaknál szeretnék állani, nézni a szép nagy hajókat, a halászást, mozgást, életet.«

S vájjon kik a messziről jött vendégek, kiket Fiume farsangos népe így (köszönt? A Napló kérdésünkre így felel: »Férjem a magyar Littorale érdekében meghívta az új hivatalát tapasztalási utazásokkal kezdő gróf Széchenyi Istvánt, hogy megismerje az itteni viszonyokat és subventiót szerezzen az országtól. Megérkezésének napja már ismerve volt, midőn a policzia jelentést tett, hogy Kossuth is csak néhány órányi távolságban van Fiúmetől. Valóban másnap meg is jelent a palotában, férjemmel hozzám is kísérteti magát condoleálni atyám elvesztéséért, hogy a hon benne egyik munkavezetőjét siratja.« A municipium tisztelgése. Nagy gála-ebéd. Színház: díszelőadás.

Az ebéden Széchenyi ül a kormányzóné mellett, szemben a kormányzó oldalán Kossuth. »A gróf — így figyelte meg asszonyunk — kiégett vulkán, szelleme felemészti testét. Ábrázatának színtelen ránczai munkára és szenvedésre mutatnak, míg ellenben Kossuth, a »népember« nagy tündöklő szemeivel bátran tekint a világba, modorában és toilettejében finom, mindenre tart. Én azt vetítem ki, hogy ők imponálnak egymásnak és lesik mozdulataikat, mint a rapier-vívók, hol kell támadni, hol védelmezni. Igazán megcsodáltam ezei két nagy magyar ember szívét.«

Széchenyi István megérkezik s hallja, hogy Kossuth már Fiúméban van. »ő mindenben megelőz, csakhogy elvegye előlem az iniciativa dicsőségét« — mondja.

A nagy ebédnél újra megpillantja Kossuthot: — Szerettem volna (kontrol nélkül élvezni a jó tengeri halat — így szól a kormányzónéhoz. »Az illuminatio megtekintésére sem akart rossz kedvébe jönni, de Jnidőn rábeszélésünkre, hogy az néki és nem másnak készült, végre kihajtottunk a piazzara, hol »Evviva Lillustre patrióta« riadással fogadták, Széchenyi megvidámosodott és a théâtre-paré fényes közönségét, niely a nagy gróft acclamalta, könnyben úszó szemekkel nézegetve monda: »Sie werden sehen Fiume wird

noch ein Welthafen!« (Meglátja, Fiuméből még világra szóló kikötő lesz.). Szünetben Kossuth belépett páholyunkba, Széchenyi helyet kínálva, ő nem fogadta *el* és courtoisieval társalogtak. Két napig figyelhettem a kélt nagy embert: ki a nagyobbik? csak a história dönt-heti majd el.«

Történt Fiumében 1845. November 6-án. A kormányzó neje krónikája, Széchenyi naplója, Kossuthnak Wesselényihez írt levele egybehangzanak. A fiumei vaspálya körül vitt csatában éri el legnagyobb hőfokát a két Gigász külső viadala. Ki is ég benne, mert abban a Történeti szempillanatban, a végső küzdelemben, mikor *egyikük* már szinte *lehull* a földre, akkor kettőjük mögül felcsap az égre egy sokkal nagyobb tűz: a Forradalom. E fiumei ritka jelenetben egy ember-emésztő, lélektépő dráma utolsó előtti felvonását lestük meg. Ami eddig történt Széchenyi-Kossuth hősi viadalában, az mind azért történt, ami azután fog elkövetkezni. A drámai feszültség elérte tetőpontját s a túlfűtött helyzet izgalmát érzik szereplők és nézők egyaránt. Mert most készülnek az utolsó felvonásra s a leeresztett függönyön ált behallatszik a színpadra a forrongó nézőközönség növekvő moraja, mely fokozott izgalommal vegyül belé a játékba, mióta a börtönéből kilépett szerkesztő szembekerült a legnagyobb magyarral. Minden jelenetben — mily izgalom! — mindig más és más — néha egészen váratlan — színen csapnak össze, mint Shakespeare hősei, kik mindig ugyanazon város más-más utcájából jönnek ki, hogy fékevesztetten egymásra rohanjanak gyilkos tőreikkel. Mikor azt hinnők, hogy vége van a csatázásnak, — mert vagy megbékéltek, vagy megfáradtak — akkor megint s még hevesebben szembe kell kerülniök. »Kell — valóban »kell« — mert kérlelhetetlen végzetszerűség hajtja őket. Nincs is az ő kezükben a bonyodalom lepergetése, mert koronként — épp oly váratlanul, mint kérlelhetetlenül — megjelenik a Magyar Sors és ő veszi kezébe a játékot. Most is éppen ilyen fordulat előtt állunk. Szereplők s nézők egyaránt visszafojtják léleketüket. Széchenyi, Kossuth s a magyarság játsszák a maguk közös drámáját s egyik sem tud semmit változtatni a maga szere-

pén, bár mindegyikök véres körmökkel kapaszkodik bele a Végzetbe, csakhogy elfordítsa azt...

A fiúmei jelenet legalkalmasabb arra, hogy a Pesti Hírlap volt szerkesztőjét a nevezetes Metternich-audien-
cia s a tinnyi tanya keserves feláldozása után végig kísérjük ama forgandóságában, amelyek mélyébe (s a következő eseményekbe is!) csak innét tudunk belepillantani. Ezek innét egységeseknek látszanak; más-
képp — mint annyi történeti könyvünk mutatja — szerte hullanak, összefércelt véletlenek s talán kalandok módján. Kossuth életének kialakulásában a belső összefüggés nyilván itt van; ez vezet el addig a kifejlődésig, mikor a világtörténetből s belőle kilobban az eddig mindkettőnkben elfojtott Forradalom s evvel az egyik óriási dráma — »Széchenyi és Kossuth« — rettentő emberi izgalmak, ég, föld s Nép és Történelem vajúdo megremegése között, eléri megrázó végkifejlését.

A levél, mit Kossuth most Fiuméből feleségének Teréznek ír, sokat elárul. A tenger annyira hat rá, hogy szónoki vértézete le hull s belső, mély líra érzik, mintha a tenger csakugyan hatalmába vette volna. »Lakom igen gyönyörű. A tenger örökké változó színjátéka egy kimeríthetetlen élvezet, — a hajók köiélzeti a szürkületben akként veszik ki magukat, mint irtózatoss pókhálók az égnek tükrében.« A lobogó dísz, a deputációk mind neki szólnak s egy szóval sem említi gróf Széchenyi Istvánt. (Kiadatlan levél a Nemzeti Múzeum Vörös gyűjteményében 1845. Október 29.)

Azok a próbálkozások, melyek a tinnyi tanya kis szűk furcsa duplatetős filagóriájában szövődtek, nemcsak azért nevezetesek reánk nézve, mert mindegyikből küzdelem lesz s kudarc, — mind nagyobb küzdelem s mind fokozottabb kudarc, — hanem azért, mert egy folyton fölfelé sodródó forgatagot képeznek, amely onnét a pestmegyei eldugott falutól kezdve emelkedik el annyira, hogy mire majd Kisásziában Kutahia ezerméternyi tengerszínti magasságot eléri, akkor már az egész Föld láthatárát el tudja borítani. Ez a káprázatos tünemény, ez az örvénylő evolutio nem más, mint a világforradaimár Kossuth. S ehhez az egész ember-szédítő fölemelkedéséhez, mely csak viharsodorta hul-

lámtölcserek előtöréséhez hasonlatos, nem kellett több, mint, öt esztendő. — Jegyezzük meg: 1845-től 1849-ig. Hogy a Kossuth-lélek központi problémája itt van, azt a Világháborúig a magyarság azért nem láthatta tisztán, mert a szemébe mindig csak az 1848/49-es szabadságharc vakító fénye tűzött s csak ebbe a tűzbe tudta behelyezni azt a még nagyobb tűzcsóvát: Kossuthot. Hogy történetírók s az életrajzi kísérletek nem merhetek ebbe a tűzörvénybe belepillantani, annak nemcsak, az az oka, hogy Kossuth életének leggazdagabb, tudniillik külföldi anyaga csak most kerül elő, hanem mindenekfelett azért, mert valamennyien a 67 és 48 küzdelmeiből, sőt pártállásaiból nézték nemcsak a történeteket, hanem magukat azokat a lelkeket, kik abba a közjogi faragott keretbe, épp oly kevésbé fértek bele, mint ahogy Michelangelo sixtini óriási falfestményeit nem lehet darabokra szabdálni. Széchenyi és Kossuth addig nem emelkedhetett ki előttünk fantasztikus emberi magasságukba, míg a Világháború el nem temette az egész hatvanhetes és negyvennyolcas politikát együtt s örökre. Keretük lehullott a földrengéstől a falról: egész élő nagyságuk felszabadult s túljár minden kereten és minden politikai korszakon.

Az a három esztendő, mely Kossuth Lajos életében a Metternich-hel volt kísérlettől kezdve, a negyvennyolcas forradalom márciusi kilobbanásáig következik, nemcsak ellenmondás nélkül igazolja ezt a meglátásunkat, hanem ugyanakkor hiánytalanul megmagyarázza azt is, hogy azok a nemzedékek, melyek utánunk jöttek, miután mindig a maguk közjogi beállítárait keresték akár a kiegyezés, akár a negyvennyolcas pártpolitika szempontjából Széchenyiben is, Kossuthban is, miért nem láthatták meg a két gigász küzdelmében azt, ami abban nem hazai krónika volt, hanem világtörténet s nem politika volt, hanem emberi dráma. Miután mi a fiumei találkozásnál akadtunk reá Széchenyi—Kossuth tragédia végső bonyodalmára, ezen a nyomon kell, hogy ebben a fejezetben azt bejegyezzük.

Abban senki sem kételkedhetett, hogy az a hallatlan nagy túltöltött energiatelep, mely Kossuth Lajos

neve mögött rejtőzködik, működés nélkül nem maradhat. Nemcsak nagy emberi családfenntartó gondjai, hanem maga a rendkívüli erőhalmazatnak az öntermészete parancsolólag megkövetelte, hogy az motorerővé akar átalakulni, vagy villamos kisüléseket czikáztat. Ezért Tinnyén s Tinnye után a forradalomig a Pesti Hírlapban kidobott vagy a közönségből felfogott szócsoporthoz, szerkesztőségi üzenetek és vezércikkek most igyekeznek összesűrűsödni s kilépni az életbe, hogy ott a betűk s hangok működő energiává alakuljanak. Az egész tünemény (mert tünemény!) azért rendkívül érdekes s el nem bocsátja többé azt, ki szemlélésébe belekezdett, mert egy páratlan nagy dinamikus jelenség, mely éppen Magyarországon tűnik fel először s melyet Kossuth Lajosnak hívnak, elhelyezetlenül jelentkezik; mert hisz belső kiformalódása a börtön cellájában történt s a bécsi hatalom csak úgy megtagadja vele a kapcsolatot, mint az újságkiadók, vagy az adó nem fizető nemesség, mely a reformoktól fél, avagy Széchenyi István, ki a reformokat megkezdte. Ez az energiaforrás keresi a kapcsolatokat s nem találja. Valahányszor már belészerelte áramát valamely motorba, rögtön rövidzárlat következik s az összes vezetékek elégnak. De még érdekesebb a tünemény (igazi tünemény!) azért, mert minden ilyen próbacserélés után, melyben maga Kossuth Lajos magának és anynyira melegen ölelt családjának, egész polgári létét kockáztatja, az energiatömeg a kudarcos próbára rak rá új fordulatot s így valósággal (s nemcsak képletesen) egy életforgatag áll elő, különös módon beleókelődve a múlt század negyvenes éveinek magyar történetében, de abból mindig kitörve, valamely egész váratlan helyen. A legnagyobb balforduló, a legmélyebb kudarc, a teljes és kétségbeejtő, a legkínosabb rövidzárlat után azután egyszerre megjelenik nem kisebb hatalom, mint maga a földetrázó s népet gyullasztó Forradalom. Ez a Forradalom pedig nem más, mint maga Kossuth.

.Ha kissé rendet tartunk s belső lényük szerint kötjük össze a történéseket, akkor könnyen rájövünk Kossuth Lajosnak erre az igazi életére. Sőt talán to-

vább jutunk, mert már a negyvenes évek egyesületi kísérleteiben felderíthetjük ugyanazokat a mikroszkopikus biológiai elemeket, amelyekből, mikor kinyílnak majd s szétterülhetnek, világraszóló összeesküvéseknek s a Végtelenbe vetített, a Világháborúba belenéző tervalakulatoknak képletei fognak az emberiség bámulatára kifejlődni a Kossuth által hitt evolúció törvényszerűségei értelmében.

Leghamarabb bevégzi történetét: a Magyar Kereskedelmi Társaság megalakítása, melyre szívesen bízna elhelyezkedését. »Nekem, úgylátszik, — írja jó barátjának, Báró Wesselényi Miklósnak, mindjárt a Metternich-audiencia után — hogy journalisztikai pályámnak vége van. Isten neki!« »A kereskedelmi társaság, minden magasztos reményeimet meghaladólag fényes sikerrel működik s már Európán roppant hitellel bír. Pest bámul belé, eszméje sem hatott ki illy rögtöni tekintély lehetségeig. Már terhelt hajóink ússzák a tengereket Constantinápolytól Liverpoolig. Hamburgi s Belga legelsőbb házak bizományban nyitnak hitelt, összekötötést intézetünknek. Rosszul fog dolgunk menni, ha mindjárt első évben csak 12 percent százalékot adhatunk; hetet már e pillanatban adhatnánk.« Mily messze repülő ábránd, kigyulladás az Óceánon villogó lidércfénynek. Széchenyi szarkasztikusan nézi a próbát. Az összeomlás gyors és rettentés: az igazgató Szabó Pál közönséges szélhámós volt, ki a sikkasztott pénzzel megszökik s evvel nemcsak »a roppant hitel légvára« hull össze, hanem Kossuthnak s derék barátainak pénzecskéje is. Maga evvel a sóhajjal nézi az első rövidzárlatot: »úgy látszik, Isten kiválasztott minden gúnynak, rágalomnak, bántalomnak, akadályozásnak tárgyául.«

Mint keleti tündérmesékben — mert hiszen Kossuthnál néha azok virányain is járunk — következik a második próbatétel. Megalakítja az Országos Iparegyesületet, annak aligazgatójává lesz, vagyis központi motorjává. Ebbe helyezi el azt a 5000 forintot is, mely a nemzeti gyűjtésből, kiszabadulása után megmaradt.

Kossuth agitatorius bekapcsolódása a magyar ipar mozgalmaiba sokkal közvetlenebb, s ezért kézzel

foghatóbb, mint akár a Kereskedelmi Társaságnak, akár a Gyáralapító Társaságnak — melyek mind egyazon sarjról serkednek vele, messzebbre szökdelő próbálkozásai. Ezért sikerei kézzel foghatók. Gyáralapítások indulnak, magyar divat-bál perdül s két kiállítás látványosságát hirdeti a hír. úgy látszik, mintha valamely nyugodt s gyakorlati áthelyezkedés alakulna ki. Másnál ez így is volna. De emberileg alig van különösebb s talán meghatóbb nyomonkövetés, mintha itt megügyeljük, hogy Kossuth mily kinnal fékezi magát erejének ebben a fölhasználásában s hogyan tépi el akaratlanul mindig a saját kötelékeit. Arra van kárhoytatva, hogy kiállítás katalógust szerkesszen, cégeket, árukat, hirdetéseket írjon le s mit olvasunk benne? Alapos tanulmányokat a répa cukoripar világkilátásairól s a selyemtenyésztés alapjáról, »minél fogva ezen jótékony iparág hasznaiban még az is részesülhet, aki maga selyembogarakat nem nevel« — s egyszer csak elcsúszik írása akaratlan, mert a kelmeszövőszékek s fonalvető motollák felsorolása mögöl kiáltás tör fel: »Hiszek Istenben: a külföldi aristokratikus név magában véve nem lesz érdem többé, hogy a feudális csillámló fénynek nemzeti jogot adjunk hódolatul, — a gyámok pedig s a kereskedő, ki a honnak dolgozik, jogokkal bírand s tisztelve leszen.« (Ha nem bizonyítanak, hogy ez iparpártolási lajstrom, azt hinnők, hogy politikai programot hallunk.) Az Iparegyletnek azonban lapja van: »Hetilap«, afféle szerény egyleti értesítő. Itt most már cikkről-cikkre mind akaratosabbak lesznek — a betűk. Egyszer csak polémia kezdődik, a félhivatalos lappal, azután megjelenik bártortalanul tipegve a vámkérdés, de az mind tágul — szélesedik — végül politikává lesz A »Hetilap« 1846. évi 10-ik számában már ott andalog romantikája: »Statusgazdászati ítélethozásra nem elég a tihanyi monostorfalhoz hasonlítani, mely a költőnek szívreszóó dalát s a kecske mekegését egyenlő készséggel visszhangozza.« És a »védvámrendszer« száraz érvei alól kitör e szívbeli vallomás: »Én a szabadság embere vagyok, szabadság mindenütt és mindenben. E szó »szabadság« földi bálványom. Érette dobogott ifjú koromban, érette dobog hanyatló életemben

minden érverés.« (Képzeljétek, hogy ma a Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége ilyen lírai beszámolót tartana!)

A dinamikus hatást nem lehet elhárítani: Kossuth Iparegyesületéből előtör Kossuth Honi Iparvédegylete, mely harcos s ezért politikai alakulat az idegen portéka, ezért első sorban az osztrák áru ellen. A szervezés rohamossága — éppen most 1845 Novemberében 138 fiókegyesület küldöttei gyűlnek össze a pesti vármegyeház dísztermében Kossuth szavára — bizonyítja, hogy politikai megmozdulásról van szó: a fellobbant lelkesedés, a kormány s a konszervatívek szemét perzseli s mihelyest ugyanaz az ellenállási politika másutt talál utat, a Védegyelet szalmalángnak bizonyul. Széchenyi rögtön elébe lép s tapossa mindenütt, ahol csak egyetlen parázsra bukkan. Mindebből látható, hogy az igazi birkózás nem az egyletek miatt történik. »A Védegyeleti harcot hatvan évjárata, két egész nemzedéke a magyarságnak tanulta s mondta föl az iskolában — mert hatvan esztendeig az volt legfontosabb feladata minden történetírásunknak, hogy a dualizmusa mellett, vagy ellen, a 67-es kiegyezés, Magyarország és Ausztria kapcsolata szempontjából bizonyítsa a védegyeleti harcon át azt, hogy melyiküknek van igaza — Széchenyinek vagy Kossuthnak a dualizmus mellett vagy ellen. De a világháború örvénye megnyílt s rettentő robajjal süllyedtek el mind a végtelen mulandóságban, nem fognak soha visszajönni. Vége.« így írtam ezt le Széchenyiről szóló könyvemben s azért most is oda utalom az olvasót. Nekünk elég, ha egyetlen fonál marad a kezünkben, mert ez az egésznek fővezetéke. Mikor Kossuthot eltávolítják a Pesti Hírlaptól, a töméntelen terv s eszme közül, melyet nem írhat már meg, egyetlen egy van, melyet búcsúzóul sürgetve sürget, »Fiúméi vasút!« »Mégis fiúméi vasút.« Mikor az Iparegyesület heti értesítőjére teheti rá kezét, az első polémia, melyre elragadtatja magát, első hangja megint: »Egy-két komoly szó a fiúméi vasút iránt.« Későbbi cikkeiben nemcsak fokozódik ez a motívum, hanem (vigyázzuk csak meg jól!) erre hangszereli rá egész vámpolitikáját és közgazdasági világnézését.

Nyilvánvaló, hogy most küzd anyagi létéért s politikai érvényesüléséért, sőt: életben maradásáért egyszerre. Egyéni szempontból nézve ez legmegfeszítettebb erőlködése egész életének.

Most pedig álljunk meg egy pillanatra. Ha könyvem politikus kezébe jut, szeretném figyelmét felhívni egy igen nevezetes dologra, melyet eddig történetíróink elmellőztek s iskoláink elfelejtettek. Vonatkozik ez Kossuth Lajos vámpolitikájára, mely elébb a Széchenyivel való gigászi küzdelemben, a kiegyezés után pedig a pártharcokban, oly nagy szerepet vitt: »Hí önálló vámterület! Hí közösség!« Állapítsuk meg azt, hogy iparegyesületi működése s a fiúméi vasút dolga — mely az egyedüli magyar kijárón akarta áttörni az ösztrák vámhatárt — kétszer megfordítják Kossuth vámpolitikai beállítását. Először, mint a szabadság földi bálványozója, szabad kereskedelem lelkesedője,

Kossuth minden vám ellensége. Elfordul ettől s vámot követel 1842-ben, midőn a Deutscher Bund, a német vámegyesület szerveződik: evvel szemben azt követeli, hogy »az ausztriai birodalom tartományainak közös érdeke az egy fejedelmet uraló nagy egésznek egy vámszövetségbe való összefonását tanácsolja!« Tehát Németországgal szemben akar ösztrák-magyar összeforrt vámegyesületet. A harmadik fordulat: önálló vámterület követel Magyarországnak Ausztriával szemben. Kossuth Lajosnak ezt a harmadik vámpolitikáját iparegyesületi volta, védegyesületi harca teremti ki belőle, enélkül sem a fiúméi vasútvállalat lehetősége, sem az építés politikai célja elérve nincs. Ez a harmadik Kossuth-közigazdaság a kiegyezés után válik azután annyira hangos függetlenségi pártvallássá, hogy nemcsak az előttevaló két másik Kossuth-programra nem emlékszik senki sem, hanem magának az »önálló vámterület« gondolatának lélektani kipattanását sem tartották érdemesnek felkutatni.

Ha legendás könyvem netán közigazda kezébe jutna, hozzá is van egy szavam, még pedig éppen itt a fiúméi dráma utolsó felvonása előtt. A közigazdaságban úgy tanultuk, hogy a múlt század negyvenes éveinek magyar vámforradalma annak a sokat hányatott lángeszű

hontalan németnek Liszt Frigyesnek volt a műve, ki ezzel a szabadkereskedő Angliával szemben a népet egységes gazdasági területet s evvel a német politikai egységet akarta megteremteni. Így van. Tanultuk azt is, hogy ez a Liszt Frigyes Magyarországon is járt, magyar politikusokra, sőt éppen, a magyar védvám-politikusokra hatott. így van. Meghallottuk azt is, hogy éppen Kossuth átfordulása a szabadkereskedelemből a védvámra Liszt Frigyesre vezethető vissza, kinek ő ebben személyes hatása alá került. Ez mind igaz, s megáll az újabb kutatás előtt is, de ez nem az egész igazság. A politikai megállapításból s a közgazdasági levezetésből éppen az a lelki kulcs maradt ki, mely nélkül mi Kossuth Lajos életének történéseit meg nem értjük. Csak ha ezt pótoljuk, akkor jutunk a mélyére annak az izgalmas belső problémának, mely most a Széchenyi—Kossuth drámában eljutott a döntő fiú-méi jelenetig. Amit erről a Liszt Frigyesről (ki mindig előtűnik Németországban az elfeledésből, valahányszor ott valamely nemzeti áramlat kerekedik felül) a Világháború után megtanultunk, az, hogy nemcsak vámpolitikus, hanem annyira nyugtalan s forradalmi lélek, hogy még közgazdasági működése mögött is egy valószínűs regényhős lakozik, amint azt *Molo »Ein Deutscher ohne Deutschland«*, című regényében kitűnően bemutatta. (1931.) S miután most jelent meg (1933) a hitlerizmus folytán megint előrenyomult Liszt Frigyes »összegyűjtött főbb Munkáinak« hatalmas VIII. kötete, ebből Liszt vallomása azt mondja, hogy a »hírhedt agitátorra«, már mint Kossuthra, nem épített, terveibe belé nem vonta, mert szerinte Kossuth »oly vitorlás hajóhoz hasonlatos, mely igen felduzzadt vitorlákkal, de rakomány nélkül halad«. Ha itt nézünk belé lelkekbe és történésekbe, akkor ámuló szemeinkbe tűnik a valószínűs, hogy Liszt hatalmas agitációja hatott ugyan Kossuthra, de nem a közgazda a közgazdászra, hanem a forradalmár Liszt arra a Kossuthra, ki az egész Széchenyi-küzdelem alatt nem tudta azt, hogy benne ott lakik a forradalom, az a forradalom, melynek belső tüzét Liszt vámpolitikai szellője csapta — más, az eddigről eltérő vámpolitikai irányba, melynek kitörő útvonala

a fiúmei vasútvonalom kívánkozik a külvilágba s melyekkor fog minden megrázó erejével fellobbani: mikor a fiúmei terv végzetesen összeroppan s úgyszólván maga alá temeti Kossuthot.

»Tengerre magyar!« rivallt a Pesti Hírlap cikkeiből s a ráocsúdó magyar közönség az Adriánál kereste »az ablakot, melyen át Magyarország a nagy világba néz«. (Jókai szavai.) »Vasutat Fiúméba, magyar! ha szegény nem akarsz maradni« zúgta az Iparegyesületben s Pest vármegye üléstermében a nagy agitátor s a vármegyék azon vették észre magukat, hogy az országgyűlésen a vukovár—fiúmei vasutat sürgetik követi utasításaikban — s mire az országgyűlés megszólalhat már negyvenöt vármegyéje van az indítványnak. Maga a diéta alig tud kitérni a vasút kamatbiztosításának megszavazása elől — csak a részletes terveket s pontos számvetéseket várja (mik bizony hiányzanak) s a legközelebb összeülő országgyűlésnek afelől kell döntenie, »hogy a magyar tengerpart a világkereskedés kapuja legyen vagy haszontalan földrész« s »ohajtják-e a magyar kereskedelem önállóságát«, mikor »a nem eti akarat« már elfogadta a vasutat. Nem is egy vasúti társulat alakul, hanem három s Kossuth most éppen azért jár Fiúméban, hogy legyőzze a fiúmeiek habozását. Útjában, hol most találkozunk vele, ő viszont a politikájának összes elleneseivel találkozik, mert a horvát-ellenes beszédei által megsértett »illyrek« Kőrös megyében be se akarják bocsátani sem őt, sem mérnökeit; a kormány a trieszti vasút veszélyeztetését s az osztrák vám-rendszer csatár-láncának áttörése miatt halálos ellenségét látja benne. És szemtől szembe ott jelenik meg előtte, szinte történelmi Jelenség gyanánt, az a gróf Széchenyi István, ki most már nemcsak a demokratikus követeléseket üldözi Kossuthban, nemcsak a saját fiatalkori forradalmát akarja ebben az új forradalmárban eltaposni, hanem aki most már jóval több: kegyelmes úr és kormányközeg, a magyar közlekedéügy vezetője és akinek nagy, Pestről kiinduló központi vasúti terve (mely ma is szerencsés alapja egész hálózatunknak) nem tűrheti a külön vukovár—fiúmei vonalat; hisz az legfeljebb arra lenne

jó, hogy nyári időben (míg be nem fagy a Duna) az Alföld gabonájának egy részét horvátnyelvű megyék nehéz terepén át azért vigye egy fejletlen olasz kikötőbe, hogy netalán az osztrák politikát át lehessen ugrani, egyébként a tervnek se műszaki, se gazdasági támasztékai nincsenek, mert politikai lábakon jár dal. Elképzelt viaduktjai nem hídépítési tervezések, hanem politikai délibábok.

A fiumei találkozó óta érzi Kossuth, hogy most először lépett ki a nagyvilágba a vármegyei láthatárból a tengerek s távol országok vonzó messzeségébe s ezért ennek a vasúterven lóg egyelőre hírneve, vámpolitikája, közjogi programja, országossá váló vezérsége otthon s tekintélye a külvilágban. Ezért hadakozása a fiumei ügyért folyton fokozódó, mindig izgatottabb s mert szinte naivul reménytelen, ezért páratlanul hősies. Hasztalan történik, hogy horvátok hátba támadják s a fiumeiek az egyesülést úgy értik, hogy őt faképnél hagyják s Bécsbe szaladnak. Hiába a nevetségességbe fülő csapás, mely Szabó Pál sikkasztásával éri, mert hiszen ez a vasúti szervezkedést is magával rántja szökésébe. Nem csüggeszti az sem, hogy a magyar hatóságok a kiszemelt mérnököket mindig a legváltásosabb pillanatban ütik el tőle. Bár semmi okmányyszerű bizonyítékaim nincsenek rá, de gróf Széchenyi Istvánnak, a közlekedésügyek elnökének kezét látom atíban, hogy amikor az első balsiker után végre Kossuth Kecskés Károly személyében olyan mérnökre talál, ki megindul vele, hogy valamely valóságos távnyomot jelöljenek ki, azt hirtelen a Tisza szabályozásához rendelik s ami még különösebb, — azt hinnők, valamely drámai fércművet látunk — mikor ennek helyébe meg akarja szerezni Hieronymi mérnököt (ki későbbi kitűnő miniszterünk atyja), akkor a hozzá intézett irat nem tudja azt megtalálni s határidő-múltán érkezik vissza felbontatlanul. Kossuth azonban most már oly fanatikus emelkedettségbe jutott bele, hogy annál inkább erőszakolja a küzdést, mennél inkább a levegőben jár. Külföldi tőke jelentkezik, utána kap, de a Besnard cég cserben hagyja. A nádorhoz fordul német emlékiratban, (1846. — »bevégzett vukovári feladás«

írja szélére Széchenyi István) hogy a szerencsétlen helyzetben segítsen s nagy terve a külső (nyomások alatt annyira lelapul: hogy »nem személy-, csak áru-szállítás lévén számításban, nem gőzerőt kell alkalmazni, de óvatosság mellett lóerőre számított vasútunk lesz, sőt olyan vasút, melyen kiki a maga szekerét tolhatja.« Mennél kicsinyebb ez a valóság, annál magasabbra lobban lángszava. »Adjátok nekem lángszavakat, ti a szónoklat mesteri, — írja és kiáltja — hogy a meggyőződést oly törhetetlenné tehessem polgártársaimmal, mint aminő rendítetlen hitágazattá vált az én bennem, adjátok nekem rokonszenveteket, barátaim i hogy az ihletettséig magasztalt lelkesedéssel egyesüljenek e szóban kiáltásaink: »Nekünk Fiume kell! Nekünk vasút kell Fiúméhoz!«

Mindenki cserbenhagyja. Ahová lép, beomlik alatta a talaj. Már becsületét támadják. Most gáncsolói ellen a nemzethez fordul: »Nemzetem Istene!« add nekem megérnem a napot, melyben e nagy mű végrehajtva lesz, ha meglátták szemeim az első társzekeret, mely imádott hazám termékeit szállítá a jövőndő dús Fiume raktáraiba: aztán bocsásd el, ha úgy tetszik a Te szolgálodat; mert eleget élt.« Már legnagyobb szárnyalásában a biblia is szónoklattá alakul s felhívására az országban elébb (1845) 32 960 pengő forintot írnak alá, később (1846) már 43.000 aláíró van, ami nyolc és félmillió beígért részvénytökének felelne meg s ő maga 200.000 pengő forintot jegyez. A Nemzeti Múzeum levéltárában ott található »Kossuth Lajos képviselő« három számadása ezzel a címrovattal: »Fizetek a Magyar Kereskedelmi Társaság pénztárába Vukovár-fiumei részvények rovására a következő részvényeket«. Az országgyűlés összeül. A döntés köselg. Kossuth most már (nemcsak mint politikus és agitátor, hanem mint vállalkozó jelenik meg. Mindent koczára tett. Irtóztatós drámai feszültségben kezdődik az utolsó felvonás.

Kossuth jellemében mindvégig kiütöközik ősi gentry-vérének az a tulajdonsága, hogy a pénz elfogadásában valami megalázást talál s tüntetve ragad meg minden alkalmat, hogy ajándékot el ne fogadjon

s érdemetlen fizetség ne érintse kezét. Mint minden, ez a tulajdonság is óriási mértékre nő benne — mint mindenkől, ebből is nagyszerű szónoklati figurákat, sőt szobrához készülő mellékalakot formál. Tragikus öregségi magányában tragikus nagyságra fejlik majd ez a vonás is. Mégis, amint nála rendszeren megismétlődnek életének tájképei s rendkívüli helyzetei, úgy kétszer lép ki szónoki és eszményi világából, hogy valamely nagy vállalkozást teremtsen s ebben magának szélesebb létfenntartást. Mindkétszer vasúti tervek, mindkétszer tenger vonzza: most Fiume, később a genua-spezzai part. Most a fiumei vasútnak akar igazgatója lenni s 200.000 pengő forintot jegyez, mely majd ezután állna elő; 1860-ban pedig a Riviera di Ponentei vasút 150 milliós terve révén, mint a Nemzeti Múzeumban őrzött kiadatlan írásaiban mutatják, 38.000 angol font tökenyereségre számít. Mind a két tervén látszik, hogy valami Nagy-Messzeség, szinte a Végtelen vonzza. Mind a kettő behull a realitás lehetlenségébe.

Most azonban a helyzet halálosan válságossá változott. Az 1847—48-as országgyűlés megnyílt s Kossuth Lajos oda bevonult, mint Pest vármegye diadalmasan megválasztott követe. Minden a beretva élén áll. Kossuth példátlan fanatikus szuggesztíójával, mely alól önmaga sem tud kimenekülni, mindent a penge élére állított: vasúti tervét, vagyonát, közjogi programját és vámpolitikáját, pártvezérségét és becsületét. Ezt maga is annyira érzi, hogy Sarolta nagyszonyhoz 1848 január 5-én küldött levelében ezt írja: »Kedves lelkem anyám! Engem az országgyűlés alkalmasint elvesztett. Istenem, istenem, mi vár még (sógora, Zsuzsa férje is hirtelen meghalt) reánk!« Az 1847-ben összegyűlt országgyűlés, melynek folyton dagadó szabadelvű ellenzékét vezet, kell hogy döntsön az ügyben. Érzi s érezteti, hogy nem várhat: minden reform előtt ezt kell köröszülhajtania. A választmány összeállításánál minden mesterkedést elkövet, hogy többsége legyen. Pártjával úgyszólván kineveztetni saját jelöltjeit. Ebben annyira megy, hogy a válságos 1848 február 21-iki ülésén Széchenyi Istvánnak oda-

vágja: »Ha akarom nem írom oda nevét, akkor nem ül itt most köztünk«. Nyilván a fiumei dráma elérte végjelenetét.

1848 február 21-én szavaznak s Kossuth fiumei vasútterve már váratlanul a választmányban megbukik. Arról most már szó sem lehet, hogy az alsó táblán vagy éppen a főrendeknél ki tudja csikarni lehetetlen többségét. Ugyanakkor a nádornak s talán Széchenyinek sikerül a szabadelvű ellenzék döntő tényezőit elvonni Kossuth háta mögül s a kormány reformpróbálkozásához beszegődtetni. Nincs semmi (más hátra, mint bevallani a teljes kudarcot... Mikor idáig jutunk, akkor figyelhetjük meg legjobban Sarolta nagyasszonyt, aki folyton napóleoni sorsot szán fiának, s megáll az egyiptomi szörnyű kalandnál, melyből Bonaparte tábornok sivatagon és tengeren, ellenséges ágyúnaszádok láncán át elmenekül, hogy mikor francia partra ér, megkezdje szédületes emelkedését a császári trón s a világorialom felé.

Ezernyolcszáznegyvennyolc február végén megjelenik Párizsból a forradalom fuvallata. Ezernyolcszáznegyvennyolc február végén megjelenik az a másik Kossuth, ki a börtön jelen et óta már nemcsak beül él, saját tehetségében és terveiben, (nagyszerű tehetségek s fantasztikus tervek!) hanem aki ott jár a Nép lelkében s mind nagyobb birodalmat foglal el ott magának. Először már 1843-ban is magával ragadja Pest vármegyét, hol az adminisztrátori rendszert ostromozza s minden szabadságnak, jobbágyszabadulásnak, közteherviselésnek bajnoka. 1846 januárjától, József nádor halálától kezdve a vármegyék az ő hatalmába kerülnek. 1847 júniusában ő szervezi meg a haladó pártot, hogy azt a maga motorjával hajtja s a maga lelkére formálja s hajtja az új alkotmány felé. Mikor az országgyűlési választások megkezdődnek, nemcsak az nevezetes, hogy Pest vármegyében diadalmasan leveri ellenfelét (1847 október 18) s így végre a törvényhozásnak tagja, tehát: ura lesz, hanem az, hogy az ő beválasztása kényszeríté bele mágikus vonzóerővel az arénába nagy ellenfelét, gróf Széchenyi Istvánt, ki előbb Sopronban megbukik, s Mosonban oly módon jut

mandátumhoz, amit a mai magyar politikai életben választási kinevezésnek neveznek.

Hogy ez a Kossuth jön, aki immár kívülről -föregteggé alakult, azt csak ő látja, Széchenyi István. Ezért kísérteties felhördülése »a Politikai Programm töredékekben«, mely szinte földöntúli hangokon rivall: »A Haza szent nevében kérem önt, lépjen le agitációjának ama veszélyteljes teréről, melyre újabban állott, sőt nemesb érzelmihez fordulva, alázattal esedezem: mondjon le a politikai vezérségről is általán. Mert Ön, higgyen szavamnak, éppen nem arra való, roppant eszének és kivált különös kitalálási talentumának daczára. Ha azonban Ön végig akarja járni az egyszer felvett »nélkületek, sőt ellenetek«-féle vili tánczát: ám tessék. Izgasson mindéin nemzetiséget a magyar nemzetiség ellen böszülésig fel: vessen égő kanóczot a szántóvető lakára, miszerint erővel kivívja magának az Ön-formálta és ő-értelmezte« egész igazságot, ostorozza a közbirodalom érdekeit legnagyobb ellentétre s töltse meg mérgével a viszontlátás poharát csordultig; ám lássa. Ha azonban egykor, midőn már késő lesz, érezni s átlátni fogja s megvallani lesz kénytelen, hogy átok volt, mit fejünkre hozott és nem áldás: akkor ne mentse magát azzal, hogy nem volt a nemzetben egy hű is, ki önnek csalálmait még idején kettétörni elég elszántsággal bírt s tehetsége szerint ügyekezett volna.« Egyedül Széchenyi István látja, hogy ama másik Kossuthban a forradalom fergetege közégig s hogy látnoki lelke mily csodás, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy mikor tíz esztendővel később (1857-ben) Bismarck felkeresi Metternichet, a régi politikai osztrák mestere nem tud egyebet mondani a német óriásnak, ki majd az új Európa politikai ura lesz, mint annyit: »a forradalom igazi államférfia Kossuth«.

Ez a Kossuth Lajos, aki most felel Széchenyi halálos támadására, már nem az a rajongója, ki keleties hajlongással »a legnagyobb magyarnak« nevezi; nem az a vitázó vetélytársa, ki a Kelet Népére nemes s ünnepeles mérséklettel felelt, hanem maga a közelgő forradalmi erő, mely a vihar kezdő sivítása közt csak né-

hány szót vet oda a folyton fokozódó szélnek »az olygarchikus dölyffel s keserű epével szaturált betyáros gorombaság« ellen (Kossuth ki nem adott válasza) »de ő nagy méltóságának kívülről két díszrenddel terhelt keblében az irigység lángja a zöld bosszúé, ezt forralja«. (Pecsovicsok utolsó fortélyja című röpiratban.) A nyilvánosság előtt pedig már csak ennyi a felelete: (az Országos Iparegyesület Hetilapjának 1847 március 9-iki számában s ott is hátul az Irodalmi újdonságok rovatán) »Széchenyi István gróftól is megjelenik egy munka »Politikai program Töredékek« cím alatt, mellyből meg a Buda Pesti Híradó is azt gyanítja, hogy a nemes gróf beteg. Mi pedig, miután ezen elme-töredékek végső két ívében, lapunk két cikke van megtámadva, a saját polgári becsületünk érzetéből röviden csak azt mondjuk, hogy olykat tartalmaz, minőkben eszélyes ember e honban nem lát, habtár napmikroszkop segítségével hegyekké nagyítsa is a perszemet: minőket igazságszerető ember, embertársaira ráfogni bizonyosan óvakodni fog és hinrni vagyunk hajlandók mit Luther mondott: »Der Deuttsche meintte es besser, als ers that.« (A jámbor német jobbat gondolt, mint ahogy cselekedett.)«

Az új Hatalom, mely már útban van, nem ér rá »nemzeti vitályra«.

De nem ér rá anyagi kérdésekre sem. Eltűnnek nyomtalanul a vasúti gondok, mint vízpárák a felcsapó lángtól — mintha sohasem lettek volna. Mert a másik Kossuth, aki most legendás erővel érkezik, nem tud azokról semmit, mert idegenek tőle.

Ezernyolcszáznegyvennyolc Márciusában az ibériai félszigetről kiinduló s Párizsban fellobbanó forradalom végigszánt Európán s hirtelen megrázza annak beroszdásodott szekerét. Míg az 1799-iki nagy francia forradalom alig hatott Magyarországra, erre, a kisebb mozgalomra egyszerre szabadságtavas zsendül Magyarországon: páratlanul előbbi s későbbi történetünkben. Széchenyi István forradalmi lelke porhanyította meg azt a nehéz magyar ugart. Aki most egyszerre azonosítja magát az Idővel s ezért a helyzet ura a sok habozó szereplő közepette, az Kossuth Lajos.

A jobbagyság bilincsei lehullanak, az ősiség el van törölve, az írás szabad, a népképviselői alkotmány ránk köszönt »független magyar minisztériummal«, sőt a társadalmi egyenlőség es testvériség mámorosító lehelletét is érezzük. S mert Bécs is a magyar forradalmat várja, Márczius 15-ikén délelőtt a pozsonyi diéta kimondja az egyenlő közteherviselést s tíz órakor már indul a fellobogózott virághintette hajó a Dunán, rajta hetvenkét követ, kétszáz ifjú, Kossuth és gróf Széchenyi István, mindketten miniszterek. A dráma rettegve várt felvonása gyönyörűen sikerült. »Én teli vagyok a legszebb reményekkel. Én nem tudok kételkedni nemzetünk legszebb kifejlődésén. Batthányi és Kossuthnak hallatlan nagy szerepén csak örülni tudok. Isten látja lelke- met, legkisebb irigység nem rejlik keblemben. Azon édes meggyőződésben ringatom magam, hogy politikámnak, mancs egyéb mozdító ereje, mint egyszerűet. Kossuth egy kártyára tett mindent és legalább idáig annyit nyert a hazának, mint a mennyit az én politikám 20 év alatt nem bírhatott volna előállítani. Batthányit és Kossuth Lajost egész erőmmel és becsületességgemmel pártolom és fenntartom.« Ezt mondja magában, a szabadság-hajó orrán állva, gróf Széchenyi István, miniszter és tollas kalapú nemzetőr.

A magyar forradalom csakugyan megérkezett. Mert Kossuth Lajos befejezte gróf Széchenyi István, a nagy lázadó megkezdett forradalmát.

Kellett hozzá egy európai helyzet, kellett hozzá egy magyar nagy reformlökés. De kellett hozzá egyetlen lélek is, ki a viharok maga lesz sodródó tölcserévé, ki egyszerre száguldó hatalom és megnyílt örvény, ki maga az Idő méhében: tetté ért Esemény; ez: Kossuth. Maga-megérkezése s a nagy fiúmei vereség után nagy hazai és bécsi diadala, ez mind váratlan: tehát forradalmi. Nagy titkának, min örökké csodálkozni fog az álmélkodó lassú magyar Történet, hármassá a rejtélye. Először egy hallatlan tűz-láng egyéniség, ki nemcsak magyar szabadságharcot jelent, hanem világforradalmat. Második kulcsa a nagy rejtélynek abban van, mit kitűnően fedezett föl *Mályusz Elemér* (1926), hogy az agyonterhelt jobbagyság s az adómentesség

százados önzéséért hadakozó nemes: »bunkokratia« közé, egy erőszakkal elnyomott szegény nemesség terült el s ennek szabadságra vágyó, szellemi-proletárságukat kinnal vonszoló ezernyi tagja hidat vert Kossuthnak a pór jobbágyság felszabadításához: ez az a nép, kiből ő nemzetet akar teremteni.

A harmadik s szerintem sorsdöntő mozzanat, mely Kossuth szerepében előttünk kell, hogy megvilágosodjék s melynek krónikásaink soha figyelemre nem tartottak méltónak, mélyebb, rejtettebb s egyedül ad minden elkövetkezendő eseménynek igaz magyarázatot. Egyedül a forradalmi Kossuth ismerte föl azt, hogy a nagy reformokat, a jobbágyság bilincseinek felszabadítását, a közteherviselést s jogegyenlőséget s annyi demokrátiát, mennyit arisztokratikus fajunk egyáltalán elbír, mindezt csak akkor tehet a magyarsággal s különösen az irányadó magyar nemességgel elfogadhatni: ha azt a bécsi *kormány ellen* fordított dacznak mutatja be. Másként minden demokratikus kísérlet Magyarországon megbukott. Mária Therézia jobbágy-t érhet enyhítő urbáriumának ez a nemesi rend állott mindvégig ellent s hajlandó volt inkább súlyos közjogi csorbulást tűrni, semhogy a »nem adózunk« jogából engedjen. Kossuth magán tapasztalta, hogy csak néhány év előtt minden közteherviselési terve vészesen elbukott a vármegyékben s mikor csalódva, de megható szolgálatkészséggel ő is Széchenyi István óvatosabb adózási terve mellé állott, az is megtörtött a nemesség ellenállásán s annál nagyobb kudarc érte, mennél inkább hangoztatták Széchenyi hívei, hogy a kormány ezt akarja. Most sikerül minden, mert Béccsel szemben kell dacczal győzni. A nemzet ezen az áron veszi be a reformot. Ez annyira vérbe menő igazság, hogy Kossuth szabadelvű és demokratikus reformjából minden győz s törvénné válik, sőt legnagyobb részben mindig meg is marad — amit a kormánnyal s Béccsel *szemben* kellett kiharcolni. Ellenben megáll rögtön a lendület, s Kossuthnak meg kell hátrálnia avval a következetes követelményével, miikor a vármegye belső szerkezetét is népképviselői Wapon demokratikusan át akarja alakítani, mert ekkor a nemességgel s nem Béccsel áll szemben — tehát

hatalni sem akarnak erről a jogkiterjesztésről. A megyei, szervezetnek népképviselő alapján való rendezéséről szóló javaslatát vissza kellett vonnia. (Kossuth visszaemlékezései 1883—85 Nemzeti Múzeumban) — mert ez a forradalom már nem Bécs, hanem kizárólag a nemesi privilégiumok ellen irányult volna. Hunkár Antal veszprémi követ »meghalni kész Kossuthért«, de így kiált föl: »száradjon el inkább jobb karom, mintsem oly törvényt elfogadjak, mely a nemességtől elveszi ősi jogait, hogy a megyegyűléseken személyesen résztvehessen«. (1848. Április 3.) S a magyar forradalmat Hunkárok vezették.

Kossuth lángesze a Bécs elleni dacnak a nagy magyar reform hajtóerejévé való fölhasználásában tündöklék elemi erővel és föltartóztathatlan követke-nyekkel. Ez a dac itt marad, s folyton az ő neve alatt akar magyar politikát csinálni, mikor az ő Forradalma már régen túljár messze országokban s világtájakon. Ha így értettük meg Ezernyolcszáznegyvennyolcat, akkor már nagyon közel vagyunk ahhoz, hogy megért-sük s további csudálatos útján kísérhessük, annak lel-két: Kossuth Lajost.

V. CSABA KIRÁLYFI ÚTJA.

Ezernyolcszáznegyvennyolc Szilveszter éjszakája van. Havas eső csapkodja a Pest József városi vasúti, ál-lomás sovány-hosszú épületét, melyet kietlen messze-ségben vetettek oda a város végére, hogy megülje a sártenger egyetlen föltöltött szigetét. »A váróterem, azaz tulajdonkép egy hosszú, keskeny szoba, gyatrán van világítva s keserves benyomást keltett a benne gyülekvő urak s asszonyságok különböző csoportjával. Minden s mindenkin zavar s tanácstalanság tük-röződött. Mindenki feszült várakozásban volt, mert a különvonat, mely Szolnokig — a vasút végállomásáig — lett volna indulandó, sehogy sem akart előállni. A gyülekezők azt sugdosták, hogy a vasút alkalmazott-jai mind schwarzgelbek s készakarva késleltetik az indulást, hogy Windischgrätz herceg, ki az osztrák ha-

dákkal néhány óra alatt megszállhatja Pestet, itt elfoghassa az egész társaságot. Negyedóráról negyedórára kérdezősködtünk s valamennyiszer legcsodálatosabb akadályt jelentették be az elindulásnál, hogy megint egy negyedórával tovább tolják annak idejét. Egyszer azt adják tudunkra, hogy nagy a hó a vágányokon s azt először el kell takarítani. Most újabb jelentés jő: a mozdonyt elküldték Szolnokra, hogy ott fürkészsze ki, vajjon nem indítottak-e ellen vonatot, mert akkor az egy sínpáron, jelzőkészülékek hiányában, az éjjel a két vonat összeütköznek. Újabb negyedóra múlik s a vasutasok újabb kifogást tudnak: először az ágyúkat s töltényeket kell a kocsikba fölmenteni, azután következhetnek az utasok.«

»Az akadályoknak s a veszteglésnek, úgylátszik, nincsen vége: bár már az éjféli közelgett s osztrák hadak minden percben itt teremhetnek, hiszen Schwechat óta vereség s visszavonulás egymást érik. A pályateszten fáklyákkal s gyertyákkal szaladgáltak s folytonos mozgás látszott, anélkül, hogy valami előre mozdult volna. Fel s alá jártak az emberek lucskos sötétben, varasban, fázásban. Különös hírek keringtek. Egyik azzal jött, hogy a kormány visszatérhet, mert Görgey megverte az ellenséget. A másik mást tudott: Windischgrätz az osztrák ármádiával már csak két óra járásra vannak Pestről, rettentő vérfürdőt rendez, mert a fél-kész lánczhídon csapataink nem tudnak visszavonulni. Egy reszkető úr érkezik s ennyit mond: mindjájunkat itt fognak elfogni s a sarokba mutat, hol a kormányfeje, Kossuth áll egy csoport közepén a felesége mellette. Többen azt hitték, hogy már régen elhagyta Pestet. Úgy látszik ez lesz az utolsó vonat, mely még eltud menni. Merényletet akarnak Kossuth ellen elkövetni, sűgja egy reszkető hang — talán jó lenne rábeszélni, hogy ne vonattal menjen, hanem kocsin meneküljön.«

Bent a városban megkondulnak a harangok. Éjféli. Most az ajtó nyílik s teástálczán néhány pumcspoharat hoznak. Kossuth állva iszik, szájához emeli poharát, melyen zendülő hangja úgy szól, mintha a búcsúzó év harangjának zúgását folytatná. Felköszönti a Szabad

Magyar hazát. Sok szem lesz könnyes. A vonat nem akar indulni s a gyanús halasztás túrhetetlenné fokozza az idegek feszültségét. »Mindenkin zavar s tanácstalanság látszott, jegyzi fel hű krónikásunk báró Jósika Miklós, a regényíró, csak Kossuth volt nyugodt, néha szinte derűs a kedve. Szép vonásai, arcának nyugodt megértő kifejezése sohasem terjesztettek több tiszteletet s nagyobb bizalmat, mint abban a szörnyű órában. Állt vagy fel-alá járt egy kerek asztalka mellett, mely tele volt papírral s titkárának parancsokat s utasításokat mondott tollba, oly nyugalommal, mintha csupa békés boldogság volna körülöttünk. Éjfél után három volt, mikor fölhangzott az indulás jele. Mindenki lázas sietséggel rohant ki csomagjaival. Jól figyeltem Kossuthra: sem sietés, sem izgalom nem látszik rajta. Kedvesen köszönt s kíséretével nyugodtan ment a vonatba. Oly nagy volt a sötét, hogy nem tudtam kivenni, kik mentek vele, de hat személyt számláltam, kik vele egy kocsiába szálltak.«

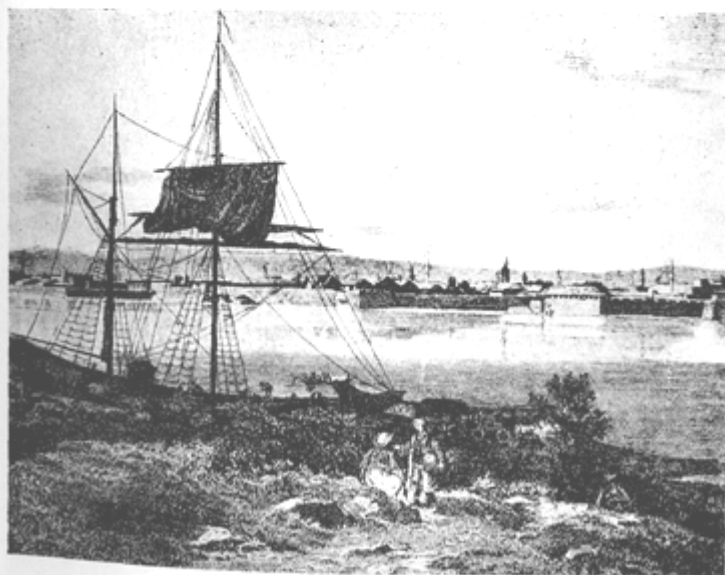
Megvert sereg, reszkető főváros, menekülő kormány: s közöttük egyetlen ember nyugodt, sőt derűs — mert ez az ő Ideje. Ez a harc, ez a forradalom ő személy szerint maga: Kossuth. A benne öntudatlan lapangott s a külső szellőtől külső lánggra lobbant tűz, most általa ég s lesz Történelemmé. Ezért nyugodt, ezért derűs, ezért sugároz bizalmat s varázsa eléri legmagasabb fokát.

Hogy jutottunk idáig? Adjunk számot róla! Hisz rengeteg az időnk, míg elérjük azt a messze állomást — Szolnokot.

A negyvennyolcadiki Március szellője hirtelen megjárta Bécset s körülbelül olyan volt a császárváros s az udvar, mint mikor a Világháború elvesztése után a német fejedelmek kastélyait megszállotta az utcai tömeg s valamely gyors változást követelt, hogy mit azt maga sem tudta. Új jelszavak keltek s a régi emberek összedültek. Metternich elment s a kapkodás bent, a nép várakozása kint mekkora lehetett, mikor gróf Széchenyi István Kossuthnéval egy kocsin vonul be s előttünk jár — mint hömpölygő áron a diadalmas gálya — Kossuth. A Bécsbe bevonuló Kossuth látványa

Kossuthné Meszlényi Teréz.

Vidin akkori látképe.

egyetlen embert fascinál tökéletesen s mindörökre — és senkit mást — ez az egyetlen ember Kossuth Lajos. Minden nagyszerű beszédében, melyet száműzetésében a távol külföldön tart, két világrész bármely városában s minden írásban, melyet majd Olaszországból politikai váltáságok idején kibocsát, mindig ott hömpölyög egy dübörgő mondat: »E kéz-tenyérben tartottam egyszer a Habsburgok sorsát.« Példátlanul nagy, csak Napóleoniéhoz hasonlítható önsuggestióval van dolgunk. Márki Sándor történetírónk helyesen írja meg, hogy akkor, »Kossuth sem nézte Bastillenek a Burgot, — társaival együtt azonban mint hű alattvaló vonult a vár felé, midőn az uralkodó kihallgatást adott.« S »ugyanazon nap V. Ferdinánd nyitott kocsiban Ferencz Károlylyal és Ferencz Józseffel a nép örömrivalgása közt járta be Bécset«.

Bécsben nem annyira forradalom volt, mint utcai lázadás, mely azután megismétlődött még Május 15-én s fékevesztetten Október 6-án; de bár e mozgalmak hatása később szabadelvű reformokat hozott, az osztrák birodalom monarchikus szerkezetét ez meg nem rázta, s legkevésbé nyúlt le oly mélyen, hogy el tudja vágni, vagy csak megsérteni a Habsburgok ősi osztrák gyökérszárait. Ezért van az, hogy az osztrák történetírók, mint *Friedjung* és *Králik* a mi magyar szabadságharcunknak is oly kis jelentőséget tulajdonítanak s oly röviden letárgyalják, mint valamely múlt epizódot, mert hiszen ők csak akkorának láthatták e negyvennyolcas mozgalmunkat, mint amennyire az az osztrák állami idegzetre hatott: a többi hatás a biológia örök törvényei szerint viszonzatlanul surrant el az osztrák lélek mellett, így ők kicsinyítő üvegen nézik a mi hősi küzködésünket. Viszont Kossuth a távcső másik végén tekint be: ő Bécsben óriási forradalmat lát azért, mert most először látott meg egy óriási forradalmárt: saját magát. Ez a cellából elindult s a Pesti Hírlap szerkesztő üzenetig alatt Széchenyi által fölfedezett Kossuth Lajos megérkezik önmagához. Élte végéig minden országban, minden ország minden körülménye közt, mindig erősebben fogja ismételni azt, hogy Bécsben a Habsburg dinasztia sorsa az ő kezében volt, ismételni pedig tel-

jes őszinteséggel, kétségbe vonhatlan hittel azért, mert ezektől a márcziusi eseményektől kezdve Kossuth Lajos mindig akkora önmaga előtt, mint amekkora a Forradalom, mely benne van. Neki nincs és nem lehet soha más értéke, mint az: evvel nő és evvel száll alá.

Az a két évi tizedes magyar reform-mozgalom, melyet gróf Széchenyi István kezd, Deák helyesel s Kossuth Lajos diadalra visz,, 1848 Április 11-ikén, mikor a király s a trónörökös magukévá teszik a szabadság-törvényeket, be van fejezve. Az a kérdés, hogy ez a belső reform hogy alakult át külső háborúvá, szabadságharccá, félszázad magyar tan-irodalmának legtöbbet bonczolt s legtöbbször megvitatott iskola-feladványa volt. újra meg újra élénk rakták már mindent. Gróf Széchenyi István kételyeit, melyek Döblingbe viszik. Gróf Batthyányi Lajos nemes optimizmusát, melyért egy szörnyű pör gazmódon rántja vértanúságba, Jellasicot, ki Nagy-horvátország álmával kel át az osztrák haddal a Dráván s szerbeket és románokat, kik csodálatos egymásmegérzéssel egy azon napon, Május 14-ikén Karlóczán s Balázsfalván támadnak fel fegyveresen a magyarság ellen* Egyszerre dül politikai küzdés, — faji harc és polgárháború. A bécsi kormány nyilatkozatok mindegyre változnak s a politikai kétségeket Windischgrätz herceg fejezi be, ki az alig megteremtett magyar seregeket nyomj a-töri s mire az év végére (fejezetünk elejére) értünk, már a főváros meghódolása s a magyar kormányzat menekülő visszavonulása következett el. Mindezen emlékek minden magyar lélek-tarában oly pontosan megvannak, mint az egyszeregy számai, vagy a vármegyék elnevezése. Ami még hiányzik, az semmi más mint ennek a mindig-magunkkal hordott történeti atlasznak a megvilágítása.

Mikor hangzik föl először a nehézkes pozsonyi diétán a forradalom sürgető szava? 1848. Március 3-ikám, mikor Győrmegye követe, Balogh Kornél feláll s elmondja a magyar parlamentben az első igazi interpellation »Mi van a bankkal? — kérdi, a bankjegy fedezete megvan-e rá, mert ez nyugtalanítja az országot?« (Balogh városában, Győrött ekkor már katonaságot kellett kirendelni, hogy féken tartsa a pénzváltó helyéket meg-

rohanó népet; beszéde előtti estén már Pozsony utcáin is kiütött a bankó-lázadás.) Erre áll föl Kossuth s ebbe a bankjegy-ingadozásba markol bele s ezt a pénz-bizonytalanságot úgy fordítja, hogy a magyar szabadság-kérdés, melynek látszólag semmi köze a bankó-árfolyam megroppanásához, harci ellenállássá változék. Mily színtelenül mondja el a Krónika ezt! »Kossuth — felemlítve, hogy a bank által magánúton néhány követtel közlött kimutatása, melynek hivatalos közzétételét követeli, világosan mutatja, hogy az jelenben még alapos nyugtalanságot okozható veszélyben nincs, hanem veszélybe csak által jöhetne, ha a kormánypolitikát tovább is folytatnák s ezáltal a status napról-napra több áldozatba sodródtnának, melynek okvetlenül egy újabb banquerott lenne kikerülhetetlen következménye: akkor lehetnek nyugodtak a bank iránt, ha a politika gyökeresen megváltoztatik, szóval önálló magyar finánczminiszteriumot kell kívánnunk, mert különben a rólunk, nélkülünk intézkedő idegen hatalom pénzviszonyainkat végtelen zavarba bonyolíthatja!« Látszólag mindketten: a bécsi kormány is, s Kossuth is egy igen egyszerű és gyakorlati kérdéstről beszélnek: a bankjegyek fedezetéről s mindketten igen jól tudják, hogy ez annál szilárdabb, mennél kevesebb politikai bonyodalmat csinálnak. Csakhogy nem ez a cél s a papírj egyik csak kályhaellenzői két külön tűzforrásnak. (A Történelem kiapadhatatlan szatirikus ereje folytán azután bécsi bankjegyek s Kossuth bankjegyek is úgy elértéktelenednek, hogy csakugyan kályhaellenzőkre ragaszthatják őket.) Mi pedig ha ezt a behulló különös sugarat, elégett bankók sápadt fényét! — nem tévesztjük szem elől, akkor meglátjuk azt, hogy az osztrák kormány látszólag kapkodó s annyiszor ellentmondónak tetsző viselkedése nem véletlenség, hanem kényszerű törvényesség. Valahányszor az osztrák forint árfolyama megcsappan, akkor Bécs sietve enged a magyar követeléseknek: szabadságokat ad, Jellasichek ellen fordul s a nádort támogatja. Valamennyiszor pedig az osztrák pénz disagiója tűnik s a pénz megszilárdul: akkor visszavonnak minden visszavonható, megtagadják Batthyányit s hívják Jellasichekot. Hónapról-hónapra,

hétről-hétre sőt mikor a válság láza gyorsabban lüktet, naponként pontosan működik ez a bankjegy-sűrűség-mérőnk.

Így a személyek: császár, »kamarilla«, kétszerepű-nádor s ingó magyar kormányzat mögött, fölmerül az egyetlen igazi, mert személytelen ok: a Tény. Jeleníti ez azt, hogy az a nagyszerű politikai gondolat, mely Széchenyiben testesült meg s mely a forradalmi hullámok örvénylésében vele együtt eltűnik, az a nagyszerű gondolat, hogy a magyarság a veszély pillanataiban ne az elszakadást válasza, hanem ő siessen megtámasztani a Habsburg dinasztia nagyhatalmi politikáját: ez a hatalmas terv akkor teljesen lehetetlen volt. A Habsburg nagyhatalom tudniillik akkor a külpolitikai viszonylatokba úgy volt beidegződve, hogy csak akkor tarthatta meg hatalmát, ha nem enged a magyar követeléseknek és nem helyezi át súlypontját a magyarságra. Az ő bankó árfolyama akkor emelkedik minidig, mikor Lombardiában győz Radetzky serege, s mikor az orosz cárral megerősítik vérszerződésüket minden forradalom leverésére. A Habsburg dinasziát s birodalmát ebből a helyzetből csak egy más politikai csillagképlet térítheti ki, mely éppen a magyar szabadságharcnak orosz segítséggel való leveretésével fog kezdődni s a Világháború katasztrófájával fog végződni.

Ezért az a világosság, mely a múlt homályába az osztrák jegybank ajtó-eresztékin röppent be, szétteríti a Bizonyosság fényét arra a helyzetre: a magyar nemzet, ha nem akarta európai szabadságreformját feladni, kénytelen volt arra az útra lépni, melyet Széchenyi kerülni akart, melyet Deák oly óvatosan kezelt: abban a pillanatban az osztrák erőkkel való fegyveres leszámolás a nemzet létérdeke volt. Hogy itt Kossuth járt a kényszerű Végzet útján, annak örökké szóló bizonyítéka az, hogy a levert szabadságharc is nemzetünk legdicsebb tényévé s később még a hatvanhetes politikának is legbiztosabb s legállandóbb erőforrásává változott. Ha most már azt kérdik, hogy Kossuth Lajos ezen a mesgyén, mely a reformoktól a fegyverrekelésig vezet, mikor lép bele a forradalomba — úgy iskoláskorunk óta úgy szoktunk felelni, hogy 1848. Július

11-iki nagy beszédével. Ebben szólítja fegyverbe a népet, abban kér kétszázezer újoncot, itt áll föl a képviselőház »mintegy férfiú!« »Megadjuk« zúg itt s szerte az országban; Kossuth leborul a nemzet nagysága előtt, melyet most már »a poklok kapui sem dönthetnek meg«. Mondjuk ki bátran cinikusan boncoló fáradt korunk szemébe: ez a túlfűtött jelenet valóban tökéletes. Egységes érzelem feltartóztatlan lendülete viszi, mint történetünk drámájának legbevégeztebb csúcs jeleneteit. Maga Kossuth szónoklata pompázó tökély. Magával ragadó láva folyamat. De ugyanakkor nagy tragédia. Hogy mily emberfölötti e szónoki mestermű lendülete azt bizonyítja azt, hogy hatalmas végakkordjánál, mely betetőzi a jelenet zenei fölépítését, ennek a szólamnak: »*Magyarországot a poklok kapui sem dönthetik meg*« — ennék a szövegnek semmi értelme nincs. Biblikusán szólal meg, mert Jób siralmi s a IX. zsoltár a pokol zárairól s a halál kapujából tudnak, ám kapukat lehet bedönteni, de kapuk nem indulnak el s kapukkal dönteni országot lehetetlen. Minden nemzedék megismételte s egyetlen egy sem vette észre a benne rejtőző szószakadékokat azért, mert a szónoki lendület oly ellentállhatatlan, hogy átröpít a tátongó úrron, mint az ágyú a lövedéket. A világirodalomban még egy ilyen elvarázsolást ismerünk, *Goethe Faust-jában* világgá repül a fölséges mondás, mely szerint: »szürke minden elmélet, de zöld az Élet aranyfája«, s bár mindnyájan tudjuk, hogy aranyfának nem lehet zöld levélzete: a szárnyaló szó megtölti a lelkeket. Mindegyik esetben, mint a Kossuth-csodában is, a szavak mögül oly mély zene tör ki, mely azonnal a mi lelkünkbe is átzendül s ezért a közvetítő betűk, mondatok fölöslegesek: már nem is halljuk őket. Lehetnek értelmetlenek: számunkra úgy sincsenek, mert mi már beleolvadtunk a szónok vagy a költő hevületébe. Aki még kételkedett abban, hogy Kossuth Lajos igazi lánglélek, az itt bepillanthat lángörvényébe. Csakugyan az égő csipkebokorban vagyunk, melynek — mint beszédje mondja »lombjai közt a mi népünkhöz szól az Isten szava, mint Mózeshez szólott!«

A szavak fölségesen háborgó zubogása mögött, len

a mélyben, azonban ott van a nagy tragikum. A hatalmas szónoklat mind jobban elsodorja magát a politikust. Ez azután meg fog ismétlődni akkor is, mikor a minisztertanács határozatából azt kellene ajánlania, hogy az olasz hadjáratra a magyar országgyűlés szavazza meg a királynak a *pragmatica sanction* alapuló hadi segítséget. Fegyvert és újoncot kér ugyan, de nem a királynak a monarchia külellensége ellen, hanem *su* saját kormányának az osztrák ellen. A miniszter, a pénzügyminiszter ott áll az emelvényen s akkor föl-emelkedik elé a második Kossuth, kit a nép magának teremlétt s ez magához öleli s elragadja az elsőt. A két Kossuth-alaknak az a kettéválása, melyet börtöne óta láttunk s követtünk, ebben a pillanatban drámai össze-ütközést teremt s ezzel olyan mélységes örvényt nyit meg, melyből nincs menekvés többé.

Az öt felől megrohant árva, védtelen országnak védereje Kossuth. Ő a nemzet élet-ösztone. Vájjon lázadó-e, ki alkotmányt romból s trónt akar dönteni? Ezen a nyomon különös megfigyelésre s váratlan válaszra jutunk. A 48-as kormány első idejében valahányszor Bécsből más parancs (vagy más ellenparancs!) jó, mint a magyar kormány programmja, akkor Kossuth is, minisztertársai a magyar politikának azt a később mindig bevált módszerét alkalmazzák, hogy: »ez nem a Felsőg akarata, csak gonosz bécsi tanácsadóké«. Később mikor a nemzetiségek fegyverre kellraek ez a fictió megvékonyodik s úgy hangzik, hogy ez nem a rabul ejtett jó király akarata, hanem a kamarilláé: tehát van egy jó királyunk, s annak jóakarata, de ezt mások elvették tőlünk. Mikor, éppen a júliusi beszéd idején, királyi rendeletek érkeznek, melyek nemcsak egymásnak mondanak vigasztalanul ellent, hanem mindannak, amit a király helyett a Nádor ígért: akkor Kossuth már odáig jut, csak hogy föntartsa a királyi hatalom látszatát, hogy a királyi hatalom nem is az uralkodóban van, hanem a Nádorban s kész lenne őt VI. Istvánná koronázni. S mikor az év végén December 2-án a családi államcsíny V. Ferdinándot lemondítja s I. Ferencz Józsefet ülteti trónra avval a kijelentett szándékkal, hogy ezáltal a dinasztia alkotmányos

ígéreteitől szabadul: Kossuth még mindig a monarchikus gondolat vékonyka kötélén akar játszani: »a magyarság a trón legbiztosabb támasza s továbbra is engedelmessé válik a királynak«, aki már nem is árnyék, hanem csak kísértet. És mégis! A nagy politikusnak mindezen közjogi erőlködése s a magyar politikusnak hagyományszülte loyális vergődése mögött Kossuthból folyton hangzik — egy hang, mely önmagától folyton kérdezi: nem volt-e már vagy most nem következnek-e el, ama bizonyos Brumaire 18-a, amikor Bonaparte köztársasági tábornok belegázol az alkotmányos parlamentbe s megkezdi Napóleon császári menetét?

A lélekbúvár vagy regényíró szempontjából Kossuth Lajos egész életében alig van izgatóbb probléma ennél, oly mélyen rejtőzik öntudata alatt. Valahányszor szembekerül a főhadvezérrel, kiben veszedelmes versenytársát látja, mindig Brumaire 18-át kéri számon. Nyilván nem azt faggatja, hanem száját magát. Ez nemcsak azt jelenti, hogy édes anyjának Sarolta nagyszónynak napóleoni idézetei mind jobban hatnák s a család női a háttérből felsorakoznak a politikába. Ezzel mindteljesebbé válik a regény. De a legbámulatosabb az, hogy ő tudatosan s öntudatlanul, másokban és magában folyton Brumaire 18-ának bekövetkezését keresi, fürkészi s attól valósággal retteg: — holott azt már ő saját maga végrehajtotta. Történik ez 1848 szeptember 17-én. A minisztérium lemondott. A király más minisztériumot fog kinevezni egy tábornokkal az élén, hogy feloszlatassa a renitens országgyűlést. Megérkezik a nádor leirata, melyben Kossuthék kehből egyelőre maga akarja átvenni az ország gyeplőit »Kossuth, kit pár napig betegség tartott otthon, írja egy krónikás, szintén megjelent az ülésen s mint leköszönt miniszter a szélső baloldalon foglal helyet«. Az elnök felolvastatja a Nádor leiratát: ennek értelmében Kossuth nem miniszter többé. De Kossuth feláll. »Halvány homloka kivörösödik a haragtól. Előbb gyenge hangja harsog.« A leirat törvénytelen, mert sem ő, sem minisztertársai nem írták alá. Minden szem fel a fordul s mindenki csattanói végeit vár. Így kiált: »E perctől kezdve nem akarok többé beteg lenni, e perctől erős

akarok lenni.« »Én, ki Ő Felsége által neveztettem ki ezen országnak egyik miniszterévé, tagadom, hogy István főhercegnek joga legyen ellen jegyzés nélkül parancsolni ezen országban. Ha ő ezt tenné, megszegné esküjét s a törvények iránti kötelességét. Íme én, ki lemondtam hivatalomról, e széket ide teszem s ráülök azon erőnél s hatalomnál fogva, melyet nem egyéniségem gyöngesége, de a törvény ruházott rám. Akarom látni azt az embert, ki azt mondja ő parancsol azon körben, melyt a törvény a pénzügyminiszterre ruházott!« Ez a hang, a szintén »beteg« Mirabeau hangja, mikor a versaillesi Salle de paume termében felmondja a kötelességet a királynak. Felháborodástól reszketve fogta a székét s oda csapta az üres miniszteri székek elé. A Ház lelkesen megtapsolta s Kossuth előre nyújtva kezeit, mintha a miniszteri tárczát akarná megragadni, szólt: »E percztől kezdve újra miniszter vagyok!« E székfoglalásból más nem következhetett, mint a Honvédelmi Bizottság, melynek ura és elnöke ő, abból a kormányzásból, mely a trónfosztáshoz vezet s a köz-társasághoz vinne.

Amit meg kell ügynünk az, hogy Kossuth, mikor így szól parlamentjéhez, akkor az Alföldről jön, *kardosan*, ő a népért ment s most már az a Nép küldi őt. Toborzója szól s kiáltványa harsog országszerte. Hangja a velőket járja s tüze csontokba s lelkekbe ömlik. Míg a magyar szó el nem veszi erejét ezen a földön, mindig fel fog harsanni szózata: »Atyámfiai! Véreim! Polgártársaim! Az örökkévaló Istennek nevében, ki az igazságot védi és megbünteti az árulást, fegyverre szólítom föl a nemzetet: szegény magyar hazánk megvédésére! Ha most a magyar nemzetnek minden fia, aki csak karját bírja, fel nem kél hazáját védeni, akkor kiirtanak saját hazából, szegény magyar nép! Országodat, mit őseid vérrel szereztek, árulással szétdarabolják. A magyar földet, mit véres verejték közit míveltél s mit a magyar nemesség, a király gonosz tanácsosai daczára, szabaddá tett, rácz rablók közt osztják ki s téged, szegény elárult magyar nép, ki fognak irtani az élő nemzetek sorából, hogy szegény hazádnak még csak neve sem maradjon fenn. — A ki nem akar hontalan vándor

koldussá lenni, akinek a szívében a becsületnek, a hazafiságnak legkisebb szikrája ég, aki nem akarja a szolgaságnak keserves bilincset hordozni, akinek nője, gyermeke van, aki nem akarja apái sírját megfertőztetni, aki nem akarja, hogy gyermekei megátkozzanak, aki szabadságot kíván a földön s üdvösséget vár a másvilágon: az fel fog kelni Isten és haza nevében, a rablót, pártütőt semmivé tenni és megbosszulni a hitszegést és Magyarország függetlenségét és a magyar nép törvényes szabadságát megvédeni. — Hallgassátok meg szavaimat: én nektek igazat szólok, mintha Isten előtt állanék. — Ti robotoltatok, dézsmáltatok, úri székeknek voltatok alávetve, ki voltatok zárva a polgári szabadság minden malasztáiból, — a föld, melyet véres verejtékkel mi véltetek, nem nektek jövedelmezett, szolgák voltatok, mint szolga volt a föld, melyet míveltetek.« »Elhatároztuk: inkább meghalni, mintsem túrni, hogy a magyar nép továbbra is szolgaságban szenvedjen. Elhatároztuk: szegény árva hazánk szabadságát visszaszerezni nemcsak egyedül a nemesség számára, de az egész népnek számára. Isten megáldotta igazságos küzdelmünket. Magyarország, Erdély, Horvát és Tórország népeit szabaddá tettük. Robotot, dézsmát eltöröltük. Az adófizetés terheiben megosztoztunk.« »De a magyarnak halálos ellenségei, mint kígyók, összesereglettek a király körül és összeesküdtek a magyar nép szabadsága ellen. Ez árulóknak az összeesküvés borzasztóan sikerült: szegény hazánkat a hitszegő tanácsosok a király nevében gyilkolták meg. És irtják a magyar népet. Gyilkolják a férfiút, asszonyt, gyermeket. Porráégetik a magyar falukat s el akarják a magyar nép földjét foglalni, összeesküdött ellenünk a hazánkban tanyázó idegen katonaság, melyet véres verejtékkel fizettetek és tápláltatok. És tódul a sok fegyveres rabló, a sok háládatlan áruló minden oldalról beljebb a magyar népre, hogy ötet kipusztítsa a föld hátáról, hogy visszaállítsák a régi keserves állapotot, fegyveres kézzel rontsák le a magyar szabadságot és akit közülünk le nem gyilkolnak, azokat a régi szolgaságba, régi, járomba, régi nyomorúságba visszataszítják. El vagyunk árulva minden oldalról.«

»Védeld hát magad, szegény elárvult magyar nép! Védeld magad, tentűhelyedet, gyermekidet, feleségedet, elszántan, retten thetetlenül: mint ahogy védelmeznéd magad, midőn útonálló rablók támadnak meg. Veled az Isten és az igazság! Fel hát fegyverre, szegény elárvult, de bátor magyar nép: ez megmenti, ez árva hazát. De ha fel nem kél, ha saját életét, vagyonát, hazáját gyáván feladja: úgy én, ki a népért küzdöttem egész életemben, mielőtt hazám elvesztése felett szívem megszakadna, egy átkot mondok, egy rettene-test, melynek minden szava teljesedni fog: A magyar-nak neve e földön annyit fog tenni, mit szégyen és gyalázat neve: a magyar nép megfertőzteti ősei szent emléket és Isten büntetésül azt fogja mondani: »vessz, bánom, hogy teremtettelek!« Az Isten el fogja e népet átkozni: a népeit, hogy a levegő méreggé váljék, mikor beszívja, hogy a forrásvíz búzódjék meg, midőn ajkához viszi, hogy bujdossék hontalanul a föld hátán, hiában kérje az alamizsna száraz kenyerét! Meg fogja őt Isten átkozni és alamizsna helyett arczul csapandja őt az idegen faj és leszen saját hazájában egy vándor koldus, kit, mint gazdátlan ebet, büntetlenül verend agyon bármily gazember! Az ebeket fogják ráuszítani s olyanná leszen, mint a bélpoklos, akit minden ember kikerül. Hiába imádkozand istenéhez, neki a vallás nem adand vigasztalást. Isten, kinek teremtését gyávasága által megalázta, nem bocsátandja meg bűneit ezen a világon, sem a másikon; a leány, kihez szemeit f elemelendi, seprűvel hajtja el a küszöbről, mint a rühes állatot, neje utálattal köpend gyáva szeme közé, gyermekének első szava az lesz, hogy atyját megátkozza. És holtteste heverend eltemetlenül, míg a vadállatok s az ég madarai megemésztendik. A könyörület istene hárítsa el ez átkot mirólunk! De nem fogja másképp elhárítani, mint úgy, ha bátor karokkal megvédelmezzük a szegény magyar hazát!«

— Akin átnyilalt ez a hang, az megértette a negyvennyolcas magyar szabadságharcot. Nemcsak a Haza van veszélyben, hanem a földünk, a saját ugarunk és nemcsak: a rác jön s áruló idegen katonák, hanem jön a robot és a dézsma. Nemcsak a szabadságot fenyege-

tik, hanem a magunk tűzhelyét, ugarát. Ez a hang az, melytől megindul a magyar róna s kaszára kap a falu mind. Mert ez az ő jaja s az ő beszéde. Mai érdek s jövőendő remény, átok és bibliai zsolozsma egy leheletben. Aki mondj a, az a szabadság s a nép nevében már Istennel köt új frigyét.

— Halljátok ezt a hangot? Ez az a szózat, mely Jozefát népét viszi a Hálaadásnak völgyében az ellenség ellen, »hogy őket levágnák és elveszíténék« s ezzel indul David ama város ellen, melynek »kihozata lakóit és fűrészszel vágata és vasboronákkal és fejszéikéi«. (Kronikák könyvei, 20:3 és IV. 20, 23.) Ez az üvöltés, mely a párizsi Arc de Triomphe kőbevégett szobraiból zúg, hogy a Marseillaisét dalolja. Ez az ősjaj: mellyel a kinsújtotta Nép sanyarúságában fölhördül az égig. Ez a Forradalom. *Ez Kossuth.*

Minden most már ebből következik: az ő országa indul az ő szavára. Ez az a harci trombita, mely a szülei házban már fölharsant egyszer az éjszakában, de akkor még csak Kölcsey hallotta.

Így érkezünk meg Szolnokra a menekülő kormányal 1849 első napján s most ott folytatjuk a krónikát. »Miután nagy kinnal találtam magamnak egy szobácskát, — így írja báró Jósika Miklós — az irtózatoss hidegben kíváncsin indultam el, hogy Kossuthot és kíséretét lássam. Megtaláltam a szállodát s ugyancsak csodálkoztam, hogy az egész őrség csak egy néhány vadászból állott. Két szobája volt. A nagyobbikban néhányukat találtam, kik mind írásba voltak merülve, míg két honvédtiszt, kik futárszolgálatot teljesítettek, sürgönyökre vártak. A szobában rendetlenség: az ágyakra bundák s köpönyegek dobva, székek s asztalok tele összevissza iratokkal, kalapokkal, sapkákkal, köztüük pisztolyok meg kardok. Az ajtókat *folyton* nyitották s csukták. A mellékszobába bepillantok s ott Kossuth neje s néhány más hölgyzemély kézimunkázott s beszélgetett. Leültem egy ládára s mellém telepedett még egy alak, ki folyton azt hajtogatta, hogy Kossuth ellen merényletet terveztek, de ez nem sikerült. Bizonyítéka erre az volt, hogy vonatjuk, mely rendszeren 3—4 óra alatt teszi meg az utat Pestről Szolnokig, most tizen-

négy órát utazott. Mindegyre megakadt a szerelvény, sőt egypárszor visszafelé haladt. Leginkább megerősítette azonban azt a gyanúját, hogy az első két kocsi, melyben Kossuth és kísérete utaztak, kiugrott a vágányokból s ha a mozdonyvezető nem veszi észre, lezuhan a töltésről. Kossuth azonban még haragba sem jött s az egész úton semmi nyoma rajta nem látszott az elcsüggedésnek. Most ott ül az asztal végén, kezében egy levéllel, ismert sötétkék felöltője volt rajta, s fején kis bársonysapka. Arczvonásain derű honolt. Miután a sürgönyt elolvasta, felállt, a futárhoz — ki igen csinos fiatal legény volt — lépett, kezelt s barátságosan beszélt vele. A járás-kelés zajában nem vehettem ki, hogy mit beszéltek. Szolnok után a vonulás tovább tartott Debrecen felé.

Bécsből az állami levéltáriból lekerült »Kossuth-aktákat« most a mi Országos Levéltárunk őrzi. Mikor megállapítottam azt, hogy ezen a szolnoki veszteglésen — menekülés közben, összezsúfoltan s mindig derűsen — Kossuth Lajos micsoda kormányzati munkát végzett, mikor kezemben voltak írásai: az álmétködésként oly szédülete fogott el, hogy szószerint emberfeletlinek kell mondanom azt, amit tapasztaltam. Ez a hallatlan teljesítmény azután Debrecenig mintha még fokozódna. Január 4-én Kisújszálláson maga írásával húsz nagy aktát végez el, ha kell, fordít és másol. Maga írja bele a fogalmazványba (8697. szám) azt is, hogy Zsuzsa, az iker-lélek, ki egy év óta özvegy, de époly lázas muoir kás, mint bátyja, a táborig kórházak főápolónőjévé nevezetik ki, s 9157-es aktában megint azt írja, hogy fizetéséről 1800 pengő forint utalványoztatik. És Zsuzsa épúgy szervez, mint a bátyja s közel vagyunk hozzá, mikor a nők előlépnek történetünkben.

Megállni azonban nem lehet s a visszavonulás mindinkább meneküléssé változik a pestiekre nézve. S mi is folytatjuk a krónikát: »A szolnoki híd felé özönlött minden, elképzelhetetlen keveredésben s rendellenességben. A város valamennyi utcáján kocsik, lovak, ökrök torlódtak. Gyalog, kocsin föl s alá tolaszik mindenrangú ember. A Debreczen felé vivő hídon leírhatatlan tolongás; az összecsapzott kaotikus tömeg

csak akkor vált szét, mikor újonczsapatok, csikóménesek, hadiszerral megakadt szekerek iparkodtak át, vagy valamely ismert képviselő úr erőszakolta ki magának az átmenetet. Elegánsan öltözött dámák ülnek gyatra parasztszekereken, kétkerekű kordén glacékeztyűs úr hajtja az egyetlen gebét, félig megfagyott asszonyok mentik ölükben csecsemőiket. Nyolcz teljes napon át, mert ennyi időbe tellett, amíg elértük Debreczent, az utakat mindenütt végérhetetlen karavánok lepték el. Itt-ott megrakott szekerek akadtak el s utasaik azzal kínlódtak, majd hosszú feketés-szürke vonulatot láttunk, mely a végtelenbe veszett el: újonczok, sebesültek, rokkantak s ezeknek málna-szállítmánya. Alig lehetett most már utat találunk; a fülsiketítő lármáról, az örületes tolongásról, a szekerek s kocsik egymásba keveredéséről senki magának fogalmat nem alkothat.«

»Ezrek és ezrek vonultak, — figyelte meg báró Jósika Miklós — kiteve a rájuk szokatlan megpróbáltatásoknak, de köztük alig látszott egyetlen elcsüggedt orcza. Kossuth szakadatlanul dolgozott, sürgönyöket menesztett, parancsokat osztott s leveleket írt, — minden oly lelki nyugalommal, ami bámulatot keltett. A nép — ez a pompás, daliás környékbeli nép, a pusztá fiai, a maguk féloldalra vetett hosszú gubájukban — odasereglett a Honvédelmi Bizottság elnöke elé. Kossuth Lajos körükbe lépett: beszélt, szavai egyszerűek voltak s oly elevenek, mint a nép, melyhez szóllott: mélyen megható, gyönyörű pillanat volt. A föld népe mindenütt a szívét hozta el s nyomán oly lelkesedés kelt, amiről fogalmat alkotni alig lehet.«

»Mikor az éjfél eljött s a holdvilág ezüstös fénye előntötte a pusztát, mindenütt zene zendült az éjszakába s száz vagy ezer torokból hangzott szerte a diadalmas kiáltás: Éljen a haza! Éljen Kossuth!«

A történelem nem ismer több ily diadalmas menekülést. Éjben, csontig ható hidegben, ezernyi romlás s tízezernyi akadály között. S mégis alig akad, ki zúgóldódnék. Ellenkezőleg, mennél tovább vonulnak, annál több bizalom kél. Maga a csodálatos mozgás központi szerve, a fővárosát veszített s a hátráló seregeket kö-

vető Elnök, Kossuth tele derűvel s lázas munkája, megfeszült tevékenysége a biztos nyugalom erejét kelti mindenkiben. A lelki élet törvényszerűsége szerint ez azt jelenti, hogy egy Ember megtalálta a maga egyetlen Helyzetét. S mikor »mindenütt rövid, de csengő beszédet mond s a nemzetörök kezét rázva mondja: »bizhatom-e az önök kezében«, ekkor a tőle hallott pár szó felvillanyoz«. (Id. Szinnyi József naplójegyzetei.) »Amerre ment, a hír villáma járt mindenütt előtte s már egy felzúgó tenger várt reá, férfiak tengere, melyet hullámmá paskoltak fel szavai, mint ahogy játszik a zivatar a tengerrel. Sohasem ugyanazon beszédet, mindig mást, mindig újat, amit a belső hév sugallott, az ajkára. A nép sírt, mint ahogy sírnak az oroszlanok.« (Jókai vallomása.)

S mikor eljött az Alföld nagy éjjele s a holdvilág ezüstös fénye előnti a pusztát, ő magyarázza a csillagokat ámuló népének s a tejútra mutat: azon visszajő Csaba királyfi s a csillagokon holtukból is felkelt magyar vitézek száguldanak honmentő diadalra.

Ma is a mi népünk, ha nagy éjszakájában föltekint az égbe, a Kossuth Lajos csillagát keresi.

VI. ASTRAEA REDUX.

Windischgrätz herceg az osztrák haddal elfoglalta Pestet, a fővárost. A magyar főhadsereg már a Tiszáig vonult vissza. Az ország kétharmada fel van adva. A kormány Debrecenbe menekült s követői mind kevesbednek. A láthatár Nyugaton s Keleten egyaránt sötét: külföldről semmi segítség nem mutatkozik. Minden jósjel azt mutatja, hogy a magyar szabadságharcnak vége van. És akkor kezdődik Kossuth nagy eposza, diadalmas tragédiája.

Mi pedig keressünk megint magunknak hű krónikást. Kettőt találunk: az egyik magyar regényíró, a másik amerikai pap.

»Debreczen város széles főutcáján, mely egyúttal piac is, élénk élet mozgalma folyik. A házak előtt — kis távolban tőlük — hosszú-hosszú sorokban ülnek

gömbölyű, jóképű kofák, fejükön olyan hatalmas főköttökkel, hogy azt hinnéd, hadihajók állomásoznak a bóbitájukon. Sok honvéd-katona, mindenszemű egyenruhában járkál körül s fogyasztja az almát, diót, mogyorót kedélyes trécselés között. Osztrák hadifoglyok csapatai ékelődnek közbe, mindenféle fegyvernem, de úgy tetszik, nem igen bántja őket a fogság. A deszkajárdán, mely a nagyobb s szebb házak előtt vonul, darutollas, széleskalapú urak kopognak: ezek országgyűlési tagok vagy államhivatalnokok, kik ülésekről jönnek, vagy hivatalba mennek. Jön a hadügyminiszter, nagy a kísérete, daliás katonák, köztük porlepte futárok, kik a harctérről érkeznek. Jókedvű asszonyok indulnak templomba vagy a boltok felé s különösen a czukrászdák telnek; a vendéglőkből hegedű és czimbalom hangja hangzik. Az utcza végéről egy szakasz Bocskay-huszár közéig, tetőtől-talpig kékbe öltöztetve; négy vagy öt nap alatt szerelték föl őket. A nagy piaczon fölharsan a zene. A házak ablakai, melyek mind zászlókkal ékesek, megtelnek kíváncsi néppel. Az utcza másik végéről újonczok hosszú csapata kanyarodik erre, az öröm énekel ajkaikról. Mindenütt oly leírhatatlan a derű s a jókedv, hogy a legmerészebb képzelet sem tudná elötüntetni ezt.«

»Egyszerre csönd. Minden szem a városházára tekint, hol Kossuth lakik s a Honvédelmi Bizottság üléséz.

— Mi történik most? — kérdi az egyik.

— Most Kossuth jön — szól a felelet.

A városház kapujából sápadt férfi lép ki, egyszerű barna vörös-zsinóros honvéd-dolmányos tisztek, polgári méltóságok követik. Az összeverődött tömeg utat nyit neki.«

»Éljen Kossuth! harsan föl egyszerre s Kossuth mosolygó derűvel köszönti a kivonult század parancsnokát. Ellép a sorok előtt, beszél a huszárokkal s hangtalan csöndben hallgatja szavát a népség. Miután röviden s kedvesen tudtukra adta meglegedettségét pompás seregének, távozik; kíséri útján az »Éljen Kossuth!«. Jól emlékszem e napra, azért indultam neki, hogy jól s közelről szemébe nézzek a tömegnek; nem

találtam egyetlen szomorú, egyetlen elégedetlen arcot.«
 »Fölmegy a városházára, mely egyszerű lakás s rögtönzött iroda. Itt dolgozik naponként tizennégytizenhat órát, gyakran belé a késő éjszakába; oly kevés nyugalmat, pihenést szán magának, hogy különben is gyenge egészségét a munka s a folytonos kedélyváltozások nagy terhe láthatóan megviselték. Idegei annyira megviselvék, hogy néha szenvedélyes beszéd közben hirtelen megállott s percekig nézett maga elé, mintha megmerevült volna. Szédülések fogták el s az egész forradalom alatt alig volt egy nap is teljes egészségben. Legjobb erőben s legvidámabban a hadsereg közt érezte magát: a tisztek nagyrésze „s minden közlegény imádatlaltal csüggött rajta.« (Báró Jósika). A krónika folytatását Amerikából kapjuk: »Négy szobája van a városházán, négy titkár dolgozik vele s futárok jönnek egyre. Reggeli öt órakor már az ászitálnál ült s a sürgönyökért küldött. Keze írt, szája diktált s alantasai munkáját ügyelte. Sápadtabbnak látszott, betegebnek, mint valaha. Orvosságos üveg állott mellette, melyből koronként bevett. Tárgyal mindenkivel. Délután négykor még mindég folytatja a tollbamondást, egyszerre négy különböző levelet diktál. Bejön az orvos s az üterét fogja: Kossuth tovább rendelkezik, szakadatlan. Éjfél ut az óra: most jön a pesti posta, mit látnia kell. A titkárok már- lefeküdték a fapadokra s lassan elalszanak. Egy óra tájban megy el pihenni, de 3 és 4 között felkeltik a sürgönyökkel s Kossuth újra diktál és rendelkezik. Olykor itt találja a hajnal, olykor reggel 6-ig virraszt s 8-kor már újra munkájához állt.« (Teft)

(Emigratiós naplójában Tanárky írja [IX. kötet, 161]: »Eszembe jutott Kossuth azon szokása Debrpszenben és Pesten hajdanában, midőn elég ember volt körülötte a detailok végzésére, mégis ő maga írta a sokszor is hosszas és gondosan indokolt rendelkezéseit.«)

A világháború után egy konzervatív történetíró gy festi meg ennek a Kossuthnak történelmi képét: »A Honvédelmi Bizottmány egész fennállása alatt alig utott el ahhoz, hogy rendes hivatal módjára reszor-

tokra oszolja; minden fontosabb ügy Kossuth elé kerül, ő dönt, ő írja saját kezével az utasításokat a vezéreknek, a kormánybiztosoknak, kik az ő bizalmi emberei a hadseregeknél, ő rendelkezik a nemzet vérei és pénzével, de egyúttal ő bátorít, lelkesít, tüzel, fegyverbe állít, felruház egy egész nemzetet. Az ő lángszava az, mely, mikor az eddigi vezetők kétségbeesve a haza sorsán, mind visszavonulnak, mikor a császári tisztek egymásután hagyják el a nemzet ügyét, hogy hadurukhoz, a császárhoz visszatérjenek: akkor ő távol az elvadult túlzásoktól, a haza egyetemes érdekére függesztett szemmel keresi a honvédelem lehetőségeit. Hogy Batthányi távoztával az ország anarchiába nem süllyedt, hanem ellenkezőleg, olyan erőfeszítésre lendült, minőre a török századok és Rákóczi harczai óta példa nem volt, ez Kossuth történeti érdeme. A nemzeti szabadságérzelmeket senki, még Lamartine sem tudott megragadó szavakba öltöztetni, mint Kossuth. Ezidőbeli beszédeiben két aföldi sereggyűjtő útján, képviselőházi beszédeiben, manifesztumaiban minden idők leghatalmasabb szabadságérzete szólal meg, tiszta magyar formában. Hogy kiválasztottságának és küldetésének teljes tudatában van, ez sokszorozza a visszhangot, mely szavára műveltek és írástudatlanok közt egyaránt felkél. Most egészül ki Kossuth lángszavainak hatása alatt a nemzeti egyéniség igazi nemzeti sereggel s most övezi körül magát a fajra jellemző hadi erényekkel.« (Szekfü Gyula.)

Mióta Csaba királyfi ragyogó csillagújtját megismertük, mindent megértettünk. A levertség nagy éjszakájában éreztük a derűt, melyről minduntalan tud szólni a krónikás, — kisugárzását, villamos áramát átizzó egyéniségének. Ugyanakkor a magános Akarat rettentő munkabírását s magabízó önismerését. Ezért természetes minden, ami másként csuda volna s valósággá öltözik az álom. Kossuth maga a nép s az ország, ő és senki más. Ezért vele megindul az ugar, lobogó tüzeztől fényes az éjszak» s diadalmasan harcol az új sereg, mely általa left s semmiből. Minden oly váratlan rohamban, mint ahogy elemi események következnek. Mindez oly ősi népirammal, fajunk égig

csapó felhördülésével, hogy annak csak Petőfi titán adhatott méltó hangot:

A Kárpátoktól le az Aldunáig
Egy bósz üvöltés, egy vad zivatar!
Szétszórt hajával, véres homlokával
Áll a viharban maga a magyar.

E vad és fölséges szavak méltán vésettek Kossuth Lajos pesti szobrára, mert aki ott áll maga — az ő.

A nagy változás pompás női naívságban hangzik fel a mi fiumei emlékirónk, Kissné Csapó Ida naplójában elénk. »1849 újéve szomorúan köszönt be: a miszlai templomban Kossuthnak egy iszonyú proclamatióját olvasták fel és hallatára rosszul lettem, csaknem eszméletet veszve, azonban nem bátorkodtam a templomot elhagyni, a föltűnés s a polgárság fenyegető magatartása miatt, noha, azelőtt milyen szeretett valék köztük.« »Április 21-én a pesti Nemzeti Színházban csupa fehér kabát. Másnap az osztrákok legnagyobb titokban eszközltek visszavonulásukat és egyszerre minden ablakból nemzeti zászló lengett. Én e látványon örömben sírva fakadtam és a Szerviták templomában Isten előtt leborulva, hálát fohászokodék, hogy nemzetünk megmentette becsületét, bármi is következék ezután.« S amaz »iszonyú proclamatió«, mely megmívelte ezt a örökön csodálatos csodát, ma is úgy harsog s tűzlángot gyújt, mint egykoron. »A mindenható Isten, a szabadság, a népek Istenének nevében! Ámen! Halljátok és borzadjatok! Irtózatoss, irtózatoss! Keljetekek fel tömegekben Magyarország népe! Igyekezetekek az ellenségek előtt az utakat, hidakat elrontani, a hegyszorosokat elzárnii, éjnek idején rohanjátok meg oldalt, hátul, gyújtsátok reá a hidakat. Aki így invalidus lesz, kap vagy becsületes ellátást holtig, vagy 10 hold örökös földbirtokot, vagy 1000 pengő papírforintot. Botokkal szétverhetekek az ellenséget! Fel kaszára, villára! Merre az ellenségek megy, sötét tömegeiteket pillantsa meg, jobbra, balra, előre, hátul; mint az árvíz fogjátok utait körül, azután váljátok szét, siessetekek gyűlhelyeitekre s mikor az ellenségek nem is álmodja, törjetekek egy csapatjára, egy-egy

podgyász vonalára, hogy amíg ti itt megjelenve, ott szétoszolva folytonosan foglalatoskodjatok, vitéz seregeink rajtok üssenek és semmivé tegyék őket. Föl, Isten nevében, ti a nép milliói; velünk a jó ügy igazsága, velünk az Isten!«

... Ezért látja majd Kossuth Magyarországot mindig ilyennek akkor is, mikor ez a látvány már nem valóság, hanem csak politikai álom. Ezért újul meg benne minden külföldi bonyodalomkor az a hit, hogy szavára »fölkel ez az ország, mint egy férfiú!« Ezért vallja maga, túl a nyolcvan éven: »igenis legendaszerű volt a korszak: azok a légiók s légiók légiói, melyek gyöngeszavamban a sanyargatott haza kiáltását hallva az Árpád-alkotta haza földjének barázdáiból, a munka műhelyeiből, az iskola padjairól, a kenyérkereső szorgalom mezejéről, a tudománybúvár éjféle mécsé mellől, a megszokott jólét kényelemkarjai közül előtoppantak, mint a kövekből, melyeket a mesés Deucalion hajigált háta mögé, előtoppant a lakatlan föld népeisége; azok a névtelen félistenek, kik fegyverüket egyensúlyba fogva a »hazádnak rendületlenül« énekelve rohantak az ágyúk kereszttüzein keresztül a győzelemre s akit közülök a golyó leterített (»sokat leterített!«), az »éljen a haza« kiáltással halt meg, még csak arra sem számíthatva, hogy nevét az utókor tiszteletére jegyzékbe veszi a történelem: — ah! ezek és a polgári erénynek ezer meg ezer elszámolhatlan tünetei, melyek, mint a harmat a szomszéd földet szerényen, kérkedés nélkül termékenyítették a honszeretet mezejét: igenis, ezek legendaszerű dolgok.« (Kossuth Lajos levele Jancsovics Pál békési alispánjához Turinból, 1883. Márczius 24-én.)

A grandiózus kép, mely így elibénk tárul, a dicsőség csillagsugaraiból van megszöve. Ezért minden lélek-kutató előtt természetes, hogy az oly mélyen beleégeti tűzvarázsát Kossuth lelkébe, hogy mikor már korban, térben s politikai körülállásokban az egész világ oly messze van ettől a Magyarországtól: ő még mindig ezt látja, nem is láthat mást s evvel akar számolni. A mondatot, mit fentebb leírtam, szeretném, ha szó szerint venné az olvasó, mert akkor rájöhethetünk oly dolgok s történések lelki nyitjára, melyekkel eddig hiába vesző-

dött a történetírás, melyek messze elvezetnek majd minket a magyar szabadságharcból az egész emberiség Kossuth-jáig, sőt — s ezt ismét szó szerint mondom — a Világháborúig. Megismétlem tehát megállapításomat: »A grandiózus kép, mely így elibénk tárul, a dicsőség csillagsugaraiból van megszőve.« A legenda felé való eltolódást nálamnál jobban szemlélteti egy konzervatív történetíró: »A szabadságharcz hatalmába vetett romantikus hite készítette Kossuthot arra, hogy nemzet-örtség, szabadcsapatok alakítását aránylag nagy pénzáldozatokkal is pártfogolja, holott ezek ellenség előtt általában értéktelenek voltak (kivételt csak a lengyel légió és gróf Monti olasz légiója alkotott), a szabadságharcz utolsó idejében mind többször merül fel benne a népharcz ideája, grandiózus guerilla harcokkal és ha kell, a nagyszerű halál képével összekötve.« (Szekfü Gyula. Magyar Történet. VI. 1932.)

A kép csillagsugarakból, a dicsőség csillagsugaraiból van megszőve. Ezért van az a rettentő ellentét, mely Kossuth hadvezetési intézkedései s a kézzelfogható hadihelyzet közt tátong, melyet a katonák látnak, kik viszont Kossuth lelkébe nem láthatnak be s hol ijedve, hol csúfosan állnak bűvös lámpájának vetítésesei előtt. A szabadságharc igazi oknyomozó története, mely nem a 67-es és 48-as pártok vitapontjait kereste abban, hanem igazságanyagot, legtöbbet *Steier* Lajos négy nagy művének köszönhet. Ezekből (*Beniczky Lajos visszaemlékezései az 1848-49-iki szabadságharczról és a tótmozgalomról, 1921, — Görgey és Kossuth, 193A. — Az 1849-iki trónfosztás, 1920. — Haynau és Paskievics, 2 kötet, 1926.*) dől ki az a tömérdek levélkincs, mely döntő bizonyítéka tételünknek s megfejtőjévé lesz későbbi lélekproblémáknak. Mikor még 1848-ban a magyar szabadságharcz először áll a hanyatló csillagzat, az *astraea* *redux* égi képlete alatt (az elnevezést *Carlyle* »*Francia forradalmából*« vettem), ahová most mindjárt megint el fog merülni, Kossuth hadüzenetei a seregvezérekhez nem haditervek, nem is katonai rendszabályok, hanem szuggesztív vetítésesei, szinte könyörgései a győzelemnek.

Kezdődik ez már akkor, midőn a schwechati csata

előtt a táborban van s írja »Főhadiszállásunkon, Enzensdorfen a Fische mellett Ausztriában, október 29. k. 1848. A Honvédelmi Bizottságnak.« »Második éjjeli szállást töltünk Ausztriában. Eddig úgyszólván kardvágás nélkül. Alig történt pár lövés. Az ellenség mindennütt megszaladt seregünk közelségékor. A bécsi toronyból látnak s ha Isten velünk lesz, — amin nem kételkedünk igaz ügyünkben — holnap így teendjük jelentésünket: »Kelt főhadiszállásunkon, Bécsben.« Csakhogy másnap Schwechatnál csúfosan megszaladt a szervezetlen magyar sereg. Ám ő nem csügged s a vereségről szóló beszámolója ez: »Bécs iránt leróttuk tartozásunkat becsületesen. Kérem a bizottságot, vegye figyelembe, hogy teljességgel Bécs alatt sem verettünk meg, hanem csak nem tudtuk egyszerre bevenni, mert Bécs magunkra hagyott. Sokan vannak seregünkben, kik a mai napot dicsőségük közé sorozhatandják.« A kudarcok után így ír: »Csakhogy meg legyen kezdve a guerrillaharcz. Kühne Handstreiché. És egy kis sikert! Csak egy kis sikert, ha még oly kicsit is. Csak valamit kezdetnek!« (Pest, 1848 november.) Visszavonulásban a folytonos vereségek sorozatán már december 2-ika van, mikor a feldunai sereg vezérének küld ily utasítást: »Én ütközetet kívánnék, de olyat, melynek szerencsés kimenetele előre, úgy az alkalmazott erők száma, mint a vezér ügyessége által előre biztosítva van. Nem írhatok sokat, de esküszöm Önnek, — Öntől most, de éppen most egy győzelem, ha mindjárt nem végdöntő volna is, hazát mentené meg. Erre esküszöm. Hanem hamar, különben késő lehet. Tehát egy győzelmet kérek.« »Isten tudja miként van, de bennem a bizonyos győzelem reménye él, erősebben mint valaha, önt nem fogják megtámadni, hanem ön fog támadni; Ön megmarad Pozsonyban, nekem azt sűgja lelkem; és Ön fog támadni és győzni. Ez az én hitem. Mi ketten megmentjük hazánk szent ügyét s kikérjük jutalmul, hogy a megmentett hazában én paraszt, ön vegytan professor lehessen, nemde. Szinte látom, hogy tátandja el száját a gyáva nép. Azért tegye nekem azt a gratiát, kedves Professor úr, húzza magához az 1000 Sándorgyalogot, a Császár huszárt és verjen jól valamelyik

körmére az ellenségnek.« Csakhogy az osztrák támad, a magyar főseregnek kell a császárhuszárokhoz visszamenni Győrbe s onnét hátrálni egész télen a bányavárosokon által. 1848 december 17-én már hadi rendelkezése nem — mint addig volt — csataterv vagy csapatmozdítás, hanem ennyi.: »Én nem mondom, hogy e vagy ama ponton ütközzék kegyed, válassza azt, hol legbiztosabb a győzelem, de csak egy győzelmet kérek a haza szent nevében — mert többet fogna érni, mint tavasszal kettő-három, hanem oda azután erős cavalleria-fedezettel 40—50 ágyút és ezekből irtózatot, tűz, hogy a föld rengjen bele, — higgye el, nem állják ki a svábok s ha hátrálnak, egy erős Gavalléria attaque. És a haza mentve lehet.«

Most itt a tavasz s itt a győzelmem. Ez Kossuth óriási varázslatának eredménye s viszont egyetlen támasza ugyanannak a szuggestiónak. Bizonyos, hogy nincs semmi köze az ő hadműveletei rendelkezéseéhez, melyeket folyton s merészen, parancsolón és ellentmondón küldött tábornokai fejére. Egyszer azt képzei, hogy a kárpáti szorosokat éjjelre néhány ember gerendákkal elzárhatja s akkor senki a hegyen át ide be nem jöhet. Képeletében elsáncolt táborokat lát, melylyel »ofcos módon foglalkoztassa az ellenséget, mert a sánczostrom igen kifárasztaná az ellenséget. Ha pedig nem lehet, akkor a nép védje a sánczokat«. (Parancs Viszoczyhoz.) »Szép csendesesen, minden lárma nélkül, külön-külön támadjuk az ellenség derochirozott corpsait, mert Napoleon külön verte meg az egyiket a másik után, sőt egyet megvervén, a másik annak hírére is szaladt.« (Pest, november 29.) Vasvérttel fölszerelj háttárguerillákat akar szerveztetni (Beniczky Lajos följegyzései.) a tót lázadás ellen. »A hatalmas Bakonyban népfelkelést parancsoltam.« (Levele 1848 december 18.) S mindegyre visszatér a napóleoni háborúik idevetített látománya: mint az óriási szarmata síkságon, úgy a kis Magyarországon is perzseljenek fel mindent az ellenség előtt... Szemmel látható amint e szuggesztió delejes hatása oly izzóvá válik, hogy vízióvá lesz és hőstételtépi a valóságtól.

A csillagszötte köd mögött azonban más is felcsil-

Ian s Kossuth hangjából, ki jól ide figyel, azt is meghallja. Az egész varázslat s az egész fölépített helyzet csak addig tarthat, ameddig a győzelmek tartanak, mert ezek csillogására van az felépítve és semmi más fogantyúja sem a lelki állapotnak, sem az országos helyzetnek nincsen. Ezért a győzelem ragadja magával a politikai elhatározást s ezért következik be általa 1849 április 11-én a debreceni trónfosztás. Ha ezt a lelki kulcsot használjuk, akkor nemcsak a mostan itt szereplő később a világban kibontakozó Kossuth Lajost együtt s egy alapon értjük meg, hanem sutba dobhatjuk, mint fölöslegest és megtévesztőt, azt az egész két nemzedék vívta polémiát, mely a magyar gondolkodásban akörül tombolt (s mindig újra éledt), hogy vájjon as 1849 április 14-iki trónfosztás az osztrák 1849 március 4-iki államcsínynek a következménye-e, vagy ellenkezőleg, hogy a trónfosztás s a dinasztától való elszakadás zúditotta-e reánk az orosz betörést s evvel szabadságharcnak föltartóztatlan leveretését?

1849 március,4-én adta ki Olmützben az új császár, I. Ferencz József oktrojált alkotmányát, mellyel Magyarország történelmi alkotmányát megszünteti s hazánkat beleolvasztja az ausztriai összbirodalomba. Ez az egyik tény. Következménye az, hogy megkezdődik az abszolutizmus korszaka s egészében törvényes szabadságunk csak akkor tér vissza, mikor 1867-ben Deák Ferencz bölcsessége a lehiggadt uralkodóval megköti a kiegyezést. 1849 április 14-én a debreceni csonka-országgyűlés kimondja az Ausztriától való elszakadást s a Habsburg-uralkodók trónfosztását; történik ez a nagytemplomban, azért, mert a radikális »flamingók« a néptömeggel akarnak hatni a képviselőkre s mert Kossuth a maga szónoki alakját biblikus színben akarja láthatni. Ez a másik tény. Következménye az, hogy a Habsburgok és Kossuth Lajos személyes ellenségekként állnak mindörökre szemben, de a magyar történelemre semmi más következménye soha nem lett. 1849 június 4-én jelenik meg »Magyarország lakosaihoz , Paskievics varsói felhívása, melyben tudatja, hogy »törvényes fejedelmek felhívására, ki felséges Uramnak segedelmét igénybe vevé«, az

oroszl hadsereg bevonul Magyarországba, »egyesülve Ausztria hadfiaival a végre, hogy a törvényes rendet, mely Hazátokban a lázadás fegyverével erőszakosan felforgattatott, ismét helyreállítsák«. (Gellich könyvének IV. kötetében.) A muszka had június 7-én átlépi a dukai szorost. Ez a harmadik tény. Ennek következménye, hogy a két nagyhatalom hadának lehangoló erejével szemben a legzseniálisabb hadvezér, s a leg-tökéletesebb államférfi, s a legáldozatosabb nép sem menthette meg a magyar szabadságharc ügyét. Ennek a három kétségbevonhatatlan, kérlelhetetlen ténynek azonban semmi köze egymáshoz, minden összekötő-sük vagy tévedés volt, vagy utólagos politikai magyarázat. Mind e kötelékeket szét kell bontanunk.

»A március 4-iki alkotmányfosztás visszhangja az április 14-iki trónfosztás«, — ezt hirdetik Kossuth hívei s később evvel akarja, a Ferencz Józsefi időben a hivatalos magyar történetírás is, a debreceni detronizálást kimenteni. Ez tévedés s hogy tévedés, annak bizonyítéka a dátumok nagy távolsága. Olyan visszhangot, mely ama március 4-ike után csak hat hét múlva veri vissza a hangot, sem a tihanyi apát-ság fala, som a történelem kövei nem ismernek. Ha Kossuthot közvetlen cselekvésre az osztrák abszolutizmus nyílt fellépésre vitte volna, akkor ő, kihez foghatóan senki nem tudta kezelni a politikai zsinórpaddás gépezetét, 1849 március 15-én adja meg, nagyszerű nemzeti ünnepén a választ. Miért nem történik ez? Miért engedi ő, a hevület mestere, kihűlni a hangulatot s tűri, hogy országszerte válasz nélkül terjedjen a császári manifesztum? Azért, mert március- 4-én még meg sem indult a magyar sereg diadalmas hadjárata. Csak akkor, mikor hat nagy váratlan és csillogó győzelmünk bekövetkezett (április 14-én éppen Nagysallóra rohantunk), akkor következik be a debreceni fél-köz társasági proclamatió. E győzelmek nélkül az meg nem születik. Ezért Kossuth lelkéből nézve a fejleményeket (s ez a mi dolgunk), a magyar fegyverek győzelmével van összekötve az ő kormányzóvá emeltetése s a Habsburgok letétele. Tökéletesen követhetjük Kossuth Lajos lelkében azt a folyamatot,

mikor a magyar hadsereg egymásra következő ragyogó győzelmét kifakasztják s megérlelik benne államfővé emeltetésének (tehát Április 14-ikének) gondolatát, ha végig olvassuk azokat a leveleket, melyeket a hadsereggel járva »főhadiszállásáról« ír nejének s melyek a Nemzeti Múzeum Vörös Antal-gyűjteményben rejtőznek. Különös hitvesi közlések ezek, mert inkább falragaszokra szánt haditudósításoknak hangzanak és ekként végződnek: »Nagy eseményeknek állunk küszöbén. Éljen a haza! Kossuth Lajos! (Főhadiszállás Gyöngyös 1849. Április 2.) Már Tiszafüreden (Márzeius 24-én) így szólal meg: »Olyan jó kedvem van, hogy no, ne adj Isten, hogy a debreczeniek gyávaságból maguknak bajt csináljanak ők lássák.« — Április 4-ikén: »Kedves Angyalom! Istennek hála, hogy Görgeyben nagyon, nagyon csalatkozol, ő egészen más ember, mint gondolod, ő nem csal meg engem soha. Légy nyugodt. És a nép! Borzaszt a hódolat! Leroskadok alatta!« S aznap így szól a Néphez (Szózat Czegléd, Kőrös és Kecskemét népéhez): »Az igazságos Isten és hadseregünk vitézsége meghagyta érnünk, elmondhatni: ütött a számadás órája. Tennünk kell. Felhívom Önöket, ezennel résztvenni nemzetünknek függetlenségének diadalünnepeiben. Mi itt a nemzet vitéz hadserege megverjük az ellenséget.« E megnyilatkozások már az Első konzul futárjai, ő a hadsereg és a diadal, ebből tett támad s a tett a függetlenség. Nem érzi már magát közpolgárnak, mert magához hívja nejét: (Szatmár Április 6.) »Kérlek kedvesem, egyedül semmi esetre ne jöjj! A körülmények mindenesetre követelik, hogy Kossuth Lajosné a szerény egyszerűséget kedveli bár, a kormányelnök neje pompát ne keressen, de nő és férfi kíséretében utazzék.« — Ennek az útnak végén ott van Április 14-ike.

Így érthető a csillagsugaras képlet, amely most az ő világa. De így érthetjük meg azt is, amire eddig semmiféle felelet nem akadt, hogy miért állítja báró Kemény Zsigmond azt naplójában (amire azután a későbbi békepárt hívei, a kiegyezés előkészítői) váltig fognak hivatkozni), hogy Kossuth a hadseregre való hivatkozással erőszakolta ki a trónfosztást, holott azt a köve-

tek nem akarták. Kemény naplójában így beszél: »Kossuth a terembe lépett s a győzelmekért az armádiára rakott magasztalások után előterjesztette a detronizációt s az uralkodóház száműzését. Becsületesemre mondom, hogy majd minden követ ki volt képéből kelve s bár hiszem, hogy a szoros értelemben vett Kossuthiánusok nyíltan Kossuth mellé szavaztak; de arról viszont a legtökéletesebben meg vagyok győződve, hogy egy titkos scrutimum szerint 20 vox sem lett volna. A győzelemnek kábító híre tudniillik annyira csakugyan nem vette el annak, ki különben sem volt őrzöngő, az esztét.« Igen, Kemény Zsigmond, a regényíró, önkéntelen kivallja, amit Kemény, a politikus, le akar tagadni: »a győzelmek kábító híre« viszi a nagytemplomi gyülekezetet, mert az viszi Kossuthot és politikáját. A trónfosztás hármasságának megokolása is teljesen erre vall, — a győzelmek végén — majd európai kongresszus fogja ügyünket elintézni: — Veronában! Ne zavarjon meg bennünket az, hogy Kossuth, mint azon nagyszerű »prókator és táblabíró!« kinek őt Széchenyi István tartotta, mennél tovább él s mennél később nyilatkozik, annál szorosabban köti össze a császári alkotmányfosztás s a forradalmi trónfosztás kötelékeit, átugorva az idő és tér akadályait. Még kevésbé hallgassunk arra, ami éppen meglepőnek látszó álláspontunkat igazolja, hogy a hatvanhetes kornak küzdelmeiben úgy a kiegyezés védőinek, mint a kormányra *vágyó* »függetlenségi pártnak magyarázata terén mennyire tudott elmenni a célállítás illetébe a tudatába. Ma ezen a korszakon túl vagyunk s lefejthetjük magunkról összes babonáit. Hogy azonban éppen az 1848-as események s Kossuth alakjának magyarázata terén mennyire tudott elmenni a cél-tudatos vagy öntudatlan történettorzítás, arra két idézettel szolgálunk, melyek szembe állítva kutatásaink eddigi eredményeivel, mindennél rikítóbban mutatják be azt a mesterséges átfestést, mely a magyar szabadságharcra és Kossuth Lajosra Ferencz József uralkodása alatt elkövetkezett. A hatvanhetes alap kitűnő tollú közírója, *Beksics* Gusztáv így nyugtatta meg a magyar közvéleményt: »Kossuthnak eltagadhatatlan érdeme, hogy nem izgatta a nemzetet fegyveres fölkelésre.«

Most jön a függetlenségi párt hivatalos történetírója, Hentaller Lajos s Kossuth halálakor hirdeti ezt hő-sünkről: »Kossuth politikai erélytelensége szerintem véralkatában leli magyarázatát. Nem volt forradalmi ember. Mérsékelt véralkatánál fogva s természetes ösz-töne folytán irtózott a vérontástól s visszariadt minden erőszakoskodástól.« A Habsburgok detronizálása után így következett Kossuth Lajos denaturálása.

Ha a magyar történettanítás hibás csapáson haladt akkor, amikor a császári alkotmányfosztásra építette rá a debreceni fél-köztársasági kiáltványt, akkor még jobban eltorzították az igazságot azok az osztrák felfogások, melyek szerint Kossuth április 14-iki fél-állam-csfeiye zúdította Magyarországra a cári hatalom be-avatkozását. Mellőzöm azt, hogy már 1849 március elején orosz betörés történt Erdélybe; kinek jólesik, ezt felelőtlen harcnak minősítheti. De a világháború után megnyílt irattárokban oly gazdag anyaga dőlt ki, mely nem csak ezt a politikai babonát végzi ki, melynek pedig bőven akadtak minden válság alkalmával hazai hírhordói is, hanem oly döntő bizonyítékokat szolgáltat, melyekkel éppen azon az úton indulhatunk meg, mely a Kossuth problémáktól a Világháború okáig s a magyar tragédia legújabb felvonásáig viszen. Ausztria először teljes erővel ellenkezik az orosz beavatkozás ellen. Schwarzenberg herceg miniszterelnök ezt írja 1848. December 31-én Windischgrätz hercegnek, a Magyarországra nyomult osztrák sereg főparancsnokának: »Csakis teljes mértékben tudom helyeselni, hogy Puchner Erdélynek szorult helyzetben levő császárhű lakosainak kérését, mely szerint orosz segítséget vegyen igénybe, nem teljesítette és kérem Excellenciát, kegyeskedjék saját részéről is megalégedésének kifejezést adni, hogy a *politikai szempontból legnagyobb fontosságú végzetes lépés meg nem történt.*« A Világháború fogja igazolni, hogy Schwarzenberg jól látott. A lépés végzetes lesz. Oroszország az, ki lesi az alkalmat, hogy beavatkozassak. »Mint a Paszkievics hercegnek életrajzában közölt okmányok mutatják, Oroszország a magyarországi harcot feszült figyelemmel kíséri. A cár a harc kimenetelétől látta

függni a fontos európai kérdést: fennmarad-e vagy megsemmisül-e az ausztriai birodalom! A cári politikának érdeke volt akkor Ausztria fenntartása (az erősödő porosz hatalommal szemben) ezért a magyar szervezés és harci sikerek híreit bosszankodva fogadta és az ausztriai hadvezetés iránti lebecsülés vert az orosz vezetőkben gyökeret. I. Miklós cár, valamint bizalmasa Paskievics herceg előre látta, hogy Oroszországnak be kell avatkoznia a harcba, akár óhajtják azt az osztrákok, akár nem, mihelyest a magyar sereg leveri a császári csapatokat és várható, hogy a magyarlengyel insurrectió galíciai területre hatol. A cár fegyverben várta a beavatkozást, melytől az ausztriai kormány tulajdonképpen irtózott.«

Míg Windischgrätz győz, Buol külügyminiszter visszautasította a cárnak beavatkozási gondolatát. Ezt magának I. Miklósnak Paskievicshez 1849. április 25-ikén kelt leveléből tudjuk, hol is ez mondatik: »A helyzet más volna, ha Ausztria még idejében fordult volna hozzánk; akkor készek voltunk rajtuk segíteni s azt fel is ajánlottam Buol grófnak. Most mikor már mindent elrontottak, ostobaság volna részemről orosz vér ontásával igazítani helyre az ő hibáikat.« Oroszország tehát be akart törni már akkor, mikor még hírehamva sem volt a debreceni elszakadási jelenetnek s Kossuth kormányzóvá választásának. Ausztria az, ki visszautasítja a beavatkozást addig — míg megverik. Ezért Május 12-én jelenik meg az az osztrák manifesztum, mely az orosz szövetséges fegyveres segítséget bejelenti s Június 9-ikén írja alá Varsóban Ferencz József az orosz intervencióra vonatkozó egyezményt. S a régen készülő orosz most már annyira megindult, hogy »azt hitte úgy a cár, mint környezete, hogy a magyar sereg Bécs alatt teljesen végez az osztrákkal és orosz hadseregek egyedül kell majd megküzdenie a magyar haderővel«. A Világháború után hallva ezt, ránk nézve világtörténelmi vallomás.

Nagy, dermedő dátumok merednek itt elénk, de Április 14-ike nincsen köztük. A bizonyítékok félreérthetetlenek: az orosz beavatkozás nem a trónfosztás folytán következett el, hanem a magyar sereg győzel-

meinek következménye az is, hogy Kossuth szakít a Habsburg-dinasztiával s az is, hogy a Habsburgok a Romanovokhoz sietnek segítségért. A megindult Végzet most már föltartóztatlan, mert megtörtént — maga Schwarzenberg herceg mondta: »a politikai iszempontból legnagyobb fontosságú végzetes lépés«.

Az astraea redux, a lehunyó csillag képlete megjelenik Magyarország egén s Kossuth Lajosnak győzelemből szőtt varázsvilága menthetetlenül összeomlik. Ausztria, a magyar szabadságtól való féltében belépett Oroszország keleti politikájának büvkörébe s ezzel megkezdődik az a folyamat, mely a Világháborúban egyszerre zúzza össze a Habsburgok s a Romanovok birodalmát s mind a két dinasztiát.

Ha arra a duklai szorosra gondolunk, melyen Miklós cár hatalmas hadával belép s mely körül a ruthen falvakban »már február óta énekel a nép Kossuthot dicsőítő versezeteket«: meglátjuk azt, mit a magyar iskolai történetírás s a békekorszak elfogult magyar politikai közvélemény nem mert megpillantani: hogy az orosz beavatkozás óta Kossuth problémái a magyar szabadságharc is, de Ausztria sorsa is, keleti kérdéssé változott. Amint innét nézve a ködfoltok lassan felszakádnak előttünk, rájövünk arra, mennyire megtévesztettük önmagunkat s evvel az egész magyar politikai gondolkodást, mikor mindeddig azt hittük s mást nem halottunk, mint azt, hogy a magyar 1848/49-i események a 48-as párizsi forradalomnak voltak az utórezgései. Az a jelentéktelen francia mozgalom csak 1848 márciusában s áprilisában hatott a mi hazánkra s Európa egész keleti részére kihült minden okozata, mihelyst negyvennyolc nyarán Radetzky leveri Lombardiát s mikor Októberben Windischgrätz úrrá lesz Bécs felett — hol a behulló bombák robbanását gróf Széchenyi István Döblingből hallgatja. Az 1849-i sorsdöntő események már csak látszat szerint folynak a francia államcsínyből. Keleti kérdéssé változnak s épp úgy túlnőnek az akkotfiteT lnW történesein, amint Kossuth Lajos alakja világgá emelkedik majd ebből a szabadságharci képkeretből, melyben a magyarság látta s látja ma is az ő alakját. Kossuth nyo-

mát kutató három utam a Balkánon oly benyomásokkal s bizonyítékokkal lepett meg, annyira megváltoztatta előttem az egész panorámát, melyből az akkori időt, mát s a jövőt néznünk kell, hogy már a duklai szoros erdős hegygerinceiről is nem Nyugatra, nem Párizs felé, hanem arra kell függesztenem tekintetemet, merre a »politikai szempontból legnagyobb fontosságú végzetes lépés« lábnyomai visznek.

Legendás regényünk nem vállalkozik arra, hogy akár a negyvennyolcas idők magyar történetét, akár Európa politikai krónikáját adja. Ahova mi csekély erőnk megfeszítésével törünk, egyetlen pont: Kossuth Lajos lelki világába törekszünk úgy behatolni, hogy abból fejtsük meg mindazt, ami Vele s Átala történik. Ezért nem mulaszthatjuk el annak a megfigyelését, amire figyelmes olvasóink már idézeteinkből is rájött, hogy mennél inkább beáll ő, az óriási szuggestor az általa elővarázsolt világba — most a győzelmes magyar szabadságharc közepébe — annál többször szól úgy: »mint Napoleon«. Idézeteim nem mesterséges csoportosítások: bármely nyilatkozathoz nyúlunk: Napoleon mind sűrűbben jelenik meg. Nyilván a nagy ígésző forradalmárt a császári Igésző delejezi már, Ez folyton fokozódik. 1849 Március 22-i levelében még csak ennyit árul el:

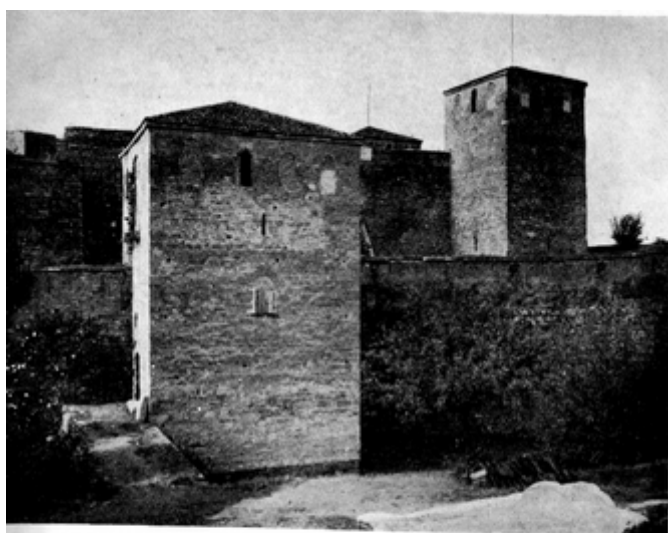
»Isten, ha olyan öreges legény nem volnék, beállnók katonának.« A tiszafüredi táborban már úgy nyilatkozik: »Végtére, ha megbosszankodom, azt mondom: én magam leszek a fővezér.« Mennél csillogóbban alakul a csillag-sugarakból szőtt Kossuth-világ, annál erősebben, annál követelőbben hangzik fel belőle a Napóleon-motívum. Azok az ócsárlói, kik bukása után oly vakmerőn zúdították az egész felelősséget (természetesen a saját felelősségüket is) s minden kárhozatot Kossuthra, mert »túlhajtott, kielégíthetetlen személyi ambitio hajtotta őt s ennek lettünk áldozata«: ezek ugyancsak egyszerűvé akarták tenni a csudálatos Kossuth-problémát, amit annál könnyebben elérhettek, mennél alacsonyabb szemszögből hunyorgattak reá. Ezért nem láthatták meg, hogy ez a Napóleon-keresés letragikusabb, azaz: legizgatóbb alkateleme Kossuth-

nak. ő folyton azt a Napóleont keresi s ettől a Napóleontól fél, aki belőle hiányzik. Ami kibontakozik előttünk: nagy árny ék-játék a Történelem falára vetítve. Az árnyék is Kossuth. A kereső is Kossuth. A vetítő is Kossuth. S vájjon tud-e valaki megkapóbb s varázslatosabb lélekkiáltást mint azé a Kossuthé, aki 1849 Július 1-én, mikor a levert szabadságharc menekülő kormányának Szegedre kell levonulnia, levelet ír a főhadvezetőségnek a legnevezetesebb pillanatban arra a francia tábornokra hivatkozik s ki Napóleonnak volt eszményképe s ezt kiáltja bele a Történelembe: »E pillanat nagyszerű, Tábornok úr! egy világ sorsa függ tőle. Emlékezzék ön Domourierre. Isten, a Világ s a História ítélnék Ön felett.«

Az események forгатaga mennél inkább magával ragadja Kossuth Lajost s elszakítja békebeli összekötéseitől, annál inkább köréje fonódik az a családi füzér, melynek minden tagja érzi, hogy életük s úgy lehet, haláluk veszedelmes kockavetésen lebeg ő körötte. A viharba kidobott hajó személyzetének megható s gyöngéd hangulata ez. Mint a tinnyei tanya »Pastorale« ában, úgy most az elvarázsolt Hollandus bolygó hajóján, ama rajongó női tábor szeme mered reá, melyben anyja Sarolta nagyasszony, felesége Teréz, húga Zsuzsika s még két nővére — összesen öt asszony tizenegy tagú család szerelmes láncba fonódnak s talán el is zárják másoktól. Szó szerint így van: Vele vannak. Meghatottan ástam ki az Országos Levéltár Bécsből lekerült Kossuth-aktáiból azt az iratot, melyben 1849. Április 16-án, (tehát két nappal a kormányzóságra emeltetése után) 5697. szám alatt, »mély részvétellel bajnokainak nyomora felett« »saját nővéremet, özvegy Meszlényi Rudolfné, született Kossuth Zsuzsannát, az összes tábori kórházak főápolónéjává nevezem, azon erős meggyőződésben, hogy kedves nővérem szelíd keblének nemes ösztöneit követve, megsértett vitézeink koródái ápolása iránt mindenkor akkép gondoskodik, mint ezt egy anya-testvér és hazánk hű leányától várni lehet«. Maga írja bele az 1000 pengő forint fizetést. Ebben nincs semmi protectió. A családi levelekben mindegyre olvassuk, hogy »Lajos rokonait mel-

lőzi« s gyöngeség volna, ha ebben »Mártius 15-ikére hallgatna«. Zsuzsa, kibén kigyúl a vértanú Weberek egész forradalmi energiája, épp oly törhetetlen szervezőnek bizonyul, mint bátyja: hetvenkét kórházat szervez, mindenütt ott van, mindenütt kezdeményez s épp oly kevésbé ismeri az elcsüggedést, mint mikor majd mártír útján Brüsszelben kell csipkeverést tanulnia, vagy megküzdenie Amerika kietlenségével. ő épp oly született forradalmár, mint Sarolta nagyasszony, ki tudja, hogy majd rá is halálos szerep vár s ki olvasmányából mindig Napoleon s Washington sorsán latolgatja tüneményes fiának emelkedését. E forradalmi nagyravágyásban az ő részükön azonban semmi fitogtatás s pompázás nincsen.

Csak feleségének Teréznek terjed s marad népünk közt ilyen híre. Alapjában Báró Jósika Miklós közeli leírása illik reá: »Be kell vallanunk, hogy Kossuthnének igazi hitvesi és anyai érdemei vannak férje körül, de szellemileg igen alatta marad férjének, ijedelmei s korlátolt gondolkozása gyakran ha nem is bántották, de lenyomták férje kedélyét«. Családja is szívtelennek tartja őt. Megdöbentő Zsuzsa levele, melyben férje halála után tragikus nagyságban jajong: (1848. Április 13.) »Megyek tovább, hová még nem tudom, csak el innen! — csak ölni az időt, mivel magamat *meg nem* ölhetem, ó megölném magamat édes örömet, mert a hit szava *néma*, midőn a valódi bűnnek jaja szól, de szegény árva gyermekeim úgy is annyit veszítettek már, hogy egy világ szerelme sem volna elég pótolni veszteségeiket. Teréz! ő Teréz marad: a természet ha egyszer midőn ily nőt teremt, egy nagyszerű hazugságot alkot. De ha a természet hazudott, vissza nem vonhatja többé. Én azt hittem, meglágyítá szívét a vesztes fájdalom, ő sírni tudott, de énéét feladni nem; szíve csaknem megrepedt, de hajthatatlan maradt s meglágyulni nem tudott. Ám legyen! Ne féljen ő tőlem s az én szegény gyermekeimtől«. És hogy felharsan később is mindig e Teréz-motívum! Már száműzöttek (1859.), Vilma leányuk az angol Wight szigetén küszködik kezdődő tüdővésszel s anyai parancs bravúros zongoramutatványokra akarja kényszeríteni. »A leány sírásra

Vidin : A Baba Vida.

Vidin : A vár.

fakad anyja levelén, panaszkodik, hogy míg atyja igazságos iránta, anyja nem az, hogy mindig affektatiónak nevezi, ha mondja, hogy melle fáj«. »Szegény leány, kit a sors ily anyával vert meg, ki szerencsétlen vak-ságban aligha a sírba nem fog küldeni«. Különösképpen akkori bizalmasuk Tanárky Gyula, kinek 23 kötet naplófeljegyzését bírjuk a Nemzeti Múzeum levéltárában, ugyanarra a jellemzésre jut, melyet 1849-ben Jósikától most hallottunk: »Mintha Kossuthné Teréz szavaiból a rossznak génuszát hallanám, mely választott emberünket szüntelen kísérte. Általános ösztönszerű volt az ellenszenv a magyar közérületben Meszlényi Teréz ellen, mióta Kossuth Lajos neje és ő az ellenszenvet még sírja szélén is mély gyűlölettel fizette vissza«. (Tanárky Naplója XI. k. 141. 1. Turinban 1864 Szeptember 16-án.) Kossuthné az egyetlen, ki a napóleoni hasonlatokat s helyzeteket parádének érti s gúnyolókat szerez avval, hogy két fiát egyik hét, a másik öt éves korában katonai rangra emelteti s a kivonult őrségnek előttük tisztelegni kell, mindig a királyi palotába vágyik s a nádori páholyban helyezkedik el, hol megköveteli, hogy a harctérről fáradt-porosan érkező hadvezér gálába mutatkozzék előtte. Ezek a bántó tulajdonságok azután annyira belészövődnek személyi rajzába, hogy nem tud tőlük megszabadulni. Észrevétlen s önkénytelen népünk hagyományai Kossuthné ellen fordulnak, holott a legvégzetesebb pillanatban ő menti meg hűségesen Kossuthot élete legveszélyesebb helyzetében. (IX. A sumlai démon.)

Magára Kossuthra azonban kevésbé hat a bíbor varázsa. Bár a Honvédelmi Bizottság levéltárában ott olvassuk a »névtelen exaltált nő levelét Kossuthhoz, mint jövődő magyar királyhoz«: ő majdnem oly érdektelen a hermélinnel szemben, mint ahogy nem akart s nem fog akarni meggazdagodni. Anyjánál, Zsuzsánál s nála az igazi demokrata vonások oly hatalmasak, hogy azt csak Amerikában vagy francia földön értenék meg, nem minálunk. Mint a krónikás mondja Kossuthról: »Megjelenésének egyszerűsége különösen nem tetszett a tábor urainak; sokat élcelődtek elhanyagolt öltözetén, rossz lovaglásán s különösen ki-

séretén. Szinte tapintatlanság volt ebben, hogy a tömegre ható ily külsőségekre nem vigyázott; de ő volt a világ legegyszerűbb embere«.

Sarolta nagyasszony oly mélyen s tragikusan átérzi a forradalomnak s Napóleonnak történetét, hogy mikor megtudja, hogy Lajos fia elérte a legmagasabbat, mit diadalmas életpályája adhat neki, s a magyar állam fejévé liesz: oly aggodalom fogja el, hogy szívéhez kap s szédülten esik össze. Ettől kezdve Letícia Ramolina-Pietra Sante, a napóleoni anya rettegő szemével nézi a történeteket, elszántan arra, hogy mikor mindenki elhagyja, ő odadobja magát a fiáért.

Csak a felesége, Teréz az, kiben a meggyökerezett hű szerelmen kívül a meggyökeresedett rettegés élő gyanúvá növekszik.

— Oda vagyunk, az az istentelen Görgey megöletti az én Lajosomat! — kiáltja. (Báró Kemény Zsigmond naplója.)

De evvel történetünknek már új fejezete kezdődik.

VII. GÖRGEY.

A hófoltok a márciusi napsugaraktól úgy csillogtak a domboldalon, mintha szertehajigált tükördarabok lennének, melyekről elfelejtette a fehér port letörölni az a láthatatlan Valaki, akire bízva voltak. A fölvezető út inkább valamely barázdás kátyúnak tetszett s az egész képnek az elhanyagoltságát betetőzte a kastély, mely födetlen fővel, néhány odacsapott gerendával megcsúfolva, egyetlen rámátlan ablakból nézett bele a sárgán vonagló Tiszába. Ki most idekerült, annak azok a mesék jutottak eszébe, amelyekben a tündérr királylány keresztelőjére meg nem hívott boszorkány elvarázsolja az Óperenciás birodalmat s a kóborló királyfi dehogyan tud ráismerni a kacsalábon forgó várra, mikor csak romot lát maga előtt, meg köröskörül odafelejtett kórókat, valamint most a tiszafüredi Józsa-kastélyban. A buczkás, hupás, hógödrös rét azonban éppen ma igen ki volt tulipánosodva, mert mindenféle rangbéli főtiszt szállotta azt meg, s a ku-

pacokon ülve úgy egymásnak beszélnek, hogy észre sem veszik, míg mi — láthatlan krónikások — most fölhaladunk köztük; gránátos, huszár, utász, tüzér, s mindenfajta, fullajtár mind rakásra rakja a töméntelen szót. Legcsodálatosabb mindannyi között egy lángvörös, földig érő köpönyegbe burkolt nemzetőri őrnagy, ki hosszú, széles, egyenes pallost szorongat a markában. Az ember azt hinné, hogy valamely középkori várkastélyból elszabadult hóhér, holott Görgey Arthurnak a feldunai hadsereg vezérének a »nyargoncz tisztje«.

Az az egyetlen szoba, mely a kastélyban lakható volt, valami boltozatos terem félének indult, de azután hirtelen meggondolta magát s pajtává változott. A nap, amint az egyetlen üresen tátongó ablakon benézett, szemlét tarthatott e foltos falakon, melyekről itt is, ott is búcsúzott a vakolat s fantasztikus freskókat ábrázolt elő a zöld penész. Ezenkívül egy lőcsős szekér ékeskedett a nedves szálában, — mint értesülünk — ugyancsak Görgey Arthur tábornok szolgálatában, mert ez az ő vándorló szállása és tábori irodája együttes megtestesülésben. Ellenben a pajtaterem másik oldalán, a »tátongó ablaknyílás alatt, többrendbeli deszkákból van az asztal szerkesztve, alája hevenyészett kecskelábakkal s körötte ki szalmafonatos széken, ki priccsen, ki egymásra rakott nyergek kapáján: tizenhárom nagyrangú katonát számolok. Előttük szép szál magyarruhás mond szép s olyan formális beszédet, mintha legfőbb gondjának azt tartaná, hogy a parlamenti házszabályoktól el ne térjen.

Ez Szemere Bertalan, Kossuth kormánybiztosa, ki a Dembinszki fővezér ellen föllázadt magyar parancsnoki kart akarja levetni. Akik körülveszik legfőbb csapatvezetőik: Klapka, Kmety, Aulich, Báró Pöltenberg — nevek, melyeket ma hősi vagy mártírtűzben látunk fényleni. Akkor még élők, hadakozók, sőt lázadók Kossuth lengyel szabadság-vezére ellen. Ez történik 1849 Március 3-ikának napján, egy évvel a magyar szabadság megszületése után. Azóta a hadsereg vesztéséről vesztésre hátrált. Most már elért utolsó menedékéhez, a Tisza vonala mögé s kormány és sza-

badtság ott állanak a bukás sötét szélén. Még egyszer megtorpannak, szemébe néznek a Végzetnek s föllázadnak a Sors és saját vezetőjük ellen. A márciusi szellő most új forradalmat hozott: a hadsereg lázadását a saját vesére ellen. Már csak egyetlen lépés kell. Annyi sem. Már csak egyetlen mozdulat kell s mind a magyarság lezuhant az anarchia szégyenébe s eltemette saját történetét. A perc közéig. Szinte várják, idézik az embert, ki elkövesse a végső magyar tettet. Mindenki mindent elhisz már a másikáról. Szemere érzi, hogy Kossuth és ő még kormánynak látszanak, de szemben állanak a nemzet egyetlen erejével: a hadsereggel. A hadsereg érzi, hogy szembe került a kormánnyal és vezérével. Az összeomlott kastély kísérteties egyetlen ablakán besívít a szél, mely viharfelhőket kerget odakünn s most a lelkeket tépi idebent.

Mire érkezünk, halálos csönd van. Mintha nem is emberiek, de eleven kísértetek lennének. Egy barna-atillás, háromcsillagos tiszt körüljár egy vörös katonasapkával s abba papírszeletkéket dobna. Egy se néz a másikra, hanem mindegyik a levegőbe, mintha onnét szállna le a Végzet.

— Hány a szavazat? — kérdi Szemere olyan hangon, mint aki végveszélyben ösztönszerűen belekapaszkodik a saját foglalkozásának külsőségébe, hogy bele me essék a tátongó Semmibe.

— Tizenhárom — feleli a vörös sapka hordozója. Mire Szemere mellett megszólal egy hang — ez úgy látszik Klapka:

—Görgey nem jön el.

— És Görgey tábornok? — kérdi Szemere. Miért nem felel rá senki? A halálos némaság most már fojtogatni kezd. A szélroham benyomja az összetákolt deszkaajtót. Váratlanul a küszöbön ott állnak ketten. Egyik lángvörös lebernyegben, kezében pálossal: ez, Báró Lopresti Árpád »myargoncz tiszt«. A másik meredek szál ember, kigombolt atillában, szándékkal hanyagolt tábornoki öltözetben, kemény arcát szőke körszakáll köríti; összeráncolt homloka alul szemüvegen át csillog acélkék szeme. Bár még alig haladta meg a harmincat, öregíteni akarja ma-

gát. Most is olyan, mint késő öregségén: ő a Kárpát alján meredő »böhöncz«. (Böhöncznek nevezvén alföldi népünk azt az egyetlen nagy sudarat, melyet a letarolt erdő szélén magában ott hagynak, hogy legyen emlékeztetője a volt erdőnek s daczoljon maga a viharoknak, valameddig bírja.) Ez Görgey Arthur. Nyilván ő az, kire várnak: Szemere, a főtiszték s a Sors. Szemére nem hagyhatja a maga szerepét, mert ha kiesik belőle, lehull — úgy érzi — a mélybe:

— Elrendeltem a szavazást a fővezérség felett. Kérem tábornok úr szavazatát.

Görgey torkából olyan hang jön, mint amilyen a messzire dobott acéldorongnak van:

— Dembinszki fővezért én elfogattam.

Olyan suhanás rohant végig a redves pajta-termen, mintha a tomboló szél nem az ajtón át, hanem onnét belülről kelne. Fölugrott mindenki, aki még ült. Mindenki kiáltana, ha a hangjához jutna.

Szemere megmarkolja az asztal szélét úgy, hogy a deszkája fölemelkedik s a lábára hull. Ekkor megtalálja a hangját:

— Tábornok úr fejével játszik.

Nem jön semmi válasz.

— Tábornok úr, fővezért csak fővezér foghat el. Úgy látszik maga a levegő is megmerevedett, s úgy nyomja az emberek fejét, mint láthatlan üveg harang, mert nem tud semmi hang átjönni rajta.

— Én önnel szemben is elrendelem a szavazatok felbontását.

A barna dolmányos, három csillagos sapkahordozó alig bír az ujjai merevségével, míg keresgeti az összegyűrt cédulákat. Aztán megtalálja a szavát:

— Tizenhárom szavazat, Görgey Arthur fővezérre.

Most olyan mozgás fut végig a szálán, mint amikor sűrű erdőbe hirtelen betéved a szél. Szemere egyet tud: neki kell bezárni az ülést s fent tartani a kormány tekintélyét a lázadók előtt:

— Ideiglenesen Görgey tábornok a fővezér. Holnap jön Kossuth az elnök. Ő agyon fogja lövetni Görgeyt.

Szemere evvel elindult Dembinszki sátorába.

Másnap fokozódik az izgalom. Megérkezik Debrecenből Kossuth. Most ő van egyedül, hogy leszámoljon vele az omló pajta-szobában, Görgeyvel. Lélekzet-visszafojtva lesi ennek a tárgyalásnak végét mindenki. Mikor Kossuth kilép a deszka ajtón s ott áll a vezértisztek előtt, mindenki el van készülve minden ítéletre. S Kossuth orgona hangja megszólal s zúgni kezd messze téren:

— Fővezérré kineveztem Görgey tábornokot ideiglen.

Csodálkozás vagy lelkesedés, ami végig ront a táboron? Ugyanaz a torlódó hang, mint mikor a Hengeren harsogva megkezdődik a dagály s a hullámtarajok egymásra törnek. A tábor megmozdult s egyszerre egy hadsereg indul. Csak Szemere kétségeskedik s félrehívja a kormány elnököt:

— Mást nem tehetél. De ez az a Brumaire, melytől annyit féltél!

Kossuth felel:

— Mást nem tehettem. Csak a feleségem félti életemet Görgeytől és a lázadóktól.

Aztán Kossuth lepihent a Szemere sátrában. Éjjel mikor a szél rettentően verte a ponyva oldalát, eszébe jutott az asszony jóslata:

— Az az istentelen Görgey megöleti az én Lajosomat! — Ki védi meg itt a polgári kormányt katonák ellen, ha egyszer verőkbe szállt a lázadás? Akár a letett lengyel, akár a duzzogó Guyon, akár Görgey győzelmes hívei mind fegyverrel ronthatnak reá. Ki védi őt meg, a fegyvertelent?

Felállt és széthúzta a sátor ponyvát. Fent millió csillagtól ragyogott az ég, mintha a mennybeli mécsek nagy kivilágításra készülnének a nagy magyar rónaság felett. Távolból járőrök ütemes lépése hallik; egyegy ló nyerit bele az éjszakába. A sátor küszöbén karddal kezében fekszik az őr s testével védi Kossuth sátrát. A holdsugár most egyszerre az őr arczába téved: s még rejtélyesebbé teszi a jelenést.

Kossuth megösmeri s felkiált: Görgey!

Ez történt Tiszafüreden 1849 Március 3-ikán s

4-ikén. A magyar szabadságharc itt elérte fordulóját. Ez a hadsereg Március huszonekettedikén megnyeri a szolnoki csatát, Április 2-án Hatvannál győz, három nap múlva Isaszegen terem, újabb nap múltával övé Gödöllő s nyitva az út a főváros felé. Vác, Nagysalló, Léva új diadalt hoznak s mire Májust jelzünk, 11-én Budavárára kitűzik a zászlót, az osztrák nagyhatalom hadserege ki van kergetve a magyar földről.

Ki ez a Görgey Arthur? A válasz, mire apáink kétségkedve vártak, ma már oly egyszerű s annyira kétségbevonhatlan. ő a legforradalmibb alakja az egész szabadságharcunknak. Ez a kulcsa minden nagy rejtélynek.

Görgey Arthur nádor huszár főhadnagy az első, elveszett (schwechati) csata után egyszerre tábornoksággig s a száraz kenyér koplalásból fővezérséggig viszi. Ez ama forradalmi Bonaparte tábornok ívelő pályája, ki nek megjelenésétől folyton fél a magyar szabadságharc s első sorban Kossuth környezete, azután maga Kossuth Lajos, a nagy küzdelem éltető lelke. Ez a Görgey az egyetlen tiszt, aki, mikor rábizzák, oly komolyan veszi a revolutió toborzását, hogy mikor a vármegye a rákivetett önkénteseket egy ingben gatyában küldi be s ő azokat pőrén elfogadni nem akarja, ráír a táblabírákra, hogy ő az önkénteseket el nem fogadja, s bár csak őrnagyi rangban, de dantoni hangon rivall rájuk: »a fegyverbeni hiányt, amennyiben a megye pótolni nem tudná, részben pótolni fogom, de ha a ruházatról is álladalmi költségen gondoskodni én volnék felhatalmazva, akkor nem szorulnék Heves megyének névtelen segélyére — a megye ragadja meg a végső alkalmat, részben legalább jóvátenni semmi körülménnyel nem menthető eddigi hanyagságát az önkéntes mozgó nemzetőrség fölszerelés körül, melyért a nemzet köszönetére sem a hivatalos orgánumok sem a nyilván útján számot Heves megye nem tarthat«. Ezért a megriadt megye »egy gyengédebb érzésű s emberibb bánásmódú őrnagy parancsnokságát s ezen neveletlen őrnagy hivatalából elmozdítását« kéri a kormánytól. Még csak őrnagy és »Csepel sziget parancsnoka«, de Móga fővezérrel szemben, »ki nem ért mesterségéhez«,

Magyarország képviselőihez intézett levelet, mint valaha a Convent idején tették, s mint a revolúció igazi gyermeke, bejelenti, hogy »én, tisztelt Képviselőház, a fegyverszünetet el nem fogadom, én el nem fogadhatom«. Robespierrei módon végezteti ki Csepelen gróf Zichy Edmundot, s mindvégig ő az egyetlen, ki az »árulókat« halállal sújtja, hadbírósaági ítéletei kegyetlenek s a maga kardjával vágja le a visszafelelő tisztet a 1849 Július 2-iki komáromi csatában, — hol a legveszélyesebb forgatagba rohanván bele, szörnyű fejsébet kap maga is. Vele szemben a mindig szónokló Szemere (ki majd később csakugyan beleőrül forradalmi közjogába, melylyel Kossuthal szemközt a maga parlamentáris jogait vitatja itthon s a menekülésben) ez a Szemere magát és Kossuthot az elbukó szabadságharc utolsó napjaiban, (1849 Augusztus 6.) így jellemzi: »Kíméltük az embereket, a templomokat, csak a nemzet jövőjét nem. Revolútiót kivívni revolútiós szabályok nélkül. Azért veszünk el, mert az ellenkezőt hittük s guillotine helyett amnesztiáról gondoskodtunk«. Maga Kossuth Lajos az emigráció magába szállása idején úgy látja magát, mint akinek szívét nem lehetett rávenni, arra, hogy gyilkoltasson. A hírhedt vidini levélben (1849 Szeptember 12.) így ír: »ha Robespierre lettem volna, de az lenni nem tudtam, nem akartam, s mondhatom szerencsétlenségemben is emel az a gondolat, hogy kezem vértől mocsoktalan«.

Micsoda rendkívüli és állhatatos vetítés kellhetett ahhoz, hogy mind a világháború bekövetkezéséig az egész magyar közvélemény — hű barátok és szenvedélyes ellenségek előtt — eltakarta Görgey Arthurban azt a forradalmárt és osztrákgyűlölőt, ki benne lakott s ki éppen a világos »árulás« folytán köti össze a negyvennyolcas szabadságharc kihatását a világháború ránczódulásával? Mikor ezt kérdem, lelkünkben azon töprengék, vájjon nekünk, világháború utáni magyar kutatóknak lesz-e annyi érvünk, hogy le tudjuk hántani Görgey alakjáról s »árulásáról« azt a kemény kérget, melyet részben ő maga, részben védelmezői, részben két nemzedék Kossuthista támadói halmoztak reá? Mert ő maga kezdte a főforradalmár Görgey elálarco-

sítását akkor, midőn az abszolutizmus alatt, »*Mein Leben und Wirken*« cím alatt kiadott emlékezéseiben úgy tüntette föl magát: mint a debreceni trónfosztás amaz ellenségét, »ki szilárdul el volt határozva arra, hogy az április 14-iki országgyűlési határozatot saját felelőségére katonai államcsínyvel megsemmisíti«. Ez nem Görgey igazi hangja, hanem a Klagenfurtban osztrák internáltságban tartott s családja megélhetéséért vergődő védekezőé, — amint azt Kossuth Lajos föl is ismerte. Az a nagy és becsületes munka, melyet a hatvanhetes korszak alatt a fivér Görgey István s a puritán barát Gyulai Pál Görgey Arthur tisztázására kifejtettek, mindig úgy akarta az »árulásnak«, oly retentő mélyre szívódott mérgét a nemzet közvéleményéből kihajtani, hogy a szabadságharcba belebukott Kossuth politikai táborával szemben, Görgey Arthurt mint a jövő kiegészés bajnokát s martyrját szuggerálta magára s a nemzeti létért aggódó legkomolyabb tényezőikre. Egy világháborúnak s az utána következő leleplezéseknek kellett jönnie, hogy megbizonyosodjunk a felől, hogy ez a szuggestió túlerősen sikerült és merőben csak egy, ma már visszajöhetlenül elmúlt korszak igazságát képezhette s nem az emberit, tehát nem a történelmet. Ezt a védelmet ma már Görgey legbuzgóbb védői is eldobhatják, azért, mert a titkos levéltárak anyaga dönthetetlen bizonyosságot adott Görgey puritán becsületessége felől s az otromba »hazaeladás« közönséges vádját nemcsak szétszórták, hanem megbizonyították azt, hogy az »árulás« hírének mind növekvő erővel azok terjesztették, kik bécsi zsoldba kerültek s evvel takarták el gyalázatosságukat ama megsebzett magyar közhangulat elől, mely okvetlen bűnbakot keresett a forradalom után. A nemzetnek azért kellett Görgey bűnbakul, mert nem volt elég lelki ereje ahhoz, hogy a szabadságharc kudarcának okát önmagában keresse — hirdette Gyulai Pál. — De nem volt sem a nemzetnek, sem görgeyistáknak, sem kossuthistáknak annyi mélyre látása, hogy úgy Görgey »árulásának«, mint Kossuth szerepének azt a világtörténeti tragikumát meglássák, melyet azután a világháború zúditott a mi szerencsétlen nemzetünkre. Így

történt azután, hogy a főforradalmár Görgey Arthur-nak — (bocsánat e szörnyű szóért!) — hatvanhetesítését közösen és növekvő dühvel tákolták össze úgy, támadói, kik az »árulást nem izoláltan a világosi tényben« (Kossuth szavai) látták, hanem az egész hadjárat alatt tanúsított politikai viselkedésében, mely szerintük az ország függetlensége ellen tört, de ugyanígy hordták a követ Görgey Kőmíves-Kel einen befalazásához azok a lelkes barátok is, ki a kiegyezés érdekében s Kossuth ellen csoportosultak körülötte.

Görgey Arthur forradalmár e fantasztikus befalazásához természetesen akkor — tudniillik a világháborúelőtt — mindkét vitázó párt (s az egész magyarság e két pártban gyürkőzött egymással) talált támfalakat is. Nem a levegőbe építették, hanem egy valóságos tényre, mely nem szándék volt s nem is utólagos belemagyarázás, mint az igen ködös debreceni békepárti kísérletek, hanem letagadhatatlan cselekedet. Ez a tény az 1849 Január 5-iki »váczi proclamáció«. Ebben Görgey tábornok tudtára adja mindenkinek, hogy a Honvédelmi Bizottmánynak »rögtönös eltűnése a fővárosból megrendíti bizalmukat s a feldunai hadtest hű marad esküjéhez, miszerint Magyarországnak V. Ferdinánd által szentesített alkotmánya fönntartásáért minden külső ellenséggel határozottan szembe száll. Hasonló határozottsággal fog a feldunai hadtest mindenek ellenében is fellépni, kik az országon belül netalán idétlen republikánus izgatásokkal az alkotmányos királyságot felforgatni megkísérelné«. Ez csak világos beszéd? Valóban az. Nem is beszéd, hanem parancs: katonai napiparancs, egy politizáló hadsereghez szól fővezére, ki ugyancsak érzi a maga erejét s félti a hadseregét. Mert kiadatik végső szükség gyanánt ama sylvesteri hangulatban (V. fejezet), mikor a kormány menekül Pestről s erre a császári hadseregből átlépett tiszték is menekülni akarnak a magyar hadseregből. Akkor először állott elő az a végveszély, melynek második megisméltése most bukkant fel előttünk az események nagy mélységéből ebben a fejezetben. A tiszafüredi látomány őse ama pesti menekülés és váci »megállj« vezényszó. A világháború utáni oknyomozó

kutatás kézzel foghatóan tökéletes bizonysgot adott arról (*Steier* Lajos érdeme), hogy azt a váci proclamációt a tisztikar kényszerítene reá Görgeyre, ők szólnak belőle s nem a fővezér, ki nem tett egyebet, mint katonás fegyelem céljaira változtatta át a volt császári tisztek politikai vallomását. Övé egyedül a katonai parancs benne. Történetírója (*Steier* Lajos) ezután azt írja: »Görgey a kormány és hadsereg között hányatva 1849 Április 14-e után végzetes nagy hibákat követett el, melyek a Kossuth által elkövetett hibák által kiegészítve a nemzeti ellenállás bukásához vezettek.« Ezt igazolni vagy cáfolni nem a mi könyvünk dolga, mert most Görgey Arthur is csak annyiban érdekel, amennyire Kossuth Lajos alakja mellett oda vetített nagy árnyékként halad mellette azon a végzetes úton, mely a világháború rettentő szakadékhöz vezet s melynek első világtörténeti vándorai ez a Görgey Arthur s ez a Kossuth Lajos...

Árnyéknak mondtam a zseniális magyar hadvezért e rejtélyes menetelésben? A szó helyes azért, mert oly kísérteties mint, maga a történés, melynek most jutotunk el krónikás kezdetéhez, hogy azután munkánk végéig kövessen. De a szó rossz, azért, mert ahová most megyünk, midőn a világosi útra fogunk lépni, ott nem Kossuth vezeti Görgeyt, hanem a hadvezér jár a politikus előtt, éppen azért, mert mikor Görgey szabadon cselekedhetik saját ösztöne szerint, nem tisztikarának kényszerére, vagy nem a »prókátorkirály« ledacolására (ez az ő gunyszava a debreczeni kormányzóról), akkor ő forradalmibb emennél s ezért sokkal messzebbre hajtja ezt a tragikus követ, mint az áprilisi trónfosztási nyilatkozat.

Legendás regényünk sodra úgy hozta magával, hogy Görgey Arthur alakja e fejezetben emberentúli sejtelmes nagyságban úgy tűnt elénk, ahogy szabadságharcunk nagy és győzelmes fordulója Tiszafüreden elkövetkezett. Azonban azóta mi végigjártuk Csabakirályfi útját s már az *Astraea* redux lehunyó csillaga sápadtan fénylik fölöttünk a magyar forradalom vérvörös naplementi égboltozatán. Az orosz hadsereg már megindult a duklai szoroson át s a magyar szabadság-

harcnak menthetetlenül el kell vesznie. Itt nincs menekvés. A közelgő vég nyomasztó légnyomása, mint láthatatlanul sűrűsödő szörnyű mocsár-köd, ott ül már a magyar róna minden küzdőjének lelkén, öntudatlan. Az első, ki a maga egész zordságában megérzi ezt, hamarabb mint bárki más, mert maga is zord lélek s hiányzik belőle ama szavaló korszak minden frázisgöngyölése: ez az első, a magyar hadvezér, Görgey Arthur. Megérzi és rögtön cselekszik — forradalmilag. Elköveti megrázó tragikus bűnét, mely azonban nem a világsi fegyverletétel — ez csak első és elkerülhetetlen következmény — hanem első megdobbantása annak a földalatti üregnek, annak az emberszem előtt még láthatatlan történeti repedésnek, mely midőn kitágul s megszélesedik — (mind gyorsabban fog szélesedni!) — elnyel mindnyájunkat s neve: Világháború.

Mert emberlelkeken át akarjuk megérteni a Történet mély rejtelseit (a magunk magyar sorsát!) azért hunyjuk be szemünket a negyvenkilences év csatái, függetlenségi vívódásai vagy külpolitikai kapkodásai előtt, mintha mindezek letűntek volna — amint el is tűntek a Sors forгатagába s a nagy vihartölcsérből csak kis papírlapok hullanak reánk: elsárgult nevek rajtuk: győzelmek, veszteségek és szereplők. Mind oly messze vannak és nem jönnek vissza soha többet! Bámuljunk ahelyett bele abba a lélek-tükörbe, mely a tiszafüredi látományt adta s mely most még izgatóbban s döbbenetesebben jár előttünk Görgey és Kossuth óriási alakjában s viszen egyelőre Arad és Világos felé.

Az orosz cár elérte célját, Ausztria elkövette »a politikai szempontból legnagyobb fontosságú végzetes lépést« s a kozákhaddal a Kárpátokon át, bécsi hívásra megindulhatott szüntelen célja: Kelet-Európa meghódítása felé. A magyar hősiesség sorsa az elzúzó túlerővel szemben meg van pecsételve. Seregünk 1849 Július 20-án Rimaszombatig ment vissza az orosz had elől s kilenc nap múlva kénytelen átkelni a Tiszán; hadtanilag most megint ott vagyunk, mint mikor Tiszafüredről megindult a győzelmes fordulat. S most éppen úgy, mint akkor, megjelenik Görgey Arthur zord és vak-

merő alakja a maga igazi mivoltában s eldönti az egész helyzetet: Ő, egymaga. Forradalmibb tény ennél a lépésnél nem ismer történetünk. Mikor Krulof orosz ezredes hadicselből — hogy különítményét az elfogatástól megmentse — két tisztet Görgeyhez küld, ő szóbelileg azt izeni Paskievics tábornagnak Katlanoff százados útján, hogy »Magyarországot legszorongatottabb állapotában inkább fogadná el orosz fejedelmet, mint az osztrákot s hogy az orosz ezen az alapon lépjen érintkezésibe a kormánnyal«. Nem kérdezett meg senkit. Nem hatalmazta föl senki: »önként, saját iniciatívájára cselekedett és súlyos kijelentéseivel a kormányzót és a kormányt arra a tárgyalási útra vezette, melynek főérve a magyar koronának a cárnak való felajánlása volt. Görgey ezzel az április 14-iki detronisatióval majdnem egyenrangú támadást intézett a dinasztia ellen és a szabadságharcnak dinasztia ellenes irányát éppen úgy kiélezte Rimaszombaton tett kijelentéseivel, mint Kossuth április 14-én Debrecenben.« így állapítja meg a hiteles okmányok közzétételével, Paskievics ama bizonyága mellett, az új történetírás. (*Steier* Lajos forrásműve.) Utolsó mondatát kell csak kicsit igazítanunk, hogy szemünkbe tűnjön az a világosság, mely Világosig s onnét a világháborúig mutatja sorsunkat. Az idegen dinasztiaival való tárgyalási felkínálkozás, melyből ettől a perctől kezdve nincs menekvés, mert hiszen seregünk a cári had vasmarkában van, jóval több, mint a debreczeni antidinasztikus tüntetés. Több azért — mert Kossuth maga is, s még inkább azok, kik őt bártortalanul követték, ideiglenesnek vallották az Április 14-iki határozatot s az államforma felett dönteni nem mertek, itt ellenben egy idegen hatalomhoz való végleges csatlakozásról van szó. Sokkal több azért, mert a debreceni nyilatkozat lehangosabb mondatai mögül is kihallatszik az a kétség, hogy közjogi alapon, kölcsönös kellő megijesztés után rendezni lehet a magyar alkotmány kérdését. Ennek vége van, mihelyt az orosz dinasztia alá tartozunk. De mindenekfölött forradalmibb s végzetesebb Görgey lépése azért, mert a Habsburg- és Romanov-dinasztiák rosszul palástolt versenyébe abban

a kínos, egyetlen pillanatban dobja bele a magyar ügyet, amikor először történt meg, hogy a cárnak sikerült keleti politikája céljából belegázolni a Habsburgok birodalmába. Itt ugyanaz a Görgey jelent meg, akit a szabadságharc elején megismertünk, kit most — mert győzelmek koszorúzták — nem szorongathattak császári tisztjei s kinek szerint és cselekedeteiben forradalmibb, mint Kossuth.

Így jutunk el Aradra. Mire odaérünk, már minden elveszett, menekvés nincsen. Csaba királyfi útján már inem ragyognak a csillagok. Astraea redux lebukszik a láthatár alá. Az a magyar éjszaka, melyben elborulva járjuk a Történelem erdejét, akkor borította el először a láthatárt.

1849 Augusztus 10-én Aradon »mint gőzös a megáradt folyamot, úgy szelték ketté a mindenrangú és rendű néppel túltömött városon visszavonuló hadosztályok a tarka sokadalmat, mely itt kis helyen, kevés, gyorsan illanó óra keretébe összeszorult és melynek egyes csoportjai mozgó változataikban úgy nyeltek el egymást, mint hullám a hullámot. Ott voltak, jártak-keltek először is a hivatottak és hivatalosak, jelentést vagy parancsot várók, törvén egymást a főhadiszállás vagy a táborok felé. Ott a kormányi szakosztályok szélnek eresztett hivatalnok-serege; nagyon sokan családostul, cselédestül. Ott az elnapolt országgyűlés tagjai, kik még haza nem széledtek, vagy a vidéken menedéket kereső keserves útból megint visszamenekültek Áradra. Ott a polgári magán-menekült rengeteg hada. Ott végre a többi közt elvegyülve és szokatlanul jókarban levő egyenruháikban, járműveik közül mindenütt tarkáivá a »tiszteletbeli honvédtisztek követelő és szánandó alakjai.« (Id. Görgey István naplója.) Északról nyomul Paskievics föltartózatlan emberhengere. A Várból jól látni, amint az osztrák sereg elfoglalja Új-Saágot, s Vingát: minden órában Aradra nyomulhatnak. A két ellenséges hadáradat elöntötte a kis magyar szigetet.

Bent a várban meszelt boltozatú kazamatában vagyunk; egyetlen börtönrácsos ablakán pókháló, egyetlen dacos tölgyfaajtója akkor dörren, mikor belép

rajta Görgey Arthur hadvezér. A falmelletti fapricscsen miniszterek ülnek s két hevenyészve összetolt asztal előtt elnököl Kossuth. (Néhány nap kell már csak s ugyanezen boltozat alatt, ugyanezek a pricscsen a nemzet tizenhárom vértanúját fogja vallasni Haynau auditorja!) Rosszul égő gyertyák kanóca kísértetiesen lobban s úgy világítja meg az arcokat, mintha temetői szellemeket vetítene valamely bűvös lámpa. Miniszterekkel és titoknokokkal együtt nincsenek többen, mint tízen. Tíz imbolygó kísértet-alak, egymáshoz túlvilági módon hasonlatos: mintha lehámlottak volna megkülönböztető vonásaik. A gyülekezet így még inkább szellemjárásnak látszik.

Mikor az ajtó dörrent s Görgey belépett, egyszerre mind fölálltak. Kossuth összegyűrt papírlapot tartott az asztalra s összetolta mind a gyertyákat, hogy jobban lásson. Gyönyörű arca oly sápadtan világított bele a gyertyák vörös fényébe, mintha nagy távolságból, talán a túlvilágról tekintene be ide. A falon rettentő táncot járt két karjának óriási árnyéka. A miniszterek mind kifelé tartottak, látszott a rendezésből, hogy kettőjüknek magukra kell maradniok. Csak Szemere nem állhatta meg, hogy mikor a *tábornok* mellett elment, oda ne szóljon:

— Megint fővezért választottunk, mint Tisza-füreden,

»Arcza mosolygott, keserű mosollyal, mely e szavak után egy perez múlva eltűnt.« (Jókai.)

A kazamaták kőlapos folyosóján végigkongottak a léptek: a magyar minisztérium utolsó útja volt.

Kossuth magával s a lobbanó gyertyákkal szembeültette Görgeyt. A szőkeszakállas arc s a pápaszemen átvillanó aczélkék szemek csudálatos és megrázó árnyvonalakat kaptak a fején átkötött kék selyemkendő hullámzatától; még most is varros heg fedte mély sebéét, melyet a hős ama komáromi csatában kapott, hol maga is kegyetlen sebeket osztott.

Kossuth haranghangja fölszállt a boltozatig s onnét leáradva betöltötte mind a négy zugáig a börtönszobát. Csak egyetlen közeg verte vissza ridegen az akusztikai hullámokat: ez a Görgey Arthur alakja

volt, mely úgy meredt ki a sötétből, mint valamely fából faragott szoborbálvány. Három világrészben Görgey Arthur volt az egyetlen emberi szervezet, melyen sohasem hatoltak át Kossuth Lajos hanghullámai. Ezért van az, hogy később mind a ketten másként emlékeznek erre a beszédre s megismétlik állhatatosan ellentmondásukat, mindketten azt hívén, hogy evvel döntötték el sorsukat. Pedig akkor már el voltak döntve mind a ketten.

Kossuth az összegyűrt papírlap fölé hajlott s betűzte azt:

— »Dembinszki seregének két tisztje jelenti, hogy tegnap a temesvári csatában győztünk az osztrákokon; Hajnau megverve, a támadók emezek valának és mindjárt az ütközet kezdetén Dembinszki, az igaz, megint tágítani kezdett: de akkor megjelent a csataterén Bem altábornagy, ez rögtön átvette a főparancsnokságot s az elkezdődött hátravonulásból legott (átment a támadásba. — Mikor ezen két tiszt a kötöző helyről Aradra elszállított, akkor a harcz még mindig nem szűnt ugyan, de azon fordulat után, melyet Bem váratlan megjelenése, a dolgok állásában a mi előnyünkre okozott, minden valószínűséggel azt lehet remélni, hogy miénk maradt a győzelem.«

A kormányzó itt letette a papírt. Szemében az a sejtelmes ködfátyol jelent meg, mely mindannyiszor ott tükröződött tekintetében, valahányszor a benne párásló tűz messze ábrándképek délibábját verte föl a lelke mélyéről. Most úgy tetszett, mintha annak a messzi, szivárványos fata morgánáinak beszélne:

— »Higyje el Ön, én az orosz három hónap alatt ütközet nélkül is kiszorítom az országból, mint ütközet nélkül kiszorítottam, túl a Tiszáról s amint egy hét alatt egy új 12.000 főnyi sereget állítottam, mely a Tiszát megmentette: úgy három hét alatt egy új 25.000 főnyi sereget állítok, mert a nép bízik bennem, tudja, hogy én menteni, nem uralkodni akarok — s azért húszt veszített csata sem veszti el a hazát. Én új meg új erőt teremtek mindig.«

Görgey úgy érezte, hogy ez az ábránd az ő vég-szava.

— És mi történik, ha nem győz a két lengyel? Szava oly természetes egyszerűséggel hangzott, mint a katona beszél. Csak az utolsó két szót rágta oly nehezen kemény állkapcája, hogy az megörlött gúnynak hangzott.

Kossuthon látszott, hogy minden áron fölül akar maradni:

— Mitévő lenne tábornok úr abban az esetben, ha a beérkezett tudósítások valóknak bizonyulnak s Dembinszki hadserege győzött Temesvárnál?

A tábornok semmi válaszsál nem zavarta a kísérteties csöndet. Kossuth felállt, mert érezte azt, hogy a katonával szemben szónoki ereje emelkedőben van.

— Mit tenne tábornok úr, ha egy győzelem után sikerülne a két magyar sereg egyesülése?

A gyertya fényénél kísértetiesen lobogott a sebkötő kendő óriásira nyúló hullámzó árnyékvonala a fehér falon. De a kérdés hasztalan várta a maga választát. Kossuth úgy tett, mintha elnézne Görgey Arthur feje fölött.

— Mit tenne győzelem esetén ön, tábornok úr, mikor tudtára adom, hogy Önre ruháztuk mind a két hadsereg főparancsnokságát?

A nagy szuggestor úgy érezte, hogy hatalmába kerítette elzárkózott nagy ellenfelét. Görgey tábornok fölállt. Megszólalt belőle megint a rosszul leplezett dantoni forradalmár, ki Csepelen akasztatott s ki a Habsburg dinasztia ellen kijátszotta a Romanov cárokat. A hangja oly érdes volt, mint az acélráspoly, mikor lemezen fűrészsel.

— Akkor egyedül az osztrákot támadom meg, minden erőm megfeszítésével s nem a muszkát.

— De ha az osztrákok győztek Temesvárnál? — kérdezi Kossuth.

— Akkor én leteszem a fegyvert, — mondja Görgey.

— És én föbe lövöm magamat, — szólott utoljára Kossuth.

A gyertya üszkös kanóca már végére járt. A falon két óriás kimerevült árnyéka tükröződött s az árnykép fölcsúszott most már a boltozat-tetőre, mintha

felső testükkel már túl lennének kazamatán, aradi váron, magyar szabadságharcon s valahol ott lebegnének s most elindulnak a Világ-Végzetnek rettenetes és föltartóztatlan útján. Az összes nagy és kis nemzetek történetében ez a magyar tábornok s ez a magyar kormányzó az egyetlen alakok, kiket már akkor a Világháború most induló szellője vesz körül s borzongat meg az aradi éjszakán. Mikor ebből a szellőből vihar lesz, annak fürgetege leteper s összetör mindnyájunkat s velünk az egész emberi világot...

Mikor Görgey Arthur Kossuth utolsó szava után utoljára távozott Kossuthtól, nyargonctisztjének, ki ama vérvörös köpönyegben kísérte, ennyit mondott:

— Most elfoghatnak, ha azt hiszik, hogy áruló vagyok.

Azután összefogta köpönyegét, mert egy hirtelen augusztusi fürgeteg paskolta végig az aradi várat. A nagy sötétben dübörgő szekerek keréknyikorgása s az ég négy tájékaról őrvíratok felrivalgó tábori hangjai hallatszottak. Megismételte szavát. Feleletül már három tábor messzi vész jele szólott: a magyar bent a várban, két ellenségéé két szemközti messzeségben.

»Görgey még éjfél előtt visszatért főhadiszállására, új Aradra. — Kevés órával később Kossuth, megküldte neki tudomásul gróf Guyon tábornok »aiz oroszlan szívű« jelentését az 1849 Augusztus 9-ikén Temesvárnál a Dembinszki hadsereg által az osztrákok ellen vitt csata kimeneteléről. Ezen gróf Guyon tábornok által, saját kezűleg írt jelentés szerint Dembinszki hadserege, a bánáti sereg, nem létezett többé.« (Görgey föl jegyzései és Kossuth vidini levele.) »Magamban elvégeztem, hogy a parancsom alatt álló hadsereggel leteszem a fegyvert, hogy a céltalan további harcznak minél előbb vérontás nélkül vége legyen; hogy az ország, miután többé meg nem menthetem, legalább a háború szörnyű pusztulásaiból meneküljön.« Vallja Görgey.

A másnapi napnak Augusztus 11-ikének valamelyik első órájában kezében volt a lemondási okirat aláírva Kossuth és a miniszterek többsége által. »Az összes polgári és katonai hatalom formasierűen ráruház-

tatott.« Ekkor még egyszer fölhangzott Görgey Arthurban a jakobinus: így írja meg Rüdiger orosz tábornokhoz levelét: »Ez alkalommal Ő Felsége, a Cár nagy lelkeségébe vetem bizodalمامat, hogy azon számos derék bajtársaimat, kik mint korábban osztrák tiszték, a viszonyok hatalma által ezen Ausztria elleni szerencsétlen harcban belérántattak, nem fogja egy bizonytalan sorsnak és egy mélyen megszorodott nemzetet, mely az ő igazságszeretetéhez folyamodik, nem fog ellenségei szilaj bosszúvágyának védtelen kiszolgáltatni; talán elég lesz, ha egymagam leszek annak áldozatja.« Ezért a megadás egyedüli föltétele az, hogy csakis az oroszok előtt tehessék le a fegyvert, ennél az aktusnál az igazi ellenség, az osztrák, ne lehessen jelen. Mily jellemző, mennyire daczos és mennyire forradalmi!

(Könyvem már nyomdában volt, mikor felfogásomnak váratlanul újabb bizonyítéka érkezett: egyik fővárosi hírlap Moszkvából kapott tudósítást, mely a szovjet által a cári levéltárban megtalált okmányokat közli a világosi fegyverletételről. Az itt talált s 5332. szám alatt őrzött iratcsomóban egy gróf Adlerberg főhadsegédnek beküldött hadinapló 1849. július 31-iki és augusztus 1-i kelettel írja le a fegyverletétel előkészületeit és tényét; ez külön kiemeli, hogy Görgey »mindig megmaradt abbéli elhatározása mellett, hogy az osztrákoknak nem adja meg magát«.)

Margitfalvi Margitai Gábor honvédmérnökkari őrnagy írásban hagyta reánk az ezután történekről szóló jelentését: »Augusztus 11-én este titkos parancsot kapok magától a parancsnokságtól, hogy a vár felső vagy kelet kapujánál (a mai VI. kapu) éjféli órában az őrség felváltassék s hogy éjjelre oda kevés, de legmegbízhatóbb őrséget téve, egész éjen át személyesen ott legyek és azon pár egyént, kik az ezúttal nekem kiadott jelszóval az éjszakában jelentkezni fognak, a legnagyobb csendben és titokban kíséretükkel együtt bocsássam ki s a vár esplatnadján ugyanazon jelszóval ellátva váró csapatig kísérem s adjam át. E titkos parancsot személyesen négyszemközt alkonnyatkor vettem s a pontosan teljesítendőök iránt legóvatosabban intézkedtem. Jól tudtam, ki lesz az a »pár

egyén« s bármennyire elszorult is szívem e végzet-szerű jelenet beállításának szomorú voltára: nem árul-tam el a világért is semmit senkinek. Éjfélkor a kapu felváltott őrségéhez mentem, majd a kapun kívül jel-zett csapatot vigyáztam meg, ha rendben van-e min-den. Éjfél után Damjanich hivatott, kit roppant levert kedélyben találtam; nála a beavatottak halk sürgés-forgása sietteti a készülődést s kérdéseire »mindennek rendben lételét« jelentve, visszatértem. Alig teli el egy óra s az éjszaka sötétjének leple alatt megjelent a várt két egyén, köpönyegbe burkolt egy tisztársam (Hirt Ádám) által vezetve, pár lóháttal utánuk némi pod-gyással. A halk jelszó ki lőn cserélve, a várkapu meg-nyílt s két utas egy »Istenáldja Önt« köszönéssel kezét nyújtva, kíséretemben az esplanadon már felállítva váró lovas-csaphoz ment s rövid szóváltás után (Damjanich fedett batárján) a legnagyobb rendben és csendben halk robajjal tovatűntek mindnyájan. Kossuth és szárnysegéde, Asbóth Sándor ezredes me-nekülő kivonulása volt ez, kik egy jól szervezett, legel-szántabb vitézekből álló magyar és Visoczký-féle len-gyel légióbeli lovas-csapat fedezete alatt a Nagy Sán-dor által az új-Arad és Lippa között utat álló ellenséges csapat szétverésével nyitott úton Lúgos feié vág-tattak!«

Kossuth elment. Az utolsó szó, melyet az aradi várban hallott, felesége szava volt:

— Menekülj, mert Görgey megölet téged!

Árulást nem emlegetett senki.

Mikor Augusztus 12-én a világosi mezőn a hu-szonnyolcezer főnyi magyar sereg letette a fegyvert Rüdiger orosz tábornok előtt, ott sem szólott senki árulásról. »Az utolsó »Éljen« Görgeyre még az ő vas idegeit is összeroppantották s egy pillanatra leborult hű lova nyakára«, — írja a zárjelenetről a történet-író. (Szekfü Gyula.)

»Az árulás« vádja először akkor hangzott fel, mikor a bosszúálló bécsi udvar Aradon kivégeztette a tizenhárom vértanút. Itt nyíllalott át a nemzeten Gör-gey Arthur tragikus politikai tévedése, melyre Püdi-gerhez írt s fentebb idézett levele utal. Azt képzelte,

hogy ha áldozatul odadobja magát az orosz cárnak, őt kivégzik, de hű bajtársai megmenekülnek. Az ellenkezője történt: azokat állította Haynau bitó alá, kiket Görgey meg akart menteni. A bécsi bosszú azért csapott le oly embertelenül (s oly politikátlanul!), mert a magyar forradalom a cári birodalomnak adta meg magát. Egyetlen vérbemenő sértés, mit egyetlen monarcha sem bír el, ha egy másik uralkodóházzal szemben alázzák meg őtet: ez ellen golyóval s akasztófával védekezik legbensőbb élet-ösztöne szerint. Görgey Arthur nem tudta, hogy itt rálépett arra a mély földalatti repedésre, mely a Habsburgok és Romanovok keleti politikáját láthatlan s végzetes súrlódások közt kettéválasztotta. Innét kezdve tágult s repedezett mind addig félelmetesen, míg a Balkán egész katlana megrendült belé, a szörnyű szakadék feltartózatlanul megnyílt a lábunk alatt s egyszerre és fátumszerűen buktak bele a Habsburgok és Romanovok s a mi hazánk. Ezernyolcszáznegyvenkilencben kezdődik a Világháború a földteke legmélyebb rejtekeiben.

Az »árulás« vádját másodszor Kossuth mondja ki akkor, amikor a vidini örvény sodrába belekerül. Ekkor fordul meg egész láthatára s keleti kérdéssé lesz előtte minden, mit eddig magyar szemmel Nyugatról látott.

Világos után leszáll a nagy éjszaka. Ami pirosló sáv ott messze, az ég peremén látszik, az már a világháború rejtőzve parázsló tüze, mely ha a kiegyezési korszak szerencsés ötvenéves renaissance-epizódja elmúlik, végzetes erejével ránk fogja gyújtani az egész világot.

VIII. A VIDINI ÖRVÉNY.

A kazáni hegyek körül még utoljára a Golefu kétes csúcsa látszik, azután Turnu-Severinnél eltűnik az ország. A mesteri kőút, melyet gróf Széchenyi István vágott a sziklákon át, Corbovi-szigetnél elhagyja a sárgán hömpölygő Dunát s mikor Basszarabnál újra rábukkan a folyóra, szemben már a lapos, iszapos Gallia-

sziget látszik s Calafáttal szemben, a túlparton Vidin. Az embernek egyszerre, óhatatlan az az érzése támad: a világ bezárult mögöttem s most már nincs tovább.

A balkáni vidékek különös, rejtelmes ősze még fokozta ezt a páratlan benyomást. A fehértörzsű nyírek és nyárfák legcsúcsán rozsdás levelekből égő bóbita látszik, de maguk a fák egészen kopaszok s olyanok, mintha valamely láthatatlan kéz felülről végigkoppasztotta volna őket s most itt állanak, szürke hálóa bujtatott kísértetek gyanánt. A meredek jegenyésudarak éppen oly pirosbóbitásan s szint ily reszketőn és levetkezetten merednek bele a fakó égbe. Sokáig azt hittem, mikor letelepedtem a vidini parton, hogy nem emberlakta tájon vagyok, hanem vagy valamely megfagyott bolygóra helyeztek át, vagy nem vagyok ébren, hanem mesebeli köd szállott reám. Nyugat s Kelet teől egyaránt a Duna akkorát kanyarul, hogy megállott tó tükrének nézném, melynek folyása nincs tovább. Háttunk mögött végig valamely kemény s szakadatlan felhő-vonulat látszik, melyből itt-ott, amint az álmos nap-sugarak érik, kék-fehér kúpok verődnek át: az végig a Balkán-hegyóriás. Ott sincs tovább. S most itt vagyok a parton, a vársáncokon: alul római falak, rajtuk Árpád-királyok tornyai, azok tetején török bástyák s mind a három korszak egymásra hajigálva s egymásra omolva: külön s együtt hullanak le kövenként a föltározhatatlan s néma Mulandóságba.

Négy világrészben soha utaimon nem éreztem az elhagyatottságnak azt a végzetes s kérlelhetetlenül fojtogató érzését, mint itt a Baba Vida sáncaiból me-rengve őszi estén. Oly erővel ölelt körül a magára maradt lélek visszafojtott keserősége, hogy azt képzeltem, le vagyok bilincselve ezernyi bilinccsel s már annyi erőm sincs, hogy lábra keljek. Megdermedt tájéknak vagyok dermedt kelléke...

A serailnak, mely Kossuth lakása volt, ma már csak a földszinti sarokszobája van meg: ebben lakott ő harmadmagával; leégtek az emelet tipikus faáltányaik, melyeken az ember mindig úgy érzi magát, mintha a nyikorgó gerendák megmozdulnának s rajtuk keresztül lehullanának a semmibe. A török sátor-nép s

azért nem az örökkévalóságnak épít, mint a kőfejtő germán. A ház mögött keskeny görbe utcák, kavicssal rakva; a házak egymásra dobált barna-vörös cserepeikkel, vályogverte szürke falaikkal s kandikáló létraablakaikkal különös rejtélyességet terjesztenek: mintha titokra lennének s mi mesében járnánk. A ház előtt néhány lépésre csodaművű kútház, a Kelet egymásba fonódó kígyó-ornamentikájával s zománcos zöld fayence-lapokkal; kőfonatok s porcellán lapkák, már évtizedek óta omlanak: nincs aki kijavítsa őket. A kút s a nagy víz között elhagyott mosé áll, omladozó sötét-szürke keskeny minaretjével. Ez most már több, mint száz éve haldoklik s követi ebben több társát itt a bolgár parton, az Ozmán félhold nyilván fogyóban van. Kísértetiesebb látványt ennél nem képzelhet az ember. Valamely meghalt pasa-palotának leszakgatott kapudarabjait hozták ide, azok köteleken lógnak a mosé belsejében, hogy eltakarják bedülő ablakait, de a szél, mely most is fölkel a Duna felől, behatol a vasrácsokon s úgy lóbálja az egykori szentélyben felakasztott kapuszárnyakat, mintha óriási holt denevérek laknának odabent. Magam is megborzongok. Ez már nemcsak kísérteties járás, hanem temető és — Történelem. Így látta Kossuth is, hogy ideérkezett.

Kossuth tágasabb szobájában ülök a földes padlóra vetett selyemvánkoson; köröskörül gyékényfonatú terített szőnyegek s néhány fapapucs. Ezzel teljes a berendezés, mint egykoron. Szembe velem térden guggolva, kék kaftánjában, fehér turbánnal, csonttá aszótt kezével üveggyöngy füzért morzsolgatva szakadatlan, ősz szakállú török aggastyán ül; az arcüre milliő ránc. ő még látta Kossuthot. Szavait bolgárul ismétli unokája s magyar barátom fordítja nekem.

Öreg Ali az olvasófüzérre néz, beszél; szavai lassan loccsanó habok.

— Ama zavaros esztendőkből, a hitetlenek Demeter napjának táján Kalafát felől láttunk jönni nagy vitorlás hajót. Ezer ember is lehetett rajta. Mondták: magyar katonák, szürke ruhában, a nadrágjukon piros sávot láttam én. Láttam egyet köztük, mondták király volt odaát. Sisakján fehér tollak

voltak és rubintok ragyogtak; mellén láttam nagy aranyláncot. Ezt hívták Kossuthnak és megcsodáltam, hogy mekkora sürgés támadt, mikor fehér nadrágban a Beglik Csair várkörzetben táboroztak, de Őt Ahmed bej várta vendégül. Jöttek vele szép ruhájú asszonyi népek is, ezeknek hosszú szoknyájuk volt és finom kabátjuk. Én láttam, mikor fehér lóra ült...

És öreg Ali szószerint újra kezdi megint, mint keleti mesemondóhoz illik a maga történetét s folytatta szakadatlan, morzsolva hozzá a gyöngy-olvasóját. Mert Idő nincs ott, hol a Félhold uralkodik.

Mikor az utcára kiléptem, már sürgölődő, morc-arcú, de kedvesen mosolygó bolgárok vettek közre. Egyik hallott az apjától egy dalt, melyet gyermekkorában még énekeltek, »a vitéz Kossuthról«. Másik ott-hon nevezetes bizonyítékot hallott a menekülő magyarok vitézségéről: mikor egy kávéház verandájáról egy török egy magyar katona fejére köpött, az fölszaladt és székestől az utcára hajigálta az egész társaságot. Harmadik bolgárom kört gyűjtött maga köré:

— Ezt hallgassátok meg. Az én nagyanyám a maga szemével látta, mikor a magyar király itt járt és a pasa előtt mert disznóhúst enni, mert az volt a Kossuth és aranypénzt szórt a gyermekeknek.

Megérkeztem tehát az ő nyomába. Jártam utána, amerre világgá ment.

Itt merengek a vidini parton.

»Kossuth alig mozdult ki szállásáról. Alkonyatkor járt néha rövid sétára a vár néptelen, ablaktalan síkátor-utcáira.« (Hajnal István.) »ó mi piszkos utcák! ó mi tekervények! ó mi sajátságos élet! Az undor felejtet minden benyomást. Vájjon Kelet, ilyen minde-nütt?! Az álmok szép szövedéke elbomlani indul. A szobának nincs zárja, nincs ablaküvege, nincs szék, semmi, csak egy prices, keményfa, min öltözötten kell feküdni az embernek, poloskák és bűdösségnek marta-lékául.« (Szemere Bertalan.) Kossuth most indul esteli sétájára, mert a müezzin a minaret tetején elkezdte elhúzott kiáltását, az »ezánt«.

A szavak úgy hullottak Je a magasságból, mintha átokkal akarnák hajigálni a földönjáró népet. Nem is

szálltak el nyomtalanul a légben, mert fölverték a Baba Vida árkán túl telepített magyar sátorábort, mintegy ötezer főnyit. »Szokatlan azon ordítozás, mit a török örök most végbevisznek. Az őrnagy sátorőre azonnal el kezd kiáltani teli torokkal bizonyos jelszót, ezt őrszomszédja, szintúgy ordítva, tovább adja, ez így megy köröskörül, szünet nélkül, egész hajnalig. Valami sipító zene szólal meg dobszó mellett, imára serkentvén az őrséget. Néhány percig tartó síp és dobszó után, mialatt némán imádkoztak, Allah nevét kiáltják el két ízben.« (Egressy Gábor.)

Mikor a sánc mellett Kossuth kikanyarodott a Dunához: ökörszekérbe ütközött. Kolerás magyar halottakat szállítottak benne — számuk lassan háromszázra ment — mert meleg étel ritkán jut, annál több a dinnye; az őszi éjszakák napról-napra hidegebbek, ruhákban rettenetes a nyomorúság. Takaró, szalmazsák nincs, a honvéd nyári öltözetben fekszik a Dunapart nedves földén; a vendéglátó törökök nagyszerűen elszedték már a lovat, nyerget, kantárokat s a tábor voltaképp ártér, melyből most is mocsaras pára száll a kísérteties nyárfák reszkető során át a félhold felé.

Kossuth úgy érezte, hogy le kell ülnie, mert egy egész összeroppant világ hullott reá. A szabadság tündöklő ragyogása, győzelmes csaták kiáltása s a hatalom nagyszerű éneke helyett a kivetettség s agyon-taposás. A megsemmisítő semmi. Mikor Orsovánál átkelt a határon, a török őrség parancsnoka, ki elvette kardját, még így köszönté:

»— Tudom ki vagy. Ellened fordult a szerencse. A padisah védelme alatt nyugodalmas pihenésed lesz. Allah nevében légy üdvözölve.«

Mikor első éjszakán, a pusztta földön kicsi utazótáskájára hajtva a csillagokhoz fordult a csillaglátó ember, »a könnyeken át aranyvonalakba folytak össze azok sugarai s az ő elkínzott valóján átfutott egy szebb jövő reménye«, »Majd hódoló udvariassággal fogadta Zia pasa »a nagy ígéretű«: nagy embernek, a szultán vendégének nevezte. Legyenek gond nélkül: »legyenek vidámak, egyenek, igyanak, táncoljanak«. De egyszer csak meg kellett érteniök, hogy a pasa felsőbb paran-

csa nem engedi őket tovább utazni, hiába vágynak Stambul felé. Őrizetüket alattomban egyre erősítik és szigorítják. Újabb török csapatok vonulnak Vidinbe és körülzárják a Duna mezején a menekültek sátoortáborát. Maga a tábor pártokra oszlik, Bem, Dembinszky, Mészáros, Perczel, mind Kossuth ellen fordul s őt messze kerülik. Szemerének, volt miniszterelnökének elég volt egy néhány nap itt, hogy »dicsszörpölő komédiásnak« nevezze s halálos gyűlölettel ellene szökjék ki a mívelt külföldre, melyet előtte beszegeztek »Az alsóbb tömegre mély hatást tett hazulról való titkos távozása. A szerencsétlenség kishitű felidézését látta mindenki lemondásában.« (Hajnal.)

Mikor most egyedül ott ült a Baba Vida lehullott kötörmelékein s a Duna tükrébe nézett, az az érzés járta át, hogy ő most a legelhagyatottabb lélek ezen a világon. Olyan lefosztott, lombjarepedt kísértetnek érezte magát, mint azok a partot őrző, kopaszágú fák. Nem volt önmagának ura, mert az egész tájék: a Balkán, a megholt sárga Duna, az elzárt völgy, az elhagyott part s az önmagára omló vár úgy körülmarkolták a kibonthatatlan vas-szorításukkal, mintha ő is csak egy része lenne az Elmúlásnak. Először az ég peremét kutatta: mintha azt várta volna, hogy jön onnét egy Kossuth Lajos, az a másik, aki őt követte s emelte eddig legendás útján. Aztán a Dunába tekintett. A hold rezgő fényétől egyszerre úgy tetszett neki, mintha a víz felülete megfeszített takaró volna s azalatt rettentő vonaglások tükröződnek. Mintha elesettek kinvonaglása látszanék megannyi Örvényben. Soha még természeti látvány úgy nem ért el a csontja velejéig. Föl kellett állnia.

Ez lenne hát a Vég? Egyszer már csak egy hajszál választotta el tőle ott Aradon (Augusztus 9.). Most hívja az örvény: kínok megalázott örvénye: a névtelen halál, — majd tavasszal talán megtalálják a feloszló testet.

Egyszerre megrezzent egész valója. Megrettent. A haláltól? A szerencsétlenségtől. Talán mégis jön az a másik Kossuth, ha ő már nem az.

Hazafelé indult. »Sápadt, didergő magyarok álltak

a. Duna partján és sóváran nézték a hajókat, mik hazulról jöttek, vagy hazafelé indultak.« Otthon betámasztotta az ajtót s mikor a földre ült a lapos párnára, úgy érezte, mintha az egész Mindenség fent a félholdig s csillagokig ő rá nehezednék. A ház előtt (mely különben, különös gondoskodásból, a rendőrfőnök háza) hangok hallatszanak. Amit kivehet, egy Olaszországból, az osztrák seregből szökött katona keresi őtet, s Bárdynak mondja magát. Az a Szöllősy Ferencz felelget neki, kit Orsován szedett össze titoknok.

— Kossuthot keresi? — kérdezi a Szöllősy hangja.
— Kossuth meghalt, nincs többé.

A szökevény mégis bekopog. Mikor ajtót nyit neki, ott áll Bárdy s »mosolyogva erősíti, hogy ő ismeri Kossuthot, őt nem lehet félrevezetni. Végre a hangjáról ráismer, hogy ő az.« Szótlatlan nézte iegy ideig, aztán, mint maga írja, hazarohant, megmagyarázhatatlan érzelmektől elfogva, sírni. (»Mintha fényes nappal a nap leszakadt volna a mennyboltozatáról« — írja naplójában.)

Szöllősy vigasztalni akarja: ő kalandos mentőtervet eszelt ki s máris mindent elrendezett. Török hajókkal megegyezett: török nőknek fátyolozva szöknek meg Kossuthal a Dunán. Szöllősy annyira buzgó titkár, hogy éjnek idején ott találjuk az osztrák konzul házában. Pedig oda nem könnyű bejutni: »tömegesen ácsorognak az előtt a magyar menekültek, tiszték és volt tisztviselők egymás után adják be ott kérvényeiket a hazatérésre, kegyelemre!«

Már csak egy sóhajtásnyi pillanat kell, csak annyi, mint egyetlen eltévedt gondolat, csak annyi, mint egy hangos szívdobbanás s a vidini örvény elnyelt mindnyájunkat : el a magyar dicsőség egyik legnagyobb részét, mely Múlt és Jövő, el egy tündöklő nevet, mely olyan, mint a szivárvány, elnyelt egy darabot a Világtörténetből ... Mikor jön már az a másik Kossuth?

Egy különös ember van útban. »Nyúlánk szép jkrfi, a harminczas évek kezdetén, katonás tartással; külsejére is imponáló jelenség.« Thompsonnak nevezi

magát, de világos, hogy nem az. Ki ő? Hős és újságíró; kalandor és vilájjárt dúsgazdag angol egyszemélyben. A spanyol háborúban százszor nézett szembe a halállal s titokzatos utakon járta be Oroszországot, melyet megtanult gyűlölni. Október elején a szultán birodalmában a maga szemével látja, hogy minden török, görög, albán soha nem hallott izgalomban van: mind arról beszél, hogy a Duna fölött a magyar testvér vitézül verekedik az oroszral. »Egy új Rusztem támadt a magyarok között, ki bölcs a tanácsban, igaz az ítéletmondásban s hős a csatában«. Neve Kossuth. »Napoleon óta ilyen gyorsan nem terjedt el dicsőséges név a Keleten, mint az övé«, írja az »Orosz leleplezések« szerzője, aki nem más, mint Henningsen Frigyes Károly, elterjedt művek írója, több angol lap tudósítója s ki most így nevezi magát Vidinben: Thomsen vagyok. »Mikor a Dunához közeledtem — írja — s Görgey fegyverletételének híre megérkezett, egy magasrangú öreg török sírásra fakadt s ajka átokra nyílt: »Allah meg fogja verni Ozmán fiait, mert nem támadtak rá a muszkára, osztrákra, mikor azok aiz orosz al-dunai fejedelemségekben sorakoztak a magyar ellen.« Egy másik mohamedán nagyúr Világos hírére egész vagyonát pénzzé tette s Damaszkuszba küldte, mert nem akarta, hogy a Boszporusznak ezen a partján nyugodjanak csontjai, hová a moszkoviták most már meg fognak érkezni.« Szerb területen hogy átutazik, a falukban élésEaladnak az emberek: »Magyar! Magyar!«, így üdvözlik. Néhány hónappal ezelőtt még az idetévedt magyar élete nem lett volna biztosságban, most pedig komor tisztelettel méznek reájuk. Az Ausztria által felbérelt szervianus szabadcsapatok a magyarok ellen verekedtek s bámulatos zsákmánnyal tértek haza, sok aranyat s tízezer birkát tudtak zsákmányolni, de hét-ezren közülük estek el, a szerbek megismerték a magyar hadidicsőséget s azt, hogy a hálátlan osztrákok oldalán igazságtalan ügyért küzdöttek.« (Henningsen naplójegyzete.)

Így érkezik a rejtélyes idegen a Duna mocsaras partjára s elér Vidimbe. Megmutatják neki, hol lakik Kossuth. Belép a vályogszobába. Egy szava sincs. Leül

s leveti csizmáját, mintha az lenne a világ legtermészetesebb dolga. A csizmatalpát is kifejti s abból leveleket tesz ki Kossuth elé. (Szöllősy naplója.) A forradalom két külföldi követe: gróf *Teleki* László és *Pulszky* Ferencz küldik ezeket, hogy kitartásra biztassák a magyarságot, mert »angol és francia államférfiak növekedő érdeklődéssel szólnak a magyar ügy iránt, azt komoly európai kérdésnek tartják azért, mert az orosz beleavatkozott«. (E levelek a Nemzeti Múzeum irattárában találhatók.)

— Késő — feleli Kossuth, ki eddig dermedten nézte a tüneményt, azt hitte, mesében van, vagy álmodik. — Késő, uram, ez a végzetes szó a magyar történelemben.

— Nem késő, uram, — feleli a messziről küldött — míg Önök Oroszország ellen vannak, addig minden török s minden angol a magyarok oldalán van. Most kezdődik csak a világháború a szabadságért.

Kossuth úgy érezte, hogy megérkezett valaki hozzá, kit sóvárogva várt, kiért halálosan epedt, ki nélkül nem tudott élni: megérkezett az a másik Kossuth. Történetírónk ezt szabatosan így állapítja meg: »A külső világ eddig ismeretlen áramlatai között találta magát Kossuth.« Mi csak ezt tesszük hozzá: e külső áramlatok megtalálták az ő lelkében élő társukat, a magyar negyvennyolc keretéből kiszállott a legendák hőse s már megint ott járt a csillagok között, valahol Csaba királyfi útján...

A lengyel ágens is mindjárt jelentkezik; a török támaszpontok is mindjobban sűrűsödnek. Kossuth most először látja meg Keletről a szabadságharcot, magát s a magyarság sorsát. A lélek-fordítás benne oly erős, mint mikor csillagdában éjjel, kerekén megfordítják a nagy kupolát s a távcső, min belebámulunk a Minden-ség távol titkaiba, egyszerre az égnek egy egészen más, eddig sohasem látott tájának szemléletében találjuk magunkat. Ha a magyarság ügyét csak az orosz elleni felsorakozásban látjuk, akkor egy török-angol-lengyel frontot kell elképzelnünk magunk mögött s a csillagképlet meghozza diadalunkat. Innét most ez látszik. Ha ez egyetlen mentségünk, ha a szabadságharc vérontása

erre szolgált: akkor nem lehet abbahagyni a küzdelmet, mert az a világ felszabadító harca; akkor megtaláljuk helyünket a nemzetek nagy csillagrendszerében, akkor a nyugati hatalmakhoz kell fordulnunk megmentésért s akkor az, ki éppen az orosszal társult, mert annak adta meg magát, az áruló. Ez az értelme a Vidini levélnek, mely török földön, török benyomások alatt 1849 Szeptember 16-án indul el Kossuth üzenete gyanánt, »végzetesen ható útjára«. Lehetetlen volt, hogy az. itt-hon maradt és szabadság-vesztett magyarság _ ezt megértette volna, mert teljesen hiányzott hozzá keleti szemhatára. Ezért csak egy szót ragadott ki Kossuth vidini leveléből, azt, hogy Görgey »áruló«. Ezzel azután meg is mérgezte lelkét két nemzedék.

Kossuth sohasem látta magát belőlről, hanem mindig kívülről, azaz nem is kívülről, hanem felülről, valahonnan a csillagok közül. (I. Fejezet.) Most sorsának legnagyobb fordulóján megint ez történik vele s azt a benyomást teszi minden szava s ténye, mi ezután következik, mint olyan emberé, ki messze túlemelve tekintetét a helyzeten, terén, időn, sőt a saját egyéniségének valóságán is a kozmikus világrendszerben kutat s hol itt, hol ott akar a láthatatlan erőkbe belekapaszkodni: Ő olyan ködfoltokat lát folyton az Emberiség boltozatán, mint a csillagász, mikor oly ködgomolyokat fedez föl az űrben, melyekből ezután fognak bolygók vagy tálán egész csillagrendszerek megszületni. Ezt a láthatatlan kapcsolatot, mely túl van nemcsak a magyar negyvennyolcas láthatáron, hanem úgyszólván minden tapasztalt történésen, a mi hősrünk »a történelem logikájának« nevezzi: ez legtöbbször előforduló kitétele minden írásának. Szónoki forma is, mint nála minden, ámde ezenkívül sokkal több: ez az önfonta sugárhágcsó, melyen át Kossuth a Végtelenségbe akar eljutni, hogy abba belekapcsolja a maga küldetését s nemzete létének biztonságát. Mindegyre kivetíti a Történelem csillagképletei felé ezt a hágcsóját s aзи mindegyre visszahullt, mert nem találta el a helyes égtájat vagy földi lidércfényekről azt hitte, hogy azok az örökkévalóságba vezető fényjelek. De bár hányszor éri is csalódás csapása s annak minden főbenjáró veszedelme:

Ő mindig újra kezdi a próbát: mindvégig, mindhalálig. Nem is tudja e földöntúli kísérletet megállítani, mert ez az ő állandó lényege, s nem változó politikája. Hogy mennyire igaz ez, s hogy itt Vidinben találtuk meg nemcsak az »árulás« szó titkát, hanem Kossuth Lajos lelkének igazi kulcsát: annak mindennél döntőbb bizonyítéka az, hogy most, mikor a vidini örvényből kiemelkedik s egy lánglélek újjászületését szemtől szembe szemlélhetjük, akkor fedezzük fel azt is, hogy most már Kossuth a saját múltjából is azokat a ködfoszlányokat gyűjti maga köré, azokat teríti ki magának s a világnak, melyek már nem a régi, hanem megfordult horoszkópjába illenek bele. Egyszerre a régi, töredékes üvegdarabok új Kaleidoszkópot adnak, mert nagy forgatójuk világbatörő ereje hajtja őket. Ezért tud azután elkápráztatni három világrészt, milliányi embert s mindenekfelett egy csudálatosan izgató impresszionistát s auto-szugesztort: Kossuth Lajost.

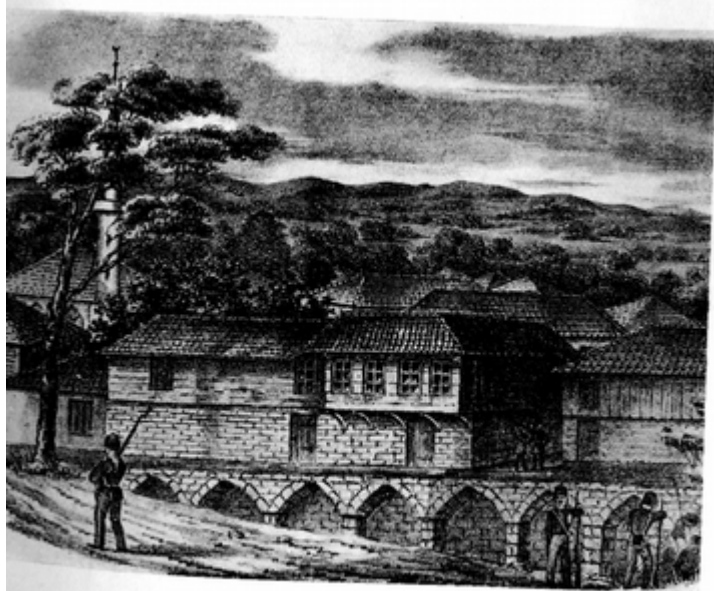
A kísérteties Duna vidini halálos örvényéből hatalmas víztölcsér emelkedik fel, mely végigszáguld óceánokon s feledhetetlen marad örökké, míg emberek e földtekén történelmet írnak s nagyapák unokáiknak emberi nagyságról beszélnek.

Az örvényből felszálló forgatag megindul Kossuthban. Felbukkan előtte az, hogy már Arad előtt Szegeden, mikor polgári kormánya a szorongatások közt bukni készült, Ő az egész világhoz küldte »elke istennek sóhajtását« s a magyar ügyet minden népek felszabadításának kezdetéül keresztelte el. Sőt tovább ment, Balcescu és Balaceanu moldva-oláh kiküldöttökkel a lengyel, olasz és más légiók mellé »magasabb politikai szempontból« külön román légió szervezését engedélyezte. (Kossuth levele Bemhez 1849. Július 14-ikén.) Most pedig ez a Henningsen délamerikai mintára Banda Orientale hálót akar szőni s annak Magyar-, Lengyel- Horvátország, Szerbia és Románia lesznek tagjai. (Asztalos Miklós adatai.) Ez a Henningsien azonban angol levegőt is hoz, s így felidézi azt a Blackwell András József angol ügynököt, ki már 1843 óta figyelte őt s 1848-ban azt hirdette, hogy »Anglia és Franciaország fegyveres támogatása a ma-

gyar-lengyel kombinációt európai tényezővé avathatja«. (Horváth Jenő tanulmánya.) Az angol ügynök azt üzente, hogy Olaszország felé nyújtsa ki kezeit. De hiszen ő máris tovább ment annál, mert az 1848. Május 20-i duinói szerződésben velencei-magyar szövetséget kötött s Bratich János hajójával, melynek legénysége dalmátokból és magyar katonaszökevényekből állott, a magyar kormány nevében zár alá helyezte az Adriát s rajtaütésére, az osztrák hajók elkobzására csak azért nem került a sor, mert a beígért »Kossuth« és »Bem« hajókat hiába várták, azok nem voltak sehol. Ez nem akadályozta meg azt, hogy a trieszti tőzsdét pánik fogta el a »magyar nemzeti galetta hírére«. (Horváth Jenő.) Már a lehunyó csillag jegyébe került a magyar és olasz forradalom egyaránt, mikor ő azt izente, hogy majd át fog kelni a hegyeken az olasz szabadság segítségére; tette ezt gróf Monti olasz légiójának megjelenése nyomán s ez a légió most vele együtt itt van török földön (Vigevano). Az orosz ellen felsorakozni: igen! Hisz ő kész volt Oroszország megverésére is. (Steier.) »Egy kis támadást tennénk Hurbán retraitejébe Sziléziába s ott a biztos nyugalomban tanyázó csekély ellenséget jól megpaskolva térnénk vissza. Hadd tanítsuk meg, hogy velünk nem jó tréfálni.« S a lengyel Biem s a lengyel Dembinszki minden haditerve nem volt-e oroszellenes? Bem kiáltványa Moldva népéhez (Július 19-én) az orosz barbár hordák ki verését tüzi ki a harc céljának a Porta segítségével. (*Ahmed Réfik török könyvében.*) Az ő »hiteles tudósítása« akként szólott, hogy »a magyaroktól az orosz katonák igen félnek s midőn híre futamodott, hogy a magyar sereg Galíciába tör, elkészültek mindjárt a sánczolásra és retirálásra«. (*Vörös Antalnak, a Honvédelmi Bizottmány levéltárnokának naplójegyzetei a Nemzeti Múzeum levéltárában. 1849. Május 2-áról.*) S nem hirdette-te ő maga már előre »Kossuth Hírlapjában« (1848. Július 2-iki szám) ama jövendölést: »Egy bizonyos. Bizonyos, mint a halál. A pánszláv elem az ausztriai háznak nem ad jövendőt. Ha bukik, bukásába ragadja, ki reá támaszkodott. Ha győz, idegen számára győz.« Ma már azt látja, — s ezt később két világrészben fogja hirdetni — hogy

Kossuth vidini lakása

Kossuth sumlai lakása. (Egykorú metszet.)

o az, ki a cárnak igazi ellensége, mert lengyel vezéreivel be tudott volna hatolni az orosz birodalomba, hogy ledöntse az »agyagbálványt«. Egyetlen bilincs van, mely röptében lábait megköti, az, hogy Görgey az oroszoknak hódolt be s ebből a béklyóból csak úgy tud szabadulni, ha azt kiáltja a külföldnek (mert a vidini levél annak van szánva), hogy ami Világoson történt, az: árulás! A hirhedt levél, melyet »az angol és frankhonbani magyar követ s diplomatai ügynökségeknek« ír, angol közvetítést kíván s mert »Ausztria az orosz satellese« a maga alakját így állítja be: »a lehetőség az volt, hogy én teszem a magyar nemzettel semmivé az orosz, helyre állítom Lengyelországot s a töröknek reális önállóságot eszközök«. A levél evvel a világba küldött éles kiáltással végződik: »Rabságot el nem fogadok, a töröktől. Az illetén pártfogásból halállal fogom magamat megmenteni. Én tehát magamat ezennel angol pártfogás alá helyezem!«

A csodálatos Örvény forgása tehát visszajára indul meg most ott a mélyen. A mélység oly nagy, hogy leér a Világtörténet eljövendő Végzetéig. Környezete, honfitársai vájjon mit értettek meg belőle? Erre megfelel miniszterelnöke, ifjúkori törekvéseiben barátja a magyar frázis-forradalmárok mintája, most menekülttársa, Szemere Bertalan, ki még most is azokon a házszabály-paragrafusokon nyargal, melyekre Tiszafüreden felelt s melyeken a külföldön irtó hadjáratot akar majd indítani egykori bálványa, Kossuth Lajos ellen — írván:

— És Kossuth most mit csinált! Senkit nem fogadott, senkivel nem érintkezett, kerülte a népet s a sereget, mely őt kereste s követte őtet. Ez az ember még mindig képes bolondítani a világot És talán még egyszer kezébe veszi a haza sorsát. Én nyilvánítom mindenütt, hogy e rettenetes embert főbelövöm, e lelketlen dicshörpölőt.

A vidini örvényben nem Kossuth Lajos sülyedt el, hanem Szemere Bertalan s minden magyar-sujtásos frázisa. Egy nagy és rettenetes izgalmas fölemelkedés következik, mely ámulatba ejti a világot s melynek érthetetlen erejét ma is érezzük.

A »*vidini levél*« elküldését követő napon, tehát 1849. Szeptember 3 7-én már késő este van, mikor porosan, csatakosan, lóhalálában egy török alezredes, ki nem kevesebb, mint a hadügyminiszter segédtisztje, tolmács kíséretében a menekült táborba érkezik. Stámbulból állami hajón utaztak Várnáig s azóta váltott lovaikon jöttek a sumlai völgyön s a madarai hegyeken át. Még az éjjel fölverik Kossuthot s a tábornokokat. Hozzák Czajkovszky lengyel s gróf Andrássy Gyula magyar követ írásait Konstantinápolyból, de hozzák annál sokkal többet, magának a török minisztereknek fülbesúgott titkos üzenetét. Amit ők szóval mondanak, azt a levelek megerősítik. Nem lehet semmi kétség. De nincsen veszteni való idő sem.

— Az osztrák császár Kossuth Lajos és társainak, az orosz cár Bem és lengyeleknek föltétlen kiadását követeli ítélet-tétel végett. A két császár kívánalma ultimátum. Megtagadása hadüzenet és háború. Menekvés egyetlen egy van: a kiadatási régi szerződések kikötik, hogy azo&at az elmenekülteket, kik török hitre térnek, nem köteles kiszolgáltatni a porta. A magyarok most már tudják, mit cselekedjenek: Allah nagy, Abdul Medzsíd szultán kegyes, mint a galamb s Aali, a diván külügyminisztere okos, mint a kígyó. A keresztény császárok kegyetlenek, de Mohamed utóda maga a kegyelem, a rang és az élet...

A tábor egyszerre olyanná válik, mintha a méh-lugasban fölborították volna mind a kaptárokat. Emésztő izgalom harapózik el minden zugban. Küzködés halálért, életért vagy szégyenért. »Andrássy levele izgalmat lehel — mondja történetírónk — a porta tanácsában csaknem verekedésig ment a vita az orosz-osztrák követelés fölött. Határozatot nem is tudtak hozni. A többség nem akar pár menekült életéért háborút kockáztatni az oroszszal. A minisztérium a kiadás ellen van, de valószínűleg lefogják szavazni.«

Mire a nap felváltotta a holdat az égen, már mindenki tudta, hogy Bem az áttérés híve, s ez mély hatást tett mindenkire. A levelet csapaton&ént felolvassák az összes tisztek előtt. A rémhír rögtön elterjed a legénység között. Kmetty és a német Stein báró is törökké

lesznek — magasabb rang és magasabb zsold. Már csak két nap van a válaszra. Egressy, a nagy színész, egész jeleneteket szaval el Shakespeareből s haza ír, hogy török őrnagygyá legyen-e?

Kossuth Henningsennel beszél, az angollal, s Mézszárossal, a derék öreg katonával. Körülnéz amaz emberszem nem látta csillagképletek között, melyeket a vidini örvény legmélyebb tölcsérében fölfedezett. Láthatatlan fonál tartja őt, de ha azt elengedi, beibukott a mélységbe menthetetlenül. Tekintete egy vizionárúsé. Vérpád és becstelenség közt állva kinyújtja karjait, az Emberiség ama láthatatlan erői: »a Történelem logikája felé«. Levelet ír a Portának, a nagy hatalmak követeinek s magának Lord Palmerstonnak, az angol külügyek vezetőjének. Megírja, hogy ő választott. Nem hagyhatja el hitét, mert angol védecnek tekinti magát, mert protestáns, s mert a szultán hisz az isteni kegyelemben, — melyet két keresztény császár most megtagad. Most már egyedül marad — a renegátok el fogják hagyni — s neki nincs egyebe, mint ezek a világba küldött levelek. Még az sincs, aki elvigye őket.

Nyilván azonban nemcsak Keleten vagyunk már, hanem az ezeregy éjszaka birodalmának kellős közepén, ahol varázslók és dzsinek járnak. Megint egy rejtélyes angol jelenik meg nála. Ez már a második. Fáradtan és porosan áll előtte, most jön Indiából, neve Casement. Nem szól egy szót sem. De mikor azt kérdik tőle, hogy el vinné-e a leveleket »épen oly szótlanul állott fel, átvette az iratot és még nevét sem mondva meg, ellovagolt«. Kossuth úgy tudta, hogy tíz napi szakadatlan út után már Palmerstonnál volt a levéllel. Ez tévedés, Palmerston s ama világtartó erők már ekkor közelebb voltak — levél küldés nélkül is — Kossuth csillagképleteihez, mintsem azt ő tudhatta volna...

Elindul azonban a másik különös segítő társ is; miután Komárom elestéről még itt nem tudnak, Kossuth a vár élet-halál urává Henningsent nevezi ki, s megparancsolja, hogy még egy fél esztendeig tartsa azt, — kapitulálni csak Anglia jótállása mellett sza-

bad. Henningsen vállalkozik arra, hogy éjjel a Dunán úszva lopózik a várba. Mire Belgrádig eljut, megtudja, hogy Komárom már a császáré s a legenda erre nem mehet tovább. S mi még csak Vidinben vagyunk.

A magyar emigrációban megtörtént az első szakadás: a renegátok különváltak, egyelőre rangot és zsoldot kaptak s a török lakosság ölelgette őket. Bem, ki Murát pasa lesz — az aleppói várban fog meghalni, Stein a krimi háborúban hadakozik s mikor en lent jártam legutóbb Kossuth nyomán, a bolgár parasztok körémgyűlve még mindig beszéltek a circumcision körülment százegy néhány magyar kalandjáról. A renegátokat történetünk örvénylő sodra kivetette magából. Jön *már az új veszedelem* s mindjárt kiköt a vidini parton.

»Október 12-én gőzös futott be a kikötőbe és egy osztrák tábornok szállott ki róla. A rég nem látott egyenruha óriási feltűnést keltett. Sokan azt hitték, itt a bosszú órája, a kiadatás mégis csak megtörténik. Hamarosan híre ment azonban, hogy Hauslab tábornokot az önként jelentkezők hazaszállítására küldte kormánya. — A legénység körül már az első napon több mint ezren felírták magukat nála. Felvették az osztrák katonai zsoldot, rég nem látott csengő pénzben, megebédeltek, megborotvákoztak és mintegy újjászületve mutogatták magukat a városban. Az osztrák ügynökök erősen toboroztak. Voltak magyar tisztek, kik mellettük buzgólkodtak, ajánlásukkal bűnbocsánatot remélvén. Három nap múlva bizonyos volt, hogy pár száz emberen kívül mindenki haza tér. Kiabálás, tülekedés vált állandóvá a menekültek közt. A hazakészülők végül az osztrák konzul háza körül telepedtek meg, mintegy menekülve volt vezéreik előtt. Mikor a Dunán megindultak a hajók, Hauslab meglengette tollas kalapját és a császárt éltette; az uszályról háromezer ember felelt rá lassú morajlással. A parton megújult a lárma és kövek repültek a hajó felé. Az ötezer emigránsból több, mint háromezer eltávozott. A háromezer magyarból alig maradt vissza több négy száznál. Szinte megsemmisült hát a magyar emigráció.

A vidini vár-környék most már olyan, mint egy elhagyott csatatér vesztett küzdelem után; emberek és Sors egyaránt messzire kerülnek. Az öreg, becsületes Mészáros Lázár, volt hadügyminiszter, egyetlen igazi filozófus a menekültek között, három önéletrajza egyikében, mely kiadatlan, oly plasztikus képet ad néhány mondatban a helyzetről, mely minden krónikái adatgyűjtésnél őszintébb: »Majd három hóig szittuk Vidinben szomszéd hazánk bérceiről átlengő levegőt s ittuk a hazánkat köröszkülmosó szőke Duna vizét. Itt hallottuk gyászepizódjait hazánk eseményeinek. Itt Görgey híres világosi tettét. Itt a várak feladását. Itt sirattuk aztán derék honfi társaink gyalázatosul tartani akaró ki végeztetésüket.«

Mert egyszerre csak sirályok lepik el a Dunát, Kossuth megint ott ül a parton, hogy a hold feljött s nézi, kísérteties fák között, a rejtelmes örvényt — az ő örvényét. Osztrák hajó jó lefelé a sárga nagy, halott színű vízen; éppen a mart kőhágásai mellett halad. Valaki cédulát dob Ski a hajóról, hibás németséggel írva, »az utasoknak nem szabad kiszállniok, felső parancsra; könyörög, eszközöljék ki, hogy kiszállhasson, szörnyű híreket hoz a magyaroknak«. A parancs hatalmasabb nála, mert senki sem tud kiszállni, s a hajón minden oly néma, mintha halottakat szállítana. A kerekek lassan lapátolják a vizet. Mindjárt elsiklik a hajó. De egy arc jelenik meg egy kis kerek ablakon. Kiált: »Magyarok, ne menjetek haza, mind legyilkolnak benneteket, Aradon kivégezték a tizenhárom tábornokot. Nincs kegy élem.« Láthatatlan kezek visszahúzták az ismeretlent. »S aztán nem hallatszott semmi sem.«

Kossuth most föláll: Görgey hiába adta meg magát az oroszoknak, evvel magára zúdította a Végzetet. Minden rettentő és minden világos: a csillagok nem csalták meg őt: a »történelem logikája« működik rajta, Kossuthon át. Ezért feláll itt, a tátongó halál-örvény szélén és beáll a saját legendájának közepébe.

Mert másnap tollas kalapot vesz, fehér lóra ül, pirosló takarót szerez arra s belovagol a négyszázra olvadt magyar tábor közepébe. Olyan mintegy föltámadt

jelenség. Vidinben ma is mutogatják a kapu helyét s a víz járta «sánc-teret» hol táltosán megjelent. Szava újra csodálatosan zengett és senki ellentállni nem tudott. Bár a szél megszakítja beszédét s csak beszéd-foszlányokat hord szerte, azok oly tüzesek s oly perzselők, mintha égő szikrák hullanának rá a lelkekre.

»Testvérek! A mi napunk még nem szállott le, napsugár világít felénk! A magyar emigráció most kezdi meg nagy és dicső szerepét az európai politika történetében. A feladat, a melyet vállalunk, nehéz, fáradtságos, de annál dicsőségesebb, méltó hozzátok, szabadságharcznak névtelen félistenei. Magyar testvérek, ne féljeteK, hogy megint egyedül maradunk. A szabadság istene, mely lelkemben lakozik — mondatja velem nektek, hogy: nem, most nem hagynak el, most velünk lesznek! A nagy Törökország, a hatalmas Anglia, Franciaország, a dicsőséges Schweiz is, a szabadság hazája, mind velünk lesznek mától kezdve és veletek és általatok a magyar szabadság az ő hatalmas karjaikra támaszkodunk. Lelkiismeretem tisztaságát ismeritek s mert semmi földi hatalom soha meg nem tántorított, csak lelkiismeretem Istenének szavára hallgattam. Keblem szentsége mondatja velem az igazságot: Nagybritannia s Franciaország a mi pártunkra álltak, ki jelentették hön szeretett hazánk szabadságát s függetlenségét — velük szent szövetségbe állott a törökök fenséges padisahja, s hatalmas hatalommal indulnak meg együtt Oroszország s a bünös Ausztria ellen, mely immár a zsarnoki csár utolsó bérenczévé sülyedt. Minket most a magas porta Sumlába helyez át azért, mert mihelyst a nagy leszámolás a szabadság nevében a két zsarnokkal megkezdődik: mi Ruszcsuknál kelünk át a Dunán, hazánkba, hol már százezrek várnak készen az új csatára. Megjelenésemre fel fog állni a nemzet, mintegy férfiú s ti jöttök velem, hogy kardjaitokkal beírátok neveteket örökre az emberiség történetébe s megkapjátok magatoknak, gyermekeiteknek, ártatlan unokáitoknak azt a drága földet, melyet a gonosz hasztalan akart tőletek elvenni — melyet a szabadság győzelmes istene megfog szaporítani számotokra. Testvérek! Magyarok! Én látom a jövőt, mintha nyitott könyvben olvasnék:

még egy esztendő s a háromszínű zászló s mellette a félhold ott fognak lobogni Budavár ősi várfokán!«

A beszéd végén önfeledt diadalordítás reszkettette meg a levegőt. Minden eltűnt a lelkekből; csak Kossuth maradt benne s az ő legendás híre. Bem, lengyel bár, s most már hivatalosan is renegátnak minősítették, hiába próbálja lerázni a szikra-esőt. Az reá hull ő reá is. Láttá az ő székely tűzéreit, kik tegnap még a rossz török élelmezés s a vérhas pusztításai miatt zendülésbe törtek ki, »mi a császár katonái vagyunk« s táborukból beakartak-törni a városba, hogy Kossuthot, a tábornokokat megtámadják: ezek oda futottak Kossuthhoz és sorba megcsókolták kengyelvasát. A szabadságharc legfiatalabb tűzére, a tizenötesztendős Niamessnyi Mihály (kinek elbeszéléséből ezt most kiírom) tapasztalja, hogy »Bem József tábornok, aki az ágyú nélküli tűzerekhez lovagolt és azok mellett állott fel, maga elé mormogta a maga lengyel accentusával: »Redan kajm, er sen, aber regieren kann er nicht«. (Beszélni, azt tud szépen, de kormányzáshoz nem ért!)«

— Ez csak beszéd lett volna? Szónoklatnak valóban bűvész-mesteri mutatvány. Egy osztrák kém szakgatott firkálásából igyekeztem egyes töredékmondatoknak visszaadni az eredeti ragyogását. Érzésem az volt, mint Mommsené, ki a »Rómaiak Történetét« írván, Cajus Gracchus egy pár holt kicsorbult mondatából rekonstruálta agitatori föllépésének egész lázító erejét: — »A farkasoknak van odujok, a rókának barlangja, de nektek, Róma dicső légionáriusai nincs ugannyi földetek« — még most is rivall s fölver álmainkból. A szónoki varázs annál bámulatraméltóbb, mert hiszen Sumlába, a Balkán mélyébe való elhurcolás azt jelenti, hogy most már a szökés lehetetlen, a haza határai mind messzebb tűnnek s az internálás rabsággá változik — e megborzongató szakadékokon is áttudja ívelni szósziváryát. Ám ne vezetessük félre magunkat: itt sokkal több történik, mint a végveszély széléről fölrepentett szónoki remeklés: az, aki elmondja, át van izzva autósuggestiójától s úgy érzi, hogy a világrend láthatatlan erőibe kapaszkodik, melyek őtet s kik vele mennek, egyenest a Végzet útjára emelik. Mit tud-

hatott Kossuth Lajos ebben az elhatározó pillanatban a külső történésekből? Erre már részben megfelelt az a nagybecsű aktagyűjtemény, melynek első részét *Hajnal* István kiváló történetírónk oly beható gonddal terjesztette elő »A *Kossuth emigratio Törökországban*« irataiban, Kossuth tudta azt, hogy Konstantinápolyban Anglia követe Sir Stratford Canning, Oroszország ellensége s hogy magához csatolta Aupick tengernagyot, a francia követet. Kossuth tudta azt, hogy a két északi hatalom el van szánva kenyértörésre, a cár adjutánsát, Radzivil herceget küldi a szultánhoz s üzenete ultimátum, Ausztria követe, báró Stürmer pedig avval fenyeget s ezt meg is cselekszi, hogy megszakítja a diplomáciai összeköttetését Törökországgal s mindez a háború előjele. Tudja azt is, hogy mindez miatta történik. Tudja, hogy a fiatal szultán s a külügyminiszter kígyósima Aali, a keleti diplomátia minden mézédés kábítószerét felhasználták már, hogy az észbontó dilemmából kikerüljenek — az eltagadások és letagadások csodálatos, virágos kertjébe menekülnek s az a válasz, melyben a szultán a keresztény világnak v tudtára adja, hogy nem adhatja ki a menekülteket, mert az ő vallása a kegyelem Istenének hite — olyan diplomáciai remeklés, melynek hatása az angol-szász közvéleményre elmaradhatatlan. Kossuth tudja azt is, hogy határidőhöz van kötve a válság is, az ő élete is. Többet ő nem tudhat — amit hozzá képzels, amit csillogó gömbök gyanánt odadobál hallgatói közzé, mindaz levegőben járó meseszövé s eredménye nem más, mint széjjelpattanó szivárványos buborékoké. És Kossuth mégis azt sejti, abban izzik egész lénye, hogy valahol a hatalmas Végzet van mögötte. Ez hatásának igazi titka — a menekültekre és elsősorban saját magára. Ez a Végzet már közel jár a világháború tengelyforgásához, amint az az Idő kozmikus kódében sűrűsödni kezd. Kossuth nem tudhatta azt, hogy az angol külügyér, lord Palmerston már 1849 Július 9-én beleavatkozott a magyar szabadságharcba s Ausztriát kiegyezésre akarta kényszeríteni annyira, hogy Colloredo gróf londoni osztrák követ útlevelét kérte s el is utazott, mert Landsdown lord, a titkos tanács elnöke

magyar szimpátiát mutatott s »a magyar szabadságharc hatalmas eposza az angol-magyar érintkezés útján európai fontosságra emelkedett.« (Horváth Jenő.) Kossuthnak nem volt értesülése arról, hogy a »Globe« Palmerston lapja, reményét fejezte ki, hogy a hős magyarok Görgey nélkül tovább folytatják az ellentállást s nem olvashatta, hogy úgyszólván az egész világsajtó, pártkülönbség nélkül, figyelmeztette Bécsre, hogy »ne használja ki győzelmét s örvendjen, hogy a nyugati hatalmak addig belé nem avatkoztak ellőne«, Kossuth nem olvashatta lord Palmerstonnak azt a levelét; melyet 1849 szeptember elején bécsi nagykövetének Ponsoby lordnak írt, s melynek mi magyarok csudájára járhatnánk, hogy olvassuk szavait, amint következnek: »Az osztrákok valóban a legnagyobb vadállatok azok közt, kik magukat valaha is érdemetlenül civilizált ember nevének nevezték. Ausztria vezetői — nem nevezhetem őket államférfiaknak — oda vitték birodalmunkat, hogy a császár csak a külhatalmak kegyéből uralkodik már. Az első vizály Franciaországgal elszakítja Lombardiát és Velenczét. Magyarországot és Galiciát csak addig tartja, míg az orosz czár akarja. Német tartománya is csak bizonytalan érzelmeikkel állanak már.« Mindezt az angol világbirodalom hatalmas minisztere vallotta s jövendölte ama Kossuth Lajos helyett, ki most Vidinben van őrizet alatt. (L. XI. fejezetünket.)

Nagyon halovány sejtelve lehetett itt ennek a Kossuth Lajosnak arról, hogy már a nagy amerikai Unió kormánya is mozog a magyar szabadság védelmében s nem hallott arról a levélről, melyet 1849 Június 25-én Taylor köztársasági elnök megbízásából Clayton M. John külügyminiszter írt, megállapítván, hogy a magyarok s Ausztria és Oroszország között jelenleg folyó küzdelemben »mily szerencsének érezhetné magát az amerikai kormány, ha a független Magyarországgal diplomatiiai érintkezésbe léphetne«, amelynek következménye volt Dudley Man diplomatiiai kiküldése Magyarországra s az a hosszú s eleven politikai bonyodalom, mely mind Kossuthot igazolja. (Piványi Jenő. Bővebbet könyvünk XI. fejezetében.) S végül

ki árulhatta volna el a magára hagyott Kossuthnak azt, amiről akkor senki egyetlen egy szót sem szólt, amit csak a legutóbbi években lepleztek le, hogy »az orosz czár, Görgey megadásának hírére véve, mindjárt tovább akarta indítani seregeit Keletre.« Tovább indítani — a Világháború felé ...

A vidini örvény mély forratagából Kossuth az emberiség égboltozatának csillagképletei felé akar kimenekedni. Lángeszű, misztikus próbálkozása nemcsak emberileg csodálatos, hanem történelmi létünk szempontjából is mindenképp felett izgalmas. Mert a nagy próba a trianoni katasztrófaig terjed.

Most Vidinből Sumlába (ma a bolgár Sumen) indul Kossuth és négyszáz főre apadt kis csapata.

»Miatán Kossuth minden utazásra szükségeset hirdetésekkel, összeírásokkal, próba-gyülekezésekkel, apróra elrendezett — jelenti hitelesen a történetíró — november 3-án végül a magyar emigráció felállott Vidin város mezején búcsúzóra. Szinte nyáriasan meleg napfény áradt a szekerek, lovászok és gyalogosok hosszú sorára. Kossuth nagy kísérettel, lobogó fehér tollal kalapján, színes búcsú beszédet váltott Zia pasával, ki, mint minden csoporthoz, az ő indulásukhoz is eljött fényes kísérettel. Átölelték egymást és azután a menet hosszan kanyarogva megindult. A város végén cigányok hada ostromolta meg őket: Kossuth és a főbbek aprópénzt szórtak közéjük. Zia pasa jó darabig lekísérte őket és sokáig lengette kendőjét utánuk.«

A pasa alakja, a vidini dsamiák kupolái s a minaretek hegyes tornyai eltűntek, lebuktak a láthatár szélén. Kossuth leszállt lováról s a pasa által rendelkezésre adott rangos batárba ült. Nem volt egyedül. A másik piros bársony, süppedő ülésen gyönyörű szépség ült. Jókai ilyennek képzelte démonjait. Csábító, ringadozó szőke nő, aranyban csillogó hajfürtökkel. Arcbőre olyan mint a tej, szája mindig kicsikét nyitva, mintha választ lihegne, s szemeiben — szürke szemek, mik koronként zöldbe játszanak — az a különös pillantás, legveszélyesebb minden tekintet közül

minden férfire, mely alólról felpillantva horgad belé a férfi szemébe, néma vágyódással. Prémes bekecsének két felső gombja nyitva, keblének két halma pihegve emelkedik az áttört csipke alatt.

A nő Dembinszki Tivadar őrnagy felesége, Hogl Emilia. Először Temesvárott látta Kossuthot, mikor a kormányzó ünnepi ebéden beszélt, ő, mint egyedül jelen volt asszony, mellé telepedett. Azután Orsován csatlakozott Kossuthhoz s azóta el nem hagyta. Most a vállára hajtotta a fejét, jobbkezevel magához vonta s a fülébe súgta:

— Most már enyém lesz egészen.

Ugyanakkor a vidini kikötőből az osztrák konzuli csónak eloldotta kötelét s a dragomán sürgős útra kelt. Gyorssürgőnyt kellett vinnie, melynek siető kézbesítéséről a katonai jelzőállomások már értesítve voltak Bécsig. A várva-várt futárlevél Schwarzenberg herceg miniszterelnök s Bach Sándor belügyminiszternek szólott együttesen s előbb a Haute Policenál bemutatandó. A levélsürgőnyt a konzul küldi s egy nő írta:

»Oberrebell most már enyém lesz egészen; grani-csárok induljanak. Emilia.«

IX. A SUMLAI DÉMON.

— Menekülj, mert Görgey megölet téged! — kiáltotta Kossuth Teréz az aradi várban férje után 1849¹ Augusztus 11-ének éjjelén s azután ájultan összeesett. »Úgy érezte, hogy most már Görgey hatalmában van.«

A szobaleány segélyért kiáltott, az Örtálló silbak vészjelt adott, tisztek rohantak a szobába s élesztgetni kezdték Kossuthnét. Mindegyiknek volt egy csapongó reménysége: Pétervárad körül csoportosul a sereg a előntő győzelemre — Komárom tartja magát s onnét jön a fölszabadulás — az orosz cár nagyszerű békét fog kötni Görgeyvel, kinek mindent megígért — Világosnál.

Erre a szóra az alélt asszony fölmerevedett. Mindenkit kiküldött a szobából s az arcán megint kiült

az a ridegség, melyet sokan gögnek néztek, sokan a hánykolódó ambícióra s rettegésre borított álarcnak. Úgy érezte, hogy neki ott kell lennie: Világosnál, az ellenségénél, a kit Görgey Arthurnak hívnak. Egyetlen szatyort csomagolt össze s megvárta míg leszáll az est. Akkor szekeret fogadott s elhajtattott Világosra. Nyomorult szobát kapott, melynek ajtaján nem volt zár; ott virrasztott és lesett: a Görgeytől való félelem jobban vonzotta asszonyi szívét, mint menekülő ura, ki ezóta vagy az orosz vagy az osztrák előcsapatok foglya lehet. A szörnyű álmatlan éjszaka után, — mely olyan volt ránézve, mint egyetlen visszafojtott lélekzet, hangokat hallott a vendégfogadó kőcoczkás folyosóján. Az ura volt miniszterei és biztosai sugdostak arról, hogy nem jó lenne-e menekülniök Görgey karmaiból. Ezt nem bírta tovább. Végig megrázkódott a teste s elindult az ajtó felé. Mikor kilökte azt, ott álltak előtte Kossuth legjobb bizalmasai:

— Meneküljenek, mert Görgey megöleti Önöket!

Ám a szavára nem felelt senki. Arca az utolsó két nap vergődésében úgy elváltozott, hogy nem ismerték meg benne Kossuth Lajos nejét. Egyszerre úgy érezte, mintha minden dicsőség lehullott volna a néma halálba. Megdermedve hátrált vissza a szobába s naphosszat úgy állott ott, mint egy kőszobor.

Estefelé egy csatagos tüzér bejött az ajtón: sírt keservesen: a hadsereg megadja magát kegyelemre az oroszoknak.

Most már nem volt más, mint menekülni két ellenség elől. A szatyorból paraszti szoknyáit s kendőt szedett elő s magára rakta. Azután előhívatta a szekeret s éjnek idején menekült Biharország falvai között, melyekben már lázongó oláhok s idegen tiszték kavarogtak. Mikor Bihar-Turzón a baráti házba lépett, a család vendégeivel az asztalnál ült. Megint nem ismert reá senki a kormányzó feleségére. Kihívta a háziurat, az az ágyas szobában fogadta. Mikor megismertette magát álöltözetében, a háziúr ennyit súgott neki:

— Sarolta nagyasszony a szomszéd faluban rejtőzik betegen.

A Kossuthné-szobrot most hirtelen reszkető láz verte ki. Alig tudták levetkőztetni, lehúzni paraszti csizmáit s ágyba tenni: Mikor napok s éjszakák multán kinyitotta szemeit, szakállas férfi arc borult föléje. Mikor szemük összetalálkozott, a szakállas arc sutogni kezdett:

— Bizzék bennem. Tudom, hogy Kossuthné. Én orvos vagyok. Nem árulom el. Minden Kossuthot elfognak és kivégeznek.

Teréz visszaesett a lázba és ájulásba.

Talán egy hét telhetett el, mikor reggel szokatlan mozgás verte fel a házat. Az ajtón berohan egy pórúhás asszony s ezt kiáltja:

— Itt vannak! Meneküljön!

A nyitott ajtón katona lépések s puskaagyak koppanása hallatszik.

— Itt vannak! Meneküljön — súgja az asszony s máris kötözi rá a paraszti ruhát. Meglátszik rajta, hogy ő maga is csak most tanult meg ráncos viganót s rá más csizmát viselni. Egy honvéd tiszt betéved — az is menekült — s az ablakon kiemeli mindkettőjüket. Ott saroglyás szekér vár s pokrócz. Azok közé berejtik a két asszonyt, kik közül az egyikét rázza a láz szüntelen. A menekült mentő bakra ugrik, a lovak közé csap s a szekér megindul ismeretlen utakon ismeretlen cél felé. Hármuk közül senki sem tudja hová mennek. A kocsiból csak annyit lehet kivenni, hogy Sarolta nagyasasszony már nincs a szomszéd faluba, tovább hurcolták ismeretlen hatalmak. Talán már börtönben is ül azóta. Mert a szabadság egykori világa rettentő zordra változott.

Több szavuk azután mancs is egymáshoz. Inkább a gyülekvő felhőket nézik, mert Erdélyből átcsap Biharországba olykor a Nemere szele s már Augusztusban kegyetlenkedik. Most is így történt. A komor égbolt egyszerre csak elkezdi sírni keservesen, s bőrig áznak mind a pokróczok alatt. Estére egy düledező csárdához érnek. Ajtájában megjelenik a csapláros s megtagadja az éjjeli szállást. Mert gonosz idők járnak, sok a szökevény; mindenki gyanús s szegény embernek vigyázni jó magára. Csak mikor a kocsis a nedves gubája alól

pisztolyt szed elő, akkor engedi őket betérni a kocsmáros.

A lázas asszonyt, ki hol fehér, hol égő vörös színű volt, ágyba teszik. A nyugalom nem soká tart. Néhány óra alig telik, mikor a fogadós s egész háznépe berohannak: »jönnek a móczok!« Nekiesnek a bútoroknak, s viszik őket kifelé; a menekült asszonyt is kicibálják, mert alóla mentik az ágytepedőt. Mikor talpra segítik, akkor pillantja meg a falon a Kossuth Lajos képét.

»Tovább! tovább!« Jönnek a fellázadt oláhok, hogy a magyarokkal végezzenek, újra a szekérre hát! A fáradt lovak már alig bírják. Ez így megy öt napon s öt rettenetes éjszakán; minden útszéli csárda, hová behajtanak, tele van osztrák zsoldossal vagy muszka katonával. A honvéd kocsis valamely falu nevet emleget folyton s oda nóggatja fáradt lovait. Végre beérnek egy nádfedélű, vályogverte házhoz. Az ismeretlen kocsis tudja, hogy itt lakik a felcser. A gyeplőt odadobja a lovak közé, két karjával leemeli a lázas asszonyt s egyenest az orvos szobájába viszi s leteszi az ágyra. Kikergeti mind az orvosságot váró parasztot.

— Haldoklót hoztam — mondja az orvosnak.

— Akkor vigye el innét!

Többet nem hall Kossuthné, mert már lázálomban van. Napok múlnak, míg magához jő s mikor tovább akar rohanni, a felcser nem ereszti, úgy tesz, mintha nem tudná, ki légyen, de semmi áron sem akar fizetséget elfogadni, mikor távoznak. Következő stáncziója a kálvária útnak egy ismerős család úri kastélya. Bár egész éjjeli út után, nyílt kocsin szakadó esőben érkeznek, itt állandóul akarják marasztalni, úgyis alig van annyi jártányi ereje, hogy elhagyja az ágyat. Érkezte után harmadnap hangos beszédet hall a másik szobából. Valaki frissen érkezett s hiába csitítják ott könt, mind hangosabban kiált:

— Kossuth gyermekeit megtalálták rejtkehelyükön az osztrákok s elfogták őket. Kossuth anyját s Zsuzsát börtönbe hurczolták: ők voltak a főforradalmárok, nem hiába végeztette ki Caraffa az őseiket. Kossuth fejére húszezer forint vérdíj van kitűzve, már sokan keresik.

Az ágyból velőt járó sikoltás hallatszik s azután csend lesz, mind a két szobában. Másnap újra kezdődött a rohanó bujdosás. Kerültek minden udvarházat, s paraszti tanyákon húzódtak meg éjjel, s reggel felkelve tudták meg, hogy az a falu — *Borosenő* — is tele van osztrák katonákkal.

Végül falun kívül, egy kis kárpitosmester házában vonultak meg, aki a földpadmolyos, omladékos szobáját bérbe adta. Kossuthné valami póri bútorocskát vásárolt ide magának s ha kijárt a faluba, aradi híreket s bécsi újságokat szedett össze. Oly rettenetes volt számára minden, mintha süppedő mocsárban gázolna a lába s feje fölött fekete hullámok csapnának össze embertvesztítő dübörgéssel. Mikor a piacon zsúpszalmát vásárolt, hogy abból ágyat vackoljon magának, akkor hallotta gróf Batthyány Lajos kivégzését s hogy Kossuth a szultán foglya, most tárgyalják a kiadását, hogy vele is végezzenek. Minden fekete hullám elborította s mikor magához tért, már a kárpitos lakásán feküdt a zsúpon.

Ám olyan időket élünk, mikor a csudák valahonnét megindulnak s körbejárnak a emberek között. Este van s erősen kopognak a kárpitos ajtaján.

— Kit keresnek? Tegnap volt itt egy osztrák járőr, az sem talált senkit.

— Mi azt a Mari ladyt keressük, aki itt lakik a zsúpon — mondják mindaketten. — Mert ketten vannak.

— Aztán mit keresnek rajta? — mondja a kárpitos a jóképű két jövevénynek.

A válasz nem késik:

— Messze Törökországból van levele az urától, — a mi gazdánk kapta meg — a mi gazdánk is olyasféle.

»Mari« ekkor már ott áll az ajtóban. A hosszabbik ember mikor meglátja, sokáig nézi: aztán se szó, se beszéd, az a bolond nagy meredek ember elkezd sírni. Veszi a botját s nagyot üt vele az ajtófélfára: attól a botnak letörik a vége. A bot belsejéből összecsavart, lila papiros került »elő. Mikor kiteríti, nem több, mint tenyérszál. Azt odaadja »annak a Marinak«. Aztán sarkon fordulnak mindaketten s nyom nélkül eltűnnek az éjszakában.

Kossuth Teréz a földön ül a zsúpon, előtte a festett szék, azon, a koppantós faggyúgyertya s a kanóc hunyorgó lobogásánál olvasni kezdi az ura levelét.

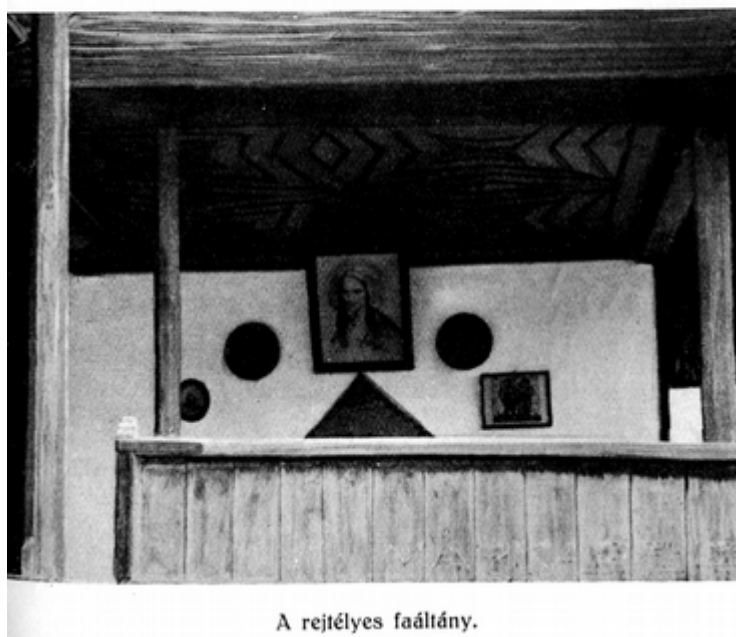
»Az ő levele.« — Tehát még él! — » Widdinből« keltezi: tehát a szultán földjén van. A levél csupa politika és dicsekvés, tehát nem hagyta el magát. Dátum: 1849. November 1.

»A szultán és birodalmának kormánya oly nagy-lelkűséggel viseltetik az emigráció iránt, minőt alig lehetett volna találni más kormánynál. Kiadatásokról már szó sem lehet többé, a szultán kész háborúra kelni az oroszszal és az osztrákkal, mintsem hogy a magyar-lengyel-olasz menekvőknek egy hajszálát érinteni hagyná. A magyarok holnapután mennek Sumlára s onnan a főnökök Konstantinápolyba s tovább, ahová tetszik. Mindjában, de különösen a kormányzó, nagy tiszteletben s megkülönböztetésben tartanak. A pasa egy fényes battárdkocsit küldött a kormányzónak, hogy kényelmesen utazhasson. Itt az ajándékokat el kell fogadni. A kormányzó most maga viszi a magyar emigráció vezényletét s rend és elégedés kezd uralkodni, mert ő s Batthányi a török kormány nagy-lelkű ajándékát a tömeg sorsának javítására átadták. Az angol és francia kormányok s a vidékeni tisztviselők szintúgy a legmelegebb sympathiát tanúsítják. 70 hadihajójuk már a Dardanelláknál áll, a török nagy-lelkűséget oltalmazni. A kilátások igen harcziások. A törökök dühös ellenei az oroszoknak, a magyarnak forró barátai. Angliában soha sem volt semmi terjedtebb, mint ez ügy iránti sympathia. Itt és ott senki sem hiszi, hogy Magyarország elveszett volna. A politikai horizon derül. De otthon a tömérdek fájdalom és szenvedés s itt a hontalanoik mellében az öldöklő bú és keserv. A könyörület Istene légy hazánkkal s velünk. L.«

Kossuthné Teréz letette a levelet. Az az érzése volt, hogy nem az ura szerelmes és bizalmas híradását olvasta, hanem valamely proclamációt, vagy haditervet, melyet ki kell ragasztania a falakra, mint Debrecenben, — hogy népség és katonaság megnyugodjanak. Nem tudta miért, de az a fényes battárdkocsi, melyet oly okvetlenül el kellett fogadnia, valahogy bántotta

A sumlai ház. (Mai felvétel.)

A rejtélyes faáltány.

is. Talán azért, mert a maga rázós saraglyás szekere jutott eszébe s a szalmazsuppos fekhelye a falusi kárpitos vity iliójában. Annyit tudott, hogy neki most jó sokáig nem lesz szerepe s oly üresnek tetszett minden körötte, mögötte, előtte. A levelet nem is kívánta még egyszer elolvasni, csak szórakozottan tartotta balkezével a faggyúgyertya felé — olyan szórakozottan, hogy majd belékapott a láng. S ekkor ugyanarról a papírról ez a szó mered elé: »Életem Angyala!« Még közelebb viszi a lánghoz s ekkor a pasa fényes battardkocsija mögül is szavak lángolnak elő: »Gyermekeim Anyja! Kimondhatatlanul szeretett kedves Angyali Terézem!«

Az asszony föl pattant, parazsat tett a vasalóba, s avval végig szántotta a levelet. A rejtett írásból megszólalt hozzá Lajos, az ura:

»Mikor szoríthatlak dobogó szívemre? Mikor törülhetem le könnyeidet? Mikor olvashatom szemedben, hogy nem átkozol azért, hogy az enyém lettél? Íme, most tudom, mennyi kint képes elbírnai az ember kebele, tíz hete nem tudok semmit sorsotokról és mégis megbírtam az életet. De miért! Mert reménylek. De oh! csak egy sort tőled s életem felét érte adnám. Én teljes biztonságban vagyok. A téntával írott sorok mind igazak. Kevés hetek alatt Londonban leszek azon kilátással, hogy még hazámat megmentem. Terveimet kilátásaimat nem merem leírni, ne hogy kezébe kerüljön hazám hóhérainak. Ne átkozz meg engem anyyám: Szeress kit én oly mondhatatlanul szeretek. Hát gyermekeink! a kedves angyalok. Isten! Isten be nehéz sorsot mértél reám! Meddig bírom még sorsomat, nem tudom s azért gyermekeinkről mindenestre gondoskodni kötelességem volna. Ezért adtam Guyonnak (ki már Konstantinápolyban van) egy példányát az idezárt oklevélnek s izenetet írtam Angliába, hol az egész nemzet a legmelegebb indulattal van irántam. Ah, hogy találjanak e sorok egészségben s jó egészségben, öllelek gondolatban forró érzelmével téged a világon mindennél forróbban szerető szívemnek. A sírontúl is hű Lajosod.«

Mintha alvajáró lenne, kit meredek háztetőre csalt ki a holdvilág: úgy horgadt föl a földről Kossuth Te-

réz, az asszony, ő most hirtelen, oly biztosan, mint csak párját féltő szerelmes nő tudja, belelát egy rettentő mélységbe, abba a szakadékba, mely a két levél közt tátong. A politikai dicsekvés s a végrendeletre készülő apa közt egy harmadik, az igazi ösztönsugallta hang szólott hozzá, mit csak ő érthet meg, mit csak ő nem téveszthet el: egy férfi hangja ki veszélyben van, kinek a szerelme van veszélyben. »Ne átkozz meg engem angyalom.« A megkísértett hűség sikolya az, mely a dzsungel mélyéből tör elő, mikor az őseember még egyszer, utoljára hívja hitvesét. »Szeress, kit én oly mondhatlanul szeretlek.« »Öllek gondolatban« — a messzeségben az ő ölelésére vár, mert csak az mentheti meg csábító karok vészes ölelésétől. — Ott, ott a veszély. Neki mennie kell, minden poklokon keresztül, ha életébe kerül is. Neki menni kell oda, ahol a pasa fényes kocsján most kényelmesen ringatóznak ketten.; az ő ura, Lajos s a nagy veszély, akit nőnek hívnak. Csábító veszély és csábító asszony járnak előtte — s ő most utánuk indul, ha addig él is.

Kossuth felesége mélyen a keblébe dugta a két írású levelet, mely — ma a Nemzeti Múzeum gyűjteményében 1542. szám alatt rejtőzik. Másnap összeszedte a kis cókmókját s elindult a Lehetetlenségbe. Erősebbnek érezte magát minden akadálnál, mert az urát keresi, kit a pasa ringó batárján visznek s ki ennél nagyobb veszélyben nem volt még sohasem.

Ezalatt a Vidinből elindult batár s a nyomába döcögő bivalyszekerek — melyek mindig a népvándorlás korára emlékeztettek valahányszor a Balkánon szembetalálkoztam velük — már három hét óta rójják a sárba vájt keréknyomokat, melyek nyomorult bolgár falvakon — földalatti putrikból állók — vezetnek által. Már elérték a Balkán hegység nagy szakadékait, melyeket vörösbe játszó lilafoltos sziklapadmalyok szorítanak össze. »Rettentő mélységek fölött vigyázva kapaszkodik fel a menet mintegy megsemmisülve az óriási környezettől.«

»A fennsík hómezejéről a hegytetők hatalmas sorozata tárult elé, s végtelenség gondolatait ébresztve a parányi emberben.« Kossuth elindulása előtt két török tisztől tudta meg, hogy az angol s francia hadihajók befutnak a Dardanellákba, hogy a szultánt támogassák a cárral s Ausztriával szemben való ellentállásra.

Ettől kezdve egy eljövendő világzonyodalom központjának érezte magát. A vidini örvény mélysége után a zenit felé röpült a lelke. A nagy Balkán, a széles hómezők mind segítették a bilincs-vesztetté szárnyalását. Most, hogy ott állott Krum-kapu hágóján, honnét a surnlai völgy kitárul s már a várnai tenger felé vonuló felhők karimázzák be a láthatárt: most biztosra vette, hogy kitör a Kossuth-világháború, trónok hullanak egymásra s mindezek központja a népszabadság s az ő szabadulása.

Az ott Sumla? Onnét leszek szabad. — önkéntelen kitárta karjait, mint a szárnyát a bérci sas, mikor röpülni akar.

A sumlai völgyület a maga körülfogó dombláncolatával első pillanatra azt a benyomást kelti mindenkiben, hogy azt a természet szántsándékkal valamely óriási hadi tábornak szánta. (Hasonló érzésem akkor volt még, mikor a hajó befutott Málta kikötőjébe, melynek vérvörös sziklanyúlványai úgy karolják át az öbleit, mintha egy hatalmas rák ollói lennének s hadihajóikat kell rejtegetniök.) Sumla aztán meg is felel természeti rendeltetésének, minden dombján egy-egy óriási kaszárnya látszik: az ozmán birodalomnak ez a Nyugatra fordított hadialapja. Negyvenhét minarett — nagyrészüik romban — tűzdeli meg a nagy tábort s gyönyörűen emelkedik ki a Tumbul dzsámié márványpupolája.

Kossuth úgy érezte, hogy valaki végigsimítja. Dembinszky Emilia kígyózó teste simult hozzá, selymes szőke hajának fodrával játszott az éles hegyi szellő. Rejtélyes szemeit belekapcsolta a Kossuth szemébe és suttogni kezdett, gögicsélő szóval:

— Én már többet tudok. A Tumbul Dzsámié mellett a bazár, túl rajta egy hegyes minaret, azután következik az a fa-áltányos ház, benn a kertben: ott fog

lakni a hősünk s csak egy léckerítés választja el tőlem. Ez a végső állomás.

A szemei most szinte foszforeszkálni kezdtek s a nézése oly kemény volt, mint emberé, ki a maga akaratát bele akarja préselni, a szemidegeken át, a másik lelkébe. Kossuthnak az a bizonytalan érzése volt, mint ha ez az Emilia, ki Orsován oly különös módon mellé szegődött s három hét óta nem hagyta őtet el a fényes batár bársonyos ülésén, valahová messze suhanna el a nézésével. Mily pontosan tudja már az ő lakását! S a batárban hipnotikus álomról beszélt, amelyben az ő lakásán meg fogja jövedölni az ő világszabadító nagy dicsőségét. »Csak bízzék bennem.« »Ez a végső állomás.«

Dembinszky Emilia csábos tekintete valóban messze járt. Csak ma tudjuk, hogy mily nagy s vakmerő távolságban! A bécsi Haute Police titkos levéltárában most olvashatjuk el, hogy Bach Sándor belügyminiszter a hallatlan külpolitikai bonyadalom irtózatos feszültségéből, mely a magyar emigratio miatt a két császári birodalom, Törökország s a Nyugati Hatalmak között támadott s mely vészterhes felhőivel egy világháború veszélyét hozta Ausztriára, mily zseniális saltomortaléval akart kiszabadulni. A tervet minisztertanácson többször megtárgyalták Schwarzenberg Félix herceggel: a fiatal császárnak is tudnia kellett róla. Alapja a kapitulatiojoga volt, mely Ausztriát fölhatalmazta arra, hogy török területen a maga embereivel szállíttathassa a postát s a maga konzulaival ítélkezhessek a szultán birodalmában élő alattvalói fölött. Az osztrák konzulok akkor jóval fontosabb egyének, mint ma — exterritoriális épületekben, rendőri és bírói felségjogokkal éltek s ki oda bekerült osztrák, az hatalmukban volt, ha kell a halálos ítélet végrehajtásáig. Hiába berzenkedik tehát most Anglia, hasztalan áll ellett a kiadatásnak a lágylelkű szultán s hiába mozog a Kelet kapujához megindult cári sereg: egyetlen mozdulat oly tökéletesen megold e nagy politikai drámában (melynek ah! annyi folytatása lesz) minden bonyadalmat, mint Sophokles tragédiáiban Pallas Athene istennő, kit gép emel be a színpadra a felhők

közül, a megakadt halandók közé. Ez az egyetlen mozdulat: Kossuth Lajost be kell hurcolni osztrák fennhatóság alá, az osztrák konzul házába. Ha élve, annál jobb; ha éltevel fizet, akkor is megéri az árát. Ennek Sumlában kell megtörténnie, mert innét szabadulhat. Ezért Bach parancsára Jasmagy, a rejtélyes levantei mérnök (ki törökös nevét néhanap Zeichnernek írja) már ott lesi Kossuthot Belgrádban, török pasák házában ott forgolódik az utolsó divat szerint öltözve, monoklisan. »Minden rendes országban át lehetett volna már adni a konzulátusnak a főmatadorokat«, írja Jasmagy bécsi urának. »Tíz-tizenkét bátor ember, lehetőleg szerbek, kik feltűnés nélkül, például mint szén szállító munkások jönnének ide, igen hasznosak lennének számunkra. Ily módon remélem, hogy egynehány drága főt nemsokára bíróság elé tudok állítani.« Jasmagnak sikerült megvesztegetni Ismail beyt, a menet török parancsnokát, ki »Kossuthékkal szemben oly hódoló udvariassággal viselkedett« s ki ama fényes batáról gondoskodott. Sikerült elhelyezni Emiliát a kocsiba s ők ketten tudják csak, hogy Kossuth sumlai háza alatt van az osztrák konzulátus épülete. Jasmagy most Stambulba szedi össze marcona granicsárjait s Emilia itt ábrándozik Kossuthtal. Minden attól függ, hogy kellő időben a kerekek mind egybe vágjanak.

Mikor Kossuth ott áll Krumkapu hágóján s először pillantja meg a sumlai »Kiösk«-fáit, a zugligeti »Istenszem« jut eszébe, mert különösképpen ez a gesztenyés pagony szakasztott olyan, mint a budai üdülőhely, ahonét egykor éj idején börtönbe vitték. Mikor a szőke lihegő nő kéjesen az ő szemébe néz, azt keresi benne, hogy

mit sejteth ez az ember a halálos veszélyről, mely megindul mihelyst ő Sztambulba küldi a titkos jelt Jasmagnak s ő majd magnetikus, spiritiszta álomban magához öleli az emigráció hőst. Emilia azt látja, Kossuth szemgolyói mélyén, hogy azokat elöntötte a rajongás fátyolos köde: számlálja az időt, mikor az ő s a népek szabadságának harangja megkondul. Számlálja az időt Emilia is: két, legfőlebb három hete van, hogy az ő karjaiból Bach megkapja a nagyszerű zsákmányt.

... Ugyanebben az órában, mikor ők ketten ott

állanak a sumlai hágón — felültetvén az osztrák katoná-
 őrt, avval, hogy csak bevásárolni megy át Belgrádba s
 estére visszatér, besurran álnévvel, álöltözetben Bel-
 grádba Teréz asszony s úgy érzi, hogy minden perc
 egy élet, mely leperreg. Megkezdődik az eszbontó hajsza:
 ki éri el célját hamarabb. Élet vagy kárhozat — sze-
 relem és ármány — asszonyi szívek és császári hatal-
 mak — mind rohannak most már; rohannak mind
 gyorsabban, mint mikor kiszabadul a pusztán a felszél s
 örült korbácsolással hajtja maga előtt az ördöglkiereke-
 ket, miket letépett tuskéskatángból csapdosott össze,
 hogy velük példázza az emberek sorsát...

A karaván lekanyarodott Sumlába, melyet a bol-
 gár ma Sumennek nevez. Emilia már azt is tudta, hogy
 előbb a cigány, aztán az örmény, utána az ózsidó, majd
 az orthodox városrészen fognak átvergődni, míg a
 török városba jutnak, — mert Sumla-Sumen valamely
 csodálatos megmerevedett múzeumi mozaikja a keleti
 népfajok egymásmellé lerakódásának; ezek nem olvad-
 naik s nem vegyülnek sohasem. »Leszálltak a lejtőn és a
 városon kívül sorakoztak. Borult volt az ég, szélvihar
 dühöngött és villámok futottak át a felhőkön.« Kossuth
 pompázó fogadtatásra várt... Senki sem mozdul, órák
 telnek, be is üzennek — végre magy cammogva jönnek
 kavaszok és hamálok, hogy beigazítsák őket szállásukra,
 melyek vagy a dohos kaszárnyákban, (nem kályha, de
 még elválasztó fafal sincs!) vagy dülöngő aiyárilakok-
 ban éktelenkednek. Rossz jel. A jobb áltányok fadivá-
 nyait már elfoglalták a hitehagyott lengyelek, kik
 előbb érkeztek. Még rosszabb jel. Az első hír, melyet
 hitelesen közölnek — azt is oly mellékesen! — Kossuth-
 tal az, hogy nem hogy szabaddá nem lesz, de nem jut el
 Londonba, de még Konstantinápolyba sem. A porta
 engedett az osztrák-orosz nyomásnak, őt elszakítják az
 emigrációtól (hisz ő már külön magyar gyarmatot szer-
 vezett ki belőlük, mely ha kell, hazai légióvá változik!)
 s Ázsiába viszik őrizet alá!

Most szalad hozzá hű írnoke:

— Kormányzó urat távol Ázsiába akarják küldeni
 elveszni!

— Csak bilincsekben vihetnek oda! — feleli Kossuth.

Mire körülnéz, egyedül maradt málnáival. Csak a szőke tündér maradt hű hozzá. Az nem hagyja el. Bevezeti a dombon emelkedő kis kerten: fent a ház, emelete fa-deszkázat s a tetőn azok az összedobált barna-vöröscserepek, melyek minden török háznál azt a benyomást keltik, mintha valamely nomád nép futtában hajigálta volna össze a lakását. A szőlőlugasból egyetlen fa nyúlik fel s éppen eléri a széles emeleti áltányt: e mellett van a fafeljázat. Kossuthot a turbános kísérő az erkély alacsonyan terjedő lócáján át vezeti a szoba ajtajáig. Mikor fölneéz a mennyezetre, csodálatos török faragásokon akad meg a szeme. Bent a szobákban még törökebbé változik a világ: nyilván ötöt várták itt, sok selyem párnával, kábító rózsao-laj-illattal, nagyművű, különös rózsapiros cseresznyefa-szekrényvel, melyek majd előre dőlnek a töméntelen egymásba fonódó faragás kacskaringójától. Valami keleti édes kábulás jár a levegőben. Mikor fáradtan a padló süppedő vánkosára dől, szeme tekintetét varázsos erővel vonzza magához a csodálatos szobamennyezet. Maga egy darab az ezer-egy éjszaka földre szállott ábrándjaiból: forgácsvékony virágszirmok s végérhetlen gyöngyfonadékok terítik be felette az eget, mint valamely furcsa és bódító álomban.

Mikor új világában felocsúdik, Emilia eltűnt, úgy érzi, hogy utána kell mennie. Kilép megint ama faáltánya s a grádiccsal szemben egy benyílot talál, mit eddig nem vett észre. A belépőben nincs semmi, csak egy kerevet, tarkafoltos szőnyegekkel letakarva s egy épp oly csodálatos faragott rózsapiros szekrény, mely itt is az egész falat betakarja. Csak Emilia nincs sehol. Mikor az áltányra visszatér Kossuth s a sumlai dombok kaszárnyaövezte képet kémleli, úgy érzi, mintha egy nagy láthatatlan fogházban volna. Már csak a börtönőr hiányzik. Mikor megfordul, egy árnyalak suhan el a háta mögött. Emilia. Éppen most lép ki abból a belépőből. Különös. Hiszen előbb nem talált abban senkit. Nyilván az ő csalódott, fáradtságával játszik a keleti mesék álomvilága s láthatlan dzsinek rendelkeznek

körötte. Jó lesz ledőlni s kiálmodni magunkat ebből a mesevilágból, mely oly kábító.

A szép Emilia eljött búcsúzni s hirtelen ráborul mellére. Azután leszalad a kertí grádicson s mosolyogva hajladozik át kígyóderekéval a kerítés lécei között. Visszatekintő nézésében valamely tüzes határozottság villog. A granicsárok már tudják, hogy Stambulból el kell indulniok... Itt az idejük...

Belgrádból is most indul Kossuthné Teréz, ki Mary Smith név alatt úgy tudott átsurranni Zimonyból, hogy boszniai szárított szilvát kell vennie. Hallott Debrecenben az angol konzulról, Mr. Fonblancról; az nincs a helyén, mert egy szép asszonyt ostromol az osztrák parton. De hallott a szardíniái kormány ágensről, Giovanni Carosiniről is, kinek Batthyány Kázmér küldözgetett leveleket. (E leveleket a turini levéltárban *meg* is találtam.) S a romantika most eléri minden Jókai fantáziát is leverő, a képtelenség határait szétrepesztő teljességét. Mihelyst Mary Smithről ott Belgrádban, az olasz ügynöknél kisül az, hogy ő Kossuth Lajos hitvese, Giovanni Carosini két, kékszürke nagy füzetet tesz elébe; mindegyikben tízezer számjel van.

— Tudja mi ez asszonyom? Annak a nagy összeesküvésnek a chiffre könyve, melyet titokban együtt szőnek Ausztria ellen, a szard kormány, Kossuth Lajos és ki a harmadik? A harmadik, asszonyom, a szerb belügyminiszter, Garasanin. Kétkelkedik asszonyom! Nézze a titkos jeleket a könyvben: mit jelent »1843«? A betűjel szerint az *Kossuth*. Látja a számot: 1860, keresse ki a megfejtését: »*Magyarország*«. Forgassa tovább: 943- Garasanin. 2001- Szerbia. 1036-os szám, minek a kulcsa? Olaszország. 360- Lord Palmerston az angol külügyér, T. Báró Tecco a piemonti királyi sztambuli követ s itt rejtőzik a szard külügyminiszter *DAzeglio* neve... Ön asszonyom, belépett egy összeesküvés rejtött pókhálójába s most már bízza rá magát — a pókokra.

Mikor Carosini ideért, trillázni kezdett s végül kivágott egy nagy cavatinát — mert ezzel tette magát

nélkülözhetetlenné az orosz konzul házában, ahol mindent tudnak...

— Az orosz konzul már is érdeklődik az ön személye iránt. Vigyen hát Kossuth kormányzónak hírt szószerint ennyit: »A 943-as szám kész a kedvező pillanatban beváltani szavát, Néhány nap kell, míg a terv elkészül, emberek kellenek és pénz. Ausztria kordont vonít a Dunán, de az laza. A Bánátban az elégedetlenség tetőfokára hágott, de ama pillanat még nem érkezett el. Ezt üzeni a 224-es.« (Rejtett jelírással a Nemzeti Múzeum Kossuth Iratai közt 2671-es aktában.)

Teréz megremegett egész testében.

— Megyek az uramhoz a nagy üzenettel — segítsenek! Azonnal indulok.

— Nem indulhat, míg Garasanin meg nem engedi.

— Az uramat végzetes veszély éri — én érzem azt. Megyek.

— Télen még senki sem indult el a mi utainkon, ha csak nem lóháton. Az utak járhatatlanok: tele rablókkal. Én kieszközlöm a fejedelem meghívását az ő lakába s az ő vendége lesz.

De ezt az asszonyt valamely vad elhatározás szállta meg, mely süketté tette:

— Akkor én megszököm egyedül — s a fejedelem elől — az én uram nagy veszélyben van.

Egy hétig tartott Kossuth Teréz belgrádi vergődése. Mikor a granicsárok megkapták a sumlai osztrák konzul parancsát az indulásra, mikor Bach Sándor belügyminiszter megkapta Emilia levelét a hipnotikus kísérletről s a rejtélyes benyílóról, melynek rózsa faragott szekrénye a sarkon fordul, hogy titkos aknához vezessen: az nap kapta meg Teréz is Karagyorgyevics Sándor fejedelem menlevelét búcsúzóul s a szárnysegédet kíséretül az ezer veszéllyel ijesztő utazásra. És megkezdődött a rohanás minden oldalról Kossuth felé: mintha a Történelem elemi erői indultak volna el felé száguldó versenyre.

»Elindulánk — fagyasztó volt a hideg s az utak rettenetesekek. Hótorlaszok akadályoztak. Gyakran hallottuk farkasok üvöltését az éjszakában. Szánunk felborult, gyakran nem tudtunk lovakat szerezni: s ök-

röket fogadtunk a szán elé, csakhogy elébbre juthassunk. Több helyt istállóban húztuk meg magunkat éjszakára, mert nem tudtam rávenni magamat, hogy földalatti piszkos szellőzetlen pórkunyhókban keressek szállást. Máskor kormányhivatalnokok fogadtak hajlékukba. A fejedelmi parancs fölverte a kíváncsiságot: az emberek az út mentén találgatták, ki lehet az a rejtélyes nő, ki télen, angol útlevéllal utazik s a fejedelem vendégének tartják. Vidinben az osztrák konzul akart lemarasztalni, de a szárnysegéd megvédelmezte vele szemben »Mary Smith-t.« Vidintől maga rohanhatott tovább. Nincs megállás! Minden perc egy élet!

Nekünk egy percre mégis meg kell állnunk, míg megint magával ragad a pokoli, emberemésztő verseny forgataga. Kossuth, ki Sumlában megint megszenvedi a levért emigráció lázadásait, először érzi magán azt a még szilaj abban sodródó másik forgatagot, melyet Világtörténelemnek hívnak. Az a nemzetközi összeesküvés, melyet a szard ügynök, a szerb miniszterek s ő, szőnek Ausztria megrohanására regényes kalandnak látszik s valóságban az is, de mögötte az erők próbálkozó mérkőzésében ott van a keleti kérdés egész bizonytalansága, mely majd elébb a krími háborúban tör ki s utóbbi végzetesen vezet a Világháborúig. Mihelyst a Kossuth-kutatás a levantei adatokhoz ér, ámulva látja, hogy a trapezunti vilajet maga ötvenezer újoncot ajánlott fel arra az esetre, ha a szultán hadba száll Kossuth miatt az orosz és osztrák ellen s az egész ozmán világ előtt itt már éppen úgy feltetszik a négy évvel később, ugyanebben a diplomatiail elhelyezkedésben beköszöntő krími háború, amint a mi időnkben az annexió válság a két Balkán-háborúnak s azok a Világháborúnak voltak praeformatíói. Az egész nagy mohamedán világot a most mutatkozó helyzetből: Oroszországnak a két nagy nyugati birodalommal való szembenállásból, fakadó történések azért suggerálják oly mondhatatlanul, mert először s utoljára történik, hogy a töröknek előbb diplomatiail fenyegetéssel, majd, a krími háborúban, 1854—56-ban fegyveres erővel siet segítségére két európai nagyhatalom, Anglia és Franciaország. Sem előbb,

sem utóbb hasonló esetet az ozmán történetírás krónikájába feljegyezni nem tudott, mert hiszen különben ő mindig csak szemben találta magával a keresztény fejedelmeket, akár Európában, akár Keleten: azok mindig, együtt vagy külön, de osztozni akartak az ő birodalmán. Egyedül most védik meg európai hatalmak a félholdat hárman Anglia s Franciaország s a harmadik barát a piemonti kormány Cavour politikája szerint; közös ellenségük a cár s a Barbarát Bécs. Ezért közös barátjuk a magyar szabadság: vezére: Kossuth. De amint ebben az első összeesküvésben, melyet még izgatóbbak követnek, átsuhanak" már, mintha egymást kergető felhőfoszlányok lennének, a külpolitika sűrűsödő ködképei: azonképpen Kossuth Lajos kilépve a magyar szabadságharc keretéből, egész Európa, sőt az egész világ felszabadulásának lesz jelképe és álmodója. Így lesz ő vetélővé az európai Népszövetség (foedaratió) szövetségén. (L.XIII. Fejezet.)

Az egész csodálatos helyzet, melyben a Világ-Kossuth áll, csak akkor derül fel lassan előttünk, ha már levette betanult politikai tételeinket, melyek a keleti kérdést s evvel a Világháború kozmikus erőit elfalazták előlünk, éppen a Kelet s a Világkatasztrófa világításából nézzük magát Kossuthot is. Viszont az ő belső regényességét, mely legendás messzeségeken jár, csak akkor tudjuk a magunk lelkébe beléállítani, ha mindannak amit különféle levéltárak szétszórott, (részben közzétett, részben még iratcsomókba kötött) töméntelen írása nyújt, valamely a kornak és Kossuthnak megfelelő, merőben szokatlan, tehát keleti és romantikus központot keresünk. Az olvasónak s talán történetíróinknak is a magam példáján okulva mondhatom ezt. Hiába vettem át a magyar emigráció törökországi sorsáról kiadott igen gazdag diplomáciai anyagot, s annak kiadatlan gazdag gyűjteményét, hasztalan egészítettem ki azt a bécsi rendőrség kém jelentései veivel s az »1849—1850 Protocoll 1—4327« számával, valamint a turini levéltár irataival: mindez a töméntelen adat szétrenült s nem tudott plasztikus valósággá elevenedni előttem mindaddig, míg magam is föl nem

mentem a sumlai Kossuth-ház fagrádicsos s divános faáltányára; nemcsak azért, hogy a Bokludzsa-völgyet s messze a Madara hegy kúpját láttam, nemcsak azért, mert magában a dús faragástól teli lakásban mindenütt a török szobák különös rózsaoaj és ópium szaga bódított, hanem azért, mert mikor az erkélyről balra abba a kis benyílóba lépek, hol nincsen másnak hely, mint egy kerevetnek a rózsaszín faragott faliszekrény megdőbentett. Mikor neki fekszünk, az megfordul sarkán s egy szobaüregben találok magamat; ennek a padlóján széles süllyesztő akna, mely az utcára vezet. Kit útja bulgár-földre visz, keresse föl ezt a rejtélyes házat, mert ott meglátja a sumlai démon egész titkát s Kossuth életének legkülönösebb sorsfordulóját.

A csábos Emilia most ebben a benyílóban van egyedül Kossuthtal, ki a keleti kábítás minden fokozatát érzi, mióta ide érkezett. Jasmagy és granicsárai már nem lehetnek messze s az osztrák konzul már igen türelmetlen, mert Schwarzenberg herceg s Bach miniszter a zseniális kaland utolsó fordulóját figyelik s percenként várják a nagy rebellis elfogatásának híret, Európa fog ámulni s ezzel a megalázott Habsburg dinasztia bosszúja betelik. Emilia úgy látszik főpróbát tart az elkövetkezendő nagy jelenetből, mert a kábítás legmerészebb eszközéhez nyúl: dulcsásza, nargilé, rózsailat, szerelmes nézések s beígért csókok, varázslattá fokozódnak. Kossuth a Kossuth-méreg kábulásába fog behullani. Emilia izgató, sejtető leplében s delejes tranceban politikai jövődőt jósol most. Kossuth felírja a jövődölést: »Egész napokon át ideg-paroxis-musban fantáziálok« — mondja magáról már előbb: 1860 Január 5-én. A rejtélyes álom delejes beszéde ez:

— Jegyezze meg jól: hazánkat viszont fogjuk látíni. Március 12-ike lesz a nap, mely végtelen örömet hozand mindnyájunknak.

Emilia fölemelkedik a kerevetről, az asztalhoz megy, s behunyt szemmel írni kezd:

— Március tizenkettő. Jegyezd meg, szegény hazátlanoknak ez lesz örömnepünk.

—Szabad lesz a hazánk, mire hazaérünk? Kérdi az elbűvölt kérdező. A médium válaszol:

—Nem találjuk szabadnak a hazát, de mi viszünk neki szabadságot és szabadságot. Ő fog minket felszabadítani.«

—Ki az az Ő, kérdi a kérdező.

Emilia eléri a delejes álom mélyét s felsikolt:

— Kossuth!

Ezután megrázkódik s csak ennyit tud súgni éberen:

— Holnap, holnap ilyenkor, mindenem! Itt, itt — mi ketten egyedül!

Ma nem lehetett Emiliából több szót kivenni, megfordult s kigyózáva eltűnt a kerítés lécei között.

Másnap hajnalban nyikorgó szekérezőre veri fel álmából Kossuthot. Mikor kilép a faáltányra — a felesége két karja öleli magához.

Az izgalmas hajsza, melyben politikai nagy hatalmasságok s náluknál is nagyobb hatalmak: asszony-szívek rohannak idegvesztő versenyben, véget ért. Mikor Jasmagy és hat fegyverese megérkeznek Sumlába, a magyar emigránsok piros-fehér-zöld lampionocskái s virágfüzérei fogadják: Kossuth kormányzó felesége megérkezett az ő urához. A reánk maradt naplókából mind a megkönnyebbülés sóhaja érzik. Hihetetlen, de rövid időre még a torzsalkodások is elmaradnak, melyektől különben oly hangos a tábor. A Bécsbe küldött jelentések, melyek most kezeinkben vannak, határozottan azt a benyomást teszik, mint mikor egy vidéki ripacs társaság mentegeti ma át, hogy a páratlan látványosságnak és pénztársikernek szánt színelőadást nem tarthatja meg. »Emilia grófné betegsége miatt« nem sikerült a vállalkozás, tudatja Bachhal Jasmagy. Ezért Emilia gróné azonnal eltűnik s Konstantinápolyban találjuk, hol már Mrs. Bloomfield a neve, s mint Brown amerikai konzul írja: »Élete itt egészen más, mint a menekültek táborában, kifogástalanul viselkedik, most férjével szeretik egymást«. Később azt halljuk róla, hogy Magyarországon utazik; a pesti

rendőrség elfogja, az újépületben rögtönítélő bíróság elé állítják. Ellenben a nagy protectorok kiszabadítják, titkosrendőrök kísérik a tengerig s Amerikában a magyar szabadságharc kimenekült fegyvergyári igazgatójának lesz a felesége: gyermekei »önérzettel vallják magukat az Egyesült Államok polgárainak«. Vele már nem lesz dolgunk. De Jasmagy megint s épp ily gyanús körülmények közt fog felbukkanni embereivel, midőn Kutahiában Kossuth körül ólálkodik. A megkezdett detektívregényt nem bírja abbahagyni. Egyelőre Kossuth a pasánál, s a portánál följelenti a merénylőket s a nemzetközi harcz nagyobb, mint valaha. Mintha csakugyan vajúdnék az egész világ s mindegyre a magyar szabadságharc vezérét forogja körül.

Kossuthné megérkezésié Sumla-Sumenbe, csak családilag oldotta meg a helyzetet. A kegyetlenül lezuhanó politikai csapást nem lehet elhárítani. Megjött a parancs, hogy a negyvenkét főrebellis messze Ázsiába internáltatik, szigorú felügyelet mellett. Vidinbe négyezren érkeztek vele, Sumláig négyszázan kísérték, most már csak negyvenein lesznek. Ezzel porrázuhanak mindazok a tervek, melyeket Kossuth bolgár földön, közel a hazához magyar légióról s fegyveres betörésről szövögetett. Pedig úgy Garasaninnel folytatott s most kihüvelyezett levelekben mindegyre csak a »magnet« (noyau) félti, melyet az emigrált honvédtisztek a magyar-szerb-olasz fegyveres beavatkozásnál adhatnának.

A vidini örvényből fölszállott Kossuth-lélek lelki sötét borulata a sumlai démon-játék után újra megjelen. Az öreg Mészáros, ki nagy hallgatásában sok bölcselkedéssel Írogatja különféle naplóját, gúnyosan szól, »Kossuth kétszázadik öngyilkosságáról«. Jasmagy Február 18-iki jelentés szerint: »Kossuth éjjel kísérletet tett, hogy megmérgezze magát, de sajnos, felesége megakadályozta ebben«. Kossuth átadja végrendeletét Ahmed effendinek. »Az elcsüggedés leírhatatlan« írja a kém. De e borulat nem tarthat soká, mert hiszen a Világ fuvallata viszi tovább kápráztató élet-útján Kossuth Lajost. Mikor Ázsiába indulandó menekült társaitól búcsúzik akkor már hallatlan lendületével, melynek

sem maga, sem más nem bír ellentállni, elragadja mind valamennyit. De szóljon a krónika:

»Az egész emigráció a kaszárnya udvarán várta Kossuthot, búcsúzásra. Sápadt, barázdákat szántott arccal érkezett közjük. Nyakig gombolt téli bundája, czombig érő csizmája mutatta, hogy messze útra áll készen. Kalapjáról szomorúan hajlott hátra a hosszú fekete toll. Néma csönd támadt és Kossuth egy ideig szótlanul hordozta körül tekintetét, mintha kinek-kinek arczvonását mélyen emlékezetébe akarta volna vésni. Többen leírják, a jelenvoltak közül, hogy mint rezzent össze az, akit sötéten kéklő tekintete érintett; a mosoly, mellyel azelőtt beszédét kezdeni szokta, most elmaradt arcáról, mikor megszólalt.

— Testvéreim, — mondta — életem első nehéz lépése az volt, mikor hazám földjét kellett elhagynom. A másodikat most teszem, amiikor a vitéz magyar hadsereg maradékjaitól kell megválnom, hogy erőszakosan vigyenek el Európából, elevenen ama helyre, hol a sír számomra már nyitva áll. Reám Thököly és Rákóczy szomorú sorsa vár. A sors egyes személyeket választ ki mindig, hogy a szabadságért való küzdelmet tovább vigyék. Ha nem is sikerül nekik bevégezni feladatukat, mégis elszórták a vetést, mely csalhatatlanul meghozza gyümölcsét. Életerőmet mindennap tünekezni érzem, mintha hamarosan bevégeződnék pályám e földön. Ti még ifjak és erősek vagytok, talán megadatik nektek, hogy szabad földnek szabad polgárai legyetek! Ne csüggedjete! Legyetek állhatatosak a szeretetben a haza iránt! Szeressétek hazátokat, mert abban rejlik minden boldogság! Minden reménynél erősebb hitünk, hogy nemzetünk diadalmaskodni fog a hitszegő Ausztria fölött. E nemzetnek győznie kell, mert egy nemzet életét nem lehet megsemmisíteni, ha egyetlen élet rövid is arra, hogy őt megszabadítsa. Ha megértitek ezt, ha a Gondviselés visszavezet hazátokba, esedezve kérlek, mondjátok meg otthon a népnek, ne hagyja tetemem porát a barbárok idegen földjében, vigyék vissza forrón szeretett hazámba, hogy nyugodjék a szabad föld alatt! Isten veletek!«

»Itt elcsuklott Kossuth hangja. Százan tódultak

hozzá, ő megölelte a körülállókat. Boldog volt, aki ruháját érinthette. Az indulat nélküli viselkedéshez szokott törököknek is könny szökött a szemükbe. Az osztrák kémek is elismerik, hogy megrendítő volt a búcsúzás jelenete. Azt írják, hogy Kossuth aligha él még pár évnél tovább, olyan erőtlen volt, hogy csaknem úgy kellett kocsijába bevinni.« — Ha Sarolta nagyasszony, ki Zsuzsával együtt otthon rettentő küzdelmet folytat az osztrák üldözéssel, ha hallotta volna ezt a *szózatot*, kiérzi belőle Napoleon fontainebleau-i búcsúját s Szent Ilonáról küldött üzenetét: »poraim ott nyugodjanak a Szajna partján, ama francia nép között, melyet úgy szerettem«.

1850. Február 16-ikát írt ekkor a naptár. A nagy magyar gyász helyéről, a várnai csatatér mocsaras dombvidékéit látta meg Kossuth a tengert. »Száz lándzsás lovon kíséri a kikötőbe, mert úgy fogadják, mint a moldvai fejedelmet« írja az osztrák kém. A »Tenger Istene« (Taribehn) török hadigőzös vitte nehéz útjára a Fekete Tengeren át. »Szét néztünk a nagy mindenségbe — írja hű titkára, László Károly — s csak vizet és eget láttunk. A véghetetlen távolságig terülő setét kék-zöld tenger-síkra az égboltozat mintegy óriási félgömb borult, keleten, töredezett felhőkkel borítva, melyek arany szegélyezését kaptak.«

Kossuth Lajos most érte el igazi elemét: A Nagy-Messzeséget.

X. HALÁLOS ÁLMODÁS.

Gróf Stürmer Bertalan, az osztrák császári birodalom internuntiusa a fényes portán, mikor diplomatai szakításra vitte Kossuth kiadatásának ügyét, kezdte igen rosszul érezni magát, mert egyszerre csak azt látta, hogy egymás után érkeznek Konstantinápolyba angol s francia hadihajók. »Stürmer már sokalta is számukat, öt angol és francia hadihajó állott Stambul kikötőjében. A főváros ujjongott; nagy tömegek tódultak a kikötő felé.« »A törökkel nem lehet most beszélni« írja Czajkovszki lengyel ágens, »a flották miatti örömtől minden munka megállott a hivatalok-

Sumla: A nagy mecset.

Brussa.

ban.« A munka abbahagyására pedig különben nem sok biztatás kellett a töröknek, legkevésbé a török diplomatiának. Mikor a háború veszedelme elmúlt s ideiglenes megoldásul az következett el, hogy Kossuth Kis-Ázsiába internáltatott, gróf Stürmer belebukott a nagy játszmába. Utódja ki is van már nevezve, Rechberg gróf személyében; ám ő nem akar addig a portánál tisztelegni, míg a forradalmárok ügye osztrák kívánságra meg nem oldatik; a kívánság most hosszú, ha lehet örökös rabság Kossuth s főemberei számára. Bécsben azonban mind gyűlnek a nagykövetek izgatott jelentései arról, hogy állítólag Amerika vagy Anglia közvéleménye s kormánya követelik Kossuth szabadon bocsátását. Gyűlnek szaporán a kémjelentések is, melyek mindarról szólnak, hogy ördögi tervekkel szökni készül azaz ördögös ember. Mindezt a nyílt ellenkezést s titkos ármányt föl kellene fedni s eltaposni oly nagyszerű nagyképűséggel, mint egy Nagyhatalomhoz méltó.

De hogyan történjék az, mikor már is híre jön, hogy a díván határozott a Kossuth-ügyben, de itt a rejtélyes keleten oly nehéz nyomára jönni az igazságnak, ha az elkezd bújócskát játszani a maga alávaló módján!

Szegény Klezl követségi tanácsos s ügyvivő már napok óta majd belészakad, hogy kellő elővigyázattal s méltósággal felhajszolja rejtekeikben a minisztereket, egyéb nagyhatalmú basákat, hogy kiássa vakond útjaiból az eltitkolt valót. Sehol oly jól eltűnni nem lehet, mint abban az elvarázsolt városban az Aranyszarv partjain. Mert ha már nagynehezen ráakadnak egyik miniszter portájára Stambulban, menten kisül, hogy a nagyhatalmú pasa jelenleg éppen az ázsiai partra vonult jegenyefás kéj lakába s mert elhagyatott hárem van Anadoli Kávákban s a Dardanellákig akárhány: ember legyen, ki sok zörgetés, bámészködés s félreértés után a dragománjávai föl tudja hajszolni a szükséges nagyurat, ha az ugyan nem rándult ki azalatt a Fekete Tenger felé. Ami most, itt diplomatiái nyomozásban, szigorú kémisztolgálatban történik a Kossuth-ügyben a bécsi császár küldötteivel, az oly bonyodalmas színjáték, melyért bármely új divatú revü-operette szer-

zője nehéz pénz fizetne, mert színrehozatalával biztosíthatná magának a világsikert.

Klezl már napok óta nyomában jár a Kossuth-ügynek hajón és lovon, egyedül és kísérettel, az európai s megint az ázsiai partokon. Bécs sürget s ő lohol, de az eredmény jóval kevesebb a semminél, pedig császári ura parancsa alapján már elhelyezett arany-zacskókat is. Átrohant már Kis-Ázsiába is Ismail pasához, ki a szultán sógora, a pénzverde igazgatója s nagy pénzek nagy kedvelője: de az arcrándulás nélkül állítja, hogy még sohasem hallotta Kossuth nevét, pedig ott ült a díván párnáin, mikor a döntés megtörtént. A kereskedelmi miniszternél meg kell várnia, míg megebédel, az ebéd igen kiadós lehet, mert soká tart s »nagy érdeklődéssel hallja a dolgot«; de többet az »affreuse canaille«-ből (gyalázatos gazemberből) kivenni nem lehetett, jelenti kétségbeesetten barátunk, Klezl. A harmadik turbános nagyúr szegről-végre elmondhatja vele az egész magyar forradalmat, az emigratiót s Ausztria parancsát s mire végére jár, így kiált fel: »Ha ez a Kossuth akkora gazember, akkor kizárnám a szultán birodalmából: eresszék szabadon.« Végül a császár hírnöke eljut az angolna-hajlékony külügyminiszterhez, Aalihoz. Róla Bécsben az a hír, hogy ő »nemzetének legtisztességesebb hazugja«. (1851. Augusztus 23-iki jelentés.) Azaz eljutna hozzá, de kétszer nem tud vele beszélni. Először azért, mert »a díván után a pasa elbújt háremébe«. (Augusztus 20.) Másodszor megtalálja Aalit, de azt könnyek között leli: mint a francia tolmács közvetíti »a kegyelmes úr éppen a magyar menekültek sorsát siratja s így nem lehet vele beszélni«.

De az ausztriai birodalom diplomatiájával nem lehet így bánni egy hitetlen miniszternek! Másnap Klezl már nem egyedül jelenik meg, hanem dragománon, kavaszon és tolmácson kívül, magával viszi Schwarzenberg herceg követelő jegyzékét is. Ez elől most már Aali basa nem tud kisiklani — gondolják a bécsi miniszterek: s reméli az agyonkergetett ügyvivő, ki már leátkozná a félholdat az égről, mikor minden este gúnyosan felévigyorog. El volt készülve

arra, hogy a hosszú nagy »verbal note« felolvasása alatt Aali szokásos tettetett érzéktelenségébe fog burkolódzni s hallgat mindvégig, sőt még azután is. Azonban éppen az ellenkezője történt. Aali teljesen megváltozott. Aali olyan volt, mint egy, a hárem kertjében elrejtett tűzijáték, mely egymásután röppenti fel a süstörgő csillagokat. S az egész audiencia valamely perzsa sah udvarában eljátszott nagyszerű sakk-játszmához hasonlatos.

Klezl nagy ünnepélyességgel s a keresztény nagyhatalom teljes nyomatékával adta elő azt, hogy Kossuth Lajosnak és társainak közelléte veszélyezteti az osztrák császári birodalom feldúlt nyugalmat.

Aali megszakította a császár üzenetét:

— A bécsi kormány ama jelentéktelen magyar mozgalom után arról értesítette felséges Uramat, hogy »neki elég hat hét a nemzetiségi kérdések elintézésére« s ez bizonyára elég is volt, hiszen most már két esztendeje múlt, hogy az apró magyar incidensnek végett vetett a hatalmas császár.

Klezl folytatja: »Kossuth esetleges kibocsátásának puszta híre már elég ahhoz, hogy az európai felforgató pártokra aggályos hatást tenne s talán még Magyarországra is be tudna jutni s ott még sem oly szilárdak az állapotok, hogy ne okozna köz veszedelmet.«

Aali elemében van.

— Értse meg ügyvivő úr, hogy az osztrák kormány állása oly szilárd s Ferencz József Ő Felsége uralma oly népszerű a hű magyar nép körében, hogy minden ily aggodalom csak a császár ellenségeinek használna s a Portát nem lehet meggyőzni arról, mintha a császárnak nem sikerült volna már a rendet helyreállítania Magyarországon.

A császár szerencsétlen hírnöke észreveszi, hogy rossz falnak ment neki s fordít a támadáson, Kossuth személyének ront:

»A hozzám érkezett legmagasabb utasítás értelmében Kossuthot úgy kell feltüntetnem, mint kolosszális gonosztevőt, egy megszentelt korona elrablóját.«

— A Felsőnek igaza van, — feleli Aali — de a

kalifát sem lehet arra kényszeríteni, hogy egy ilyen gonosztevő itt tartásáért havonként 7187 piasztért fizessen, mikor a hatalmak nem segítik pénzügyeinket. Mennél nagyobb gazember, annál hamarább meg kell szabadulnunk tőle.

Klezi úgy érezte, hogy a nagyszerű jegyzék logikai láncza megszakadt, mint az olvasó, melyet Aali forgat ujjai között s ő valahol ott lóg a levegőben. Eszébe jutott az is, hogy bécsi utasításai értelmében mindent megkísértett, hogy megbuktassa Aalit s »reform kormányát«, de — amint kénytelen volt haza jelenteni — »sajnos, az intrikák nem segítenek, mert az ellenzéki konservatív basák is a kiadatás ellen vannak, mert a mohamedán hitet az isteni kegyelem vallásának nevezik.« Ilyenkor nincs más hátra egy jólnevelt diplomata számára, mint félreérthetetlen fenyegetés a hitetlen pogánnyal szemben:

— Excellenciád kegyeskedjék tudomásul venni, hogy az osztrák császári kormány a jelen pillanatban általam formális tiltakozását jelenti be az ellen, ha az ő hozzájárulása nélkül a magas porta Kossuth és kevés társa szabadon bocsátását eszközölné s legmagasabb megbízatásom értelmében kijelentem, hogy »egy ilyen tény oly természetű cselekedet volna, mely a legsúlyosabb következményekkel járna a két álladalom egymáshoz való viszonyát illetőleg« (»une faite de nature a porter les plus graves atteintes aux relations entre les deux pays.« 1851 július 29-iki osztrák jegyzék.)

Aali fölemelkedett párnáiról:

— Mondja felséges urának nagyrabecsült szószóló úr azt, hogy a fényes kapu Ausztria érdekében tartaná, ha felmentetnék a magyar menekültek szégyenletes és költséges fogva tartásától, mindazon által Ígéret szavát megtartja, ő maga nem szabadítja ki a szerencsétlenekeket. Minden más Allah kezében van.«

Mikor az osztrák ügyvivő teljes diplomatái díszben, a turbános őrség tisztelgése közt, kilépett a külügy-minisztérium aranyzöld díszítéses kapuján s felnézett az égre, úgy képzelte, hogy a telt hold azért húzta oly szélesre a száját, hogy rajta szemtelenül mulasson. De ugyanakkor megfészkelte benne az a bizonyosság, hogy

a ravasz Aali váratlan viselkedése mögött valamely bevégzett vagy készülő cselekedet lappang s utolsó szavai világosan burkolják, hogy nem a porta szabaddítja ki azt az ördögi embert, ki sem Schwarzenberg herceget, sem császáriját, sem Európát nem engedi nyugodni: hanem az ozmán előre mossa a kezét, ha Kossuthot megszőkttetik, amit kémei állandóan figyelnek és jelentenek. Azok a kémek! Mily rettentő pénzbe kerülnek, mennyi töméntelen izgalmat keltenek! A bécsi Haute Police titkos levéltára tanuja ennek! Az egyik »konfidens« megbízható tudósítása szerint Kossuth még 1850-ben is forradalmi levelezést folytat ama »Petőffy« Sándorral, ki oly rejtélyesen eltűnt a szabadságharc után. Drága pénzért a brusszai megbízott azért riasztja a kormányt, hogy angol hajó érkezett a mudániai kikötőbe, azon gummikőpönyeg, mely kifordítva négyszemélyes csónakká változtatható át s kétségtelenül Kossuth megszőkttetésére való. A Kossuth-veszedelem hol itt, hol ott villan föl, mint a lidércfény a temetőben, mert az a hír érkezik, megbízható úton, hogy a magyar nők összebeszéltek s elhatározták, hogy egy éjszaka oly mulatságot rendeznek minden városban, melyen magukhoz ölelik az osztrák tisztet s szerelmesmámoren egytől-egyig levágják azok fejét. Erre maga Schwarzenberg herceg elrendeli a kaszárnyazárlatot arra az éjszakára. Titkos kémjelentés érkezik arról, (1850. Augusztus 7-én) hogy »Pesten meg fog jelenni Palmerston lord Szent István napján s proclamálni fogja Kossuthal egyetértve, egy Coburg herceg királlyá koronázását!« Majd (1851. Április 6-án) maga az osztrák követség tartja kötelességének értesíteni a portát, hogy »görögök érkeznek az anatóliai partra oly célzattal, hogy felgyűjtsák Kutahiát, s a tűzben elmenekülhessen Kossuth.« Most is kétségtelenül ily merénylet készül s Bach miniszter maga rendelkezett, hogy Jasmagy szumlai kudarca után újra actióba lépjen s ügynökeivel hálózza be a kutahiai fennsíkot. E célra megérkeztek az újabb dukátok s maga Sulejmán pasa, Kossuth börtöntartója 200 aranyfrank havi fizetést kap s avval dicsekszik, hogy mégy órányira Kutahia körül mindenütt föl van ál-

lítva a katonai csatárlánc — 1500 piaszter van kitűzve fejenként elfogatásukra. De mit használ mindez, mikor fent senki sincs megelégedve a rendszabályokkal, maga Haynau azt írta Schwarzenberg hercegnek (1850. Június 22.) »Hogy a menekültek minden országból összeköttetést tartanak fenn az itthoniakkal. Az egész ellenőrizni kellene, ha volna ehhez elég megbízható hivatalnok«. De mit ellenőrizzenek még, mikor az a rejtelmes ember, Kutahia foglya, izgalomban tartja már az egész világot!

Mikor Klezl a követség perai palotájába ért, egyszerre a dragomán bebocsátást kér: Aali pasa újabb üzenetet küldött.

— Ő Excellentiája bocsánatot kér, hogy a váratlan császári jegyzék átnyújtása miatt elfeledte, hogy ő akarta jóindulatilag figyelmeztetni, a szegény menekültek ügyével kapcsolatban a bécsi kormányt, hogy »Az 1850. Szeptember 18-iki osztrák alkotmányrendeletek miatt a porta aggódik Ausztria sorsa és jövője felett«.

Klezl felordított kínjában s szégyenében: ez a keleti pokol kénköves szakadéka, mely megnyílt az osztrák diplomácia előtt s a szakadék másik szélén ki áll ott: egyetlen ember vagy ördög — a neve *Kossuth*. Minden jegyzékkel, minden diplomáciai lépéssel csak az ő legendája nő s úgy látszik, mintha Kutahia ott fent kilencszáznegyven méter magasságban a tenger fölött, egyszerre Kelet és Nyugat minden bonyodalmának rejtélyes sásfészkévé meredne fel, mint Mont Salvat hegye, hol a Grál-lovagok varászlatos serege gyülekezik s az ember sohasem lehet biztos, hogy mikor szállanak le, hogy csodát csináljanak az ámuló emberiséggel...

A kutahiai sásfészekbe Brusszán át vitt Kossuth Lajos útja. Mikor átvonult a Márvány-tengeren, messziről, álomszerűn libbentek föl előtte Stambul minaretjei — nem engedték meg, hogy Konstantinápolyban lábát partra tegye. Hogy Mudániában kikötött a hajó s a ferde domboldalról meglátta a kopár Olimposzt — a fapusztító ozmánság rettentő kietlenségét —

elterült előtte szélesen fonódva, sötét magas ciprusokkal teletűzdelve Brüssza. Nincs e világon hely, melyennyire kísértené az embert, hogy semmit se lásson valóságnak, hanem valamely hatalmas hősi álomnak, mint a nagy ozmán császárok ez első diadalmas, gyaurhadakat megtörő fővárosa. Maga a különös hegylánc, melyet most hódiadém csillogva koronáz, — a Nilufér kanyargó medre, távolban Hannibál sírja, az utcában bizánci paloták romfalai — fent a győzelmes Ozmán és Orchán kupolás türbéi s a hatalmas Ulu dsami mecset, melyből csoda-forrás csobog — mindez olyan, mintha Firduzi emberfölötti hőstörténetei szálltak volna le a halandók közé. Ki érezné meg ezt jobban, mint az a lángielkü óriási impressionista, akit Kossuthnak hívnak s rövid idő kell, hogy úgy beleszívja magába a Keletnek ezt a megkövült eposzát, hogy önmagát is annak részéül képzele s úgy fog cselekedni, mintha egy végtelenbe nyúló keleti hősköltevényben élne. (Ha Kossuth ismert volna egy eldugott könyvet, melyet akkor szerzőjén kívül még senki sem olvasott, megfigyelte volna azt a keskeny hegyi ösvényt, melyen példátlan sportteljesítménnyel rohant föl az Olimposzra harminckét évvel azelőtt egy másik nagy magyar a maga nagy önemésztésében kiáltva bele a naplójába: »Türelmetlen voltam s mentem és másztam erőim megfeszítésével. Az a * hibám, hogy minden nagy hegyre fel akarok jutni.« Ez a mardosó könyv a brüsszai bejegyzéssel, gróf Széchenyi István naplója 1818 Októberétől és ugyanez a Széchenyi István az, ki minden magaslatra szintúgy feljutott nemcsak Kisászsiában, hanem a Történelemben is.)

Kossuth, mikor Ázsiában partra lép, ötvennégy emigrálttal s 25 főből álló külön kíséretével és 1850. Márciusában Brüsszában megtelepszik, az angol konzul jelentése szerint, (Nemzeti Múzeum irattárában) »először igen erős lelki borulattal küzdött, de szellemi ereje ép s arcának szembeszökő kifejezése azonnal elárulja szellemi felsőségét s jellemének magasztosságát.« Első szava az, hogy Sumlában ő fölismerte a halálos veszélyt, melyből most megmenekült s hajlandó, ha a hazának evvel használ, örökre száműzni

magát, mint egykor Hannibál. Evvel a környezet megkezdí láthatatlan s talán éppen ezért ellenállhatatlan hatását hősünkre. Mindannyiszor, mikor világfogó terveí az anatóliai elhagyott magányból szétterülnek, akkor is, mikor a világ minden részén a forradalmi pártok egyszerre a magyar szabadságharc fejében akarják fölfedezni vezérüket, de ám akkor is, mikor a kutahiai elgondolások halálos álmódássá változnak: mindannyiszor ott van a háttérben az a keleti varázs, mely az Ezeregy éjszakában a bűvös palack száját megnyitván, oly szellemet varázsol elő belőle mindenek ámulatára, mely már nem a földön jár, hanem fürgetes felhők szárnyán kavarog...

Brusszából megindul a karaván az út zord végcélja felé lovon, 30 tevén s bivaly szekereken, melyeik ma is még mint Hannibál korában, egy fakorongból vágott, küllő nélküli kereken járnak s a tengely együtt forog a kerékkel. Maga az út még ma is, a gépkocsik korában, oly vadregényes, hogy mikor beáll az őszi özönvíz — magam tapasztaltam — sárgörgeteges folyammederré változik. Mikor kinyílik a völgy — mily különös! kútágásokat látni szerte és az Adzsem-Daghegy oldalán, mely ezernyolcszáz méterre nyúlik: ott kuporog majdnem ezerméter magasságban, mintha sok-sok barnaszínű fecske-fészket raktak volna a hegyre, Kutahia betetőzve régi várának fantasztikus bagoly ormaival. Majd két teljes évig a rettegve őrzött Kosuth otthona! Mintha mesterségesen bevolnának a magyar emigránsok mind falazva a megmerevedett Idő monoton egyhangúságába. S az öreg Mészáros Lázár filosofus naponként felírja tizenkilenc hónapon át »Egy ember élet történetében« (Nemzeti Múzeumban, kiadatlan): »négy vagy öt órakor fölkelés, mokka kávé bivalj tejjel, a tájéknak megszemlélése hattól nyolcig vagy kilencig, amint több vagy kevesebb hegyet kell mászni, közelebb vagy távolabb sétálni s ezt mind gyalog.« Ennyi maradt a dicsőséges magyar forradalom mozgalmából!

— A mint egy szörnyen mocskos, üvegoldalos »Palace Hotelban«, zuhogó záporban, melytől egyetlen sár-patakká változott Kutahia hegyi város minden

menedékes utcája, ott ültem a szolgálatkész, kedves váli (főispán) és a városnak történetkutató volt polgármestere s két kitűnő tolmácsbarátom kíséretében: a város krónikájából, melyet *Ismail Hakki* képviselő adott ki, továbbá *Ahmed Refétek*. »A magyar menekültek ügyében« közzétett okmány-gyűjteményéből, az új török történelem irodalom szemelvényeiből s a hagyományokból (melyeknek egy-egy tanuja, mindegyre megjelent a kutató tárgyalásunkon): mondom, e rám nézve oly nevezetes Jelenéskor, mind ez új feltárásokból nemcsak a Kossuth-problémának, de annak a magyar kérdésnek, mely Világostól indul s a Világháború katasztrófájáig tart, meglepő s (szokatlan meglátásai bukkantak föl előttem. Ez a történelmi Kossuth hősnek s a lappangó magyar Sorsnak keleti arculata. Már az előző fejezetben is kiemeltem, hogy a török történelmi gondolkodás oly nagy fontosságot tulajdonít az ötvenes évek »menekült«-jének (mindig így nevezik a magyar és lengyel emigratiót), ami messze túlmeleg valamely ideiglenes epizód kicsapódó hullámain; esznek nagy török oka volt, tudniillik az, hogy Kossuth benne áll abban a nemzetközi feszültségben, mely három évvel később a krími háborúra vezet: az egyetlen mérkőzésre, mikor a nyugati hatalmak az oroszszal szemben a szultán pártjára állanak. Mert a krími háború oly váratlan és ragyogó szaka az ozmán történelemnek, mint nekünk a Rákóczi-forradalom vagy a negyvennyolcas szabadságharc, ezért a török előtt minden nagy és ragyogó, ami evvel az orosz-verő dicsőséggel van összefonva. Ennek a dicsfénye hull Kossuthra s a magyar emigrációra. Ez annyira igaz, hogy páratlan megmozdulás jelei mutatkoznak a fatalista mohamedán világban: a távol trapezunti tartomány maga ötvenezer újoncot ajánlt fel, ha a padisah Kossuth miatt a muszka ellen hadba indul. De igaz, s ez talán ránk nézve még fontosabb — abban is, hogy a török történet felfogása szerint Kossuthéknak azért kellett az osztrák császár elől menekülniök, mert az Oroszhatalom előtt történt a honvédsereg fegyverletétele. Ez a kutahiai megvilágítás tehát Keletről igazolja azt, amit a »Görgey« fejezetben, majd »A

vidini örvényről« szólva, az orosz-osztrák keleti ellentét tragikus, szakadásnak megnyíltáról feltárni mérészkedtünk. Mind e megfigyeléseken fokozatosan felhágva elértünk oda, hogy meglássuk az immár elénk terülő csodálatos politikai körképet, mely most már messze Magyarország határaitól s távol a magyar szabadságharc otthoni keretétől, az egész világot új panorámában foglalja össze. Ez óriási körkép-vászon közepén, ott áll egyetlen magyar nagyság: Kossuth; s mindenki, ki Amerikában vagy Angliában, s szabadság eszméiért küzd s mindenki ki Európában forradalmat vagy összeesküvést akar: ezek mind egyszerre reá tekintenek. Az anatóliai kopár fennsíkon, elhagyott török sasfészekben, testi és lelki magárahagyottságban, egy levert nemzet menekülő hőroza tanyászik s hősévé lesz egyszerre mindannak a pártnak, népnek, tervnek vagy álomnak, melyet Népszabadságnak hívnak. Ebbe a kisázsiai panorámába beléálva értjük meg a levert Kossuth fantasztikusan emelkedő terveit, melyek halálos álmodozásig jutnak azért, mert mind kívülről szállnak reá, mind őt keresik s végeredményben e tervek s feléje indított vágyódások formálják ki Kossuthot s nem az őket. Most tehát másodszor ismétlődik meg az a tünemény, melyet a börtönbe vett Kossuthon otthon megfigyeltünk: az ember-Kossuthon kívül, megszületik megint a legenda-Kossuth, a kettő megint tragikusan keresi egymást, csak hogy most már oly hatalmas méreteken, melyet Óceánok és Világok szabnak.

Török följegyzések, kutahiai hagyományok s kémjelentések mind sajátságos s mindörökre feledhetetlen tükrét adják a kis magyar gyarmatnak. Szántsándékkal gyarmatot mondtam, mert hisz Kossuth arra is gondol, hogy »rendes kis kolóniát, magyar kolóniát alapítson« (gróf Teleki Lászlóhoz írt levele 1851 Július 5-ikén) s ki is dolgozza apróra szervezeti szabályzatát sőt közmunkarendjét, de a gyarmatot hol Kisásziában, hol Amerikában akarja telepíteni. Ilyenkor magának azt vallja, hogy »alkalmasint ködfátyol után nyúlok«. Azt minden megfigyelő mind sűrűbben jelenti, hogy »környezetétől mind jobban visszavonul«. Ebben, az

emigráltak állandó czivakodása is segíti, mint gróf Batthyány Kázmérené a lengyel Zamoyskinak jelenti (1851 Február 15-ikén): »Kossuthot már három hónap óta nem láttuk, őt visszavonhatatlan ösztön vonzza a vörös forradalmárok felé.« »Hűsz lovas kíséri, mint egy fejedelmet s egyedül maradt néhány hízelgővel, kik közt nincsen egy tisztességes ember.« A magyarok hát párbajoznak, gyümölcsfát ültetnek s intrikálnak — mindezek híre ma is így él ott messze s néhány meggyfa tesz még róluk tanúságot, úgy látszik, e végtelenbe vesző magányban mindenkinek kinyílik legbensőbb természete, mert Kossuthné Teréz legfőbb gondja megint a reprezentálás. Hamis ékszerekkel jár köztük, szakácsának katonai rangot követel s a fehér nagy kaszárnyával szemközt, hol Kossuth lakott, ma is mutogatják a pázsitos kert-helyet, ahol ponny-lovardát építtetett, mert fiai megérkeznek is azoknak főhercegi módra kell lovas oktatásban részesülniök. Rejtelmes alakok tűnnek föl mindegyre s nem tudni, hogy azok kémek, fölbérelt gyilkosok, vagy összeesküvők, kik szökni segítenek, vagy titkosjelű leveleket szállítanak távoli forradalmi góccokra válaszul. Nehéz mindezt jól megmarokolni, mert minden oly pókhálószerű s a Kelet holdvilágos rejtelve süt át mindenben — most már Kossuth Lajoson is. — Mi az ő főfoglalkozása? Hadvezérnek készéi, mert Washington s Napoleon példái most annál kevésbé hagyják nyugodni, mert már a szabadságharcban mindig lelkének hiányzó felét, a katonai hőst kereste s mindegyre abba a »tábornokba«, »az árulóba«, Görgey Arthurba ütközött belé.

A nagy nép-varázsló magába vonult, mint a tudósítások mondják, s most lesz legérdekesebbé. »A kormányzó úr igen lehangolt«, írja a kutahai kém 1850. Április 17-én. »Kossuth környezete már csak öt ember, a többi távöltartja magát«, jelenti Bécsbe a brussai kém. (1851. Július 1.) Egészsége nem jó, a kutahai fennsík gyilkos klímája, nappal negyven fok hőség s éjjel négy, kezd hatni. A konfidensek mindegyre biztatón jelentik a császári kormánynak, hogy most már nemsokára vége lesz. Ha lóról leesik, ezt külön megsürgönyözik. Nem csoda: »az ügy nehézségei foly-

ton jobban tornyosulnak«, foglalja össze a helyzet képét császári urához szólva az osztrák konstantinápolyi ügyvivő. (1851. Június 28.)

Az óriási motor, magába hagyva, emberfölötti erővel zakatol szakadatlan. A mint otthoni szerkesztői és védegyleti korában kicsinyben megügyeltük, most gigászi méreteken ismétlődik: világra szóló motorja folyton kapcsolást keres, — keres mindenfelé — hogy hajtóerejét rászabadíthassa emberekre és eseményekre. A Nemzeti Múzeum Kossuth-irattára (a Vörös Antal gyűjtemény beszámításával) több mint tízezer Kossuth-aktát tartogat s ki áttekinti őket, olyan érzés fogja el, mintha egy Michelangelo vagy Leonardo da Vinci otthagyt műtermében járna, hol elképzelhetlenné nagyra tervezett vázlatok, félredobott megkezdett kötörök vagy meghatóan zseniális találmányi kísérletek ejtik ámulatba mindennapisághoz szokott lelkünket. Nem bírjuk visszatartani a meghatottságot, mikor majd (két esztendőn át a nagy néptribun hadvezérré akarja kiképezni magát; gyűjti, tanulja, másolja, ami hadi könyvet, exercier reglement a világ bármely tájáról összeszedhet, s kemény órákban szigorú fegyelemmel neveli magát. A kuthiai Kossuth-iratok (a diplomáciai levelezést kivéve) ilyen katonai lélek-műhelynek a szerszámaiból állanak. Clausevitz műve s a »L'artillerie ä cheval« éppen úgy betanultatnak, mint »a francia altiszt könyvtára« s természetesen mindegyre megjelenik Washington hadi tetteinek krónikája. Hozzákezd a »Had- és csatatan« elemeinek 229 szakaszban összeszerkesztéséhez; »utász-harci« munkán, a hadi bíróságok szervezésén, a tüzérkar csatarendő felosztásán dolgozik (Nemzeti Múzeum 1681. akta), s rengeteg gonddal osztja föl az ütegeket és lövedékeket, készítvén »Vezérkari utasítást a tábori szolgálatra«. Magyar vezényszavakat rettentő türelemmel teremt, vagy belészeret valamelyik kitételbe, mint »ordre de bataille« s azt mindegyre ismételi mikor maga akar a harctereken megjeleni; ezért »betanulásra készülnek »*Sor-hadulati vezény jegyzetek*«. A magányos remete sohasem jut tovább önkéntesi iskolák tananyagánál, de mondhatlan fontosságot tulajdo-

nít minden szónak, ha majd üt az óra s »a nemzet feláll, a zászló kibontásakor, mint egy férfiú«.

Ha majd ... Ha majd minden rabszolga nép, jármát megunva síkra lép ... De üt-e már az óra, melyet a »Történelem Logikája« hajt kérlelhetetlenül? Mozdul-e már a Nép, az istenadta Nép, hogy újrateremtse a világot? A magános zarándok körül néz az ázsiai sasfészek gondolat-műhelyéből s valóban úgy tesz, mint az Ezeregyéjszaka büvölő, kiterjeszti karjait az ég négy tájéka felé s várja, hogy igéző formuláira Jelenések induljanak meg s üzenetek szálljanak feléje. Úgy is történik. Szállnak a széttördelt emigratio jajjai; a mohamedánná lett legendás Bem meghalt távol Aleppóban, többiek Sumlában, Stambulban kínlódnak s ő rejtett írásai is mindig velük van, nemcsak azért, mert szíve mindig azt kívánja, hogy vele érezzen a legkisebb emberrel, hanem azért, mert ezek lennének magjai (»noyveau«) minden forradalmi felkelésnek vagy symirnai telepítésének. A belgrádi szard ágenssel, ama mozgékony Carosini által szötte összeesküvését a szabadságharcban Ausztriában csalódott szerbekkel: negyvennyolcban a szerbek keltek fel először ellenünk osztrák biztatásra, abban a hitben, hogy megkapják a Bánátot, de az abszolút császár épp úgy megfosztotta őket ettől a reménytől, mint a magyarokat alkotmányuktól. Az Ausztriára leső turini kormány közvetítésével így a bécsi politikának két ellensége egyesülne, de a szövetségben Kossuth Lajos a magyar szabadságot s a népek szabad szervezetkezésén alapuló világbékét, ellenben Garassanin miniszter és Knicsanin szerb vezér a Nagyszerbiát keresték. Ezt a terv-kereket tehát meg kell fordítani azért is, mert minden szerb fölkelés a török ellen megy, holott most a szultán védi őt Pétervár és Bécs üldözésétől s minden tervének legmélyebb alapja Vidin óta a cári birodalom elleni felsorakozás, világszerte. A pasa nem hiába panaszkodik az osztrák kém előtt (1851. Május 14-iki jelentés), hogy Kossuth így szólott előtte: »En reményem, hogy megérem azt a napot, amelyen egész Törökország összeomlik, Anglia és Olaszország nemsokára kifogják üzni a törököt Európából s ez lesz Isten büntetése azért a közömbös magatartásért, melylyel a

magyar forradalommal szemben viselkedtek.« Nyilván Kossuth a Keleti kérdés megérését várja, hisz Széchenyi is mindig arról beszélt. Az angol s francia hadihajók befutottak a Dardanellákba. Canning, az angol s Aupick francia követ behívták azokat a cári Oroszország megalázására. Ma már tudjuk, hogy milyen nehezen ment ez Párizsban, hol Napokon köztársasági elnök már elindult a császári szék felé s ezért minden forradalomnak hátat fordított. »Anglia csak hajóraját kockáztatja, Franciaország azonban egész létét«, mondotta Tocquille külügyminiszter. »Vájjon Kossuth bőre érdemes-e háborúra?« kérdi a döntő minisztertanácson. S mit mond a nagyészű kis Thiers: »Érteném, ha arról lenne szó, hogy háborút viseljünk az osztrák kiűzésére Olaszországból, de egy Kossuth feje miatt soha.« Maga lord Palmerston, kihez Kossuth szabadító levelét írja, így fejezte be a beavatkozást. (Canninghoz írott levelében.) »Minden jóra fordult. Az angol kormány és nemzet oly nagylelkűséget, oly biztosságot mutatott, mely nekünk mindnyájunknak becsületére válik. Franciaországot arra készítettük, hogy kövesse nyomainkat. Kényszerítettük a gögös autokratát a cárt, hogy arrogáns követelésével meghátráljon. Kényszerítettük Ausztriát, hogy ez alkalommal mondjon le arról, hogy vérrel töltött poharával dőzsölgjön. És megmentettük Törökországot a tökéletes földre terülésig menő megaláztatástól. Mindezt látni és érezni fogja Európa.« S mi a hites krónika végeredménye: »Magyarországgal és a magyar nemzet érdekéről az egész nemzetközi kavardásban hivatalosan úgyszólván szó sem esett.« Ez igaz. Azonban igaz az is, hogy mind e jelek már a krími háború előjelei, sőt a Világháború keleti véstüzei. S igaz az is, hogy egyetlen magyar politikus van, Rákóczi Ferenc fejedelmet kivéve, — sem előttük, sem utánuk nincs is senki több — kivel minden kabinet s minden ország közvéleménye foglalkozik s az Kossuth.

Mikor Brussából elindult Kutahia felé, az osztrák kém ezt jelenti Bachnak Bécsbe: »A halálraszánt Kossuth semmivel sem törődve írja visszaemlékezéseit, megbánásnak nyoma sem látszik rajta, kedélyében

lemondás nem mutatkozik, uralomra vágyó dicsvágya megvan sértve, de nincs megtörve; felajzott bosszúvágya megtorló tervekkel vajúdik. Minden európai forradalmár rajongó csodálatát küldi neki s szolidaritásáról biztosítja. Kossuth nem fog nyugodni, szakadatlanul bujtogat tovább«. E jellemzés mögött, melyet Shakespeare valamely király-drámájából írhattak volna ki, két politikai légáramlatnak a semaforjai működnek. Kossuth ír és üzen s neki is írnak és üzennek. Amit ő ír, az nem emlékirat vagy napló, mert természetétől mindig távol állott Széchenyi önboncolása s önmagába merülése; még az anatóliai kietlen fogság sem elég zord ahhoz, hogy erre kényszerítse; ezért nem visszaemlékezéseivel van dolga, hanem jövő tervekkel. Amit most itt ír (1850. Márczius 23.), annak ez a címe: »Proclamatio az Észak-Amerikai Egyesült Statusok szabad népéhez«. Kezdi önmaga kiemelésével: »Két évvel ezelőtt az isteni gondviselés nekem, igénytelen szegény polgárnak kezébe adta az ausztriai Ház sorsa feletti határozást«. (A bécsi forradalom nagy autosuggestiója ime megnyilatkozik a nagy elhagyatottságban.) Folytatja avval, hogy »újabb, kikerülhetetlen világforradalom előtt állunk s ez a kozák uralom ellen kell hogy forduljon«. És mert most már keleti, tehát oroszellenes szempontból látja nemcsak a jövőt, hanem a múltat is, ezért a levert magyar szabadságharcot így értelmezi: »Győzelmes seregeinknek csak az oláh határon túl kellett volna haladniuk, hogy Oroszország ellen háborúba menvén, az aldunai tartományokat s a lengyeleket is felszabadította volna«. Napoleon s Hannibal egyszerre eszébe jutnak s élete célja mi lenne? »A kisebb népek federációjának eszménye, melyet én is mindig hirdetek«; a küzdelem, ez új világforradalom majd megindul s ekkor »Ausztia, amely percben orosz segítségre nem támaszkodhatik, külső lökés nélkül is összeroppan az első ágyúlövésre, mely egy angol vagy amerikai hajóiról összerabolt birodalmának partjai felé megdördül«. Egy hét múlva, már Kutahiából Czartoriczky herceghez, a lengyel forradalmi bizottság elnökéhez fordul másik kiáltványával:

»Esküszöm az örökkön élő Istenre, hogy saját

fészkeben ráztam volna meg Oroszország oszlopait, ha Görgey nem áruló«.

— S íme, mintha csakugyan meghallották volna milliók a magyar száműzött szavát, mert lord Palmerston oroszellenes politikája nyomán Nagy-Britanniában Kossuth-meetingek tüntetnek s távol az óceánon, az amerikai elnök s külügyminiszter szembe fordulnak az osztrák kormánnyal s a washingtoni kongresszus már 1851 április 2-án elfogadja Foote szenátor indítványát, mely a Kutahiába zárt Kossuth hivatalos amerikai fogadtatását elhatározza. (XI. fejezet. »A bolygó«.)

A másik áramlat, mely nem tőle indul, hanem feléje özőnlík, az »európai demokrata bizottság« felszólítása, melyben minden ország forradalmi főnöke — az olasz Mazzini, Ledru-Rollin« a francia, a lengyel Darasz s a német Ruge Londonból (1850. Augusztus 7-én) öt szólítják föl, hogy álljon közékük s adja nevét »a testvér népek felszabadításához s az elnyomottak Istene megsegít mindnyájunkat.« Nem sóikkal utóbb (November 18.) már Ghika román fejedelem nyújtja ki feléje kezét, mondván: »Most a kutahiai száműzöthöz fordulok, aki nemsokára hivatva lesz, nagyobb és szebb szerepet játszani, mint 1849-ben s kinek neve arra van rendelve, hogy sikert jelentsen, amint most a balsorsot jelképezi.« Mikor a varázsló ily bűvöletet lát maga körül, csoda-e, hogy midőn Ausztria megjelenik (1851 Február 1-én) a drezdai kongresszuson, hogy a német szövetségről tárgyaljon, a kutahiai fészekből oly tiltakozás kél, mintha egy szuverén felségjogait sértették volna meg: »Én az Ausztriai Háznak ezen jogtalan praetentiója ellen Isten! Világ! Emberiség, az Európai népek szolidaritása s az önméltóságukat érző kormányok előtt ünnepélyesen tiltakozom.« Elkészül kiáltványa is: »A Magyar Nemzet nevében! Vitézek! A szegény és árulás által eltaposott Hazának bajnokai, reményei! Én élek! S életem az elnyomott, az elárvult Haza megszabadításának van szentelve. Én meg fogom azt szabadítani. Én magam foglak vezetni keresztül a vér, a dicsőség mezején a szabadság templomába. Első

Kutahia.

Kutahia a kaszárnyával, hol Kossuth lakott.

leszek a tűzben! Tudjátok meg, hogy a magyar nemzet az olasz nemzettel szövetekezett...«

A mágus úgy érzi, hogy az egész láthatár a földön s a mennybolt az égen megnyílt előtte. A zseniális Pulszky Ferencz Angliában izgat s főbizalmasa gróf Teleki László Párizsból, hol a politikai nyugtalanság nemzetközi eseményeket vár, indítványt küld be, mely szerint új világrendet kell teremteni a nemzeti-ségi autonómiák szövetekezése alapján. A nagy csillaglátó úgy érzi, hogy ez az a kozmikus köd, melyből neki kell az új politikai világot megalkotnia. Shakespeare-nek, kit folyton forgat nyelvtanulás végett, Hamletjéből olvassa:

» Kizökkent az Idő ...

.....Én születtem helyre tolni azt...«

Minden megtelik varázslattal körötte s benne. Láthatatlan hírhordó madarak sivítanak el feje fölött: sirályok s kuvikok egyik a másik után.

Ebben a légkörben, ily behatások közt születik meg Kossuth Lajosban »a dunai konfederáció terve«, amelyről még annyi szó léssen.« (XIII. fejezet: »A kis-entente csillagképlete.«)

Stambulon át, az olasz követ Báró Tecco s az amerikai konzul útján jönnek levelek; Carosini kezén át érkeznek a jelbetűs hírek ama szerb-magyar-olasz összeesküvésről, mely egyszerre csak úgy szétfoszlik, mint lehulló vakolattal a pókháló. Kémek ólálkodnak s rejtélyes alakok bukkannak elő, fél-rajongók és fél-gazemberek, a háború-utáni idők tipikus szegénylegényei. Néha egyszerre, minden ok nélkül elönt mindenkit a reménykedés, néha a gyanú rettegése. Mikor 1851 Február 4-én Konstantinápolyra ír gróf Vay Lászlónak (ki a Párizsba költözött fiatal gróf Andrássy Gyulát bizalmi állásában ott fölváltotta), arról szól, hogy káváját akarják megmérgezni: »ki áll nekem jól, hogy örmény kavaszom, ha gondosan megtörölte a kanalat, a mérleget, hogy a sóba nem csúszott-e egy kis arzenicum«. A nagyvezérnek, Resid basának külön följelenti, hogy »Ausztria meg akarja gyilkoltatni«. Min-

den magyar, ki ide téved hozzá s hírvivőnek vagy tervszövőnek ajánlkozik, külön rejtély, melynek a megfejtése sokszor igen keserves. »Pápaffy«, ki leveleket s megbízást kér tőle, azért teszi ezt, mert már Belgrádban elárul mindent az osztrák hatóságnak s mire haza ér, kisül róla, hogy megszökött gyilkos. Más két küldetésből (Dömötör és Désy) oly romantikus bonyodalmak támadnak, hogy valamely detektív-regény író holtnapjáig megélhetne belőlük, annyival is inkább mert a cipőtalpából kiszedett levelekből az tűnik ki, hogy van egy megszöktetési terv its, állítólag valahol hatvan mázsa ezüst utazik, sőt milliós kölcsönök lennének útban s mindez Haynaut rettenetesen érdekli...

Megérkezik Lemmi, Mazzini küldötte s e terv-szövések most már a szard kormányt izgatják fel, mert hiszen Mazzini republikánus s a turini udvar a Savoyai-ház zászlója alatt akarja megeremteni az olasz egységet. Ennek a royalista olasz pártnak a küldötte is megjött, ez Regaldi: művész és színész. Mint azonban Vidinben is láttuk, nem hiányozhatnak a rejtélyes angolok sem, kik úgy látszik az egész világon mindenütt készenlétben állnak, ha a politikai légvárak építkezéséhez hozzá kell fogni. Az egyik eset még egyszerű: Messingbred, »gazdag fiatal úr, ki gárdái fényes tisztségét letévén, eljött a gyéren népesített míveletlen Ázsiába, felkeresni, megismerni a despotákat rettegető, igénytelen magyar polgárt, Kossuthot.« (László Károly naplója.) Ő akarja pénzzel ellátni Kossuth smyrnai magyar gyarmatát; a gyarmatosításból azonban nem lesz semmi, mert a magyarok első dolga, hogy Konstantinápolyban falragaszokon hirdessék, mire a szultán betiltja; de a gazdag kapitánynak mégis hasznát fogják látni, mert Londonban majd Kossuth először nála talál szállást. A második: Thomisen »universalis ügynök«, kit ismeretlen okból Hamiltonnak hívnak, s ki politikailag akar szolgálatot tenni. A harmadik s legkomolyabb angol személy Urquhart képviselő, aki meg azért van itt, hogy Kossuthtal lord Palmerston ellen intrikáljon. Viszont Hennigsen, kit már ismerünk, görög hajót s lovakat bérel, hogy Kossuthot megszöktesse. A négy angol-

hoz természetesen csatlakozik egy amerikai: Mr. Gould Walter, ki csak azért jött Áizsiába, hogy Kossuth Lajost lefesse, ellenben hozott magával egy inast. Ez az inas egyszer csak megszólal magyarul s ekkor kiszül róla, hogy ő Makk József »forradalmi tüzérezredes«: egész történetünknek, talán az egész emigrációs történelemnek legfantasztikusabb és legvégzetesebb alakja, ő indítja meg, itt a keleti hasis-álmok megigézett birodalmában, a nagy suggestor önsuggestiójának csodálatos Aladin-lámpa fényénél, azt a halálos álmodást, mely nemcsak derék magyarok kivégzésére visz, és százakat juttat börtönbe, hanem földalatti útjain belenyúl a Kossuth-család otthoni fészkébe s magával ragadja Zsuzsát és Sarolta nagyasszonyt s rájuk zúdítja a tragikus végzetet. Makk által lesz a két forradalmi asszony oly szomorújáték hősnőivé, melyet sűrű fátyolok takartak el eddig a világ előtt.

Makk József a szabadságharc elején tüzéraltiszttá az osztrák hadseregben, de a válságos napokban Kossuth »tüzérségi főparancsnoknak« küldi, ezredesi ranggal Komárom várába, ott azonban »egyszerre csak gyanússá vált és elfogatott«. Kossuth avval jött el Magyarországból, hogy Makk áruló, mikor most egyszerre Kutahiában, az amerikai festő inasa, ki napokig nagyszerűen játssza szerepét, megszólal s Kossuth elé áll avval, hogy ő a szabadító, azért jött, mert otthon a forradalom kész, nyolcvanezer ember van a háta mögött s bankók eladása által milliónyi pénz szerezhető; a rejtett földalatti szervezet az »évrendszeren alapszik«: a Napok, fertályok, percek jelzik az egyes titkos egységeket, melyek mind hallatlan fegyelem alatt állanak, mindenki csak a közvetlen főnöke nevét tudja s azt, hogy meg kell halnia a nagy célért; a fölkelés Székelyföldről kezdődik s az egész. Európát magával ragadja, ő most átadja a kulcsot, a hatalmat, vezetést az egyetlen főnek s parancsnokának, Kossuth Lajosnak: ezért bujdosott halál veszedelmeken át idáig. »Én önnek Szent Jánosa valék, ön most föllépend, mint Krisztus.«

Mi történik? A nagy suggestort, néplelkek va-

rázslóját egy másik, vakmerőbb suggestió éri, mely-egyedül azért tud reá hatni, mert ő maga is távol van már a Nyugattól s a valóságtól és Kelet mesevilágában él, hol minden lehetséges, mert minden történe- nésen bűvölet érzik. A lelkek ópium-barlangjában va- gyunk. Mik Makk József »feltételei«? »Táborszer- nagyfi rang, a nápolyi sereg organizatora az osztrák, orosz, angol, porosz, spanyol kombinált erőkkel a francia köztársaság ellen tervet készít, az angol par- tokon 102 ágyúlövessel fogadják s Ferencz József fejére díjat tűz ki.« Kossuth Kutahiában 1851. Június 27-ikén aláírja a »nagy meghatalmazást« s később »utasítást és tervvázlatot« küld: »a kitörés egyön- tetű lesz Európában. Általános utasításul szolgálhat az, hogy a kitörés perceiben egyszerre óránként vagy naponként összegyűlve megtámadnak egyszerre min- den ellenséges détachmentot — minden kaszárnyát, hogy az ellenség magát ne koncentrálhassa, hanem detailban megsemmisítessék. Aztán fogjuk magunkat a stratégiai pontokon koncentrálni. »Egy futár által, ki tegnap indult Belgrádnak, proclamatiot küld- tem, azt ki kell nyomatni.«

— Ki az a rejtélyes futár? Nyomára akkor buk- kantam reá, mikor a turini állami levéltárban, a »*Carte autografe del Governo Ungherese dal 184-8.* (Az 1848 magyar kormány kéziratái)« iratcsomóban ama Caro- sini ügynök levéltárában megtaláltam Makk József levelét: ő a futár s ő viszi e kiáltványt. És kihez megy Makk? Levelére piros betűkkel ráírta a pesti címet: ez Meszlényi Kossuth Zsuzsa lakása, Kecskeméti-utca, Szirmay grófi palota. A szétszakadt s mindeddig kibo- gozhatatlan szálak most egyszerre mind összeállnak egyetlen, végzetes gubanccá, mely halálra fogja foj- tani résztvevőit. A titkos háló otthoni *végén* Zsuzsa és Sarolta nagyszony tűnnek föl. A két forradalmi nő folytatja a forradalmat...

Kossuth anyját s Zsuzsát mi Debrecenben hagy- tuk el s mikor felesége, Teréza menekült, hallottunk utolszor zaklatásukról. Nagyváradon fogják el any- jával a tizenöttagú családot, mert az unokák egész fészek-alját őrzi a nagyszony — egyetlen szobában

szoronganak két teljes hónapig, míg az orosz megszállás tart. Amint a kozákok visszavonultak, az osztrák zsandár rögtön rájuk teszi a kezét. Bár az egyik gyermek vörhenyben fekszik: nincs irgalom Kossuth családjá számára.

Pestre hurcoltatnak s a börtön kőpallóján a beteg gyermek mellett fekszik Sarolta Zsuzsával. A Kossuth névért meg kell fizetni! Mikor a börtönből lakászárlat lesz, Haynau annyit sejt, hogy ebben a két asszonyban nem halt ki a forradalmi szikra. Zsuzsát oda kell állítani a haditörvényszék elé: védje magát. Védőbeszédet mond, mely a nagy fivér börtöni védekezésének hű mása.

— Mit csinált ön a forradalom alatt? — kérdi a szigorú bíró.

— Megtettem kötelességemet, mint magyar nő: ápoltam a sebesülteket, magyarokat, osztrákokat, egyaránt.

A bíró nem bír vele. Föl kell menteni.

A rendőrség nem engedi őket szem elől. A házban is kém van. Minden látogató s minden levél és szó figyeltetnek s a két asszony és a sok gyerek csak abból élhetnek, hogy tizennyolc kosztost tartanak, bár a hazafias ajándékok titkon majd előzönlük őket. Ezer-nyolcszázötvenegy Július óta megkettőztették az őrzést, hisz kétségtelenül itt készül valami földalatti csatornákon át. Szeptemberben büntető idézést kap Zsuzsa. Ám ő jól megtanulta »ikerlelkének« szerepét, épp oly prókatori logikával utasítja vissza a törvénytelen hatóság parancsát, mint Kossuth Lajos tette, mikor a szolgabíró a nádor rendeletét akarta neki kézbesíteni, hogy a Pesti Hírlap szerkesztéstől eltiltsa. De mint akkor, úgy most sem használ az örök lázadók örök tiltakozása. Éjjel, nagy hidegben, gyalog behurcolják a katonai börtönbe: mikor a szuronyok megvillannak a fáklya fényénél az anya Sarolta ájultan esik össze s a legkisebb beteg gyermek rángógörcsöt kap. Nincs kegyelem, mert főbenjáró bűn, összesküvés nyomára akadtak s a szálak ebbe a házba visznek. A börtönnek ablaka zárva, de Zsuzsán tüdővész jelei mutatkoznak s ezért átdobják a rabkórházba. Mikor a nagyasszonyt

is el akarják fogni, ő maga köré gyűjti unokáit s úgy áll némán, szobor-mereven, mintha Napoleon anyja lenne. Nem mernek reá kezet vetni s otthon őrzik. Zsuzsa azt hiszi, hogy meghalt az anyja; őt Bécsbe hurcolják s már közel van a bitóhoz.

Ma tudjuk csak meg, hogy ez mind a Makk József titkos forradalma miatt történik s hogy az osztrák kémek csakugyan az igazi nyomon jártak, miket Zsuzsa halálra szánt hősiessége tudott csak eltüntetni! Abban a levélben, melyet Kossuth 1851 Június 23-án írt Figyelmessy kapitánynak (s melyet az ő halála évében Hentaller Lajos tett közzé, nem sejtve a bala-vásári szüret kivégzett szereplőinek összefüggését a családdal) ez van: »Rég esdekeltém Istennek egy emberért, kiben bízhasak. Megadta Isten utasításában s ő tengelylyé vált, mely körül a világszabadság fontos kerekai fognak mozogni«, — (ami megint igen jellemző arra az isten-theológiára, melyet Kossuth szónoki műszerré alakított át) — hanem váratlanul ott van az is, hogy »Anyámtól, testvéreimtől erre csak egy levelet kaptam még Március 6-áról.« Következik egyre a misztikus vallomás is: »Legkedvesebb kincsem Anyám arczképe. De sírtam, midőn láttam, mily szomorúan komollyá változott a mosolygó arcvonás. Anyám képe oltárom. Megcsókolom naponta és imádkozom előtte életéért, hogy lássa a napot, melyen fia bevégezte munkáját, addig is ne legyen szomorú. — Testvéreim forró csókkal üdvözlöm s tudósítom, hogy házuknál, Zsuzsám házánál kém van — az bizonyos. Legyenek óvatosak!« Jóval többet tudunk meg Zsuzsának 1851 Augusztus 22-én Kutahiába küldött (kiadatlan) leveléből, melyben fivérének azt jelenti, hogy »az összes nemzetiségek a hazában reá várnak« s azután így folytatja: — »Én Makkot ösztönszerűen szeretem. Bizalmát itt létében határtalanul megnyertem. Három hétig volt itt oltalmam alatt s velem közlekedésbe; látta, hogy Isten erőt adott, hogy tudok és akarok cselekedni.« »R—fi, kit előbb nem ismertem s kit a fonál, melyen Makkot kereste, végre házamhoz vezetett s kivel több napokig csak lassan, úgyszólván csöppenként közölvén egymással titkainkat, mindenről

értésítve van.« Amiről szó van, a nyomtatványok terjesztésére, pénzszerzés, szabadcsapatok (Makk hadiparancsa szerint: »házi guerillák« szervezése: »Egy év óta csinálják az organisatiót.« De fent Bécsben Bach Sándor már régen lesben áll, mert levelezésében ezt találjuk (1850 Június 3.): »Pesten, hol Kossuth anyja s nővére tartózkodik, egy comité van, mely Kossuthal az összeköttetést fenntartja.« A pesti rendőrség is részen van. »Kossuth anyjánál s Meszlényinénél jönnek össze a forradalmárok«, jelenti már 1850 Szeptemberben a Präsidium der Ofner Statthaltern a császári kormánynak.

A kutahiai internáltság utolsó idejében érkezik Kossuthhoz Konstantinápolyból Makk levele (a Nemzeti Múzeum irattárában 774. szám alatt), melyben ezt a nevet ajándékozza önmagának: »a magyar tüzérség szervezője s főigazgatója«; jelzi tervét, mely szerint Bécsset három nap alatt el fogja foglalni s ekkor az osztrák ármádia ágyú nélkül lesz. Ezután így tudósít: »Az ön anyjával s három nővérével beszéltem. Csókolatják. Engem minden eshetőségre bent akartak tartani az országban, de miután senki sem merészkedik ott bent maradni«, a magyar forradalmár s világhős erre nem vállalkozik. Aki ott bent marad, az Zsuzsa. Haynau először reá csap le: 1851 Március óta Bécsben találjuk Zsuzsát, nehéz börtönben, szörnyű vallatás alatt. Levelei, melyeket a levéltár rejtett iratai közt ámulva olvasunk, csak úgy juthatnak ki a rács mögül, hogy mikor anyja nevében valamely nővér meglátogatja s a porkoláb előtt megöleli, ő a látogató keblébe dugja írását. Mire öt hónap múlva elhagyhatja a bécsi börtönt, anyjának sorsa meg van írva. De ekkorra már Kossuth Lajos sorsában is bekövetkezik a nagy fordulat.

... A szerencsétlen osztrák ügyvivő még mindig járja török miniszterek hajlékait s Bécs—Konstantinápoly még mindig küldik egymásnak a sallangos jegyzékeket, sőt az ausztriai udvarban annyira jutottunk, hogy az udvari bálók meghívásainak összeállításánál is a Kossuth-sympathiák szerint mérlegelnek: de a »legtiszteletreméltóbb hazug«, az angolna-sima Aali kül-

ügyminiszter már oly merészen packázik az osztrák képvisellel, melyből látni való, hogy idegen hatalmak megkeményítették a hátgerincét. Valóban így van. Míg az osztrák követség s drága kémszervezete folyton szöktetést szimatol, addig Anglia és Amerika köröszkül vitték a portánál Kossuth Lajos szabadonbocsátását. Szeptember első napjaira van kitűzve az indulás. Brown amerikai ügyvivő Július 27-ikén az osztrák követségen bejelenti a szabadonbocsátást, indokolván avval, hogy »a porta kötelezettséget érez a szerencsétlenek irányában.« A nagy beiram-ünnepen a Kossuth-ügynek szól a hódolat. »Angolok és amerikaiak versengenek, ki vegye fel hajójára a nemes menekülteket« — olvassuk a levéltárak aktáiban. Fiimore amerikai elnök parancsára a Mississipp-i gőzhajó már a smyrnai vizeken van, sőt kiderül az is, hogy a porta már tavasszal megígérte az őszi szabadulást lord Palmerstonnak, ki azt az angol közvélemény tüntető nyomására sürgette. Hogy a tragikomikus helyzeteket Bécs kárára megint kiélvezhesse a gúnyos világ, az történik, hogy a Mississipp-i gőznaszád nagy sietségében homokzátonyra fut s három *osztrák* gőzös szabadítja ki, hogy most már ő Kossuthot szabadítsa!

Kossuth Lajos szeptember elsején indul Kutahiából. A folytonos osztrák áskálódás s kém-pénzelés már nagyon lefogyasztották hű kis csapatát Mikor titkos jelű levélben először értesíti Carosinit, a szard ügynököt arról, hogy a »Mississippi« jön, kettőt közöl vele. Egyik, hogy már csak nyolcan maradnak vele emigráns társai közül. Másik: hogy semmiféle politikai Ígérettel *meg* nem köti kezét, még avval a -hatalommal sem, mely kiszabadítja.

A kis csoport — vele Teréza asszony s fiai — nagy lovas kísérettel a brussai völgyből — melyben most virágzanak a magnak hagyott dohánypalánták — hármas dombháton baktat át s a Márvány tengernek beszökellő sarlóján feltűnik Gemlik. Olyan a látképe, mintha valamely elhagyott kis olasz halász-kikötőnek; egymás háttára kapaszkodó, színes, keskeny házak s összehajló gesztenyefák ölelik át leháncsolt ágaikkal a szelíd panorámát. Hátunk mögött az Olimposz s lent a

kéklő víz, melybe a lenyugvó nap piros csíkokat fest. Két szétnyíló göcsös fatörzs között lepillantathatunk a mélybe: három árbocos, kis kéményű, lapátkerekű, keskeny hajó himbálózik a hullámokon s a csillagos zászlót lengeti a szél árboczain. Megfigyelhetjük innét a nagytisztelgést, mely Kossuth Lajos kormányzót köszönti. Hallatszik Long kapitány üdvözlő szava, Kossuth harangbúgású szózata. (»Húsz percig beszélt angolul« — jelenti Schwarzenberg hercegnek a dalmát pilóta, s hogy bére nagyobb legyen, hozzáteszi: »Kossuth kinézése nagyon rossz.«) — Háromszoros hurráh dördül fel. Megindul a hajó kelepelő kerekeivel.

Mikor a gőzös a keskeny öbölből kivergődik, a nap vörös korongja éppen lebukik a Dardanellákon. Istenek láthattak csak ily csoda látványt, — minden emberi képzeletnél fölségesebb, minden költői szárnyalásnál föl-emelőbb, minden beszédnél, rímnél, dalnál mélységesebb látványosságot. Messze Keleten, a Herceg-szigetek mögül, Stambul hegyes minaretjei merednek az égig s a hold kékes sugara szikrázva tükröződik a mecsetek márvány kupoláin. Nyugatra az európai partból már csak fekete sávok látszanak. Fent megjelennek az égboltra szórt aranycsillagok s maga a Márvány-tenger egyszerre csakugyan szürkeerezett márvánnyá változik — de minden hulláma külön-külön vérvörös foltot hord: mintha valamely láthatatlan olimposzi isten vértócsákkal hintené tele a lassan zúgó atlasz-szín habokat. Soha nagyobbat nem fogok látni életemben, mint azt a némán zengő tündér éjszakát!

A Mississippi lomhán halad a sekély európai part mellett, melyet lassan egészen elfog sötétlő tenyerével az éjszaka. Egyszerre kis világosság lobban picziny kikötőben.

— Mi az a láng? kérdezi Kossuth, ki a nagy árbóczot átkarolta.

Long kapitány felel:

— Rodostó.

Több szó nem esik. Áll néma csönd: jön a fekete szárnyú éj utánuk. Vérfoltos tengeren siklik a hajó.

Rodostó!

Egyszer Rákóczi volt. Most Kossuthnak hívják, Széchenyi is itt járt. Végtelen tengeren, népek Végzetén, úszik a mi hajónk s mindig mártírokat viszen.

... Most Kossuthnak hívják. A nagy éjszakában vérfoltos tengeren siklik vértanú-hajó.

Így ment az óceánra: tarajos hullámon — léleknyitó éjjel — csillagszóró éggel. Maga is üstökös. — Legendák hőse: Kossuth!...

XI. A BOLYGÓ.

... különös hajó ...

A »Mississippi« úszik a nagy Vízen: nehezen küzdök a tenger-árral. Egymásra rontó óriás hullámok zúdukiak reá s fehér habtajtékot vernek födélzetén. A sudár főárbocon, melyben a sűrű kötélhálózat megkapaszkodik, a csillagos lobogó mellett kis magyar zászlót verdes a tomboló szél. Az árboconak dőlve egy férfi áll, ruhája festői drapéria: ő maga a messzeségbe néz. Nem tudni: bánatos utas-e, vagy kísérteties Jejenés, avagy játék-kelléke egy nagy színműnek. A hullámok torlódó zaján s az ég dördülésén keresztül ama »Bolygó hollandi« rejtélyes zeneütemei hangzanak, melyeket aki hall, mindig azt érzi, hogy sejtemes, elvarázsolt kérdőjelek táncolnak előtte és sikoltanak bele az éjszakába. Ilyen nagy és rejtélyes kérdőjel a Világtörténet óceánján a bolygó Kossuth.

... különös Hajó ...

Mikor Smyrnába érnek, »matrózaink víg daliása közben«, a görög-török város tekervényes utcáin a faházak megtelnek Kossuth képével, mintegy varázsütésre. (Osztrák kém jelentés Schwarzenbergnek.) Mikor az olasz spezziai-öbölben horgonyt vetnek, zöld-fehér-veres lobogós csónakok raja érkezik nagy zenével és hajónk mellett libegve, örömittasan éltették a fedélzeten álló Kossuthot és Magyarországot. Az ormokon mind körül bengáli tüzek lobognak«. Később

(tudjuk meg, hogy a szétszakadó Olaszország mind-egyik forradalmi pártjának feje itt akart hódolni Kossuthnak. — Tükörsima a tenger, mikor Marseilleba befut a hajó: itt már szocialista tüntetés várja, mert Napoleon elnök kormánya nem engedi meg az átutazást; tűzcsóvának tartják a jövevényt, aki könnyen felgyújthatja a most száradó konzervatív politikai avart. »A nép megtudván, hogy a fregatra vissza fog térni, az útjába eső utcákat zsúfolva úgy betöltötte, hogy a rendőrkatonák alig bírtak neki a kikötőig utat nyitni. Szerencsésnek tartotta magát, nem aki csókolhatta, de csak érinthette a kezét, avagy csak ruháját. A »vive Kossuth!«, »vive la Hongrie!«, »vive la République!« kiáltásoknak vége nem volt«. — Mikor a naszádot elindítják, a tüntetés eléri tetőpontját. »Mintegy 100 csónak, úszott a hajóhoz többnyire francia nemzeti lobogóval s zenével, gyönyörű óriási virágcsokrokat s pompás babér- és más koszorúkat hozva Kossuthnak.« De a zárlat szigorú: senki se érintkezék vele! Ezért Jean Baptiste Jonquil marseillei varga kiúszik a partról a hajóhoz, hogy meztelenül dideregve is kezet foghasson Kossuthal. Ebből az úszásból legenda válik. »Most már kész vagyok meghalni«, mondja a varga s Kossuthhoz így szól: »*Semmi sem lehetetlen annak, aki akar*«. Ebből a mondásból két világrészben nyílnak csoda-beszédek. Ám a marseillei lapokat el kellett koboztatni, mert bennök Kossuth radikális köztársasági szózatot bocsát ki Napoleon ellen, ki most készíti elő császárságát. Az amerikai konzul, Hodge úr, kormányának arról panaszkodik, hogy a Mississipp-i vendége úgy fogadta őt, »mint keleti satarapa« s félti tőle az amerikai lobogót. Long kapitány fölnéz s látja, hogy tilalma ellen matrózai »hurrázzák« a magyar száműzöttet s attól fél, ha még sokáig fedélzetén viszi az élő forradalmat, az fel fogja lázítani legénységét ... »The devil possesses this gentleman — his willfulness is unconquerable« (»Az ördög van ezzel az úrral, akaratosságát nem lehet meghajlítani.«), panaszkodik Long kapitány. (Hülsemann osztrák ügyvivő 1851 November 3-iki jelentése szerint.) Valóban különös hajó...

Gibraltár messze feketéllő tenger-záró sziklájánál vagyunk. Az osztrák megfigyelő ijedve jelenti, hogy a kormányzó úgy bánik vele, mint fejedelemmel s a rebellió feje angol hajón indul tovább. Megélénkül a lissaboni kikötő is, felpántlikázott fehér lovak s királyi parádé várja a száműzött magyart, s lábanyomán portugál forradalmi forrongás gyullad. 1851. Október 23-án hajója befut a southamptoni kikötőbe: újongó város, díszbe öltözött hatóság s lobogó lelkesedés fogadja. Kossuth angol partra lép: belép az Angol történelembe, mert késő nemzedékek sem tudják feledni legendás lényét. Megjelenésének nagyszerűen hatásos háttérrel ad az a hír, hogy az osztrák kormány Szeptember 22-én Kossuth Lajos és 36 menekült társát a pesti Új Épületben képletesen (in effigie) — felakasztatta. Mintha a túlvilágról érkeznék bele a Világtörténetbe.

Az újságírók így látják: »Körülbelül öt láb nyolc hüvelyk a magassága, szikár termetű és szemmel láthatólag nem valami erős fizikum, ovális arcán azonnal feltűnnek kékes szürke szemei, amelyek O'Connelre (a veszedelmes ír agitátorra) emlékeztetnek. Dúsan ívelt szemöldöke arcának lelket és feltűnően értelmes kifejezést ad. Homloka magas és széles, mélyen szántva redőkkel. Sötétbarna hajfürtein itt-ott ősz hajszálatokat látni. Ajkait vastag bajusz takarja el, de csak olyankor, mikor nem beszél. Bajusszá egybenőtt hatalmas körszakállával, mely álláról dús fekete fürtökben hull alá. A róla ismeretes arcképek nem jók. Általában inkább a gondolat, mint a tett emberének látszik. Arczán van valami, amit képzelgőnek, sőt mélézőnek lehetne nevezni, minden pedig inkább mutatná az elméleti rajongót, mint a politikai értelemben vett vezető egyémeletet vagy hadvezért.« (»Times.«) A történet író így nézi őt: »Meglépően szép arca és méltóságos megjelenése vala. Ruházatja és magaviselete regényes, talán még színészes is volt. Olyan volt, mint egy festmény; minden mozdulata és taghordozása mintha arra lett volna számítva, hogy a festő megörökítse. Minden kétségen felül egyik legékesebben szóló férfiú vala, aki valaha angol népgyülekezethez szólott. Annyira urává

tudott az angol nyelvnek lenni, mint kevés idegen valaha; de aminek urává lőn, nem az utcák és elfogadó szobák közönséges társalgó angol nyelve volt. Ahogy ő angolul beszélt, lehető legfinomabb vala, amelyből a tanuló is megtanulhatott volna ékesen beszélni — Kossuth a Shakespeare angol nyelvét beszélte. Egy óra hosszan vagy még tovább és oly folyékonysággal tudott a népgyűléshez szólni, hogy nyilván mérkőzhetett Gladstone beszédével s oly kimért méltósággal és jól kiszámított eréllyel, amely Brightnél is számot tett volna és oly csodálatosan jellemzetes, ünnepélyes, hatalmas és lendületes angol vala az övé, amely úgy hangzott, mintha a miénknél fensőbb körbe és emelkedettebb érdekek körébe tartozott volna. Amit Kossuth, csak magát az előadást nézve, kivitt, páratlan. Lehetetlenség volt meghatottság nélkül hallgatni izzó, félig keleties szónoklatának egyik-másik megragadó, drámai erejű részeltét Kinyújtotta jobb kezét s így szólt »volt" idő, midőn a Habsburg-ház sorsát e kéz tenyerében tartottam !« Azokat, kik Magyarország harcosainak sorai-ban küzdöttek és estek el, elnevezte névtelen félisteneknek. Minden hivatkozása eleven, drámai, minden célzása sokat mondó vala. Minden szaván, beszédén a nemzetközi politika elvének határozottan kivehető fonalszála vonult végig s Kossuth minden törekvése arra célzott, hogy az angol nemzet pártolását ennek számára nyerje ki« (*Mac Carthy Justus: Anglia története korunkban* I. kötet. 22. fejezet, Szász Béla fordítása.)

Mint világító tornyok éjjeli forgó fényvetítései, úgy keresik a világ politikai gócai a maguk különböző sugársáv jávai azt az egyetlen embert, ki »mint honvesztett bujdosó Duna partjáról hajóra szállt meg nem törve a hosszú fogság által. Körünkbe lép, hogy tulajdon nyelvünkön hazájának szenvedéseit elpanaszolja s elmondja azon merész terveit, melyek oly soká keblében voltak zárva. Még soká emlékezni fogunk mindnyájan, miként fogadtatott barátsággal, tisztelettel, sőt azon csodálattal, minőt a valódi lángész, a kitűnő szónoklat s törhetetlen bátorság örökké gerjeszt, mely a reménytelenségben is remél s egy szent ügyért s Sors-

sal is megvív.« (Winthrop amerikai volt kormányzó nyilatkozata.) Ha mint Le Sage regényében, valamely ördög leszedné a háztetőket s bepillantana a különböző udvarok levéltáraiba, mindegyikben megtalálná az elintézetlen Kossuth-aktát. Törökországban hangok szólalnak meg arról, hogy »nem volt okos dolog ezt a veszélyes embert most kiereszteni, kit Sulejmán bég már várba akart elzáratni.« (Brussai jelentés.) — zentpé-
tervárott »nagy érdeklődést keltett Kossuthnak Angliába érkezése. Kiszabadulása óta tett minden nyilatkozatából annyira árad a radikalizmus, hogy némileg bizalmatlanul nézik. Ebben a pillanatban ő a jakobinus pártok bálványa.« (Amerikai követség jelentése Webster államtitkárhoz. 1851. November 6-án.) Berlinben a rendőség Geheime Präsidial Registraturája a következő rejtélyes szám alatt: »Lit M— No—40. C, T. + 94. Pr. Br.« arról tud, hogy »A magyar emigráció legjelentékenyebb pártjának feje és vezére az úgynevezett Kossuth kormányzó; fel lehet tenni, hogy az Európában szerteszórt magyarok nagyobbik fele, ha nem is meggyőződésből, de személyes érdekekből az ő hive. Egyesek még mindig hisznek Kossuth mindenhatóságában s abban reménykednek, hogy az ő zászlója alatt hazájukba visszatérhetnek s magas állásokba juthatnak.« — S minderről a porosz kormány értesíti a frankfurti parlamentben ülő követét, aki nem más, mint — Bismarck Ottó. A francia kormány viszont arról értesül (Bulletin 1851. Augusztus 9.), hogy »Kossuth neve Magyarországon s Erdélyben nemcsak a magyarok, hanem a szlávok és románok közt is oly népszerűvé lett, hogy Napoleon hírével vetekszik. Ezért már angol-szász-Kossuth szövetséget kezdenek emlegetni.« — Az olasz forradalmárok pedig annyira Kossuth Lajoson csüngnek, hogy Mazzini állandóan mellette tartja emberét, Lemmit, ki oldalánál van a hajón is.

— És vájjon a nagy Bolygó fény-írta útját hogyan nézi az a két ország, melyet leginkább érdekel: Ausztria, honnét elindult, s az angol világ, ahová érkezik?

Bach belügyminiszternek Schwarzenberg herceg

miniszterelnökkel való (kiadatlan) levelezésében azt olvassuk, hogy az emigrált Kossuthnak sikerült teljes organiszátiót alkotni s Magyarországon is összeköttetést szerezni s ezért »valóban veszedelmes« (1851. Január 4.) Találunk emlékiratot is, »Memorial die politische Emigration im Oriente betreffend« s a kémek jelentik, hogy »Kossuthnak a forradalmi mesterség életcéljává lett!« — Majd Bach azt írja, hogy »Mióta Kossuth elindult, azóta szervezve vannak a különféle nemzetek forradalmi ügynökségei. Az 1851. Október 25-iki jegyzék a császárnak jelzi, hogy »Mihelyt Kossuth Angliába megérkezik s Mazzinivel összeköttetésbe lép, a forradalmi mozgolódások kétségtelenül erősbödni fognak s ezért gondosan meg kell figyeltetni s szüntelen nyomában járni«. Schwarzenberg körlevelében tudatja nagyköveteivel, hogy »a legkellemetlenebbül voltunk meglepve Kossuth kiszabadulása által s a porta bizalmasan bevallotta, hogy e tény által akarta Anglia támogatását megszerezni«. Bécs londoni nagykövetétől, gróf Boultól értesült először arról, hogy Kossuth már szabad. (1851. Szeptember 21.) s vájjon ki mondja el azt neki? Senki más, mint Lord Palmerton. Az osztrák diplomata nem tehet mást, mint hogy ékes franciasággal ezt jelenti urának: »A lord válasza semmi kétséget nem hagyott bennem aziránt, hogy Nagybritannia rossz tanácsai kerekedtek felül«. Ezért Ausztriában a császári kormánynak nincs más választása, mint megkettőzni az örökös Kossuth körül s a védekezést Kossuth ellen. A csodálatos Bolygó valósággal magával hurcolja izgalmas érdeklődésüket Ázsiából Angliába s onnét Amerikába. A magyar történetnek egyetlen eseményéről sincs oly pontos, napról-napra szóló, legkisebb részletre kiterjedő krónikánk, mint Kossuth Lajos angol s amerikai útjáról, mert a bécsi levéltár dugig megtelik idevágó jelentésekkel, kém tudósításokkal és hírlap kivágásokkal, küldvén ezeket mind abban a hitben, hogy érdekesebbek nem szolgálnának sem a császárnak, sem a kormánynak.

Most hát oda ért a mi utunk is, hogy angol, majd amerikai reflektor fejében kell meglátnunk könyvünknek hősét. A benyomás, mit most fogunk kapni róla,

csak részben oszlik el a csillogó személyi hatással s az ünnepélyek elmúlásával: egy része maradandó, sőt túléli a Világháborút s ezért fontos ránk mai megkínzott helyzetünkben. Kossuth Lajos most angol jelenséggé változik — amerikai szereplése ugyanezekon szálakon függ — ezért a két angol-szász nemzet legmélyebb tulajdonsága: ösztönös, mélyszívóssága rögtön megnyilatkozik abban, hogy már története van előzőleg is a két partraszállásnak s ezért szerepe sem Angliában, de még kevésbé az újvilágban — nem múlhat el kitörülhetetlen következmények nélkül. Kossuth nemcsak szuggesztorként hat, — bár első sorban és páratlanul az — hanem bizonyos tekintetben beléoltja a brit és yankee közfelfogásba magát nemzedékekre maradandón. Hiszen, mikor Masaryk 1918-ban megkezdi propaganda útját a csehszlovák állam megteremtése érdekében a magyar állam integritása ellen, maga írja naplójában, hogy már Csikágótól kezdve Kossuth emlékével kezdett megküzdenie!...

Nem hiába hozta gróf Széchenyi István a magyar reform-korszak szabadság-eszméit Angliából: mennél jobban kinyíltak ezek a törekvések a magyar ugaron, annál (több angol kezdi fölfedezni hazánkat és lassanként egész kis angliai közvéleményünk támad. A negyvenes években már a brit kormány megfigyelője ül Pesten és Pozsonyban Blackwell József András személyében, ki Viscount Ponsonby bécsi nagykövet útján ugyancsak meleg (tudósításokat küldözget kormányának mindenről, ami a magyar szabadság irányában történik. Kossuth Lajosról 1848 Márciusában már azt jelenti, hogy a »tanulók s jogászok bálványá.« Ugy nézi, hogy »ausztriai birodalom már valójában szétbomlott« s angol érdekek tartja Magyarországnak egzjjjjfioai konf ederáció élére való emelését.

Igaz, hogy nem föltétlen bámulója Kossuthnak, de őt igen jellemző módon Lord Palmerston előtt »kikerülhetetlen végzetességinek« nevezi: (1850 Július 14.). A szabadságharc alatt a zseniális Pulszky Ferenc oly ördögösen működik Londonban, hogy a nagy Cobden s a befolyásos lord Dudley Stuart nyíltan a magyarok mellé állnak szervezetükkel, sajtójukkal; lordmajorok

A gemliki kikötő.

A „Mississippi”. (Egykori metszet.)

elnöke alatt tartott meetingek fölterjesztésekkel ostromolják a parlamentet és a kormányt s már odáig vagyunk, hogy egy hajórakomány fegyverre is összegyűlt a pénz. »Az osztrák követ Colloredo gróf sajátkezű levélben panaszolja el Schwarzenberg hercegnek, hogy Palmerston lord Ausztriát gyűlöli és hogy a külügyi államtitkár kedvenc lapjai, a *Globe* és az *Observer* egyenesen tarkák az osztrák gyűlölettől.« (Horváth Jenő.) Az orosz beavatkozás az, mely óriási feltűnést kelt Angliában és mély életösztöne szerint a magyar ügy mellé állítja a brit közvéleményt. Ezért van az, hogy a parlamentben 1849 Július 21-én Osborne már nagy beszédet mond Magyarország mellett s fölidézi »azt a férfit, kinek neve, clarum et venerabile nomen (mocsoktalan és tiszteletet parancsoló név), örök időkre nagy fog maradni; egy nemes család ivadéka — Kossuth Lajos.« Ám a mozgalom nem marad meg egyszerű divatnál vagy ellenzéki szóbeszédnél. »Palmerston a külügyminiszter, most már valóban "közvetítésre gondolt. Július derekán utasította a bécsi követet, tapogatódzék, milyen fogadtatásra találna az osztrák kormánynál az, ha Anglia felkínálná közvetítését.« A hónap végén ő a képviselőházban nyilvánosan megfenyegeti Bécset. »Ausztria — mondja — sohasem fog boldogulni azon az úton, amelyen most halad. Hatalmát ily módon soha vissza nem szerezheti: mert az igazságok erősebbek, mint a hadseregek és végül is győzedelmeskednek a szuronyok hegyei és az ágyúk dörgeése fölött is.« Ez már nagyon úgy hangzik, mintha Kossuth Lajos mondaná. Augusztus elején elmegy Bécsbe a békeközvetítés felkínálása s a londoni osztrák nagykövet magánlevelében keservesen panaszkodik, mondván: »Ausztria képviselőjének lenni itt a legszomorúbb szerep.«

Ekkor érkezik a világoosi fegyverletétel híre. »A katasztrófa után — írja a történetíró — a külföld nem látta szerepét befejezettnek. Az egész világsajtó pártkülönbség nélkül, mérsékletre intette Ausztriát. Legkitartóbb ellenségünk, a Times is, komolyan figyelmeztette Bécset, ne használja kegyetlenül győzelmét. A francia kormány is föllépett, rögtön a gyász hír (világo-

si fegyverletétel) érkezte után, mintegy párhuzamul az augusztus «lseji angol fellépésre. Elkésett hát Franciaország, még inkább, mint az angol.» (Hajnal István.).

Ezt a (külpolitikai helyzetet bemutattuk a vidini fejezetben is. De itt, kérdezem, ki nem érzi ki ebből a készülő krimi háború szellőjét, sőt a Világháború földalatti moráját? Mikor az emigránsok üldözése s Kossuth kutahiai fogsága bekövetkezik s ő azt nevezi »árulónak« ki az oroszoknak behódolt: akkor a martirum glóriája gyúl ki az orosz despotizmus lángszavú ellenségének alakja körül.

Így lép angol partra Kossuth Lajos. Végigjárta Csaba királyfi útját, fölemelkedett a vidini örvényből, kiszabadult a démoni Sumlából s Kutahia életveszélyéből s halálos álmodozásából; mint rejtelmes bolygócsillag, kinek fénye a Világtörténet tengerének hullámaiban tükröződik: most egyszerre világhírének és világhelyzetének zentihjére ível. A nagy kérdőjelek tragikus zenekísérete nem hagyja el egész útján, mert mikor az év végére legnagyobb ragyogásában tündökölt az angol-szász, világ előtt: akkor fogják el anyját s Zsuzsa hűgát az ő összeesküvésének szörnyű következményeként ... Mily lelki alkatban lép új helyzetébe?

Már Kutahiából említi Pulszkynak (a berlini Porosz állami levéltár kéziratgyűjteményének tanúsága szerint): »Isten áldjon meg. Ne desperáljatok hazánk felett. Küzdelmünk drámájának még nincs vége«. Elindulása pillanatában (a bécsi levéltárban őrzött brussai jelentés szerint) »a demokrata köztársaságra és a zsarnokok halálára üríti poharát«, mert »csak meg kell lennie Európában, hogy megváltoztassa a dolgok rendje s három hónap alatt a Demokratia fel fogja emelni a fejét.« A francia bulletin szerint jelszava ez: »Nem nyugalmat kérek én, hanem bosszút egy szent ügy ellenségei ellen.« Elfogott levelében ezt írja Pulszkynak Londonba: »Ausztria még reszketni fog tőlem.« A berlini irattár őrzi azt a bizalmas jelentést is, mely szó szerint azt írja, hogy az olasz forradalmi robbanások szervezője »Mazzini az, ki már ideje korán

Kis Ázsiába küldte barátját Lemmit, hogy Kossuth természetét s neje gyöngéit alaposan tanulmányozza s ez ragyogón megoldotta feladatát. Először minden titkot Kossuthnéval közölt, mint dinásztianak hódolt a családnak s minden neki nem tetsző magyart s lengyelt távortartott Kossuth közeléből, hogy az úgy cselekedjék, beszéljen, mint Mazzini akarja. Hogy aztán ellenségeivel szemben mennyire fogja őt Mazzini megvédeni, azt a jövő mutatja meg.« Erre a »jövőre« les az egész világ feszült figyelme s mi magyarok is méltán lehetünk reá kíváncsiak.

Annyit már tudunk, hogy mikor Kossuth Lajos a Mississippire lép, húszperces angol beszédben tesz valamást *a világszabadság* mellett s kijelenti, hogy senkivel szemben semmi lekötelezettséget nem vállalt, tehát szabad. Osztrák kém jelentésekből hallunk annyit is, hogy Nápolyban el akarta a hajót hagyni, mert neki providenciális küldetése van, hogy Európát zsarnokaitól megszabadítsa s azért nem akar Amerikába menni, hanem a hajóról szabadulni s átokkal fenyegette meg a kapitányt. Marseille-ben láttuk, hogy a radikálisok mellé állott s a socialisták tüntettek mellette. Londonban éppen ez a Mazzini várja most a nemzetközi forradalmi komitéval. — Mi lesz a csodálatos Bolygó sorsa, pályája s színváltozása? — Mert, hogy nevéhez hű marad, azt abból látjuk, hogy bár az amerikai hajót ott hagyta, egy hónap múlva, már tovább rohan abba az Amerikába, mely (kiszabadította ugyan, de amelynek gőzszázadján rabnak érezte magát.

A southamptoni kikötőben tolong a nép, hatóságok s zászlók hajladoznak s megkezdődik egy egyhónapos felvonulás: tömeglelkésedés, ragyogó szónoklás, tüntető kavargás egy Tünetény előtt. Nem mi magyar krónikáírók s olvasók, de maga a józanul hideg angol nép késő nemzedékei is legendásnak látják Kossuth első útját s ami evvel kapcsolatban az atlanti óceánon túl következik, az még fokozza s izzóbbá teszi ezt a látványt. Politikailag s emberlelkileg (minket könyvünk szűk keretei között csak ez a kettő érdekelhet), Birminghamban éri el a Kossuth-dagály elemi tüneténye

— mert éppen oly elemi jelenség, mint a hold-vonzotta tenger, mely a brit szigetet csapkodja — legnagyobb magasságát. Delejes ereje magához vonzott száz-ezernyi idegen lelket; virágfüzérék, baldachinos-zászlók s oly lelkes hölgykarzattal szemben, hol boldog, ki drága pénzen helyet vehet, áll itt a magyar szabadság hőse, a száműzött, a bolygó, a Tünemény s megajándékozta a világot egy oly szónoklati remekkel, mely mint a másik forradalmár Petőfi Sándor, néhány verse, a világirodalom legnagyobb csúcsát jelenti. (A legnagyobb magyar szónoklat, mely magyarul még soha meg nem jelent!) így még nem ragadta meg idegen ember legrejtettebb zsigereiben az angol népet. »A ti Hampdeneiteket, Russeleiteket, Sidneyteket szintén forradalmároknak nevezték egykoron s az Isten úgy segélyen, hogy nagyobb hírre nem vágyom én, mint ezek a ti szabadsághőseitek! Minden forradalmat szerencsétlenségnek tartok én is, angolok, mint ti, de azt is tudom, egy elnyomott néptől ha már létfenntartásának minden más eszközét kimerítette, nem lehet megtagadni a forradalom jogát; Anglia népének el kell ismernie ezt az igazságot, mert Nagy-Britannia szabadsága s nagysága ennek az elvnek megvalósulása. Brit polgárok! Az úr kiterjeszti az ő kezét Európa fölött. Csak kettő között van választása. Az első lehetőség az, hogy a közelgő események válsága egymással szembeállítja az európai kontinens államait, ebben az esetben Anglia nem lehet közömbös. Hisz ha Európa sorsa Anglia szava nélkül dőlné el, ez a nagy nemzet megszűnnék európai hatalom lenni; ha pedig ebben a válságban a reakció és despotismus győzedelmeskednék a szárazföldön, akkor az orosz kozákok a Temzében fogják megitatni lovaikat s elveszett Anglia dicsősége és szabadsága. Vagy bekövetkezhetik a második eset, hogy a közelgő válságban nem államok fognak szemben állani más nemzetekkel, de bent a nemzetek fognak föltámadni uralkodóik ellen, hogy leszámoljanak velük. Ebben az esetben az emberiség mit fog követelni Britanniától? Az Emberiség nemcsak azt fogja elvárni az angol nemzettől, hogy a nemzetek természeti jogát tiszteletben tartsa. Hogy ez meg fog történni, e nép részé-

ről, ebben nem kételkedik senki a világon, — de elvárja azt is Nagy-Britanniától, hogy a nemzetek természetes jogát elismerteti másokkal is. És ha elkövetkeznék az megint, hogy a cár felkérésre vagy invitatio nélkül — még egyszer fenyegetné hatalmával az emberiségnek elnyomott részét, akkor az Emberiség el fogja várni Anglia népétől, hogy hatalmas szigonyával megállítja ezt a merényletet. Gentlemanek! Az az egyetlen tiltakozó szó, melyet ez az angol nemzet így fog kiejteni a népek szabadságának a védelmében, ez az egyetlen szó, mely oly határozott legyen, mint kardotok: az egyetlen angol szó elegendő lesz, hogy megmentse a szabad Emberiséget. Hosszú beszédemnek rövid veleje ezért az, angolok! Hogy mióta az orosz cár beavatkozott fegyverrel Magyarország ügyeibe, a muszka hatalom betette lábát Európába. Magyarország s vele Italia míg fel nem szabadulnak, addig Oroszország Európa nyakán tapos, taposni fog egyik országon a másik után s Európában — értsétek meg, ti igaz és szabad angolok — Európában nem lesz addig sem béke, sem nyugalom, hanem meggyúlik tűzhányó katlanná s az egész földrész előbb óriási kaszárnya lesz, majd rettentő vérmezővé változik. Angol polgárok: íme előttetek van: Magyarország ügye a polgári s vallási szabadság kérdése, s ezért a ti kérdéstek ez!« ...

Elhangzott a beszéd. A tombolás elült. Sem a hallgatók, sem egyetlen ivadékuk el nem felejtí a magyar szabadság szónokát. Elhangzott a beszéd: a szónoklat oly remekműve, mint a sixtini kápolna a festészetnek, a milói Vénusz a szobrászaté s a milánói dóm az építésművészeté : tartalomban és szerkezetben tökély. Az idegenből jött Mester, ki egyszerre beleéli magát az angol nép legmélyebb szabadságösztönébe, a hallgatóság megszokott erkölcsi kódexébe s ama politikai helyzetbe, — t. i. az oroszellenes hangulatba, — annak az idegen hallgatóságnak urává lesz s akkor saját eszméi és saját hazája érdekében fölhasználja azt. Mindent áthevítő tűzzel plasztikussá gyúrja, oly fokozással, melyet csak a legnagyobb zeneművek szerkezetéhez lehet hasonlítani s folyton végigzeng benne — mint minden művészalkotásban — saját nagy lírája s kidomborodik belőle nagy

szónoki póza, a számkivetetté, ki majd minden külföldi beszédét avval kezdi, hogy már oly beteg, hogy alig tud hangot adni hazája feletti mély keservének. Míg Kuthiából világradikalizmust hirdet s Marseille-ban socialista köztársaságra esküszik, itt Kossuth az alkotmányos monarchia szabadelvűségének s Anglia világhódító hatalmának a fenkölt tolmácsa. Ez mutatja nemcsak óriási alkalmazkodó-képességét, hanem azt is, hogy benne a tűz s a törekvés a lényeg, s nem a formális jogi anyag, melyet mindig környezetéből markol ki — nem sajátmagából.. Ezért történik az, hogy bár látszólag Palmerston akkori külpolitikáját segíti előrelökni (a lóid ötet sohasem fogadja, csak Pulszkyt s a Kossuth-meeting küldöttségét, de ez is már hiba Victoria királyné s bűn Ausztria szemében), mégis Cobdenék szabadabb s merészebb áramlatát használja ki. (»Mr. Cobden, Dudley Stuart és más némileg excentrikus politikai iskola gentlemanjei teszik a nép hőségé«, írja Blackwell gúnyosan Lord Palmerstonnak.) Ezért történik, hogy bár Mazzinivel, a főforradalmárrai szövetkezik, sőt megjelenik ama sajtóságos lakomán, melyet a világ száműzött forradalmárainak adnak, Marx Károly (ki szintén Londonban van), nem bízik benne. Ezért van az, hogy bár a nők épp úgy köszöntik, mint a városok, hogy egymásután átnyújtják hódoló »address«-eiket, Skandináviából küldenek üdvözlő beszédet s népszerűsége lehatol a kilmarnocki cipészek szakszervezetéig: ő mégis az Amerikából átsugárzó vonzás után indul s elrohan az új Világba. Ebben a vonulásban, melyet az iskolában csak valamely külsőleges diadalútnak tanultunk, mutatja meg Kossuth egyéniségének három legsajátabb vegyi alkatrészét. Egyik: az átmozgó nagyobb társadalmi hullám elragadja a szűkebb területről: Amerika a brit szigetekről. Másik: örökös vágya a Messzeség után, mely akkor csapta meg először, mikor a magyar szabadságharc elveszett. Harmadik, de nem utolsó: a lángléleknek az a végtelen nyugtalansága, melyet az angol »szent nyugtalanságnak«, nevez. De szent nyugtalanság kergette hivatása betöltésére Michelangelo Buonarottit a mediciek kápolnájában a márvány faragástól a szonettírásra üzte

Leonardo da Vincit az Úrvacsora festésétől a repülőgéptervezéshez, Beethovent a IX-ik szimfónia fenségéből az »elvezett garas« capricciójáig és ez az, melyhaj szólva hajtja a Vaskapun s Döblingben egyaránt gróf Széchenyi Istvánt s három világrészben hőünket Kossuth Lajost.

Négy hetet (1851 Október 23-ától November 20-ig) töltött most csak Kossuth Angliában s tovább száguldott az Új Világ felé. Mégis nem túlzás, ha azt mondom, hogy ez alatt élő alkatrészévé vált az altkori angol politikának. Erre bizonyágunk az a nagytehetségű s nagy erényekkel ékes angol államférfi, Cobden Rikárd, a szabadkereskedelem úttörője s világhíressé lett bajnoka, ki nemcsak állandó barátjává fogadta Kossuthot, hanem belevonta a maga és pártja politikai mozgalmába. Cobden maga ugyan sohasem lett miniszter s pártja nem jutott többségre, de az általa vezetett politikai csoport éppen ezekben az években döntötte el csatlakozásával a whig és tory pártok közt lefolyó választási és parlamenti küzdelmeket. Ezért érdemes nemcsak a mi magyar szempontunkból, de angol összefüggésben is meghallgatni Cobdennek azt a nyilatkozatát, melyet legbizalmasabb fegyvertársa, Bright előtt tesz könyvünk hősről. Két ily nagyérdekű nyilatkozatát találjuk, melyeket szó szerint ide iktatok. 1851 Október 29-én így ír Cobden Brightnek: »Nem tudom, mikor tudok találkozni önnel. A leeds-iek meghívták egy népgyűlésre Kossuthot. Nem tudom, elmegy-e. Kezdetől fogva azt a tanácsot adtam neki, hogy legyen igen válogatós a meghívások elfogadásában; de ha elmegy oda, ön is ott leszek. Ez alkalommal Ön kíváncsi lesz arra, hogy ő milyen benyomást tett rám. Ennek az embernek fő jellem vonásai a szeretetreméltóság, komolyság és egyéni érdektelenség. A koponyatan nyelven beszélve, szeretném, ha több határozottságot mutatna, a fej hátsó, fülmögötti része igen kicsiny. Első benyomásomban nem éreztem azt a hatást, melyet vártam volna. Pedig kell ilyen hatásnak benne lakni, különben nem tudott volna fölébe kerekedni hazájában az arisztokrata pártnak, ahol pedig — csak az emigránsok után ítélve is — nem közönséges emberekkel kel-

lett versenyre kelnie. Azt hiszem, hogy befolyásának titka ékesszólásában van. Winchesteri beszéde, melyet alig 48 órával megérkezte után tartott, olyan nyelven, melyet otthon nem gyakorolhatott, a legcsudálatosabb teljesítmény volt, melynek valaha tanúja voltam. Nem kételkedem, hogy újabb negyvennyolcórái előkészület után, ha megfelelő anyagot kap, épp olyan jó pénzügyi beszédet tudna tartani az Alsóházban, mint bármely közülünk való politikus. Én szuggeráltam neki ezt a beszédet s ő minden előkészület nélkül szónokolt, önnök igaza vari abban, hogy Palmerston (akkor még külügyminiszter, december 22-iki lemondásáig) politikai tőkét akar kovácsolni Kossuthból. A lord ügynökének sikere, hogy Southamptonban neki is köszönetet szavazott a gyűlés, mely a nagy tolongásban azt nem tudja, hogy miről van szó. De Ön észrevehette, hogy Kossuth gondosan kerülte Palmerston megdicsérését!«

Ugyanez év November 16-án Cobden ezt írja egy másik barátjának, Ashworthnak: »Kossuth kétségtelenül tünemény; ő korának nemcsak első szónoka, de egyesül benne egy kitűnő adminisztrátor nagy erkölcsi tulajdonokkal, lankadatlan bátorsággal. Ez több, "amit akár Demosthenesről, akár Ciceróról el lehet mondani. Örülök, hogy Ön élvezhette beszédét«. (Mindkét levél megtalálható *Mosley* nagy Cobden-életrajzában II. kötetében a 99., ill. 106. lapokon.)

S most menjünk tovább a »Tüneménnyel« (phenomenon) az Új Világba.

Az »amerikai Kossuthot« — mert így kell őt majd helyesen neveznem jr — elképzelésem szerint akként tudom az olvasónak leginkább szemléltetővé tenni — magam is kétszer megjárva az ő nyomait keresve az Új Világrészt — ha a jövő fejezetre hagyom e diadalmas és mégis tragikus útnak mindazt a perspektívát, melyek végeredményben azután egy új és teljes kaleidoskopot adnak arról a Kossuth Lajosról, ki idegen pártharcok s világ-összeesküvések központjába kerül, hogy mint üstökös, tűzcsóvát hintsen messze országok láthatárára. Úgy hiszem, hogy ezzel a beállítással adom meg az ellenképét annak, hogy a magyar szabad-

ságharc szűkebb kereteiből kiszabadult hősömet előbb a Keleti kérdés központjában mutattam be. Ezt egészen ki az ő megvilágítása a Nyugati Földgömb problémáinak gócaiból. Hogy az ezután következőket megértsük, most képzeljük tehát úgy a Jelentést, mintha Kossuth Lajos az Egyesült Államokban kezdené világpolitikáját s onnét száguldana át az európai államokra, míg végre Itália és Poroszország kialakulásának megrázkódásaiban fejezi be a maga politikai küldetését. Ezzel az eljárással nemcsak azt érhetjük el, hogy nem kell elismételniünk valaha fontos, de Trianon után jelentéktelenné zsugorodott közhelyeket. De elérjük azt is, hogy egyenest a magunk kínzó problémái közé építhetjük be Kossuth Lajos útját, mert hiszen a második összeesküvő Masaryk Tamás, ki a Világháborúban az értelmetlen Entente-nak ugyanúgy programot adott, mint az akkor forrongó világnak Kossuth — a csehszlovák köztársaság megteremtője nem tesz egyebet, mint szó szerint lemásolja az emigrált Kossuth Összeesküvészi szervezkedéseit s nyolcvan esztendővel utána, ugyancsak Amerikából indítja meg azokat ellenünk és Kossuth európai programja ellen. Erre — az első pillanatra a magyar olvasó előtt oly szokatlan világ-beállításra — kényszerülve vagyunk azért is, mert hiszen az újabb nyomozás bebizonyította, (Jánossy Dénes érdeme) hogy Amerika, mikor Kossuthot elhozatta, azt hitte, hogy a nagy száműzött ezután ott fog élni s amerikai tényezővé alakul. Számít reá a rabszolgaság ellen küzdő párt (»abolitionisták«) vezére Garrison; a demokrata párt azt hiszi, hogy az elnökválasztási küzdelemben Kossuth lesz a segítsége s viszont ő azt ajánlja a washingtoni kormánynak, hogy török kikötőket szerezzen meg hajóraj-alapul, mert »Törökországban van a helyzet kulcsa, mivel az absolutizmus alapja Oroszország«.

Mikor Kossuthot így vonzza át Amerika, felszabadult levelezéséből egyszerre megrohanták a hírek, melyek az ő halálos álmodozásának családja tragikumává való döbbenetes elkövetkezését hordozzák. Egész amerikai útján fölötte lebeg e sötét felleg. Egyik legdiadalmasabb napján már azt hallja, hogy Sarolta nagy-

asszony meghalt, de az izgató hír téves: az anyai szív akkor szakad meg, az üldözés hajszájában, mikor ő már visszatért Angliába. Az amerikai dicsőség fejedelmi ragyogása mögött ereszkedik le lassan a fekete drapéria. Így lesz meetingek, újsághírek s ódák szó-pompájából mély emberi átélés is.

Nővérének, Zsuzsának a bécsi börtönből kicsempészett s a Nemzeti Múzeumban ma még kiadatlanul tartott levelei egy nagy tragikának hősies küzdelmét bizonyítják azért, hogy eltépje a szálakat, melyek Kossuth Lajost, a bátyját, lassan kiderülő Makk-összeesküvéshez fűzik. Nemcsak állhatatos tagadása s rendületlen félrevezetései a rendőrséggel szemben keltenek csodálatot, hanem mesteri utasításai a küntrekedtek viselkedését illetőleg. Történeti krónikánk, sőt drámairásunk is alig ismer ehhez hasonló amazoni küzdelmet szemben a halállal s bátyja kompromittálásának végzetes veszedelmével. Az egyik beavatottnak kis rendőri kihágása útlevelével majd mindent napvilágra hoz. Egyik főbizalmasuk, May, csak úgy menti meg magát a bitótól s a titkos levelezést a fölfedezéstől, hogy börtönében elégeti magát. A veszély folyton nő s azt maga Kossuth fokozza, ki Londonból 1851 November 18-ikán küldi be a kitörés tervvázlatát avval, hogy (15. pont) »a kitörés egyöntetű lesz Európában s az orosz intervenció lehetetlen, — ezt már kivívtam — félgyőzelem. Több is lesz, csak organizálni — tudósítani s parancsomat várni — győzünk.«

1851-ben a balavásári szüreten alakul ki az összeesküvés. Itt adják át a kiszemelteknek a titkos jeleket, melyekben jellemzőképpen ezek a főpecsétés titkos szavak a következők: Kossuth anyja = Mária; Zsuzsi — Berta; Lujza = Ágnes. De mint minden magyar összeesküvésnél, kipattan minden idő előtt. 1852 Márciusában már megtörténnek az első elfogatások. Két évig tart a vérbíróságok működése s 1854 Márciusig akasztatnak; 1853 Március 7-én végzik ki azt a Jubál Károlyt, ki a levéltárban rejtőző levelek szerint Zsuzsának legfőbb bizalmát s talán szívét is bírta. A bécsi börtönből ugyan Zsuzsa szabadul, de az ame-

rikai követség 1851 December 13-án jelenti Bécsből Washingtonba, hogy Kossuth anyját s nővérét újra elfogták s úgy látszik, ekkor találak Jubált is náluk. («The intended husband of the other sister» — a másik nővér kiszemelt férjét.) »Valami politikai összeküvésről van szó, — írja a jelentés — de annak pontos mivoltáról nem vagyok képes beszélni.« A követség nem akar interveniálni a nők érdekében, »mert az csali növelné az izgalmat«. 1852 Januárjában a követség azt a hírt küldi kormányának, hogy sikerült pénzt küldeni az anyjának, a nővérral tűrhetően bánnak« s »Kossuthnak azon kívánságát, hogy anyját s testvérét kivigyék az országból, állandóan szemmel fogom tartani«. Végül Április 18-ikáról kelt levelében írja Mr. Curdey: »Uram! örömmel tudósíthatom Önt, hogy Kossuth egész családja szabadlábban van s megkapták az engedélyt az Egyesült Államokba való kiköltözésre. Május elején akarnak indulni. A kezeik közt levő összeggel együtt lesz elég pénzük. Melléklem nővére levelét hozzá.« Hogy életüket megmentették, ahhoz-már Kossuth Lajos nagy amerikai diadalainak nemzetközi nyomására volt szükség. Hiszen azért adtak nekik Amerikába szóló osztrák útlevelet, »mert a kontinensről el kell távolítani őket«. (1852 Május 29-iki diplomatai tudósítás.)

Kossuth Lajosnak az az amerikai útja, melyet minden magyar gyermek ébredő elméje oly mohón szív magába s melyről elfelejthetetlenül megtanulták, hogy a nagy Lafayette tábornok után ő az első idegen, kit beengedtek a washingtoni szenátusba — ez a ragyogó anabazis, minden oknyomozó vizsgálatot kiállt: mindig és mindenki számára megmaradva annak, ami volt: szín pompás szivárványnak. Mondjak-e bizonyítékot egyebet, mint azt, hogy mikor e fejezetet írom, jelenik meg *Maurois A, »Édouard VII et son íemps«* (VII. Edward király és kora) című könyve, melyben az életrajz hősét nem tudja mással jobban kiemelni: mint avval, hogy 1860-ban Amerikában oly példátlan lelkesedéssel fogadták, mint annak idején Kossuth Lajost. S a papirosom mellett akkori érem-tallér van: egyik oldalon Kossuth arcképével a »Lewis Kossuth«

névvéssel, a másik oldalon pedig »Kossuth is free, Hungary has hope« (Kossuth szabad, Magyarországnak van reménye) jelszóval s öt ország (magyar, francia, török, angol és amerikai) e célra egyesített címerével. Két amerikai utam, melyeket harminc esztendő (1898, 99 és 1928) választ el egymástól, mind erősebben azt a benyomást keltették bennem, hogy a százezernyi tömegekben ide kitelepített magyarság, európai történetéből egyetlen nevet hozott magával, a Kossuth Lajosét. Kezdetleges gyarmatai az ő nevét viselik, egyleti szervezkedése erre telepszik; utcái, ünnepei mind róla neveztetnek — mi több, az Új Világban újra alakuló felekezeti csoportuláson kívül, Kossuth az egyetlen kapocs, mely az elárvult kivándorlókat egyáltalán a Társadalomhoz, tudniillik a yankeek társadalmához köti. A nyugati tengerparti helyektől, a bányavárosokon át fenn Kanadáig s túl a Csendes Tengerig J?járva a magyarság tengerentúli telepeit mindenütt erre az eredményre jutottam. (L. »*A magyarok kivándorlása Amerikába* című könyvemet.) Ugyanezt bizonyítja a magyar kivándorlás egész nagy irodalma is. Midőn pedig a világháború után ismét fölkerestem az Új Világot, azt kell tapasztalnom, hogy bár a harminc év előtti magyarság nagyrésze beleolvadt a nagy »olvasztó üstbe« s a harmadik, néha már a második nemzedék odaát teljesen elveszett a magyarság számára: de Kossuth neve az amerikai nemzeti öntudat háttéréből is úgy emelkedik ki, mint az új felhőkarcólók, New-York vagy Cleveland háztengeréből. Könyvem »politikai előszavában« már több példáját mutattam be a mai Arnerikában ma is *élő* Kossuthnak. Folytassam-e? Pittsburgban a banketti beszédem után őszfejű, hajlott derekú polgár keres föl s átadja azt a Kossuth-butykost, melyet apja Neki akart átadni, de a hajóról lekésett vele. Előkerülnek az amerikai családok ereklyéi közt ama rendezői jelvények, melyeket apáik 1852-ben Kossuth-banketten viseltek (az Országgyűlési Múzeumban helyeztem el őket). És soha, de soha annyira nem éreztem át e lángész átütő villany-hatását, mint annál a jelenetnél, mely e könyv megírására döntőleg hatott s melyet most, az előszavam után, megint fel kell idéznem.

Clevelandben a város alpolgármestere fogad bennünket, a *második* amerikai Kossuth-szobor leleplezésére kiutazott magyar zarándokokat s beszéde Agy szól hozzánk: »Mi clevelandiek azt tanultuk iskolánkban, hogy nyolcvan esztendővel ezelőtt járt itt egy magyar száműzött Lewis Kossuth s *oly* szépen beszélt a szabadságról, hogy elszégyelték apáink magukat s úgy érezték, hogy fel kell szabadítaniuk a néger rabszolgákat.« (E clevelandi beszéd csakugyan megtalálható a Kossuth-szónoklatok gyűjteményében.) Egy zempléni faluból elindul egy szikrázó lélek s az Erie-tó partján, a néger rabszolgák számára kigyújtja a szabadság lángját — aki ebben a csillagászati tüneményben sem ismeri fel a lángészt, hanem még mindig azon rágódik, hogy mit hibázott el a 48-as pártpolitika, az a rádió csodáját is pártpolitika kormos és keskeny nyílásán át fogja lesni.

Azt a Kossuth-utat, mely 1851 December 4-én kezdődik, mikor Kossuth hajója, árbocán az amerikai angol és magyar lobogóval harmincegy ágyúlovás között befutott a newyorki kikötőbe s őt a State Islandon hivatalos küldöttség hívja be az Unióba s tart 1852 Július 14-ikéig, mikor az »*Africa*« hajón nejével »Mr. and Mrs. Smith« név alatt elhagyja az Újvilágot, külső benyomásaiban inkább arra lenne alkalmas, hogy valamely nagyszerű filmen mutassák be, mintsem, hogy betűkbe öntessék. A tömeg-megmozdulásról szerény nézetem szerint a newyorki bevonulás idemellékelt egykorú képéről igazibb benyomást kap az olvasó, mintha mondatokba gyűrném ezt az egész nagy morajlást, mely dagadó erejével csak valamely hősi eposzhoz hasonlítható. S ez a kép azután megsokszorozódik s új színekben gyúl ki, mind a harmincnyolc városban, melybe a gyorsan összefonódó »komiték«, vagy maguk a városok, államok hivatalos testületei hívják. Hogy egészen *amerikai* szemmel lássuk ezt az *amerikai* jelenséget, meg kell tudnunk, hogy maguk a kivándorolt magyarok s az előre küldött hírnökök óriási összeveszést rendeztek fogadtatás helyett, (*László* Károly naplója) s a »newyorki magyarság kínosan jellemző állásfoglalásának meg is volt a maga mélységesen bántó kö-

vetkezménye: Kossuth Amerikában volt tartózkodása alatt nem keresett érintkezést, kapcsolatot már itt letelepedett magyar kivándorlókkal, a newyorki magyarok előtt meg nem jelent, magyar beszédet nem tartott és emigráns társain kívül magyarokkal nem¹ érintkezett.« (*Kende Géza: Magyarok Amerikában. Az amerikai magyarság története. I. kötet.*)

Maradjunk tehát az amerikai nyomnál: ez meszszebről kezdődik s tovább vezet. Egész a mi napjainkig.

Az Északamerikai Egyesült Államok érdeklődése, a magyar szabadságharc iránt mélyebb a mindenestre hivatalosabb volt, mint bármely más nemzeté. Midőn 1848 Novemberében Kossuth az Unió bécsi ügy-Vivőjéhez, Stiles H. Vilmoshoz levelet intézett »arra kérve őt, mint »a szabadság és civilizatio természetes támaszának« képviselőjét, hogy járjon közbe egy Ausztria és Magyarország közti fegyverszünet kötése iránt, Stiles siet a levéllel Schwarzenberghez és Windisch-Grätzhez s ezek ugyan elutasítják, de kormánya megdicséri. (Pivány.) A bécsi levéltár (kiadatlan) okmányaiból olvassuk, hogy lovag Hülsermann osztrák ügyvivő már 1849 december 23-án azt jelenti, hogy az addig kikerkezett magyar emigránsok ott a »divat hősei« s a kritikus 1851 novemberében Schwarzenberg herceg azt az utasítást adja előre Hülsemannak, hogy »el akarván kerülni azt az undort, amelyet Kossuth megérkezésekor lezajlandó beteges ünneplések egy oszt-rák diplomatában kelthetnének«, kerülje mindig a helyeket, hol ama Kossuth megjelenik, míg »az emberi szellem emez eltévelyedésének láza ott le nem csillapodik«. Az ily beszédre nagy oka volt a bécsi kormánynak azért, mert odaát már nemcsak állandóan folytak a magyarbarát tüntetések, néha katonai segédlettel, hanem márláá9 június 25-ikén megjelent Clayton M. J. külügyi államtitkárnál: Tavlör Zakariás elnök megbízásából kiadott levele, melyben nem kevesebb foglaltatik, mint az, hogy »Ha Magyarország ezen egyenlőtlen küzdelemben megállja helyeit, nincs semmi ok arra, hogy függetlenségét ne ismerjük el. Hihető, hogy a

kongressus helyben hagyná ezen eljárást, amely esetben a kormány igen szerencsésnek érezné magát, ha a független Magyarországgá] úgy kereskedelmi, mint diplomatai érintkezésbe léphetne.« Ugyanebben a hónapban az elnök »külön és bizalmas ügynököt« (special and confidential agent to Hungary) nevezett ki Magyarország számára Mann Dudley Ambrus személyében. Utasítása ez: »Ha kitűnik, hogy Magyarország képes függetlenségét, melyet kinyilvánított, fönntartani, mi óhajtunk a legelsőök lenni, hogy szerencsét kívánjunk neki és szívesen üdvözljük a nemzetek családjába való belépésekor.« Ez a diplomacia óvatos nyelvén is jóval több biztatás, mint amivel a világháborúban Masaryk tanár megindul külföldön a cseh-szlovák állam megteremtésére.

Mann Dudley elindul, de sohasem ér el Magyarországra, ám Világosig mindig azt hitte, hogy a »gyermek Herkules megfojtja a hatalmas kígyót«, vagyis hogy a magyarok, kiket köztársaságiaknak tartott, fognak győzni. Mikor levernek bennünket, hivatalos jelentéséből kitör a csalódottság és elkeseredés, mondván: »Magyarországot aljas eszközökkel hódították meg.« Helyette azonban megindul az a diplomatai csata az emberi s köztük a magyar szabadságjogok védelmében, mely a bécsi diplomacia vesszőfutásává változik s melynek mestere Webster Dániel államtitkár, kinek szobra Washington egyik legszebb terén hirdeti nagyságát. Egyik utasításában dicséri a szultán ellenállását, »az ily általános érdekű ügyben« s ez az ügy a magyar emigránsoké. (1851 február 23.) Állásfoglalásának hátvédje az egész hivatalos Amerika, mert Taylor elnök már 1850 márciusában közli a szenátussal Mann Dudley magyar kiküldetését. Elhangzik Cass tábornok beszéde a zsarnok Ausztria ellen s az elnöké 1850 január 20-án, melyben ama reményének ad kifejezést, hogy Kossuth szerencsésen fogja elérni Amerika partjait. Az amerikai követ március 14-én adja át a kongressus határozatából a portának azt a jegyzéket, melyben felajánlja szolgálatait az iránt, hogy »Kossuthot, a magyar kormányzat volt főnökét és társait a Mississippin elhozathassa azért, hogy az

Egyesült Államoknak megengedtessek osztozni abban a dicsőségben, amelyet e nagy hazafi kiszabadítása mindazokra fog árasztani, kik hozzájárultak eléréséhez- annak a célnak, mely annyi fontossággal bír az emberiség közös érdekei szempontjából.«

Túlzok-e ezek után, ha azt mondom, hogy midőn Kossuth Lajos Amerikába érkezett, már egy darabja volt az Egyesült Államok történetének? Túlzás-e, ha azt mondom, hogy amerikai útja ragyogó szivárvány, mely a Világtörténelem boltozatán mindörökre ott marad? Miért kérdünk többet, mikor ez az egyetlen felelet, melyet elődeink kaptak s vagy utódaink nyerhetnek. Hatása azért maradandó, mert elemi és művészi jelenség. Többet ne keressünk benne, mert hiszen sem a szivárványt nem lehet színsávonként értékesíteni, sem a felhőket úgy bemutatni, hogy esőcseppgyűjtőkbe felszedjék a tartalmukat. Ezért van az, hogy mikor Kossuth elhagyja Amerikát s kilép a szivárvány alól, ő maga csalódást érez, mert hiszen sem egyénileg, sem az akkori magyar helyzet számára van visz semmit magával: de a nagy fényáv azért ottmarad az égen.

Elemi jelenségek mondtam: mert államok törvényhozó testületei hívják, díszpolgárává lesz városaiknak, tömérdek életrajzát árulják állomásokon s külön vállalkozás a Kossuth-kalapgyártás. Bevonul a zenébe a »Grand Reception March«-sal (Fischer W.), a szatírába (»Kossuth Coppered«), a szabadkőművesek nagypáholyába (Balassa J.) s bibliai hasonlatai theologiai disputáknak lesznek tárgyává. (»Today« Bostoni theologiai folyóirat 1852 január 10-iki száma.) Küzdelmét Ormuzd és Arimán csatározásához hasonlítják. (Henry Winter Davis 1852.) Dr. Teft B. F. (»Hungary and Kossuth« 1852.) Headly P. C. könyve Greely Horace előszavával, (»The life of Kossuth governor of Hungary« 1852.) vagy Bruce Ch. L. műve (»Hungary in 1851.«) éppoly mélyreható politikai méltatások, mint aminőket ma Mussolini vagy Ghandi kap az irodalomtól. Nem kisebb költő, mint Lowell írja meg róla »A szabadság dalnoka« című költeményt, melyben a majdan sírjából föltámadó Kossuthot így szólaltatja meg:

Kossuth megérkezése Southamptonba.

Londoni lakás. I.

Londoni lakás. II.

J Kossuth am: O Future thou
 That clearst the just and blottst the vile,
 Oer this small dust in reverence-bow
 Remembering that J was erewhile.
 J was the chosen trump where through
 Our God sent forth awekening breath;
 Come Chain? Come, death? The strain He blew
 Sounds on, outliving chasms and death.

(»Kossuth vagyok, te Jövő, ki az igazat felmagasztosított s letapodod a gonoszt, hódolattal hajolsz meg hamvaim felett, mert én voltam az Úr kiválasztott ébresztő haisonája. Jöttök: bilincsek? Halál? Az Úr lehellelte általam túléli a bűbájt s a halált.«)

Hogy mily mélyre hat le ragyogása a Népbe, melyet nagy Madách oly tengernek nevezi, »melynek tömét semmi fény át nem hatja«, arra bizonyságok egyaránt a mindenütt hirtelen támadó »Association of the Friends of Hungary« (Magyarország barátainak egyesületei), a névtelen adakozók sorozata (egy ismeretlen amerikai dolláros küldeményről szól a Nemzeti Múzeum 1486. aktája), a nyomdászok Kossuth-gyűjtése éppúgy, mint a Mechanics Union Association szakszervezetének vagy a Pacific Bank személyének, vagy az ifjúsági egyesületeknek üdvözlései vagy egy zongoragyár hetven alkalmazottjának hódolata — és így tovább véghetetlen sorban. Az út fordulója Cincinnatiában, Amerika e tipikus városában következik be, hol február 9-én az utcákon, ablakokban s háztetőkön *százezret* meghaladó nép örömrivalgása, kendő- és kalapcsóválása fogadja s midőn több mint kétheti folytonos ünneplés után távozik az indóháznál »a lelkesülés ez alkalommal se hiányzott, de meglepett az bennünket, hogy a jósolt 10—12 ezer hallgatónak alig negyedrésze volt s ennek oka más nem lehet, mint az, hogy 17 nap és éjjel ovációkban, tüntetésekben, meetingezésekben, vendégségekben, toastozásokban, speecholásokban telt el s utóvégre az ember a lakodalmat is megűtnja« — írja a becsületes naplóvezető László Károly. — Politikailag az út 1851 december

31-én Filmore köztársaságelnöknek való bemutatkozásán, 1852 január 5-én a Congressusban való bemutatásán s 7-én a parlament díszebédjén éri el tetőpontját, hol Webster Dániel, a nagy államtitkár szólal fel »s a nagy; államférfi egész hevével pártolta Magyarország függetlenségét s önálló kormányát« s köztársaság al-elnöke ünnepli a »nemzet vendégét«. (*Pulszky Ferencz és Teréz: White red book.*) Amit kap Kossuth, az a demokratikus és oroszellenes sympathia; amit kér, az az »interventio« Washington elvei alapján, azaz az Unió fegyveres közbelépése a fenyegetett szabadság érdekében. Webster már anyira megy, hogy megengedi a fegyvergyártást s beígéri, hogy felszabadító háború esetén ügynököt küld Európába. De az intervention javaslatot a washingtoni kongressus elbuktatja. Az Unió nem mozdul meg a letiport Magyarország érdekében. Kossuth lángszava megjósolja, hogy az akkor még gyermek Amerika, ha egyszer megtelik néppel s nagyhatalommá lesz, akkor majd nem tudja megállni, hogy döntő mód bele ne avatkozzék Európa fegyves bonyodalmába. Ez a beavatkozás megtörténik 1917-ben, a Világháborúban, de a nagy Unió nem hazánk felszabadítására, hanem a szétszaggatására nyújt segédkezet. A pompázó szivárvány alól kilépve ágy léptünk a sötét éjszakába. Ezt érezé Kossuth is, mikor súlyos lelki bánattal hagyja ott világdicsőségének színterét, Amerikát.

Az indián törzsfőnökök tisztelegtek Kossuthnál, mikor híre jött, hogy »édesanyja, a legnemesebb lelkű magyar nagyasszony, Brüsselen válságosán megbetegedett és haldoklik«. Sarolta nagyasszony és Zsuzsa kénytelen menekülnék a hazából s Ausztriából, rendőri örködés mellett, mindketten nagybetegen. Brüsselen az anya összeroppan: már nem bírja tovább meggyötört szíve a hajszát s rohanást. A bécsi titkos levéltár 12.127. B. M. 1852. XXXVI. aktája szerint Ausztria brüsseli követe beszélt a belga királyi ház miniszterével abban az irányban, hogy a király gyorsan távoztassa el Belgiumból Kossuthékat, kik annyira közveszélyesek, különösen ne engedje meg, hogy maga Kossuth, ki már ekkor Anglia felé közégig, »bármiféle ürügy alatt belga

földre léphessen«. Ám a király saját orvosával vizsgáltatja meg a menekültet s az megállapítja a súlyos kort: tehát tűrni kell jelenlétüket.

Brüsszelből ír az anya »Szeretet kedves Fijamnak«, kivel »Veled érezzük, mi irtóztatos szenvedéseidet.« »Annyi naponta — írja — új Hír a Politikai események következtében, hogy szeretne az ember meg örülni, hogy gondolkodni ne tudna és bár élni nem kíván, mégis az előítéletek élni készerítvén ismét, bátorságunk itt nem lévén, eszünkbe kell, hogy jusson mi lesz belőlünk? Kedves fiam, engedd meg egy kérdést: nem fenyegeti-e itten veszély szabadságunkat tavaszig, mert Amerikában — ha jó, hogy odamenjünk, — akkor készülünk, ha szegény Zsuzsi sorsa, egészsége vagy élete nem gátol. Oly igen régen nem olvastam kedves leveleidből csak egy biztató szócskát, hogy eltökéltem aggodalmomat e részben megírni. Anyagi szükségseink fedezve, de a mi szerencsétlen családunk irtóztatos fáj-, dalmakra van kitűzve. Én nehéz életet éltem, azt nem tudja senki igazán; Zsuzsi gyönyörű teremtés, ki fiát elvesztette, két leánya közül egyik nyavalyatörős. Bármily szigorú vagy ítéletedben iránta, méltó testvéred volt. Bostonból írt leveled iszonyú hatással volt reá, kikelt ágyából, vért köp, sír, hogy nem tud dolgozni. Forró könnyek közt áld téged szerető fájdalmas anyád" és testvéred.«

Megrázó levél. Egy nagy anyai szív vonaglik benne. Az a bostoni levél bár elveszett, meg tudjuk szerkeszteni abból a vérző sebékből, melyeket Sarolta aszszony és a hős Zsuzsa szívéen hagy. Ott Kossuth Zsuzsát okolja azért, hogy a szerencsétlen Makk összeesküvésbe az ő neve is benne van s felesége, Teréz a maga módja szerint kicsinyes anyagi szemrehányásokat tesz a két mártírnőnek, kik vérük szerint folytatják a forradalom veszélyes kísérleteit. Most is, mikor Brüsszelben magukra vannak hagyva s hét hét telik el abban, hogy tovább nem tudnak jutni s az édesanya mindennap meghalhat, a mindennapi orvosságravalót Zsuzsa szerzi meg; feltámad benne egész hősi szervezőképessége, mit »ikerlelké-e« (maga használja most e szót) a

kettőjük szabadságharcában: csipkeverőműhelyt nyit s rendkívül találékonyságának és zseniális életerejének újabb próbáját teszi le. A másik nővér, Mily is ír Lajos bátyjának engesztelő levelet. Kossuthék már ismét Angliában vannak, tőlük segítségül pénz is érkezik. De az anya tragikus sikoltása július 9-iki levelében még szívettepőbb. Már szinte a halálos ágyról hallatszik utoljára Sarolta nagyasszony szava.

— »Vedd tekintetbe nyolcvan éves aggkorom s irtózatosszenvedéseimből eredő írásbeli gyengeségemet. — Szenvedéseim a vizionlátás reménye által enyhültek, most ettől is meg vagyok fosztva. — Bostonból írt leveled a jövődöt oly borzasztón állította élénkbe, ahol magad is kétkedel, hogy ingyen szállást kapjunk. — Zsuzsi most szappanfőzést tanul, hogy ebből megéljen. — ő még mindig ágyban fekszik és tanul erősen franciául, angolul, igen könnyen tanul nyelveket, de tüdőfekélye van. — Ha végignézed a budai fogságod kezdetétől végigélt nagy szenvedésemet; azok között volt nagyszerű dicsőség is, de mindig reszkető volt az Öröm... De ennyi fájdalom után mégsem mondhatok reátok egyebet, mint forró áldásomat. Legyetek oly boldogok, mint még soha senki nem volt! Isten áldjon meg és szeressen úgy, mint anyád, özv. Kossuthné.«

— Laetitia ugyanígy zokog Rómában, mikor megbocsátja Napóleonnak azt a fájdalmat, mit nagyságával anyai szívének szerzett.

Lassú agónia következik. Kossuthot értesítik, hogy haldokló anyját akkor láthatja, ha aláveti magát a belga rendőrség fölügyeletének, csak rendőrfelvigyázat mellett léphet az anyja halálos szobájába. Ő emiatt nem jön. Nagyon várták. A halál 1853 Januárjában áll be. Sarolta forradalmi nagyasszony elköltözött a földről.

Zsuzsa újra összeszedi roncsolt erejét: ki akarja vívni magának szabad országban a szabad egyéniséget. Elvonszolja magát Amerikába s ott nehéz munkában kínlódva, mindig egy új vállalkozásba kezdve — mint a sírjánál tartott meghatott »Memorial«-ban halljuk, másfél évig haldokolt. Utolsó vallomása (1852. Május 11.) éppen olyan hősiesség, mint forradalmi: »üldöz-

tettem, mint a vad, be fogom járni a világot, sorsom kérlelhetetlenség által ostorozva. De ne adja isten valaha csak parányit is, lehajtani fejem ott, ahol csak vendég vagyok. Én akarok szenvedni, mint az örök zsidó, de meghalni nem fogok.« Newyorkban, az ötödik Avenue és 11-ik utca sarkán van egy régi kis temető, melybe senki sem tekint be a siető világból, ott van egy korhadt fejfa: Meszlényi-Kossuth Zsuzsa.

Kossuth nem látta haldokló anyját, kitől a forradalmi vért örökölte. A nagy küzdelemben, melyet anyja haldoklásakor magával vívott, először győzött benne az Ember fölött a Szobor.

XII. AZ ÜSTÖKÖS.

»New Yorkban van ismét Kossuth, ahová úgy vonult be, félesztendővel ezelőtt, mint a világszabadság varázsszava prófétája, a rabszolgaságban szenvedő népmilliók megváltója. Akkor dörögtek az ágyúk, egekbe tört százezrek mámoros kiáltása, hogy »Éljen Kossuth!« és most csend volt, nyomasztó, fojtogató csend. Magánházban szállt meg és nem szállodában. Kerülte a nyilvánosságot és az utcán is csak este mutatkozott. Egyedül akart lenni meghiúsult reménységeivel, összeomlott, szétfoslott álmaival, hogy új terveket szöghessen, új álmokat álmodhasson. Még egy beszédet tartott a newyorki németeknek, egy előadást családtagjai fölsegítésére »gondok mázsányi terhe« közt. Kerülte a newyorki magyarokkal való találkozást. Türelmetlenül, izgatottan készült az Amerikából való elutazásra. Ingerlékeny, ideges volt, bántotta az amerikai eredmény elmaradása és legszűkebb környezetén kívül senkivel sem akart érintkezni.« »Elérkezett az utolsó este. 1852. Július 13-ikának estéje. Kossuth búcsúzni kezdett. Az »Afrika« angol személyszállító gőzösre váltott jegyet a maga és felesége részére. A bőröndökre ezt a

kettőjük szabadságharcában: csipkeverőműhelyt nyit s rendkívül találékonyságának és zseniális életerejének újabb próbáját teszi le. A másik nővér, Mily is ír Lajos bátyjának engesztelő levelet. Kossuthék már ismét Angliában vannak, tőlük segítségül pénz is érkezik. De az anya tragikus sikoltása július 9-iki levelében még szívettepőbb. Már szinte a halálos ágyról hallatszik utoljára Sarolta nagyasszony szava.

— »Vedd tekintetbe nyolcvan éves aggkorom s irtóztos szenvedéseimből eredő írásbeli gyengeségemet. — Szemvedéseim a vizionlátás reménye által enyhültek, most ettől is meg vagyok fosztva. — Bostonból írt leveled a jövődöt oly borzasztón állította élénkbe, ahol magad is kétkedel, hogy ingyen szállást kapjunk. — Zsuzsi most szappanfőzést tanul, hogy ebből megéljen. — ő még mindig ágyban fekszik és tanul erősen franciául, angolul, igen könnyen tanul nyelveket, de tüdőfekélye van. — Ha végignézed a budai fogságod kezdetétől végigélt nagy szenvedésemet; azok között volt nagyszerű dicsőség is, de mindig reszkető volt az Öröm... De ennyi fájdalom után mégsem mondhatok reátok egyebet, mint forró áldásomat. Legyetek oly boldogok, mint még soha senki nem volt! Isten áldjon meg és szeressen úgy, mint anyád, özv. Kossuthné.«

— Laetitia ugyanígy zokog Rómában, mikor megbocsátja Napóleonnak azt a fájdalmat, mit nagyságával anyai szívének szerzett.

Lassú agónia következik. Kossuthot értesítik, hogy haldokló anyját akkor láthatja, ha aláveti magát a belga rendőrség fölügyeletének, csak rendőrfelügyázat mellett léphet az anyja halálos szobájába. Ő emiatt nem jön. Nagyon várták. A halál 1853 Januárjában áll be. Sarolta forradalmi nagyasszony elköltözött a földről.

Zsuzsa újra összeszedi roncsolt erejét: ki akarja vívni magának szabad országban a szabad egyéniséget. Elvonszolja magát Amerikába s ott nehéz munkában kínlódva, mindig egy új vállalkozásba kezdve — mint a sírjánál tartott meghatott »Memoriak«ban halljuk, másfél évig haldokolt. Utolsó vallomása (1852. Május 11.) éppen olyan hősies, mint forradalmi: »Üldöz-

tettem, mint a vad, be fogom jární a világot, sorsom kéri élehetetlenség által ostorozva. De ne adja isten valaha csak parányit is, lehajtani fejem ott, ahol csak vendég vagyok. Én akarok szenvedni, mint az örök zsidó, de meghalni nem fogok.« Newyorkban, az ötödik Avenue és 11-ik utca sarkán van egy régi kis temető, melybe senki sem tekint be a siető világból, ott van egy korhadt fejfa: Meszlényi-Kossuth Zsuzsa.

Kossuth nem látta haldokló anyját, kitől a forradalmi vért örökölte. A nagy küzdelemben, melyet anyja haldoklásakor magával vívott, először győzött benne az Ember fölött a Szobor.

XII. AZ ÜSTÖKÖS.

»New Yorkban van ismét Kossuth, ahová úgy vonult be, félesztendővel ezelőtt, mint a világszabadság varázsszavú prófétája, a rabszolgaságban szenvedő népmilliók megváltója. Akkor dörögtek az ágyúk, egekbe tört százezrek mámoros kiáltása, hogy »Éljen Kossuth!« és most csend volt, nyomasztó, fojtogató csend. Magánházban szállt meg és nem szállodában. Kerülte a nyilvánosságot és az utcán is csak este mutatkozott. Egyedül akart lenni meghiúsult reménységeivel, összeomlott, szétfoslott álmaival, hogy új terveket szöghessen, új álmokat álmodhasson. Még egy beszédet tartott a newyorki németeknek, egy előadást családtagjai fölsegítésére »gondok mázsányi terhe« közt. Kerülte a newyorki magyarokkal való találkozást. Türelmetlenül, izgatottan készült az Amerikából való elutazásra. Ingerlékeny, ideges volt, bántotta az amerikai eredmény elmaradása és legszűkebb környezetén kívül senkivel sem akart érintkezni.« »Elérkezett az utolsó este. 1852. Július 13-ikának estéje. Kossuth búcsúzni kezdett. Az »Afrika« angol személyszállító gőzösre váltott jegyet a maga és felesége részére. A bőröndökre ezt a

nevet írta: »Mr. and Mrs. Smith«. A hajójegye is erre a névre szólt. Titokban, álnév alatt utazott el Kossuth Amerikából, hogy elkerülje a nyilvános búcsúzkodást, ne legyen kénytelen az amerikai újságok tudósítói előtt nyilatkozni, mert úgy érezte, hogyha nyilatkozik, csalódása fölött érzett elkeseredésében olyanokat mondana, amivel megbántaná Amerikát, az Amerikában maradt emigránsoknak megnehezítené az elhelyezkedést; ezt pedig nem akarta.« »Július 14-én indult Kossuth hajója. Az emigránsok közül heten, kísérték ki. A parton néhány ember zsebkendőt szorít a szeméhez. A hajó lassan megindult. Kossuth búcsút int kezével.«

Így írta le azt hűen az amerikai magyarság krónikása (Kende Géza). Mi történt tehát? Az a tündöklő szivárvány, mely Kossuth névvel távol országok, tehát (így mondhatjuk) az emberiség láthatárán felragyogott, miért nem tud a Történelem földi talaján megállandósulni? Miért? Ezt most kérdezhetjük, mikor a csalódott Kossuth avval megy Angliába, hogy állandóan ott telepedjék meg. De éppen úgy kérdezhetjük majd nyolc évvel később, 1860-ban, mikor Angliát el kell hagynia s Piemontban, Turinban telepedik le. Mind a két esetben úgy látja, hogy bolygó szerepe be van fejezve, de ugyanakkor nemcsak nem akar letűnni az égboltozatról, hanem égi csóvaként akar hol itt, hol ott a Népek sorsa fölött megjelenni. Ez az üstökösjárás, melyet folyton fellobbanó lelke magának a népszabadságnak s hazájának szán. Ez a tüneményesorozat fog tartani mindaddig, míg arra eszmél majd, hogy általa észre nem vett kozmikus erők új csillagképlet alá hajtották Európa politikai rendszerét, melyre ő nem számított, melynek uralkodó planétáját így hívják: *Bismarck*.

Most nézzünk bele bátran s előítélet nélkül a dolgokba, s akkor meg fogjuk érteni okát a nagy változásnak, a legnagyobbnak Kossuth életében.

Az első meglátás is mutatja, hogy a nagy fordulást nem az ő örök ellensége a bécsi kormány, vagy a Habsburg-dinasztia befolyása idézte elő. Hiszen a töméntelen papiros-lomból, mely a bécsi államlevéltár-

ból most előkerült, s melyben szegény Hülsemann lovag császári ügyvivő verejtékező lelkiismeretességgel számol be Schwarzenberg hercegnek Kossuth amerikai útjáról, ebből az irat-boglyából és hírlap kivágat-kazalból még most is az operettéi tehetetlenség ellenállhatatlan komikuma csapja meg az embert! Az osztrák császár képviselője New Orleansban hivatalos szabatsággal bejelenti, hogy milyen macskazenét rendeztek az ő tiszteletére. (1852. Február 13-án.) Schwarzenberg kénytelen az orosz kormánynak megköszönni (1852. Február 10-én), hogy a cár követe támogatására sietett Hülsemannak, mikor az lehetetlen helyzetbe jutott »au sujet dun discours ouvertement prononcé par M. Webster«. (Webster államtitkár által nyilvánosan Ausztria ellen tartott beszéd alkalmából.) Hülsemann nem győz panaszkodni urának, hogy a Kossuthmámor miatt el akarta már hagyni Washington, de hová tűnjön el, mikor »Baltimore, Filadelfia, New-York mind nem nyújtanak e perczben oly tartózkodási helyet, hol »convenable« lenne az ő tartózkodása« s végre is azt határozza, hogy a déli államokba szökik. De itt egyetlen érdemes eseményt tud diplomai közbelépése eredményezni: körútján ellopják a pénzét és aranyláncát.

A személyes fölsülésen kívül, nem kisebb Ausztria diplomai veresége az általa arisztokratikusán kevésbe vett, sőt lefitymált amerikai kormány nyal szemben, mely minden alkalmat megragad, hogy a népszabadság és demokracia köztársasági elveit mennél tüntetőbben hangoztassa a régi világ »Isten kegyelméből való« kormányával s lelki berendezésével szemben. Hallatlanul izgató diplomai viaskodás folyik a nagy nyilvánosság előtt, mely akkor Amerika (sőt az egész angol-szász faj) közvéleményét érdekelte, mely már magában valamely világbajnokságért való küzdelem jellegét és hatását öltötte magára. Ennek a szó-, jegyzék- és elv-viadalnak három bajnoka van: Webster Daniel államtitkár, Schwarzenberg herceg és Kossuth Lajos. Schwarzenberg teljesen a porondon marad, Webster győz és — Kossuth? ő megbecsült »outsider« sorsára jut, mert hiszen ő igazi megmarkolható ered-

ményt várt Amerika fegyveres közbelépésével, vagy a magyar függetlenségi harcnak újra megindítását az Új Világból — holott később tűnik ki, hogy erről szó sem lehet, mert hiszen a nagy politikai torna végig az marad, aminek indult: szó-, jegyzék- és elvháborúnak. Ezért nagy szónoki diadal és mély emberi csalódás egyszerre.

A Webster—Hülsemann levelezés ma is gyönyörűsége olvasmánya az Egyesült Államok minden politikusának s legtöbb college-tanulójának. Viszont Websternek s más amerikai jelességeknek Kossuth Lajossal való polémiája Washington végrendeletének — a »farewell addressnek« — végrehajtását illetőleg, nemcsak nem vesztette el érdekességének pompázó zománcát, hanem a Világháború tüzeiben erősebben felcsillant a múlt homályából, mint valaha. Ám mint utóbb kitűnik, a két ragyogó tünemény-sorozat közül egyik sem volt alkalmas arra, hogy bekapcsolódjék bármilyen mozgási jelenségbe s legkevésbé Kossuth fölszabadítási actiójába. Ezért nevezem az egész képletet szivárvány-vetítésnek. Ezért érzi Kossuth Lajos, mikor kilép e fénykör alól, emberi lelkében oly feketének a magányt. Végeredményben azután ezért szűnik meg bolygó pályája is.

Könyvem előző XI. Fejezetében bemutattam azt, hogy nézte az Unió népe és kormánya a magyar szabadságharcot, Kossuthot, szerepét, s miként vonzotta őt magához. Az aktákból könnyen megfigyelhetjük, hogy az amerikai Kossuth-hullám annál erősebb és hangosabb, mennél nagyobb és kínosabb az osztrák diplomatia ellentállása és izgalma. Mikor Clayton államtitkár először elismeri (1849. Október 3-iki jegyzékben), hogy Dudley Mannt csakugyan diplomatai ügynökül küldte kormánya Magyarországra, Bécsből az az utasítás megy Hülsemannak, a régi diplomatia félhamis pirouettjai szerint, hogy ezt, »úgy akarták tekinteni, mint az amerikai kormány néhány tagjának személyes eltévelyedését«. De ott, túl a nagy vízen, a friss demokratia úgy látszik, nem szereti a hajporos parókák divatját, mert 1849 Decemberben Taylor elnök a kongressushoz intézett üzenetében azt vallja nyilvánosan,

hogy »az amerikai nép érzelmeivel egybehangzón, mély rokonszenvvel a magyar hazafiak iránt akart elsőnek lenni azok között, kik a független Magyarországot fölveszik a Népek nagy családjába«; ugyanakkor az osztrák absolut kormányzatot »vas bilincs rendszernek« nevezi. 1851-ben Webster államtitkár megírja (Március 11-iki jegyzék) az osztrák ügyvivőnek a maga álláspontját, mely szerint Amerika semmi körülmény között sem fog engedni gyökeres alapelveiből, melyek a népszabadságot jelentik, s evvel szemben Hülsemann hiába vigasztalja a bécsi kormányt avval, hogy, ha Kossuth ide jönne, ami igen kétséges, akkor a róla beérkezett kedvezőtlen értesülések folytán az amerikai kormány csak mint magán egy ént fogja kezelni. (»Die hiesige Regierung Kossuth als Individuum behandeln werde.«) Ez a levél, November 13-án megy el, s 16-án sikerül is rávenni, Smith urat, hogy a képviselőházban Kossuth letartóztatását indítványozza arra az esetre, ha íel nem hagy izgató beszédeivel. De mit hasznát mindez Hülsemannak és Bécsnek, mikor ugyanaz nap a senatus 33 szavazattal 6 ellen elfogadja Seward szenátor javaslatát, mely szerint »a Kongressus az Egyesült Államok népe nevében szívből köszönti Kossuth Lajost a fővárosban s az országban«. Hülsemann végül is azt kell, hogy írja Schwarzenbergnek (1851. December 18.): »Kétségtelen, hogy a császári kormánynak minden oka megvan arra, hogy szakítson az Egyesült Államokkal s ha ez megfelel a kormány nézetének, készen van bármely pillanatban végrehajtani ezt a parancsot.«

Ferencz József legfelsőbb megalégedését fejezi ki Hülsemann viselkedése fölött s Hülsemann fel van jogosítva arra is, hogy a köztársasági Elnökkel közölje azt is, hogy »alig képviselheti tovább itt Ausztriát, ha Webster Dániel tovább is államtitkár marad, valamint azt is, hogy hosszabb kirándulásra szándékozik menni« — de a két bejelentés közül a Fehér Ház csak az utóbbit veszi tudomásul. Hülsemann most már ahhoz folyamodik, hogy megtorlást kér Schwarzenbergtől az Ausztriában tartózkodó amerikaikon, majd az európai hatalmak (együttes föllépését kéri a washingtoni külügyi

politika ellen, végül avval fenyegetőzik, hogy nem is Ausztria, de Oroszország fogja megszakítani a diplomatiái viszonyt az Unióval Kossuth miatt. E kapkodás betetőzi a világraszóló felsülést.

Amerika egész népe úgy érezte s hirdette is, hogy a fiatal demokratia diadalmaskodott az európai vén diplomatia berozsdásodott mester-fogásai fölött. Amit Kossuth ebben nem vett észre, az volt, hogy ez *amerikai* győzelem volt s nem a magyar ügyé; ezért a washingtoni kormány s nem ő lett annak haszonélvezője. Mikor az »Afrika« elhagyta a newyorki partot, akkor már tudta, hogy őt csak fényes alkalomnak nézték ebben a tornában.

Most pedig menjünk át a színtér másik oldalára: ez Kossuth és az amerikai kormány s közvélemény ellentéte a beavatkozás kérdésében, a híres »intervention ügye. Ha amerikai szemmel s nem magyar érdekből nézzük az ügyet, akkor nemcsak pillanat alatt átláthatjuk az egész helyzetet, hanem megértjük a távozó Kossuth lelkiállapotát is, mert hiszen ő akkor távozik, mikor megérzi, hogy nem a magyar ügyről volt szó, hanem az amerikai kérdésekről harcoltak s hogy az ő személye a lelkes yankeek szemében nem más, mint az Újvilágnak egyik nagyszerű látványossága. Ezért olt, ki rajongva követi Kossuthot egész amerikai útján, mert »úgy éreztük magunkat, mint az athéniek, kik Demosthenes filippikáit hallották s mind készen voltunk, hogy az osztrákok ellen menjünk harcolni vagy összeesküdni.« (W. J. Stillmann: *The autobiography of a journalist*. Boston. 1901.) Vele lelkesedtek, midőn azt hirdette, hogy az Egyesült Államokra se legyen fontosabb kérdés, mint a külpolitika (Louisvillei beszéd); vele vannak, mikor minden abszolutizmussal szemben, a demokratia szabadság-teremtő erejét hirdeti s anoiak tökélyét abban az amerikai alkotmányban látja, melyben a csillaglító ember fölfedezi a saját astrológiáját: »minden csillag ragyogván tulajdon fényében, de összesen mégis egy csillagzatot képezvén az emberiség égboltozatán.« (Washingtoni beszéd.) Ám de, mikor Pittsburgban azt jövendőli, hogy »sokan vannak, kik megérik még a napot, midőn az Egyesült Államoknak élethalálharcot kell

vívni az orosz által elnyomott Európával»: akkor már veszedelmesnek kezdik tartani lendületét. S mind az a páratlan polémiaja, melyben Washington »politikai végrendeletét« magyarázza akként, hogy Washington csak addig tiltotta el Amerikát a »foreign entanglements« (külföldi bonyodalmaktól), még más hatalom beavatkozása nem veszélyeztette a szabadság ügyeit: mindez nem tud aktualitásra találni odaát, mert ez akkor nem látszott amerikai kérdésnek. S ezért — mint már bemutatottuk — a kongressus elveti a beavatkozás »intervention« gondolatát s evvel Kossuth fő — politikai programját. Mikor pedig new-englandi beszédein köröszkül tör az a sejtetése, hogy mihelyst az »óriási gyermek«, az amerikai Unió felnő s területe meg fog telni emberrel, és akkor Amerika a dolgok kérlelhetetlen erejénél fogva kénytelen lesz fegyverrel beavatkozni az európai népek küzdelmébe: akkor minden amerikai hallgatója teljes értelmetlenséggel áll vele szemben, holott éppen itt törte át — a lángész erejével az akkori politika mennyezetét, mert megjósolta a Világháborút. Ezért Kossuth Lajosnak éppen ebben a felívelésében való szárnyszegése nemcsak az ő legmagasabb röptét jelenti, hanem legmélyebb tragikumát: mert hiszen ez a mi magyar tragikumunk, melyet a világ meg nem értett s mi is csak akkor ocsúdtunk rá, mikor már Trianon eltemetett bennünket.

Így lépett ki hősünk az Új Világ szivárványa alól, fő politikai céljának összetörtével s míg az Afrika hajó az óceánon hánykódik, ő már csak a közvetlen bonyodalmak keserű visszahatását érzi s mennél közelebb ér az angol parthoz, annál inkább élednek benne lelkének európai kötelékei. Ez a visszautazás annál jellemzőbb, mert Filmore elnök úgy magyarázta jegyzékében Kossuth kihozatalát a »Mississippin«, hogy a nagy száműzött állandóan Amerikában fog megtelepedni s nem zavarja majd az európai hatalmakat, Webster is ezt ismételi Hülsemannak (1851. Július 17-én.). Viszont írott nyoma van annak is, hogy Kossuth maga birtokszerzésre gondolt odakünn. Hogy Cincinnatiiban, hol amerikai életrajzírója *Taft* lelkipásztor s annyi rajongója élt, megfordul diadalának szekere, ezt már jelez-

tük fentebb. Természetes, hogy a déli államokban hűvös a fogadtatása, mert hiszen azoknak rabszolgatartó elveibe sehogy sem illik bele Kossuth felszabadító politikai hitvallása. Éppúgy óhatatlan volt, hogy ezáltal a magyar száműzött belekerült az »abolitionisták« (rabszolgafelszabadítók) s antiabolitionisták vérbe menő pártharcába, mely később a déli s északi államok polgárháborújára vezetett, őt ezek a demokraták karolták fel; de mert az angol-amerikai szövetség tervét hirdette a maga külpolitikája érdekében, ez meg a demokrata pártnak nem tetszett, mert üzleti érdekeiket sértette az angol ipar terjeszkedése. Végül, mert a szabadkőművesek felmagasztalják, megmozdul ellene a katolikus klérus. Mert az idegen nemzetiségeknek, így a bevándorolt németeknek is beszélnie kell jogairól, ezért viszont az ősi yankee »pionierek« előtt látszik feleslegesnek további szereplése. Mikor pedig Amerika rendes politikai dagálya, az elnökválasztási mozgalom előnti az új Világot, akkor a magyar szabadsághős amerikai szereplése elveszti odaát minden aktualitását. Mellékes ebben a tekintetben, hogy Kossuth elnökjelöltje megbukik a választáson.

Aki csak egy kicsit is beletekintett az amerikai közéletbe, — mint magam kétszer megtevém — az tüstént megérti, hogy amint Laboulaye mesteri tolla régen lerajzolta, — odaát a politikai szenzációk épp oly gyorsan jönnek s tűnnek, mert történelmi gyökereik nincsen — mint a házak falára vetített kápráztató hirdetések. A második csalódás, melylyel Európába indul Kossuth, ebből az apályból származik. S mint mindig, valahányszor az Unióban megfordul a politikai áramlat, úgy az ő estében is azonnal támadnak, kik üzleti spekulációt sejtnek s üzleti buktatásra törekszenek a politika mögött. A yankee közvélemény miután fejfújta szappanbuborékát, igyekszik azt el is pattantani s a keserű levet most Kossuthnak is le kell nyelnie. Már newyorki beszédjében megpendítette azt az eszmét, hogy kibocsátja a Független magyar kormány (Independent Hungarian Government) államkölcsonét, melyeknek kisebb címelei az ő névmását, nagyobb darabjai saját aláírását viselik (L. képünket.). Clevelandban kifej-

tette, hogy »nem adomány ez, hanem kölcsön, mert vagy a Szabadság neve tűnik el a földről, vagy Magyarországnak nagy jövője van s akkor elég ereje is. van ahhoz, hogy ezt a kis adósságot visszafizesse«. E pénz körül támad hírlapi hajsza; mert kielégítetlen magyarok jártak elől a hírlapi pletykázásban, ezért Kossuth, hogy a rágalmak ellen védje magát, nem kisebb ember, mint Webster államtitkár elé terjesztette számadó sorait. Webster e szavakkal küldötte azt vissza: »Vigyék ezt vissza Kossuth úrnak, s mondják meg neki, miképp abban, hogy ő a magyar ügyre kapott pénzt híven kezeli, egy percre se kételkedtünk s nyugtassa meg őt ezen nyilatkozatom s az ő öntudata; de ezen számadást, melynek közzététele ártana az ő ügyének és kompromitálhatná a mi kormányunkat is, közzétenni nem lehet«.

A »Hungarian Fund« lelkes garasai tudniillik fegyvervásárlásra mentek, s a számadások mögött nem pénz maradt, hanem adósság. Ez volt a rejtett kapocs, mely őt Mazzinivel s az olasz összeesküvőkkel összeköti. Ez vezet a nyitjára bennünket azután élete most kezdődő szakának, mely majd Turinban való utolsó letelepülésével végződik s így könyvünk végső fejezeteit készíti elő. Evvel a kapcsolattal válnak egységessé azok a próbálkozásai, melyek eddig egymástól független epizódoknak vagy éppen politikai kalandoknak látszottak Kossuth angliai s itáliai életében. Nyitja e vállalkozásainak ama kiadatlan levelekben van, melyeket legfőbb s legzseniálisabb bizalmasaihoz, a Pulszkyakhoz intézett, most bezáruló amerikai próbája előtt és után. Ebbe a rejtett bonyodalomba lép be most is, mikor újra brit partra teszi lábait.

Az egyik bizalmas levél azt árulja el, hogy egyenest »a magyar Status kölcsön megszerzése lett volna az amerikai út célja; hogy Angliában — írja Pulszky-nak — evvel semmire sem megyünk, azt tudom. Kérlek nem tudnál-e nekem 500 font formális kölcsönt csinálni három hónapra.« Ezt az 500 fontot (6000 forintot) Mazzini forradalmi bizottsága előlegezi, Kossuth viszont azt ígéri, hogy az Amerikából várt pénzt e »coteriához« juttatja. Most, hogy visszatér, el kell szá-

molnia Mazziniékkal, ez a számadás nagyon keserves. Van ott künn 13,500 puska, melyek Newyorkban fekszenek, de van 17,710 dollár adósság, mert a Hungarian Fund nagyrészt ugyancsak nagy dobbal szervezkedett, a »magyar barát« »komiték« parádékra dobták ki a pénzt, vagy, hogy a leszámoló Kossuth szavait idézzük: »szépen electionerozták« (Elkorteskedték.). Tényleg nem maradt tehát más, mint egy forradalmi adósság, mely éppen Mazzini és az olaszok útján ezután minden forradalmi próbálkozás puskaporos ládájához ötét is odaköti. Senki sem érzi ennek veszélyét jobban, mint maga Kossuth. Megérkezte után Pulszky Ferencnéhez intézett levelében, a legnagyobb vigyázatot köti lelkükre. »Vigyázzon! — írja. Vigyázzon! Az Istenért senki előtt a világon ne említsen semmit, még csak ne is beszéljen rólam! Vigyázzon! Három négy nap előtt talán tiszta lesz a levegő. Mert hátha menni kell Londonból«.

Mazzini komitéja tudniillik már megkezdte földalatti robbantásait...

Mikoron Kossuth Lajos megtért Angliába, Lord Palmerston már megbukott. Victoria királyné éppen főként a Kossuth-ügy miatt bocsátotta el, mert bár a lord Kossuthot sohasem fogadta, de beszélt ama küldöttség előtt, mely »éles kifakadásokkal illette az osztrák kormányt és Ausztria császárat«. A lordot úgy jellemzi történetírója, hogy »Minden nép-mozgalom alkalmával, mely a száraz földön megindult, Palmerston rokonszenve általában a népek felé és a kormányok ellen hajlott; míg másfelől igen mély megvetést táplált a szárazföldi demagógia legjobb fajtája iránt is, amit nem is igyekezett leplezgetni«. »Viszont soha ki nem fogyott leckéztetéseiből az idegen államokkal szemben s így az egész continensen azt a hírt szerzte magának, hogy támogatója, elősegítője és pártfogója minden fajta forradalmi mozgalomnak és az alattvalók s uralkodók közti viszony felforgatója«. (Mac Carthy.) 1853. Novemberben azonban Palmers-ton újra megjelenik a színen, mikor az oroszok tönkreverték a törökök hajóseregét Sinopánál, a Feketetengeren. 1854. Február 27-én elküldi Anglia ultimátumát

a cárnak. Ez a krími háború: Nagybrittania és Franciaország s a Cavour zsenialitása által beléjük kapaszkodott olasz Piemont a török félhold védelmében megindulnak az orosz ellen. A cár viszont elvárta, hogy Ausztria is vele haladjon. A mai Törökország hivatalos Történet könyve (Taris. III. kötet 119. 1.) ezt úgy rögzíti meg a Kelet távolából: »A cár, tekintve, hogy 1849-ben Magyarországot összetörvén, az osztrák Császárság létét és egységét megmentette, azt hitte, hogy az osztrák császár neki lekötelezettje és barátja«.

Minden egyetlen elhatározástól függ. Nem kell semmi más, csak az, hogy Ferencz József kövesse azt az utat, melyen 1849-ben elindult s szövetezzék Oroszországgal, mely ezt méltán elvárta tőle. Ebben az esetben a Nyugati Hatalmak szembeszállnak a harctéren a Keleti Birodalommal. És? — merjük kimondani a szót: ha ez bekövetkezik, akkor Kossuth Lajos a magyar helyzet ura s angol, francia, török segítséggel megkezdheti újra függetlenségi harcát. Ezért ő lesz most angol földön az orosz ellenes meetingek legünnepeltebb szónoka. Ez alapon történik nyilvános beállítása a britt közvéleménybe. Pulszky Ferencz megfigyeli, hogy »Kossuth nem elegyedett a londoni társaságba, csak kivételesen látogatja meg angol tisztelőit, meghívásokat nem fogadott el s magánosan élt családjának s Kevés barát körében, kik őt meglátogatták és szenvedélyesen ragaszkodtak hozzá«. Ez a módja annak, hogy kapcsolatot tudjon találni a komoly közvélemény igazi irányítóival, tudniillik az egyetemekkel. A meetingek bevételein kívül főfenntartása sorozatos collegei előadásainak lecke-pénze lesz. A Nemzeti Múzeum irattára Kossuth tizenhét »lecture«-jének kéziratát tartalmazza, melyek az akkori közgazdasági elméletek igen világos egybeállításából s különösen Riccardo földjáradék elméletének bírálatából állanak, újabb bizonyítékai annak, hogy mily fölületesek bírálóinak felületességi vádjai. Színesekké akkor válnak felolvasásai, mikor arról beszélhet, hogy »Isten ujja látszik a történelemben«, mert ekkor megkapja a »Történelem logikája«, mely börtöntől kezdve egész lelki akaratán uralkodik. (L. II. fejezet.) (Mikor pedig a világháború alatt az Ausztriából szintén

Kossuth bevonulása New-Yorkba.

Az amerikai Kossuth-kölcson.

»Magyarok! a ti nép barátoknak és a ti maguknak sorsa van a ti kezetekben. Mikor ti küzdetek az Osztrák és Német érdekért, ti játszatok a ti sorsotokkal. — 70 év ezelőtt ti kezdtétek már egyszer az osztrákokkal, de sajnosan akkor Oroszország szövetséges viszonyban volt az Osztrák Birodalommal, segített neki, és Debreczen mellett hosszú időre betemetve volt a magyar függetlenség. Ez volt nagy történelmi hiba, akiért Oroszország drágán fizetett. — A jelen háborúban az orosz hadsereg ezt a hibát kijobbítani fogja s magyaroknak függetlenséget hoz.

A szabadság órája ütött már!

Itt az idő, most vagy soha!

Éljen a szabad, független Magyarország!

Éljen a nagy Oroszország!«

Fátumszerű tények mázsányi terhe alatt görnyedve vetem itt fel a mi (katasztrófánk után az akkori kérdést — kérdések kérdését — vájjon a bécsi császári udvar abbeli elhatározásában, — mely minden későbbi külpolitikai tényének forrásává lesz — volt a része a magyar szabadságharcz utóhatásának s így Kossuth szerepének? E nehéz kérdésre válaszom: *igen*. Ausztria állásfoglalása a krími háborúban kényszerű reflexmozgása 1849-nek: Debreczennek és Világosnak. Megdöbentő s talán váratlan állításom bizonyítékait nagyrészt a jövő fogja csak kiásni s így azokkal igen csekély mértékben rendelkezem. Mégis meg kell állnom igazságom mellett — ez a »Történelem logikája«. Van azonban egyszerűbb kézzel foghatóbb bizonyítékunk is. Oroszországot illetőleg kezünkben van az amerikai követnek 1852. Január 21-én Washingtonba küldött (kiadatlan) jelentése. Ebben azt olvassuk, hogy Kossuth angliai körútja miatt Oroszország segédkezik Ausztriának a tiltakozásban, mert »fölkeveri és megszervezi« az odamenekült forradalmi elemeket. Olvassuk aztán azt is, hogy Oroszországot Amerika is elidegeníti magától Kossuth miatt s »cár haragra gyulladt Kossuth szónoklatain«. A forradalomtól való félelem tehát közös a bécsi s szentpétervári kabinetben s ez még inkább megerősíti a cárt abban a hitben, hogy Ausztria hálás

hűségére számíthat. Viszont van egy bécsi aktánk, arról a minisztertanácsról, mely 1853. November 13-án I. Ferenc József császár elnöklete alatt tartatik s mely már a keleti háborús veszély jegyében folyik le, annyira, hogy Albrecht és Vilmos főherczegek, mint legfőbb katonai méltóságok s Hess főadjudtáns és főkvártély mester (tehát az akkori nyelven: főhad vezér) is behívatnak. A császár szerint a tanácskozás célja megállapítani, hogy mily katonai intézkedések szükségesek a keleten külső támadás ellen, hozzátévé, hogy ekkor belső felkelés ellen is kell védekezni. Nem a török katonai támadások lehetnek veszélyesek — mondja Ferencz József, hanem »die ungarischen Horden — a magyar hordák, melyek a török haderő egyik részét képezik a forradalmi elemek hatása alatt; ezenkívül Erdélyben . forradalmi mozgalmak is törhetnek ki«. (Ez a gondolat kétségtelenül Makk és Zsuzsa összeesküvéséből fogant.) Hess válasza úgy szól, hogy Bosznia, Szerbia, Oláhország felé az orosz csapatok biztosítják a helyzetet, s ezért az osztrák seregek Orsova és Hátszeg között kell a határ védelméről gondoskodni. Ebből világosan kiolvasható az, hogy a császár és kormánya annyira át voltak hatva »belső fölkelés« lehetőségétől, hogy lekötve érezték az osztrák haderőt az új Kossuth-harc elleni belső védelemre s ezért nem rukkolhatnak ki az orosz segítségére. Evvel a két katonai hatalom együttműködése megszűnt s nem sokára egymás ellen fordult. Már itt megmutatkozik egy hihetetlennek látszó saemélyi tény is: az a hallatlan kontra-szuggestio, melyet Kossuth Lajos, mindaddig míg élt, I. Ferencz József hűvös és később megbölcsestedt egyéniségére gyakorolt. Erről még szó lesz könyvünkben, mert hiszen a bécsi levéltár titkos kémjelentései Kossuth haláláig tartanak.

A krími háború Oroszország vereségével be lőn fejezve, anélkül, hogy Törökország létét megmentette volna. Egyetlen igazi eredménye az, hogy Cavour Camillo gróf langesze Piemontot belekapcsolta az európai kialakulásba s most már III. Napoleon és Franciaország segedelmével fogja köröszkül vinni a szétdarabolt Italia egyesítését. Kossuth hivatásos szerepéhez hí-

ven Angliában még mindig szerkeszti »lecture«-jeit s cikkeit, de azoknak czíme elárulja, hogy kanyarodik át érdeklődése s reménysége az olasz mozgalmak felé: »Moldva — Oláhország történelmi s diplomatai vázolata«. (1855.) »Bizalom (1855) Törökország iránt.« »Előadások Olaszországról.« (1856—57.)

Mikor az ördögös Pulszkyt, ki Amerikában előtte járt, a szárd királyság fővárosba Turinba küldi: ekkor már láthatjuk, hogy hol akar ismét feltűnni a politika égboltozatán. De éppen ez a vonulás az, mely Kossuthot az összeesküvések puszkaporos ládájához köti s arra kényszeríti, hogy ne mint állandó bolygó, hanem miht különböző égtájakon feltűnő üstökös bukkanjon fel. Ezért van az, hogy ugyanaz a Stilmann újságíró ki rajongva követte hősünket az amerikai szivárvány alatt, egészen megdöbben az Új Kossuthtól. »Ő még tanuja volt az újvilágban annak, mikor demokrata pártvezérek távoztak tőle éjjen, kik fényes ajánlatokkal kecsegtették, ha az elnök választó küzdelemben a magyar szabadsághős melléjük áll, ellenben most Kossuth Londonban őt azért hívatja, hogy induljon Szardínia mellett Galito kis szigetre hadikikötőt készíteni, majd titkos levelekkel Pestre küldi, hogy itt segítsen a szent koronát kiadatni. Pesten azonban senki sem tud a bizalmiak közül semmiről, kivéve — a rendőrséget. Ezért írja elkeseredésében: »így jöttem rá arra, hogy mily tökéletlen összeesküvő ez a Kossuth. Mindig, de mindig megfélemezett a főbenjáró ügyek részleteiről s hatalmas ihlete oly erővel működött benne, hogy teljesen figyelmen kívül hagyta az emberi természet tökéletlenségeit.«

Figyeljük tehát mi mfst »a tökéletlen összeesküvőt« (incompetent conspirator), akinek utóbb is ezen az okon kell elhagynia a britt területet.

Kutahiából indulva nyomon, a turini levéltárban hüvelyeztem ki azt az anyagot, mely Kossuth első nemzetközi összeesküvésére vonatkozik: ezt Carosini Giovanni a szárd-olasz kormány ügynökének biztatására szötte, a konstantinápolyi olasz követ, Báró Tecco tudtával s azon épült, hogy Ausztria ellen az akkor már elkeseredett szerbek olasz segítséggel (s talán angol élné-

zéssel) Kossuthal betörnek Magyarországra s újra kezdik a függetlenségi harcot. Carosini levéltárából, mely a turini 4-ik iratcsomóba őriztetik »*Carte autographe del Governo Ungherese dal 1848*« cím alatt nem csak az derül ki, hogy az olasz ügynök már a szabadságharc alatt megkezdte a ikonspirálást a magyar emigratioval, hanem azt is, hogy a piemonti helyzet bizonytalansága hiúsította meg az ő próbálkozását; még nem lépett színre ott a nagy *Cavour*. Az első igazi forradalmi alak, ki szövetségesként bukkan fel Kossuth előtt az a Manin Dániel, ki ugyancsak 1848 Márciusában a velencei arzenált hatalmába kerítette, kikiáltotta a veneziai köztársaságot, melynek előbb elnöke, majd az osztrákok ostromzára alatt annak diktátora lesz s ugyancsak 1849 Augusztusában kapitulált és menekült külföldre. Vele köti meg Kossuth azt a kalandos hajó egyezményt, melyről már szóltunk. (X. fejezet.) S Manin szoboralakja lesz az utolsó, melyet a haldokló Kossuth lát, mikor utoljára kitekint ablakából... (XVI. Fejezet.)

Az a forradalmár azonban, ki világ-szabadítás élére akarja megnyerni Kossuthot s kivel Angliában össze van kötve s ki őt az örök összeesküvések puska-poros hordójához lánczolja nem más, mint *Mazzini* Giuseppe, karbonari, a »*La. giovine Italia*« szövetség megteremtője, mely köztársasági alapon akarja a szét-darabolt Olaszországot egy államban egyesíteni s eszköze: a folytonos lázadás és merénylet. Két, Svájc-ból rendezett, összeesküvése elbukott, Szardiniában halálra ítélték, 1848 Márcziusban a milanói zendülést szítja, 49-ben Rómában hadakozik, mint triumvir. Most ő is száműzött s Londonban, mint nagy pók, szövi a világ forradalmi szálait s azokhoz hozzá kötötte, »komité«-jával — mint láttuk — Kossuthot! Hogy először nem Kossuth Lajos kereste Mazzinit s a köztársasági alakulatot, hanem ők járultak a magyar szabadság feje elé, annak teljes és tökéletes bizonyítéka az a levél, melyet »az Európai központi demokrata Bizottság« 1850. Augusztus 7-én intéz Mazzini elnökletével Londonból, »au citoyen Kossuth — Kossuth polgártárshoz«, ki ekkor még Kutahiában raboskodik. Erről s Lemmi kül-

etetéséről már hallottunk. »Solidarité de nos deux révolutions — a mi két forradalmunk solidaritását ajánlja« újra niieg újra Kossuthnak. Hiszen már meg is akarták szöktetni Kisásziából Kossuthot a maguk vitorlásán ... Londonban találkoznak. »Elhatároztam, hogy Mazzinivel szövetezem« írja Kossuth 1851. November 19-én Monti ezredesnek. Kettőjük közös aláírásával készül olaszul s magyarul a felhívás, mely az osztrák ármádiában szolgáló katonákat a császári zászló otthagadására szólítja. Időközben Franciaországban diadalt arat III. Napoleon reakciója. Kossuth Amerikából nem tudja beváltani ígéretét sem azt, hogy 500.000 frankot szerez, sem azt, hogy »kitűnően felszerelt csatahajót, száz matrózzal s ezer katonával indítson Siciliába, hogy ott robbantsa ki a forradalmat«. Ebbe az összeesküvésbe akarta belekapcsolni Kossuth Makk és Zsuzsa titkos szervezkedését is. Mazzini most már azt írja Amerikába Kossuthnak (1852. Április 23-iki levele), hogy a spanyol forradalom is készül s ekkor az Unió megkaphatja Kuba szigetét: Kossuth hónapokig nem felel. Mazini már várja, hogy Máltában mikor köt ki a hadihajó. Meg van győződve arról, hogy Kossuth oly rengeteg pénzzel, fegyverrel s lőszerrel rendelkezik, hogy azokat csak szét kell osztani Magyarország, Olaszország, Horvátország, Franciaország és spanyol félsziget lakói között, hogy a világ republikánus felszabadulása bekövetkezzék. Most Kossuth visszatért. A találkozás keserű. Nincs pénz, csak adósság s nincs más segedelem, mint a bankóprés. Mindjárt látni fogjuk, hogy ez a »faire de Targent par un autre moyen« — (más eszközzel teremteni pénzt) kényszeríti Kossuthot arra, hogy Angliát Olaszországgal cserélje fel. Egyelőre egy »Souscription révolutionnaire« (Forradalmi kölcsön-felhívás) jelenik meg, mely »Isten és a Nép Szabadság, Egyenlőség, Testvériség« mevében egy-egy frankot kér mindenkitől, rajta Mazzini és Ledru Rollin neve mellett Kossuthé — de Kossuth tiltakozik aláírása ellen s így a »Demokratikus Európai központ« pókhálói szakadozni kezdenek.

1852. Februárjában azonban más is történik. Megjelenik a Tett: a földalatti robbanás Mazzini értelmé-

ben. Milanóban kiüt a magyar s lombard katonák lázadása. Ennek szörnyű a vége: Gergics Mátyást és társait Mantuában kivégzik s az osztrák bosszú végigsöpör Lombardián. Kossuth ártatlan a fölkelés kitörésében — de az elfogottaknál ott van az ő előbbi kiáltványa. Itt történik meg a szakadás közte s Mazzini lőporos tervei között. Mint a történetíró mondja olasz művében: »Miután Mazzini Kossuth régebbi, zászlóhagyásra buzdító kiáltványát az ő engedelme nélkül proklamálta a milanói helyőrség magyar katonái közt, barátságuk kihűl s végül megszakad, mert Kossuthban megérik az a meggyőződés, hogy a magyar szabadság ügy semmit sem remélhet Mazziniék agitációitól. Ezért repeső buzgósággal fogadja Cavour Camillo kívánatát, ki a magyar emigratio vezéreivel keres összeköttetést.« (*Kästner Lungheria libera net risorgimento Italiana*. Roma. 1925.)

Gróf Cavour, a legnagyobb politikai lángeszek egyike, akkor már II. Viktor Emánuel szard király minisztere, monarchikus alapon s savoyai ház csillaga alatt, kezdi meg Itália egységesítésének nagy művét. Kossuth tehát csakugyan belékerült abba a felemelkedő politikai forgatagba, melyet akkor alkot magának az Ember-történet, amikor az eddig rejtett erők fölszínre kerülnek, hogy új elhelyezkedést teremtsenek a népek életének. Ezért fog most áthelyezkedni működése olaszthonba. Ezért halványulnak el lelkében azok a keleti tűzijátékok, melyeket az emberboldogító ábrándok ópiumbarlangjában gyűjtött magába. Ezért, bár ragyogó szellemi alkata mindvégig megakadályozza abban, hogy a kegyetlen valóság vaskapsait ragadja meg, nem jelszavak után indul már, mint előbb a budai majd, a kutahiai börtönben tévé: hanem a világformáló kozmikus erők között keres helyet ezután magának és nemzetének. Előbb az olasz, majd a német nemzeti kialakulás fegyveres konstellációi között, mikor Európa megremeg, az égboltról nem hiányozhatik az ő jelensége. Csodálatos, tévelygő és tragikus üstökös.

Ez a nagy átalakulás az angliai évek látszólagos köznapi történetei között s azok leple alatt megyen végbe. Most ajánlja fel »szolgálatait a hazának és

kormányzó úrnak életben és halálban«, Tanárky Gyula, ki ezután szorgalmasan írja Londonban, majd Turinban eddigelé kiadatlan naplóját s így hősünk belső életéről ezután közeli képet kapunk.

— Lesz szolgálataira alkalom nemsokára, édes barátom — mondja Kossuth s titoknokának fogadja.

»Egyszerű, tán összesen 4 szobából álló szálláson történik ez a Gower streeten. Magyar falusi szokás szerint van egy nappali »drawing room« is, mely a jó szállodákban mindig készen áll társaság elfogadására, de a melybe soha a leporoló szobalányon kívül más be nem jut. Tetemesen megöregedve találják Kossuthot.« (Veres Sándor.) Most érkezik a milánói levert zendülés híre: »Kossuthné szobácskájába belép Pulszky Ferenc s mondja:

— A dolognak végkép vége.«

A csapás nem volt annyira sújtó, miért nem volt váratlan. Kossuthné el nem titkolta, hogy könnyebb-séget érez, hogy férje még el nem utazott s hogy az olasz még be nem rántott bennünket. Kossuth készült az elmenetelre, ő vidám volt és eltökélt. Így szólt:

— «Várjon Mazzini; míg török és osztrák összeütözik.«

Közben folynak a cikkezések, meetingezések, felolvasások változó sikerrel. »Két első lectureje Liverpoolban üres volt, rettenetesen boszankodik; az utolsó, hol a nemzetiségekről olvasott, teli volt« írja, Tanárky titoknok.

Az Angliában szereplő Kossuth Lajosról számtalan személyi leírást találunk ez évek külföldi irodalmában. Nem csoda, hiszen egész Londont lázba hozta. Oly nagy politikusok, mint Cobden Richard a szabad kereskedelem világhírű bajnoka, fogadták baráti körükben s másrészt a világ minden emigrációja kapcsolatot keresett vele; így Mazzinin kívül Ledru Rollin a francia forradalmár, a socialisták, a lengyel menekültek egyaránt ismerték. Átnézve a rendelkezésemre álló emlékirat-irodalmat, legjellemzőbbnek, mert legembe-ribbnek Kossuthnak azt a bemutatását találtam, melyet Herzen, a nagy hírű orosz nihilista adott, »Erinnerun-

gen«-jaiban, s mely így rajzolja hősünket: »Kossuth sokkal szebb férfi, mint bármelyik képe, szobra mutatja, különösen azzá válik arcának romantikus me-rengő vonásai által. Mélabús, szende tekintetéből nemcsak erős értelem sugárzik, hanem mélységes szív is. Finom mosolya s lelkes szava mindjárt megnyerik az embert. Gondolkodásában majd mindig van valami eredetiség, mert jóval kevésbe van elméleti elvek vagy pártszempontok által lenyűgözve, mint a többiek. A nemzetközi forradalmárokkal szemben Kossuth erősen védekezett s igen nevezetes, hogy csak akkor s oly mértékben kezdett engedni nekik, amint hazájának helyreállítására irányuló reményei halványulni kezdtek. Midőn elhagytam őt, föltettem magamban a kérdést, vajjon mi közösség van a nemzetközi forradalmárok s Kossuth között s egyet találtam: szerelmét nemzete függetlenségéhez.« (Erinnerungen II. kötet XXXIII. fejezet.)

Kossuth politikai szereplése már Angliában is ettől az időtől kezdve az olasz politika szolgálata; ezért ott szólunk róla. (XIV. fejezet.)

A lélekbúvár szempontjából egy feledhetetlen, szinte kísérteties esemény történik, ez idő tájt tartott leghíresebb beszédjében, melyet 1858. november 18-án s 19-én mond el Glasgowban a városházán. Ebben a beszédben éri el oroszellenes külpolitikai agitációja a csúcspontját. S mikor erre a csúcsra ér angol hallgatóság előtt olasz érdekekben (a beszédet az olasz kormány az 1859-iki háború alatt egész Európában terjeszti röpiratokban), akkor egyszerre csak megáll a páratlan világszónok, belenéz a történelembe — vagyis önmagába — s megrendült hallgatóinak beszél hosszan s lángolva arról a Caráffáról, ki Eperjesen kivégeztette a tyrlingeni Weberéket. A közönség alig érti a beszédnek ezt a részét, mert hiszen Caraffának semmi köze nem volt sem a krími háborúhoz, sem Olaszország elnyomatásához. De annál több jelentősége van e kinyilatkoztatásnak a Kossuth-ember szempontjából. Itt a világforradalmi hullám tetején látja meg saját forradalmi lélekének eredetét anyja vértanú-családjának történetében

s nem tudja elnyomni azt sem maga, sem hallgatói előtt.

Midőn Kossuth 1859-ben a britt közvéleményt arra hangolta népgyűléseken, hogy ne avatkozzék bele Ausztria javára a francia-olasz-osztrák konfliktusba, épp úgy Cavour tudtával történik, mint mikor Londonban titkos bankjegynyomdát működtet 200 sajttal. »A nyomtatás — közli Irataiban — annyira haladt, miként értesíthetem Cavour grófot, hogy a megrendelt pénzjegyek nagyobb fele már február közepe táján el lesz szállítható Olaszországba, miszerint ott leltározva a háború kitöréséig biztonságban tarthassák. — Mái* éppen a bemálházás iránt intézkedtem Londonban, midőn nyomdászom, Day Vilmos írásban értesített, hogy a fővárosi rendőrség főnöke, Sir Richard Mayne (ki nem tudni miként, pénzjegyünknek birtokába jutott), őt magához rendelte s előre bocsátá, hogy Ausztria megkeresést intézett az angol kormányhoz, *vegyen* bírói megtorlást alkalmazásba mindazok elfen, kik a jegyek előállításához hozzájárultak, minthogy ez ellenséges szándékú cselekmény egy oly külhatalom ellen, melylyel Anglia barátságos viszonyban van.« E banknota pörben, mely világszerte keltett feltűnést, az angol szokásjog szerint Ferencz József osztrák, császár személyesen lépett fel sértett gyanánt, mint akit jogai-
ban s anyagiakban megkárosítottak; a pör az alsó házban is felhozatott; Stuart alkancellár Kossuth ellen döntött s a »Lord Justice of appeal« megerősítette azt s ő a felperes felelősségi költségeiben is elmarasztaltatott. A lordok házához kellett volna fellebbeznie, de ahhoz már nem volt pénz, hisz az eddigi nagy perköltségeket is külön bizottság gyűjtötte össze. »A felperes-császár ügy viselői ajánlatott tettek, hogy a megsemmisítés költségeit magukra vállalják s a megsemmisítendő papírnak papírpép-becsértékét m>terítik, ha beleegyezünk, hogy a jegyek, a két fél ellenőrzése mellett, az angol nemzeti bank kemencéiben égetendének el. Úgy történik. A megégetett kész jegy 17 tonna a »resurgó« (feltámadt) védjegy és papír 3 tonna, összesen 40.000 font tallernyi volt. Az elégetés maga 1300 forintba került, 14 napig tartott s Augusztus első nap-

jaiban szegény bankjegyeinkből már csak egy nagy hamu maradt fenn. — Consumatum est.« (Elvégeztetett.)

A híres perben Kossuth, »a nagy prókátor« »egész fényes közjogi fegyvertárát villogtatta s a régi magyar közjog alabárdjai s a modern szabadelvűség pengéi egyaránt szerephez jutnak. Főbizonyítéka az, hogy Ferencz József nem törvényes fejedelme annak a Magyarországnak, melynek jogsértését akarja megtorolni. Ez igaz, azonban az anyagi jog szempontjából éppen oly bizonyosan igaz, hogy a pénzkibocsátás oly elemi államjog, melyet egyetlen ország ma sem engedhet át másoknak azért, hogy avval ellene forradalmakat készítsenek elő. Ezért a pör elvész, de eredményül megmarad annyi, hogy — ismét Kossuth szavait használva — »ügyem a lapokban heteken, hónapokon át állandó rovatott képezett, millió példányokban terjesztették okmányaimat, melyekkel Magyarország állam jogát s avval szemben a bécsi hatalom által negélyezett magyar királyi minőség usurpatórius jellegét okadatolva, kimutattam; nyitva tartották hasábjait a pártomat fogó felszólalásoknak, figyelemmel kísérték az ügy menetét; nem hagytak semmit szó nélkül, amiben ellenem jogsértést vagy méltatlanságot véltek fennforogni; ébren tartották a közvéleményt; élesztették a közrokon-szenvet.«

A bankóprésen kívül azonban egy »pattantyú gyárat« is felszereltek Kossuthék, kis ágyúk gyártására. Ennek magyar katonai mestere az a Gelich Richard, szabadságharci tábornok volt, ki már akkor rendszeres osztrák zsoldban állott s műszaki vezetője egy orosz szakértő, Usener, ki szintén a bécsi kormánynak volt a kéme. Az eredmény így nem lehetett kétséges.

»Most egyedül állok, mint az árva veréb; »lodgingban« kujtorogva, még csak saját lakásom sincs. — Be volt előttem vágva minden kenesetmód Angliában.« Kossuth »leverte lábairól Anglia porát« s indult Itáliába. (Kossuth Lajos: Irataim az emigratióból. II. kötet.) El kellett hagynia Angliát.

Kossuth élet-regénye itt megszakad. Folytatását az olvasó megtalálja a XfV. fejezetben »*Szent Ilona, kicsinyke sziget.*« cím alatt. Ki tehát romantikus legendának olvassa könyvemet, az fordítsa át a következő lapokat, mert ezek nem az akkori Kossuthra vonatkoznak, hanem a maira. Kossuth most éri el a francia császárral s az olasz királyival kapcsolatban világtörténeti pályájának csúcsát. Ezért amint Olaszországba jut, megjárattja tekintetét az egész politikai láthatáron. Nekünk is azt kell tennünk vele. Másképp sem őt meg nem értjük, sem a mai időkre nem tudjuk az évek mesgyéjén átemelni a nemzet, sőt a nemzetek életébe átnyúló tanulságait. A múlt s jövő megértése szempontjából tehát egységes képben kellett összefoglalnom. Kossuth Lajos államrendszerét s történeti elképzelését. Ez az egységes terv a chiffre-kulcsa nemcsak eddig elősorolt külpolitikai kísérleteinek, hanem a mai Európára való hatásának is. A következő fejezet tehát azt a politikai háttérrel akarja összeállítani, mely nem a külvilágban volt, hanem Kossuth lelkében. Nélküle az ember, s a legenda érthetetlen. Nélküle a Múlt lehull az elmúlásba. Vele átmentjük a Jelenbe a történeteket s Általa nézzünk a Jövőbe. Mintha a század Eseményeire mind Trianonig, ismételné meg híres szózatát: »*Veletek s általatok, ha lehet, nélkületek, s ellenetek, ha kell.*«

XIII. A KIS-ENTENTE CSILLAGKÉPLETE.

Aristoteles örök-életű »*Politikájá*«-jában fölveti azt a kérdést, hogy meddig lesz szükség rabszolgatartásra; válasza az, hogy »élő eszközre« nem lesz szüksége az emberiségnek, mihelyst »a vetelő önmagától fog futni a szövőszéken« s mikor »Daedalus szobrai önmaguktól fognak begördülni«. A felet nagyszerű jóslás: azt jelenti, hogy mihelyst a gőzt s villanyerőt — miknek ő nevet adni nem tud — fölhalálja az emberi szellem, akkor a gazdasági élet berendezkedése fölöslegessé teszi a rabszolgaságot. E csodálatos válasznál még meglepőbb maga a kérdés, mely e több, mint kétezerkétszáz

éves s ma is eleven könyvből fölhangzik. Ha az 1816-iki londoni egyezményt számítjuk a rabszolgatartás befejeztének, akkor is több, mint kétezerszáz évvel előbb vet a görög bölcs az emberiség elé egy kérdést, semmint az azt meg tudná s akarná oldani. A rabszolgaság az ő korában nem volt kérdés, hanem föltétlen éa megváltoztathatatlannak látszó valóság, mint a csillagok járása, vagy az »elemek.« *Aristoteles* példátlan lángesze abban nyilvánul, hogy merészelt viszonylagos létet föltételezni egy oly berendezkedésre nézve, melyet az ő korában mindenki, s utána még századokig, majd az egész emberiség változhatatlan s föltétlen tényinek tartott. Az emberi tudomány haladása sem más, mint összefüggéstelen föltétlennek látszó adottságokból a dolgok viszonylagos függésének mind teljesebb s rendszeresebb fölismerése. A lángész ereje abban nyilvánul, hogy téren és időn áthatolva, a kortársai által megszokott s ezért rendesen meg sem figyelt tünetensorozatát váratlanul belekapcsolja a viszonylagos függés oksorozatába. Ezáltal azt a jelenséget, melyet mindenki más a közvetlen napi élet tartozékának tart, ő a korát s környezetét messze túlhaladó s lélektanilag szólva, az örökkévalóság felé vetített fejlődésbe állítja bele.

Ha ezt a megfigyelést a magyar politikára alkalmazom, akkor minden túlzás nélkül föl merem állítani azt a tételt, hogy az utolsó században, mely a világháborúval végződött, vezető politikusaink közül csak ketten voltak, kik fölismerték azt, hogy a Habsburgbirodalomnak fennmaradása el fog múlni, vagy elmúlhat s hogy erre az esetre a magyarságnak elő kjell készülnie. Az egyik lángész retteg e lehetőségtől s önmagát marczangolja s faját paskolja érte: ez gróf Széchenyi István. A másik nagy tehetség nem csak vágják a birodalom fölbontására, hanem azt a magyarság érdekében siettetni akarja: erre Kossuth Lajos vállalkozik. Evvel az egyetlen áttörésével a kor egész tényleges és lelki, berendezkedésének, Széchenyi és Kossuth egyaránt — egymással ellenkező irányban — a politikai, lángelmék teljességében tűnnek fel most előttünk s minden ezután következő nemzedék előtt azért, mert

az általunk megárt Világháború nem a mi megszokott-Ságunknak s lelkiségünknek, hanem az ő sejtelmeiknek adott igazat.

Ne feledjük el, hogy többi nagyjaink úgyszólván teljesen mentesek ettől a gondolattól: félelemtől s reménytől, s ennél fogva távol áll tőlük minden berendezkedés is arra az esetre, ha a dunai monarchia száthull. Deák Ferencnek a negyvenes évek elején voltak ugyan szintén komor sejtései, de a magyar szabadságharc leveretése után meginduló vezéri kiemeltetése a magyar politikában éppen abban állott, hogy hallatlan erkölcsi erővel védte az osztrák-magyar monarchia összetartozandóságát s benne Magyarország szerepét még az azt kockáztató abszolutizmussal szemben is. ő éppen Kosuth Lajos ezidőbeli külföldi törekvéseivel ellentétben, mindig azt az időt várja s akkorra készíti jogi fegyvereit, mikor Ausztriával meg lehet békélni a Habsburgok alkotmányos jogára alatt. A két Tisza minden tettétől „s egész lelki alkatától teljesen távol áll nemcsak a kísérlete, de a gondolata, vagy a sejtése is annak, hogyha ránk öröklődött államkapcsolaton kívül keressen fajunk nemzetközi elhelyezkedést. És ezen nem is csodálkozhatunk. Mennél tovább tartott a béke korszaka, annál inkább elnémultak a közirodalomban is azok a hangok, melyek a közvéleményt fel tudták volna rázni az ideiglenes nyugalomból. Báró *Wesselényi* Miklós egykori pánszláv veszedelmeiről már senki sem beszélt s por lepte be lassan a nehéz-írású báró *Kemény* Zsigmondnak a -»*Forradalom után*« s »*Még egy szó a forradalom után*« czímen kitergetett aggodalmait. Miért tagadjuk: mi, kik bármily csekély szerepet vittünk is a háború előtti magyar politikában, mind azt képzeltük, hogy a dualisztikus osztrák-magyar alkotmány Habsburg-uralkodóval, oly állandó berendezkedés, mely nemzedékeket fog átélni, mert "befejezése / történeti fejlődésünknek s küzdelmeinknek. Szinte azt mondhatnám, hogy politikai elhelyezkedésünk is oly állandónak s rendíthetetlennek, tehát föltétlennek tejszett, mint a Kárpátok hegyláncza vagy vízrendszerünk. Bizonyítéka ez annak, hogy mennyivel körülzártabb felületeken települt meg ama kor politikai gondolko-

dása, mint akár gróf Széchenyi István baljósatai, akár Kossuth forradalmi törekvései.

Mai szemmel nézve — mit kortársai nem láthattak meg benne — gróf Széchenyi Istvánnak minden alapvető munkája háttérben ott rejtőzik a viszonylagos s ideiglenes elhelyezkedésnek ez az öntudatalatti megsejtése. Legerősebben érezhető ez, sokat vitatott 1842. és 1847-iki akadémiai beszédeiben: ezekben a kimondott szavak korlátja már csak mesterségesen tudja visszatartani a belső háborgást. De teljes erővei ott nyílnak lelkének ez a darabja a rejtett Naplóban. 1848 augusztus 4-ikén így kiált az éjszakában: »Czenket elveszik az osztrákok« s a Döblingben lefoglalt kéziratból dantei látomány lép elő: »Magyarországot öt részre fogják szakítani; a derék szomszédok és szövetségesek a szétugrott omladékból egy-egy darabocskát fognak felszedni, mint például a Vojvodinát a hősi szerbek«. »Lengyelország felszabadul. Trieszt az olaszoké lesz.« Legjellemzőbb ebben az, hogy Széchenyi István rögtön a magyar határok megcsonkulását látja maga előtt arra az esetre, ha a dunai monarchia összedül, míg Kossuth szemében az ország területének integritása oly abszolút valóság, melyet még legszorongatottabb tárgyalásaiban is magától érthetőnek tart s az integer Magyarország területéből kiindulva építi fel a Habsburg-uralom megdőltenek esetére a »Dunai Confedieratiót«. Mind a ketten, mikor a messze láthatárt kémlelik, egyben találkoznak: hogy a Keleti kérdés megmozdulása fogja a »nagy összeomlást ránk zúdítani. Kossuth lezta angliai felolvasásaiban s amerikai beszédeiben sokszor kifejti, gróf Széchenyi Istvánból pedig elég, ha ennyit idézek (1841-ből): »Nehogy időt veszítsünk és azon napokat hasztalan engedjük leperegni, melyek a keleti kérdés megbomlása előtt még a mieink. De ezen előbb-utóbb, tán hamarabb, mint gondolnók, bekövetkező esemény után, ha addig nemzetiségben és nemzetileg meg nem szilárdulunk, elveszhetünk.«

Gróf Széchenyi Istvánra nézve ezt bővebben kifejtettem »*Gróf Széchenyi István regénye és éjszakája*«. című munkámban, míg most azt kell megállapítanom, hogy Kossuth Lajos nem ötletszerűen, hanem teljes

rendszerességgel jutott el a dunai confederatio gondolatához s hogy éppen itt építette bele politikai elképzeléseit a Világháború utáni időbe, tehát a mi mai helyzetünkbe. Ez a tétel valósággal vakmerőnek látszik, ha emlékezünk arra, hogy mint pattant ki a »dunai confoederatio« terve a nyilvánosság előtt a külföldön, hogyan keltett ámulatot s mint rémültek meg tőle a hazában éppen azok, kik azt hitték, hogy név szerint legközelebb állanak pártjukkal Kossuth Lajoshoz. Valahányszor apáink idején, Kossuth életében, Lajos napkor összegyűltek azok, kik Deák Ferenc követőivel szemben a nagy számúzott nevére s dacos politikájára esküdtek: mindig akadt, ki teljes erővel tiltakozott az ellen, mintha ennek a tervnek bárminő köze lenne akár Kossuth politikai egyéniségéhez, akár hitvallásának politikai céljaihoz s törekvéseihez. Történt pedig a letagadott nagy nemzetközi program kipattanása éppen akkor, mikor Kossuth befejezván bolygói pályáját, a kialakuló olasz politika talaján, a nagy Cavour-ral egyetértésben akarta fölépíteni azt az európai szerkezetet, melynek alapelvei már pesti börtönében kiírhatatlanul kivirágoztak lelkében, s mely csak alkalomra várt, mikor mint Kossuth világ-terve átadassék az emberi világnak.

Hogy ilyen, a kor követelményein s a magyarság helyi elgondolásain messze túlnyúló terve van Kossuthnak, az csak elég későn, a turini korszak elején, a hatvanas évek kezdetén hatolt be a honi magyarság tudatába. Holott, ha Kossuthnak a szabadságharc végén, különösen Szegeden az összes népek felszabadítását hirdető szózatát, valamint három világrészben az emigratio s a külföldi nyilvánosság előtt hangoztatott céljait összefüggésben megfigyelték volna, a terv létezésére s alapvető követelményeire már régebben rá kellett volna jönniök. 1862. májusában Helfy Ignác újságíró az »*Alleanza*« című olasz lapban tette közzé a »Dunai Szövetség« tervét, melyet Kossuth szerkesztett s Caaini.nev« megbízottjának adott át avval, hogy az olasz királyi kormánnyal is ezen az alapon tárgyaljon. A terv megjelenése itthon megrázta a magyar lelkeket s megdöbentette éppen Kossuth híveit. A nemzet a

magyar szabadságharcz lelkes emlékei s az osztrák abszolutizmus karmai között akkor vívta önmagával lelki tusáját aziránt, hogy elhelyezkedjék-e s miként a Habsburg-uralom alatt. Azokkal szemben, kik az Ausztriával való kiegyezés felé törekedtek, ott voltak a Bécestől idegenkedő pártok s hangulatok: ezek úgy érezték, hogy a confederatio terve őket teszi lehetetlenné, mert aki Bécsbe nem akart menni, az hogyan menjen békülni s tárgyalni Bukarestbe és Belgrádba? Kossuth, messze a maga világ-átfogó szemléletében megrettent ettől a helyi hatástól, melyre nem számított, mert ott kint elszokott tőle. Levele, mit Helfy Ignácnak ír, megdöbbsent mentegetődzés: »Barátom! A lehető legnagyobb ámulattal olvasom a tegnapi »Alleanza«-t, újabban megerősítve látva régi meggyőződésemet, hogy mint a tűztől, úgy kell óvakodni valaminek a journalistikai közlésétől, mert okvetlenül bajt, kárt, romlást okoznak. A confederationalis projectumot közölvén Önnel, világosan és ismételve, de igen világosan megjegyzem, hogy az *ügy tractatus* alatt lévén, forma szerint nem nyilvánosság elé való, hanem hogy jó lesz, ha azon eszmék alapján, melyek itt formulázva vannak, a közvéleményt a confederationalis solutio iránt előkészíti s mondám, hogy nincs ellenvetésem, ha reám annyiban hivatkozik, hogy állíthatni véli, miként én is ilyenforma eszmékben találok a lehető elhárítását azon nehézségeknek, melyek az általam még 1851-ben felállított confoederationalis eszme valóságának útját állották, ön egy irreparabilis hibát követett el. A tractatusból semmi sem lehet többé. Minő compromissio! És pedig helyrehozhatatlan!« (Turin, 1862. Május 19.) — Ez a védelmi vonal hamar összeomlott s nem több szerencsével járt a másik sem, melyet Kossuth nem az újságolvasó közvéleménnyel, hanem politikai híveivel szemben akart kiépíteni. Ezekben, mint a hú Vukovics Sebőhöz intézett s az Országgyűlési Múzieumban őrzött levelezéséből látható, avval érvel, hogy a terv azért volt készítve, hogy elfogadtassák, de későbbi sorsa fölött ez még nem jelentette a döntést. (Levielle Ragazból 1862. Július 7-én.) Kossuth környezete pedig, mennél tovább haladt az idő, annál inkább elkövetett mindent, hogy

más szerzőkre s legrosszabb esetben a körülményekre tolja a dunai szövetség feltűnést keltő rendszerét. Kossuth Ferenc az »Iratok« VI. kötetét kiadva, nem térhet ki a magyarázkodás alól. Előbb ezt írja: (VI. k. 8, 1.) »Az ügyek vezetésé viel a keleten előbb Klapka, később Túr foglalkozott, tehát mindenben, ami a dunai tartományokra vonatkozott, az ő felfogásuk nagy súlyiyal bírt.« Majd további mentegetődzés: (13. 1.) »A Dunai Confoederatio tervezete, úgy mint azt Canini magával vitte a keletre, Klapka és az olasz kormány közt kidolgozott tervezett volt, melyhez Kossuth, az akkori körülményekhez alkalmazkodva, hozzájárult. Jellemének egyik kimagasló vonása szerint, később hathatósan védélmezte, mint oly terviét, melyet ő is elfogadott.« S mert még mindig lehetnek kétségek, új jegyzet következik (24. 1.): »Kossuth Lajos még Kutahiában foglalkozott a dunai confoederatio eszméjével, de a közzétett tervezett sokkal inkább Klapka és az olasz kormány műve volt.« Ezért azután, mikor a »Dunai szövetség« tervét mégis csak közölni kell ily bemutató jegyzet ballag utána: »Tárgyalás alapjául elfogadta Turin, 1862. Május hó 1-én Kossuth Lajos.«

Ezzel szemben az igazság az, hogy a dunai államszövetség Kossuth Lajosnak legegyénibb elgondolása. Az igazság az, hogy a Turinban közzétett »privát vélemény« nem más, mint kutahiai napjaiban részletesen kidolgozott világpolitikai programjának a részleges megvalósítása. Az igazság az, hogy Kossuth nemzetközi rendszere következetesen emelkedett abból a logikai máglyarakásból, melyet börtönében magának s magában felrakott. Igazság *végiül* — nagy és tragikus igazság — az is, hogy e legmerészebb kísérletében legerősebben nyilvánult meg az a katasztrófája, mely többkevesebb erővel mindig megjelent, valahányszor pályája kezdete óta szembekerült egymással a két Kossuth : az egyik, kit ő maga nevelt föl magában az emberiségnek, a másik, kit a magyar közvélemény rajongó vágyakozása formált ki saját használatára.

Lássuk most már ezt a dunai szövetséget. Első pillanatra olyan, mint a keleti ezermesterek pókhálóra festett képei; mindig meglátszik rajta, hogy a félhold

ábrándos világában született meg. Ezt Kossuth leg-hívebb hívei sem tagadhatják el.

Alapelve változatlanul az, hogy »az osztrák birodalom felbomlására« kell számítani. Helyébe *neki* új állam-rendet kell teremtenie. Ez az ő feladata: Kossuthé. S építeni kezd. Alapjelemé a szuverén egyén, a nép-atóm; egyetlen erő: annak szabadsága. Börtöne óta, hol *Rotteck-Welcker* szabadságrendszerén építette föl a maga hitét, ez az ő emberi s világrendje. Ez az egyén-szabadság szervez és választ magának községi alkotmányt, a község kerületi kormányzatot, a kerületek országos alkotmányt, oly következetesen, hogy az államfőnek, ki így csak ideiglenes lehet, minden tényét, ha szabadságába ütközik, minden egyén, község, kerület legmagasabb bírói döntés elé viheti, mert ez az ő szabadságjogához tartozik. Világos, hogy ennek a rendszernek, mely így a szabadság »természet jogán« épül, nemzetközi megjelenése nem lehet más, mint a szabad nemzetek szabad és laza szövetsége; még nem is állam-egyesülés, Unió az amerikai mintára, hanem fölmondásra helyezett confoederatio. Ez így van az 1851-ben a kutahiai magányban megszerkesztett »organisationális terv-vázlatban«, melyet gróf, Teleki Lászlóval folytatott levelezéséből ismerünk. Turinban 1862. Május 25-én »Felvilágosítások a Dunai Confoederatio Projectumához« című röpvében maga vallja: »A dunai confoederatio eszméje nem új, talán én voltam az első, ki ezen eszmét még 1851-ben szóba hoztam, mint Európa fejlődésének postulatumát.« (1. pont.) — Ezt a valamást szószerint kell vennünk: a budai börtön cellájában mesterien kiépített politikai önvilágának ez a logikai követelménye s ő ettől nem szabadulhat, mert ez köti össze a világrenddel. Ezért nem a nemzetközi helyzetből fakad elgondolása, hanem a nemzetközi helyzet csak alkalom arra, hogy ő rendszerével a világ elé lépjen. Ezért nemcsak helytelen a fent bemutatott s környezete által ráncszállított az a beállítás, mintha az olasz kormány, Pulszky vagy Klapka vagy bárki más szorították volna Kossuth elgondolását — talán akarata ellen — a »népszövetkezés« radikális tervére, hanem éppen megfordítva, Kossuthnak sokkal radiká-

lisabb és rendszeresebb világrendszerét szűkebb s polgáriasabb keretlécek közé akarták belé erőszakolni úgy a turiniak, mint később is mindazok, kik a kiforrásban levő Európa kiformalásához az ő erejét akarták igénybe venni. Hiszen szinte felsikolt, mikor a kutahiai szervezeti okmánnyal szemben, mely alapján republikánus elgondolás, éppen a szardíniai királyi hatalom körében ezt kell mondania: »Nem lehet tagadni, hogy monarchikus elv alapján confoederatiót alkotni nem könnyű feladat.« S hogy Kossuthnak nem valamely külső befolyás adja az eszméket (melyeket legkevésbé itthoni párthívei értettek meg), annak nemcsak az a föllebbezhetetlen bizonyítéka, hogy 1851-fis államrendszere sokkal szélesebb, mint az »Alleanza« által »elárult« s általa állítólag csak »gavallériából« védett gondolatok, hanem az is, hogy már ezen az alapon tárgyal 1849 végnapjaiban Balcescu útján Ghika román fejedelemmel; (*Asztalos Miklós: Kossuth Lajos és az erdélyi kérdés. 144. és köv. I*) hogy gróf Batthyány Kázmérnak, Kossuth utolsó külügyminiszterének minden levéltárban (a turiniban is) fellelhető körlevelei, mind, e confoederatio alapján állanak; — hogy kifejezetten ezt vallja Szerbiával szemben az 1849. május, 21-ilá jegyzék; hogy a menekültek legszorongatottabb napjaiban, Vidinben, midőn Carosmi Giovanni olasz ügynök által a szerb kormánynak Kossuth és Batthyány 1850. január 19-én átadják tervüket, ez az Ausztria ellen való első szövetkezés! kísérlet is a »federatio« jelszavával jelenik meg a teljes nemzeti ügí es nyelvi egyenlőség alapján, de ebben a csoportosulásban is mindig a magyar állam egysége s területének integritása értelmében — mindig kikapcsolva Horvátország kérdését. (Az irat a turini állami levéltár »Autografí diplomatici del Governo Ungherese 1848—49« iratcsomójában őriztetik.)

Az, hogy 1859-ben Klapka tábornok igen hiszékenyen s Kossuth tudta nélkül, már ily confoederatívális terv alapján tárgyal a román fejedelemmel, mieltpt abba a kombinációba akár ő, akár Cavour Kossuthot belevonták volna: nem homályosíthatja el azt a lényegét, hogy Kossuth már 1851-ben Kutahiában el-

készült tervezetével, sőt arra is hivatkozhatik, hogy a forradalom végnapjaiban Szegeden ugyanezen ideológiából kifolyólag szólott így a nemzethez: »Ha győzünk, egész Európát megszabadítjuk a szolgaság jármától, ha legyőzetünk, az európai szabadság vértanúi gyanánt bukunk el.« Kossuth Lajos, a mai államjogi felfogással szemben, mely az egyéni akarattól független nemzetalkotó erők megállapításán alapszik, az egyén-atóm szabadságerejéből építi fel a maga rendszerét, szakasztott úgy, mint az egymásra rakódott parányi korállalatok halmazata végre eléri a tenger színét és ott szigetté, állat- és növény telephelyeivé változik: ezen a módon a társult egyének, községek, nemzetiségek nála is végül felbukkannak a politikai népeóceán szintjére s ott rájuk az államok szabad szövetezése kell, hogy megtelepedjék, hogy legyen az ő világpolitikájának hordozója. Ez a lelki és szociológiai folyamat törvényszerűen vezet tehát nála mindannyiszor, valahányszor csak arra történelmi alkalom kínálkozik, oly állam szövetezésre, melyben »az egyes component tagok állami personalitása az Európai nemzet-család irányában ne absorbeáltassék«. A nagy Terv nagy alkalomra vár: ez az alkalom a Habsburg-monarchia széthullása: ekkor lazulnak meg annyira az elkopott államrend-kapcsok, hogy alóluk új erőknak kell kiemelkedniük. Ezért állam-szövetezésbe lépjenek a független Magyarország, Románia, Szerbia (esetleg Horvátország), federális hadsereget is tartsanak, együtt végzik a kereskedelempolitikát, de mindig laza kapcsolatban. Ez egyúttal szerinte a nemzetiségi kérdés megoldása is, mert a községtől kezdve a vármegyéig s az államig mindenki maga határozza meg a maga hivatalos (és iskolai) nyelvét. Ezt vallja már Kis-Ázsiában is, mondván a 7. pontban: »Ezen (nemzetiségi) kibékülés s illetőleg egyezkedésnek célja egy közös szövetezés vagy confoederatio, mely ama külstátusokkal közérdekű tárgyakra nézve oly hatalmak ellen, volna kötetendő, melyekből közös veszély fenyeget; mostan Ausztria és Oroszország közös ellenségeink. Ezek ellen, közös szabadságunk megvédése érdekében volna tehát offensiv és defensiv szövetség kötetendő.«

S most álljunk meg egy szempillantásra Kossuth Lajos, mai politikai helyzetünk, és — ami talán nem legutolsó — az Igazság érdekében.

Az ezernyolcszáznegyvennyolcadiki európai forradalmak leveretése után az egész világrész vajdúási folyamatba jutott. Nemcsak a Keleten mutatkozott ez, hol a krími háború véstüzei rávilágítottak az egész Balkán-kérdésre, sőt Oroszországgal való kapcsolatban a lengyel problémára is: de Nyugaton: sem volt állandósult helyzet, mert útban volt két óriási belső kialakulás: Olaszország fölszabadulása s Németország egyesülése porosz fennhatóság alatt. Ezért államok, határok, szövetségek, nem érték el a kijegecedésnek azt az állapotát, melyet később a mi nemzedékünk a világháború-előtti évtizedekben megszokott. Ebből következik, hogy az egész nemzetközi politikai légkör »confoederationalis«tervekkel volt telítve. Ez volt a külföldre menekült magyar emigratio politikai iskolája. De mindenek fölött személyes kérdésévé vált ez annak a Kossuthnak, ki le akarta rombolni a létezőt, új alapokat vetni a Jövőnek s kiben (erre tanú egész könyvünk) körülmények s lelki fejlődés egyaránt azt a hitet kellett, hogy keltsék, hogy — szavaival élve — »akár mit csinál a diplomacia, ha csak meg nem öl, azt, meg nem akadályozandja, hogy én hatalmas factor legyek sok dologban, mikrei befolyásomat a világ bölcsei nem is álmodják. Eljön az én napom, ha élek, hazám számára, arról bizonyos vagyok«. (Levele Pulszky Ferenczhez Kutabíából 1850. November 18.án.)

Mint Tanárky Gyula kiadatlan londoni naplójából látjuk, ott az emigratio vezérei gróf Teleki László, gróf Andrassy Gyula, Klapka s külföldi hírhordóik mind népszövetkezési planumokat tárgyalnak, amelyeknek legjellemzetesebb alaptétele az a kíváncsi, hogy (az 1850. január 10-iki bejegyzést idézem) »alkossunk federatív státust, melyben természetesen és nem ráerőltetve a magyar lesz a vezető és kormányzó elem, mint politikai és számbeli és jellembeli tekintetben a kifejtettebb«. (Itt? találkozik Kossuth *Báró Eötvös József* államtani gondolataival.) Fölmerül erre a belső nemzetiségi kérdésnek svájci mintára — mert hiszen

többnyire Svájcban húzódnak meg az emigránsok — kantonális, nemzetiségi területek szövetkezésében való megoldása. De Kossuth egész levelezésében Teleki Lászlóval ez ellen mindig tiltakozik, mert ez mind beléütközik az ő európai fölépítésébe, mely abból indul ki s abból «nem enged (1850. Április 18-iki s Július 15-iki leveleit idézem), hogy »Magyarország független restaurációja Európának nélkülözhetetlen szüksége«. Ezért utasítja vissza azt a gondolatot, hogy az ország területéből autonóm nemzetiségi provinciák alakuljanak, mert szerinte »a nemzetiségek igényeinek kielégítése ily módon a status-szerkezetet kimondhatatlan bonyodal-maknak tenné ki«.

Egészen világos és határozott ez az álláspont »Fölvilágosítások a Dunai Confoederatio Projectumához« című röpvébeffi is, még pedig úgy elméleti, mint gyakorlati, tehát magyar tekintetben. A III. rész 1. pontjában tudniillik így szól: »Magyarországot illetőleg rendíthetetlen elvnek vallom, hogy az ország területiális integritása s politikai egysége azon határ, melyet a nemzetiségi kérdés elintézésénél szentnek s sért-hetetlennek kell tekinteni. Ezen határon belől mindent a nemzetiségi igényeknek, mit csak az igazság követel-het, a méltányosság kívánhat s testvér testvértől, hon-polgár polgártársaitól igénybe vehet. De az országnak nyelvek szerinti feldarabolását s politikai egységének nyelvek szerinti szétszaggatását öngyilkosságnak tartom s ebben részemről soha, de soha és semmi áron részt nem veszek.«

Igen nevezetes és feledhetetlen, hogy Kossuth Kutahiából Carosininek, az olasz kormány ágensének írt legrejtettebb titkos jelű levelében is rendületlenül tartja ezt az álláspontot. Így 1850. Augusztus 30-án küldött chiffre-levelében teszi ama kijelentését a szerb kormánnyal szemben, akik a szövetkezés egyik föltételül azt kívánnák elérni, hogy az egyesült szerb-magyar betörés után Magyarország szerb területeiből is juttassanak Szerbiának, hogy »szeretett hazának szétagolásáról még beszélni sem lehet. Ah, Istenem, hiszen a Habsburgok

sem akarnak mást, mint a szegény Magyarország szét-darabolását.«

Kossuth régtől fogva szőtt népszövetkezési terve akkor pattant ki, mikor ő a piemonti politikához, gróf Cavour Camillo messzelátó országépítéséhez, az egyesült Italia kialakításához csatlakozott. Magyarországot itt akarta belekapcsolni a Történelem boltozatán feltűnt csillagképletek közé. Tekintete messze láthatárt keresett s a »Történelem Logikáját«, lelke legbelsőbb hitét hívta segítségül. Ezért figyelhetjük meg azt, hogy itt-hon csak annyiban értik meg, amennyiben előbb rejtett, most előbukkant törekvései Magyarország belső közjogi kialakulására fölhasználhatók — a többi része tervének oly kevésbé érdekli a közvéleményt, hogy Teleki gróffal keletkezett azt a makacs polémiáját is, hogy a »confoederatio« csak államokra s nem szét-darabolt nemzetiségi területekre kell s lehet alkalmazni, egyedül kell lefolytatnia. A támadások, melyek a tervet Magyarországon érik, — s ezek hevessége fokozódik, mennél közelebb jutunk az 1867-iki kiegyezés megkötéséhez, — ott robbannak neki, hogy hiszen ilyen had- s vámügyi szövetség nem egy állammal, de négygyel-öttil teremtene »átkos közös ügyeket« s mint később Jókai egyik kortesbeszéde bemutatja, nemcsak Bécsbe mehetünk delegatioba, de Sofiába és Belgrádba is. Bármily ingerülten és sértetten tiltakozik ez ellen Kossuth, közjogi szempontból e kifogásoknak teljesen igazuk volt. (Lásd *Kónyi Manó: Deák Ferenc beszédei* V. kötet: »Kossuth tervéről az alsó-dunai confoederatio tárgyában« 11—77. 1.) Viszont nem lehet mély megindultság nélkül olvasni e fogadtatások után Kossuth felsikoltását, mely ismét a hű Vukovicshoz intézett levélből zúg felénk: »Én lelkem egész erejével azt tanácsolom a nemzetnek, fogadja el elvben a confoederatio eszméjét. Én nem tudok rajtatok segíteni, vous lavez voulu, lássátok, mit csináltok, áru szerepemet bevégeztem.« »Az ügy körmünkre égett; nézz az oriensre, Belgrádra. Az oriensi complicatio imminens krízis, a keleti kérdés van hivatva az olasz-magyar kérdéshez eldöntő alkalmat nyújtani.« (Már csak az hiányzik, hogy Kossuth ki-mondja a szót: jön egy szarajevói merénylet!)

A lelke mélyéből feltörő sóhajtáson látjuk, hogy mos| egész lényét adja mindenestül: emberi voltát s politikáját, Múltat és Jövendőt egyszerre. Mert a terv megszületésének pillanatától mindvégig egyetlen pontra van szögezve tekintete: a Habsburg-monarkia szét fog bomlani s akkor az egyetlen ellenséggel, az oroszszal szemben bele kell szervezni Magyarországot a népek nemzetközi rendjébe. Ez az ő állandó iránya, melyen át a »Történelem Logikájával« akarja bekapcsolni! hazája létét a kialakuló planéta-rendszerbe. Ez lelki háttere egész beállításának, melyet mindvégig követhetünk, attól kezdve, hogy a vidini örvényből fölemelkedve észreveszi, hogy a magyar szabadságharc is egy részévé vált a keleti kérdésnek. Ez a tervezet csírája, *melyet* 1850. július 1-én már gróf Teleki Lászlónak elárul, mondván: »Foederatio biztosíthatja csak a kisebb nemzetek létét s ez által Európa civilisatioját az orosz hatalom suprematiája ellen. Magyarország nélkül e confederation nem lehetséges, mert minden foederationnak hogy erős legyen, compact és nem szakadozott területet kell képeznie. Ez a legjobb kevesebbségi védelem is.«

Kossuth Lajos tagadhatatlanul azt az időt látja előre, mely a világháború által s a világháború után bekövetkezett. Jóslatnak fogva föl szavait, melléjük tehetnők azt a turini levelét, melyben így ír: »Kilencvenet i tesztek tíz ellen, hogy II. Vilmos császár fia sohasem fog a német trónon ülni.« De az ily lírai sejtelmeken kívül kettő van, ami elengedhetetlenül megragadja figyelmünket. Az egyik az, hogy az osztrák-magyar monarchia főnnállásának viszonylagosságát nézi s annak felbomlására számít. A másik, hogy a helyébe lépő »alsódunai« népszövetkezést az orosz veszedelem elleni föltétlen szükségnek ítéli. Igaz, hogy ekkor — mint már fentebb idéztem — az olasz kérdéssel kapcsolatban látja a magyar ügyet s az orosz veszedelmet egyaránt. De ez azért történik, mert a turini politika területéről hordozza körül tekintetét. Ugyancsak az orosz a nagy ellenség előtte akkor is, mikor Amerikában beszél s a cári hatalomban látja a demokratia veszedelmét. Az orosz ellen sorakoztatja föl az angol érdekeket is a krimi háború idején. Ennél nincs állandóbb tengelye

egész tájékozódásának s ezért a »confoederatio« tervét nekünk is ebből a szemszögből kell néznünk. Nézzük is. Mert hiszen a krími háborúnak eddig megjelent okmánytára világosan azt a helyzetet leplezi le, hogy Oroszország is, de a három nyugati hatalom: Nagy-Britannia, Franciaország s Cavour készülődő Itáliája arra voltak elkészülve, hogy Ausztria 1849-iki lekötözöttsége folytán a cár oldalán lép be a küzdelembe s akkor már Kossuth idejében, más formában előáll a világháború alakulata: a nyugati hatalmak föllépnek Ausztria ellen. Kétségtelen, hogy ebben az esetben miindaz bekövetkezhetik, amire Kossuth számított vagy számíthatott.

Ma már mi, késő nemzedék, nemcsak azt tudjuk, hogy Kossuth Lajos nem érte meg ezt az időt, hanem tudjuk az is, hogy az ő elképzelésének szövedékei szétszakadtak azért, mert a világháborúban a nemzetiségi erők erősebbeknek bizonyultak a népek szabadságvágyánál s széttörték a történelmi határokat, tehát Széchenyinek adtak igazat. De lassan megtanuljuk azt is, hogy a Kossuth által várt horoszkóp, éppen az orosz hatalom elhelyezkedése szempontjából, más csillagképletet talált, mint amit ő egész életén át várt: a nyugati entente és Oroszország egyszerre támadtak a dunai monarkiára. Ez következménye volt a világosi katasztrófának (s a Görgey-kérdésnek), mert akkor történt meg a keleti kérdés szempontjából az a földalatti repedés a Habsburgok és Romanovok között, mely a két Balkán-háborún át a harmadik Balkán-háborúra, tudniillik a világháborúra s ezáltal Európa katasztrófájára vezetett. Ezért lehetséges az, hogy a Habsburg-monarchia bukásakor nem a Magyarország által vezetett »dunai confoederatio«, hanem a Kis-Entente csillagképlete jelenik meg Európa elsötétült boltozatán.

Az a következtetés, melyet itt levontam s mely szokatlanságánál fogva tán fantasztikusnak látszik, a legridegebb valóság, melyet mintha csakugyan a »Történelem Logikája« diktált volna s melyet mintha a nagy görög tragédiák kar-vezetője mondana hozzánk. A monarchia szétrombolásának, a magyar államterület széttörésének s a Kis-Entente megteremtésének elme-

leti és gyakorlati mestere, Masaryk Tamás működésében nem tesz egyebet, mint megvárva a Habsburg-birodalomnak általa is bejósolt felbomlását, Kossuth - eszközeivel, Kossuth agitatójával s Kossuth népszövetkezési eszméinek fokról-fokra való lemásolásával nem a független Magyarország vezetésével, hanem az ellen sűríti ki az új térképen a Kis-Entente-ot. Nem más ez a képlet, mint ama »dunai confoederatio«-nak, Kossuth csillagászati fényképfölvételének negatív lemeze. Az ő csillagképlete most fordítva tükröződik az" Idők vizében. Nemcsak megfordítva, hanem meghamisítva.

Aki arra az érdekes munkára vállalkozik, hogy összehasonlíttja Kossuth Lajosnak, Magyarország volt kormányzójának az emigrációs iratait Masaryk Tamásnak, a cseh-szlovák köztársaság elnökének a cseh emigrációban írt műveivel: az először is arra az eredményre fog jutni, hogy az Ausztria felrobbantására vállalkozott cseh politikusok a titkos levelezések rendszerétől, a hírlapi cikkek elhelyezéséig, a változó alkalmak változó felhasználásáig mindenben leutánozták az egykori magyar emigratio eljárását, úgyannyira, hogy Masaryk is beáll az egyik angol egyetem »lecturer«-jének, mert Kossuthtól megtanulta azt, hogy az angol politikai közvéleményre legközvetlenebbül az egyetemi tanítások által lehet hatni. Ez az összehasonlítás azért is nevezetes, mert a szintén; bolygó Masaryk, mikor Szi-bérián és Tokión át eljut az Egyesült Államokba s Chicagótól kezdve megkezdődik nyilvános szereplése, a maga testén érzi, hogy az amerikai városokban meg kellett küzdenie azokkal a magyar-rokonszenvekkal, melyek még Kossuth idejének s varázsának maradványai. (»Mindenütt használt a magyaroknak az 1848-iki szabadságharc s Kossuth emléke, ki a szövetséges államokban élt számkivetésben« — írja amerikai naplójában.) Kétségtelen, hogy munkája sokkal nehezebbé vált, talán lehetetlenné lett volna, ha a világháború alatt egy Kossuth áll vele szemben odakünt a sorsdöntő agitatio versenyében, mert hiszen Masaryk száraz egyénisége a lángész magával ragadó erejével nem rendelkezett. De ezen összehasonlításnak mindennél fontosabb eredmé-

nye az, hogy mikor a cseh politikus a világháborúban rájön arra, hogy a nagyhatalmak voltaképpen nem tudják, mit akarnak Európával s a háborúnak nincsen célja, akkor ő kisebb, modernebb frazeológiával ugyanoly népszövetkezési eszményt épít fel s ajánl, mint amint Kossuth a maga emigratiojában bejósolt. Kint azután meghamisítja saját tervét s azután szembekerül Kossuthéval.

Masaryknak az az emlékirata, melyet ő Moszkvában kezd szerkeszteni, mikor a cárellenes forradalom tüzeiben látja Oroszország sorsát, az az emlékirata» melyet körülvisz a földtekén, hogy Wilson elnök arra alapíthassa pontozatait, ez Kossuth ideológiájának megisméltése. A demokratikus alap itt is: »Az állam összes polgárainak politikai és társadalmi egyenlőség s a népek közeledése és egyesülése az emberiségben.« (*Masaryk: Die Weltrevolution. Erinnerungen und Betrachtungen. 3If9. I.*) A »Neues Europa«-ban ezt a programot adja: »A demokrácia a társadalom politikai szervezése az emberiség erkölcsi alapján.« (1.) A nemzetek az emberiség természetes organizatioja s a nemzetköziség legbiztosabb kezesei: az államok nagysága feleljen meg a nemzetek nagyságának. (8.) »Egy embernek sincs joga más embert használni fel a saját céljaira, ezenképpen egy népnek sincs joga a maga céljaira egy más népet felhasználni, ez az erkölcsi parancsa a politikai egyenlőség és egyenjogúság elveznek.« (4.) A magyar nemzet alkosson önálló független államot. (15.) »Kelet-Európa újjászervezése a háború és béke legégetőbb kérdése: Egészben véve a nemzetiségi elv szerint kell az újjáépülésnek igazodnia.« (9.) Amint Amerikában hirdeti »Közép-Európa demokratikus unióját«, úgy a háború után ezt a vallomást teszi: »A háború és az utána következő állapotok Európa minden népét az egyetértésre, kölcsönösségre és egységre utalják. Azt hiszem, hogy az Európai Egyesült Államok ki fognak alakulni.« (*Szlávok a háború után. 1923.*) Ez elvek dacára, mikor már a tényleges békekötésre kerül sor, nem az összes kis nemzetek szövetezését hirdeti, hanem ellenkezőleg, azt, hogy: »Természetes volna, ha a kis nemzetek egymáshoz közelednének és talán szövetez-

nének. Azt nem lehet elvárni, hogy minden kis nemzet szövetkezzék, annyira különbözők érdekeik; de a jelenlegi helyzet szerint (nach der obwaltenden Lage) közben az várható, hogy a kis nemzetek némely csoportosulása, mint például a Kis-Entente, állandónak mutatkozik.« (»Die Weltrevolution 115. §-a.) S vájjon mi az a »jelenlegi helyzet«, melynek uralma alatt az egész kelet-európai foederatio csak a Kis-Entente-ra vonatkozik s Magyarországot kizárja?

A válasz, melyet e kérdésre kapunk, nemcsak Kossuth és Masaryk terveinek közös eredetét sí növekvő ellentétét világítja meg, hanem kezünkbe adja annak a nagy rejtélynek is a kulcsát, hogy a Habsburg-monarchiának éppen Kossuth által megjósolt széthullásakor, miért nem az ő készenlétben tartott confoederabios terve, hanem annak az ellenkezője került bele a Párizs-külvárosi békeszerződésekbe. Nyomra visz bennünket maga Masaryk s akarata ellen visszavezet Kossuthhoz. Ha a cseh politikus tételeinek vizsgálatánál úgy járunk el, mint műtörténészek, kik régi paloták faláról két-három ráfestést is lekaparnak, míg rájutnak az eredeti freskóra: akkor világos és feledhetetlen kép tárul elénk. Hallottuk elébb a mai álláspontot: eszerint elméletileg ugyan minden kis nemzetnek egymással kellene szövetkeznie, de »ezt ma nem lehet elvárni«. Ezzel szemben Masaryk világprogramja igenis az volt a háborúban, hogy minden kis nemzetnek — első sorban a Duna völgyében — szövetkeznie (kell s éppien ezt kell elvárni a békekötésektől. Ezt a követelményt ő épp úgy Kossuth demokratikus ideológiájára alapította, amint a cseh emigratio mindenben utánozta Kossuthékat. A »Neues Europa«-ban közzétett s a világon körülhordott program következetes is, mert 14 pontjában felállítja azt a követelést, hogy »a magyar nemzet alkosson önálló független államot«. Akkor még szó sincs sem külön alakuló Kis-Entente-ről, sem arról, hogy ezt a világrendszerbe beillő független Magyarországot területileg meg kell csonkítani. Ennek döntő bizonyítéka az, hogy ugyanakkor Masaryk legbensőbb munkatársa, *Benes* Eduárd, kétségtelenül a későbbi államfő tudtával az európai és

amerikai közvélemény elé terjeszti »*Bohemias case for independence*«. (Csehország joga az önállóságra) című munkáját. Ebben igenis a monarchia szétdarabolásáért és saját népe önállóságáért küzd, de csakis a régi Csehország és Morvaország felszabadítását követeli, sőt tovább megy, a széntermeléstől az adózásig és cukorrépatermelésig minden statisztikai bizonyítékot felhoz arra nézve, hogy ez a két ország más területek nélkül, mint önálló állam fenn tudja majd magát tartani és ezért további terjeszkedésre szükség nincs. A dunavölgyi államok szabad szövetsége még mindig megvalósítható azért, mert egyetlen csatlakozó államot sem csonkítanak meg.

A Párizs-külvárosi békék körösztülviszik Magyarország földarabolását s ezzel lehetetlenné teszik Kossuth tervének, melyet eleinte Masaryk is hirdet, megvalósulását. Ezért mondja az új Masaryk, hogy most már nem tudja elvárni, hogy minden kis nemzet szövetkezzék, — pedig szerinte is ez lett volna az új világrend alapja, mely miatt a háború folyt, hanem megelégszik avval, hogy a »kis« nemzetek némiely csoportosulása, például a »Kis-Entente« jöjjön létre. Meddig? Míg a jelenlegi helyzet tart (»nach der obwaltenden Lage«). A helyzet tehát viszonylagos, tehát időleges. Miben áll viszonylagos lehetősége? Erre is megfelelő az, ki a Kis-Entente képletét Kossuth népszövetségi tervezetével szembeállítja.

Masaryk népszövetkezése azért tér el Kossuth dunai foederatios tervétől s azért fordul velünk szemben annak visszájára, mert az új csillagképlettel szemben Oroszország letűnt a nagy planéták rendszeréből: holott Kossuth Lajos a Habsburg-monarchia szétdarabolása idejére a maga nemzetközi rendszerét Magyarország vezetésével ennek az óriási cári hatalomnak ellensúlya gyanánt akarta fölépíteni. Maga mondja, még pedig a legkényesebb pillanatban, a románokkal való 1859-iki tárgyalásokban, hogy: »e szövetségek kapcsa erősekké teszi a gyöngéket s a keleti népek előtt a függetlenség kilátása áll, mert szövetségben a magyarral meglesz a képesség az orosz uralmi vágnak ellentállni«. (»Iratái« III. kötet. 649. és köv. lapokon.)

A magyarság a Világháborúban s utána nem használhatta ki a Történelem kozmikus erőinek ezt a játékát, Kossuth szavaival élve: a »Történelem logikáját« a maga hasznára azért, miért a háborúban megsemmisült az a nagy szláv birodalom," amely ellen Kelet-Európának magyar vezetés alatti dunai néptömörülésre lett volna szüksége.

Kossuth maga világosan utal arra, hogy az északi óriás nyomásának a török birodalom felbomlásakor, csak egy meg nem szakgatott és szövetkezett terület tud itt majd ellentállni. A Duna völgyében összedobált népeknek oly szövetkezése, mely földrajzilag nem hiánytalan, hanem ki van mesterségesen lyukgatva bármely érdekelt ország kihagyásával, nem egyesíti, hanem szembeállítja egymással a Duna völgyének politikai erőit s ezért ez a képlet mindig képtelen lesz arra, hogy valamely nagyhatalom külső nyomásának egységesen ellentálljon. Kossuth, a történelem kozmikus erőit kémlelve, csak arra nem számított, hogy mikor az általa annyiszor megjósolt keleti kérdés megéri, az európai Törökország feloszlik s ugyanakkor az osztrák-magyar monarchia elveszti történelmi létalapját: hogy ugyanabban az időben széthull az a nagy ellenség is, amely ellen ő fel akarta sorakoztatni a független dunai államokat »confoederatiojában«. Az orosz égitest, mely ellen akart sorakozni, ugyanakkor robbant szét az űrben, mint a Habsburgok monarchiája. Ezért vált lehetségessé, hogy a Történelem nagy folyama most visszajáról tükrözteti előttünk Kossuth politikai világképletét.

Ha akkor, mikor Kossuth az akkor vajúdó Európa erői között körülnézve, Turinban, magának s hazájának szerepet követelt a földrész kialakulásában — ha, mondom, ebben a pillanatban beletekintünk Kossuth lelkének mélyére, ott — bár ábrándok által is vezetve, mégis a politikai erők viszonylagos érvényének korát s nemzedékét meghaladó fölismerését fedezzük fel. Meglátásai, legyenek bár szerencsések, vagy baljóslatúak, egy lángész messze vetett láthatárán járnak. Megérezte a viszonylagosságát azoknak a kapcsolatoknak, melyekkel a Habsburg-monarchia áll vagy szerte

omlik. De viszonylagosnak, tehát nem állandónak s nem föltétlennek és örökösnek, hanem múló jellegűnek tudta a »Történelem logikáját« két másik irányban is.

Ezek közül egyik, a börtöntől kezdve folyton s mind szerveesebben kiépített demokratikus s a népszabadságon alapuló világnézete. Ennek nevében jövendőlte, hogy »Magyarország nélkül a kevesebbségi védelem nem lehetséges«. A Duna völgyében összedobált népfajok kisebbségi védelme csakis Magyarország segítségével oldható meg a népszabadság jegyében" s Európa érdekében. E tételt ma már a Népszövetség egész gyakorlata barát s ellenség szíjében egyaránt igazolta.

Második s végső tétele a viszonylagosság történeti felismerésében az, hogy a Duna völgyében Magyarország ellen csak addig lehetséges a többi kis nemzet confoederatioját (tehát az ő tervének negatív lemezét), azaz a Kis-Entente-ot működésben tartani, ameddig Európa politikájában meg nem jelenik tényezőként az a hatalom, mely ma elveszítette kapcsolatát a nyugati fejlődéssel: az orosz birodalomé Ez a Kis-Entente viszonylagos és időleges létének teljes és tökéletes föl ismerése és kiszámítása. Ha fajunk ebből a szemszögből nézi a történelem folyamatát, akkor nemcsak Kosuth Lajos csillag-látásait érti meg, nemcsak minden elmúlt 67-es és 48-as pártpolitikától mentesen fogja látni az ő téren és időn — egy Világháborún! — átnyúló kivételes egyéniségét: hanem a Múltból nagy tanulságokat menthet át a Jövendőnek, saját politikai léte s a jövő magyar nemzedékek fönymaradása érdekében.

XIV. »VÉGSŐ KÜZDELEM.«

Ezernyolcszázötvenkilencz Június 23-ának déleesti óráján Kossuth Lajos a Superga hegyről először nézett el Turin felett. »Egy ponton, míg balról a Monte Vigo égbenyúló óriását bámulám, egy csúcs felett megállott lángkoszorú gyanánt a leszálló nap fénysugara s oly bámulatos szépségű látványt nyújtott, minőt a művészet

nem, csak a természet képes nyújtani. S e vidék, melyet ez óriások kerítenek, oly vidor, oly életdús, oly fiatal és szép.«

— Gyönyörű ország ez! — szólalt meg akaratlan. Mikor a Pó völgyének körképén másodszer hordozta körül tekintetét, már sokkal különösebb benyomások támadtak elébe, — hasonlóan ködpárákhoz, melyek mélységes vizekből emelkednek. Első szédülése az volt, mintha megint otthon volna: Pest-Budán. Ahogy a lapos legyezőnek épített Turin ház-árkádjai közül kiért a Pó hídjához — s a túlparton szembetalálta magát a Monte Capucinóval: azt hitte, a budai várhegyet látja; mikor e fölött erdős-lombos kupolájával kimeredt a Superga: szakasztott a Jánoshegyen képzelte magát. A furcsa az volt, hogy odaát, hol a házsorok elfogynak s berkek kezdődnek a hegyek felé — a lóvasút végén — olyan kis házcsoportot látott, mint mikor a zugligeti Istenszemtől (ó be régen volt!) Budakeszig tette sétáját. Meg is kérdezte a kis nyaralófészek nevét: Collegno el Baracconenek mondták.

Második látománya még váratlanabban érte. Bár Június van, sőt Június vége, — a magyar rónán most kezdik az aratást —, ez a piemonti tájék még most sem veti le sejtelmes fátyolát. A mi Alföldünk nyara olyan őszintén kikaczagja magát a maga sárgakalászos, piros pipacsos, búzavirágos egyszerű őszinteségében, jámbor báránnyelűk alatt. Piemont ilyenkor is titkolózik. A szőlőindás gyümölcsfák között merev cyprusok állanak strázsát, — ilyenkor, napszálltakor, már-feketék a körvonalak. Az egymásra hajló dombok háttán olajfa-pagonyok borulnak össze, s messziről azt hitetik el az emberrel, mintha valamely varázsló mesebeli hálója alá rejtőztek volna. Mikor Vidinben háta mögött a messze Balkán nyúlt fel s közel a kísérteties jegenyék s nyírfák meredtek fel körskörül: akkor volt ez a megfoghatatlan érzése, miről magának sem tudott számot adni.

— Gyönyörű ország ez! — tört ki belőle még egyszer a sóhaj, mert a lebukó nap utolsó fénysávjainál «gy pillanatra megjelent a láthatáron a francia Mont

Blanc fehér hóvonulata is, hogy azután a Monte Vigoval együtt tűnjön el az éjszaka kárpitja mögött.

Igen, onnét jött ő is most, francia földről, miután Párizsban a császárral beszélt: az Idő forgataga megindult, melyre már keserves tízesztendeje vár. Európa kialakulása megkezdődött; itt a vajúdo góc: a kis Piemont s benne a nagy Cavour. Kossuth ez alpes-alatti estén, ott a Superga tetején — a savoyai királyok templomkupolája mellett, úgy érezte, hogy a Történelem Logikája most parancsol vele és általa. Ez az a fergeg, mely elemi erővel megrázza Európát s az idő méhe megrázkódván, megszüli a Habsburg-birodalom romjain Kossuth Magyarországot, a dunai népek demokratikus rendjét, mely fölött az ő szobra öröklik.

Mikor lejött a Superga kanyargó mesgyén a szőlőkertek között, messziről villámlott s dörgött az ég: »Háború, háború« — gondolta s megszapora az lépteit. Csakugyan. Magán tapasztalta idejőve. Ez az ő háborúja. »Öt óraker megindulván vasúton Turin felé, az útközben eső stációkon a népnek szimpátiája gyakran ki-kitört hangos éljenzésekben. Alessandriában tíz percre megállván, valóságos ováció lett a dologból. Ugy történt, hogy éppen az állomáson találtunk száznegyven embert saját kis seregünkből, kik új adalékul Ihász seregéhez útan voltak Acqui felé. Sorba állítottak s végimentem soraikon!, egy pár szíves szót szólva hozzájuk. Minő szív mélyéből ömlengő éljenzés-*ael* törtek ki a szegény fiuk. Már robogott a gőzkocsi s hatalmas füttyei felett hallám dörgeni utánam a szünni nem akaró »éljen«-eket. Az entuziazmus per sze ragályos; a nép összegyűlt, polgár és katona, pap és nő tolongott kocsimhoz s ordítá az »ewivá«-kat ragyogó, gyakran könnyes szemekkel. Egy zuáv, orrán egy hegedni kezdő keresztvágással, valódi tipusa ama rettenthetetleneknek, hozzám tolongván, kezet fogtam vele s ragyogó arccal ment el, mondván: »ő megszorította kezemet, óh, mily boldog vagyok!« — Assiban még az öreg tábornok-helyparancsnok is, érdemjelekkel borítva, levett kalappal adta szavát az »evvivák«-hoz. Sokan kezemet akarták csókolni, alig tudék menekülni. Alessandriában olasz beszédeket tarték. Hol ta-

nultam? Nem tudom. De hallottam, amint mondták egymásnak: »Mily szépen beszél olaszul.« Csodálatos, mint egész életem.«

Mikor Kossuth más reggel megindult a Piazza San Carlo felé, az a benyomása járt a lépte után, hogy Piemont fővárosának nincs semmi olasz jellege. A sok nyílegyenes út árkádjai elnyelik az utcai népet s az egyformára vágott — mind kétemeletes — szürke, barna kőházak valami hivatalos kiszámítottágnak az egyforma dúcokra rakott jelképei. Legtovább méregette a Keresztelő Szent János-kórháza felé vezető utcának a kőkockáit, amelyek a váratlan rendszerességükkel úgy hatottak rá, mintha sorba rakott mér-földkövek lennének, melyek előre kiszabják az ember útját. Akkor még nem hívták az Ezer útjának, Via dei Millenek, mert Garibaldi rohama csak most fog ki-robbanni, s mert még messze van az a Kossuth is, aki egyszerre csak azt fogja látni, hogy ő foglya ennek a turini utcának...

Mikor a Palazzo Carignano nagyszerű barokk-palotájában beigazult s az utolsó aranyléczes fehér ajtó megnyílt: ott állott előtte gróf Cavour. Kossuthot meglepte az, hogy Cavour Camillo külső megjelenésében sem tudott semmi tipikusan olaszost fölfedezni. A borotvált áll és ajkak, a szemüveg mögé rejtőzött szemeik s a keménycsontú hatalmas homlok, inkább valamely előre kifaragott szoborra emlékeztették, mely a Nagy Makacsságot fogja ábrázolni. (Később ezt a fejalkatot fogja megismerni a világ Bismarckban, Clemenceauban és Mussoliniben más-más nagyságban s körülmények között, — az ember szinte arra a gondolatra jönne, hogy a Politikai Algebra e ritka mestereinek a típusa épp oly kevéssé van fajtához kötve, mint maga a felsőbb mathesis a tényleges számokhoz.) De Cavour is megvolt lepve, hiszen hírszolgálatára folytán húzódott sokáig attól, hogy éppen ahhoz a Kossuthhoz forduljon, akit Mazzini republikánus szövetségesének tartott, holott az ő nagy tervében, lelke mélyén ott élt az a tudat, hogy Olaszországból sohasem lehet egy köztársaság, hanem öt s az egységes Itáliát csak a monarchia teremtheti meg; neki meg

kell előznie Mazzinit és Garibaldit egyaránt. Cavour azt képzelé, hogy valamely heves gascognei ügyvéd szavalja el előtte művirágos tirádáit: ehelyett egy méltóságos, maga-bízó, halántékán szépen őszülő férfi állott vele szemközt, akinek keleti *jellegét* csak borús sápadtsága mutatta, de akinek a két szeméből nemcsak fellegjáró ábrándozást olvasott ki, hanem ennek fátyola mögött azt a fölényes pillantást: hogy ő reá most ennek a gróf Cavournak, ennek az Itáliának, ennek a vajúdo Európának, az egész Világrendnek szüksége van. Ez a bámulatos Cavour Camillo volt az, aki a krimi háborúban, — melynek feszültsége bennünket Kossuth miatt annyira érdekelt — szinte észrevétlen belekapcsolta a kis Szardíniát a nyugati nagyhatalmak érdekláncába. Hihetetlen mesterkedéssel vitte keresztül, hogy a párizsi békekongresszus (1856.), melyben különben semmi keresni valója nem lett volna, avval végződött, hogy a színpadias és mindig poseokiat kereső III. Napoleon császár (tökéletes előképe a későbbi másik szerencsétlen császárnak, II. Vilmosnak) külügyminisztere, Walewski által szóban hozatta, hogy hiszen rendezendő volna még valami más is: Itália. Anglia követe csak annyit felelt, hogy »Mi békét akarunk Európának, de béke nincs igazság nélkül.« S bár Ausztria rettentően berzenkedett, akkor már mindenki megértette, hogy *van* olasz kérdés. És ennek a Cavournak volt annyi bátorsága, hogy az osztrák okkupációval szemben hajlandó kivonni a szard királyság Mantuából — a maga *ölyven* főnyi hadosztályát. Ez a Cavour járt fantasztikus álruhában Plombièresben (1858 Julius) s mit senki sem hitt, de mindenkor letagadott, megegyezett Napóleonnal, hogy francia segítséggel kiűzzék olasz földről Ausztriát. S ennek a Cavournak mesteri kelepcejébe szaladt bele most Ausztria, mely 1859 Április 23-án oly ultimátumot küldött Turinba, melyet majdnem teljesen utánczolt gróf Berchtold Lipót, mikor 1914 Július 29-én ő szaladt bele a szerb-oroszlal kelepcebe s »a sláv Piemontnak«, Szerbiának adatott át hasonló jegyzéket. Április 29-én az osztrák sereg átkelt a Ticinon s Május 12-én III. Napoleon a francia ármádiával megjelent segít-

ségül Genuában. Ez a háborúja gróf Cavournak, aki most itt áll, a magyar szabadságharc fejével szemben. És ez a Kossuth, aki most rászégezi a nagy olaszra acélkék s mindig mágikus és ábrándos tekintetét — ez nem a zempléni nagy szónok s nem az anatóliai ábrándok szövögetője, hanem egy darabja annak a titokzatos erőnek, mely embereken át keres elhelyezkedést a Világremd valóságában s melyet végeredményben Történelemnek hívnak. Ezt a Kossuthot ő nem akarta hivatni, de mikor a magyar emigratio főnökeit kereste akár az Olasz ágens, akár a császár ügynöke s unokatestvére Napoleon Jeromos herceg, azok, bár váltig hirdették, hirdette mindegyik külön — hogy ő Klapka, Teleki, Vetter vagy Perczel az igazi forradalmi magyar s Kossuthal már rég összeveszett: mégis mindegyikről kitűnt, hogy Kossuth csillagától kapta minden fényességét s mikor az Idő most megsűrűsödött, mind igyekeztek »elveik fenntartásán kívül« Kossuth körül tartani fel a saját helyeiket. Ezt a Kossuthot hívatta a francia császár (mint a hű Bixio jelenti), ki »óhajtja, hogy a magyar nemzet az alkalmat függetlenségének vissza szerzésére felhasználja s ebben segítségükre is akar lenni; Május 5-ének éjjelén.« »Gyönyörű, tiszta éj volt« (szól a tudósítás), hárman ültek a Tuillerákban gyertyafény mellett két órán át: Napoleon Jeromos herceg, a császár és Kossuth. Ott III. Napóleon és Kossuth, a forradalmár egyszerre s egymásnak mondták el — mert mind a kettő betéve tudta — a nagy Napoleon kiáltványát a magyarokhoz, fegyverre szólítván őket Ausztria ellen, ki »infidèle a ses traités, méconnaissant la générosité« (hűtlen megállapodásához s a nemes hajlandóságot nem ismeri). Mily kísérteties jelenet! ott »a gyönyörű tiszta éjszakában«. A császár biztosította Kossuthot, hogy Oroszország most nem jöni Ausztria segítségére. Kossuth biztosítja Napóleont, hogy Anglia semleges marad, mert ő népgyűléseivel megbuktatja a Tory kormányt. A császár evvel végzi:

— Cest done entendu (Tehát megegyeztünk). Én biztosítom önt, hogy Magyarország közreműködését a háborúban csak egy esetre fogom igénybe venni, ha az ön által kívánt biztosítékokat megadhatom. Szándé-

komban van minden kitelhetőt megtenni, hogy megadhassam, ön visszamegy Angliába. Iparkodmi fog a semlegesség biztosítását kieszközölni. Evvel nagy nehézség lesz elhárítva. Társai menjenek Olaszországba, gyűjtsék össze a magyar emigratióból a harcképes elemeket s lássanak hozzá a sereg szervezéséhez. Tudatni fogom önnel, hol találkozhatnánk és — au revoir en Italie.« (Viszontlátásra olasz földön!)

Aki most itt áll már Cavour előtt, az a Kossuth avval jön, hogy ő népgyűlésein csakugyan fölgyújtotta Anglia népét Ausztria ellen s a semlegesség mellett; meg is buktatta Lord Rüssel kormányát s most ismét Lord Palmerston az úr, ki békét hirdet. Bizalmas tudósítások ugyan mind jelentik London felől, hogy (nem a magyar agitátor buktatta meg a Torykat, de a választási reform, Cavour azonban megszokta, hogy a politikai erők legmélyére nézzen: a politikában mindig az győz, aki akkor érkezik, mikor mások már megérlelték a helyzetet. Ezért jár ő most a franciákkal. S ez nem az ő utolsó szava. Angliát most és később is, távol kell tartatni a nagy játéktól. A britt szigeteken a francia-olasz roham »olyan valami volt, ami Európa új korszakának születése gyanánt tűnt fel. Az angolok az osztrák katonai rendszer hatalmában az európai konzervativizmus erős védfalát láttak — s íme, most az egésznek vége, az egész összezsugorodott, mint egy szalmaszál a tűzben, szilánkokra tört, mijnt egy cserépdarab. Angliát inkább az elképedés és zavar fogta el, mintsem a rokonszenv valamely indulatja.« (Mac. Carthy: Anglia története korunkban. II. k. 382. 1.)

Így állnak szemközt Cavour és Kossuth. Az audien-
cia két részből állott. Mindketten vallották, hogy a közös

ellenség a Habsburg-birodalom s hogy »Olaszhon függetlensége ellenség úgy, mint barát ellen, csak egy független Magyarországgal való szövetség útján biztosítható.« Ezután Kossuth előterjesztette Emlékiratát: ő már megszervezte a független Magyarország új kormányát Párizsban, hol Május 6-án Kossuth, Klapka, gróf Teleki László megalakították a »Magyar Nemzeti Igazgatóságot«, az önállósuló magyar állam főhatalmát. (Ugyanezt fogják tenni ugyanott a világháborúban a

csehek.) Az első jegyzőkönyv bejelenti, hogy ez a »francia kormány felszólítása következtében történik«. (Ugyanígy fogja először Briand elismerni Masiarykot Párizsban.) Kossuth bemutatja, hogy a magyar emigráltakból s katonaszökevényekből Genuába szerveződik a magyar legio. Az ő zászló-elhagyásra hívó kiáltványai már ott vannak az osztrák hadseregben. (Ez a szervezkedés megint Stepaneknek fog mintául szolgálni, mikor a világháború alatt cseh légiókat kell az Entente számára felmutatnia.) Kossuth beadja föltételeit: »diversiora« nem adja oda magát s a szavára fölkelő nemzet: ötveinezert francia-olasz hadnak kell Fiúméban partra szállnia, Horvátországon behatolnia: ez leköti az osztrák ármádiát s ekkor Kossuth megjelenik a zászlóval — s a nemzet feláll, mint egy férfiú.

Cavour most észrevette Kossuth szemében azt a messzi derengést, mely túlnézett ilyenkor minden láthatáron. Egy pillanatra a maga sziklakemény zárkózottságát helyezte vele szembe:

— Anglia nem engedné meg ezt a hajótüntetést: a krimi háború megmutatta, hogy ez lehetetlen.

Azután elharapta a maga szigorúságát s kezet nyújtott.

— Holnap tárgyalunk. A cél egy. Reméljük, mindkettőtnek ez a végső küzdelme.

Este Kossuth szállásán jelentkezett Valerio követ.

— Cavour gróf sajnálatára holnap nem fogadhatja a kormányzót. A Felsőgtől sürgönyt kapott s a főhadiszállásra kellett utaznia. Mind a két uralkodó a harctéren van. Az osztrákok hátrálnak. Megkezdődött a végső küzdelem.

Kossuth úgy érezte, hogy a »végső küzdelem« szó neki szól. Neki és ügyének. A »Történelem Logikája« most hatni fog általa. »Csodálatos, mint egész életem.« A »végső küzdelem«-ben neki ott kell lennie.

Vonaton siet Pármáig. »Mindenütt tömegek vártak a stációknál, mindenütt haingzott a szűnni nem akaró »evviva Ungheria! evviva Kossuth!« Montebellotól már a harctéren megy át, győztes csapatok között. »Utam, azt mondhatom, ováció volt.« Az álmok álma

valósulni fog. Pármában Napoleon Jeromos herceget keresi s találja táborában.

— Fenség, föltétlen sine qua non-om francia hadsereg küldése Magyarhonba s annak éléről függetlenségi proklamáció. Tiszta választ kérek: küldenek-e most sereget vagy nem?

A válasz csak ennyi: csábítsa át az osztrák hadseregben küzdő magyar csapatokat, jöjjenek erre az oldalra verekedni.

Tovább! Piacenzában ébred más reggel — a légbepörpített erődítmények jelzik, hogy két hete még három osztrák hadtestnek volt szálláshelye. Reggel itt megtudják nevét: »Nem került öt percbre, nem alig háromba s harmincezernyi lakosság fut az utcákon, mintha lármaharang hívná, rohan mindenfelől ablakon át, ordítja az »evvivát«, mintha az ég boltját akarná szavával leomlasztani. A polgármester, az összes tanács szobámban terem tisztelegni, szolgálatját ajánlani, parancsaimat kérni, jó az egész világ. Fél óra múlva kocsira ülök s míg ezt tehetem, kezemet, ruhámat csókolja, aki hozzám fér. Nagy bajjal kimozdulunk, de alig vagyunk az utcán, kifogják a lovakat s vontatnak kezekkel az egész városon keresztül, míg minden utcáról hullámszik felénk a tömeg, ezrek kísérnek, virágok hullanak az ablakból s a nép a fiatal szabadság első mámorának egész frenezisével tiszteli a szegény hontalan vándort. És miért? Mert nevét a szabadságéval azonosítja, melynek érzelme, mintegy mágnesi folyamlánc futja végig az emberiség idegeit.«

Kossuth teljesen a saját csillagkereső delejességének hatása alá került. Behunyta szemét. Látta magát, amint Bécsbe bevonul 1848 Márciusán. Ugyanaz! Ugyanaz a harc a császár ellen! Most itt a végső küzdelem! Mikor kinyitja szemét: virágbokréták hullnak feléje. Ugyanaz! Egy gondolat fecskeszárnya suhan el mellette.

— Vagy a francia hadsereg Magyarországra, vagy én vissza a számkivetésbe.

Midőn III. Napoleon Július 3-án fogadja Kossuthot Valeggióban, az osztrák sereget már megverték Solferinonál. Tehát a diadal útban van, sőt már megérke-

zett. Kossuth bemutatja angol sikerének írásait. A császár szavát adja, hogy »akarom Magyarhon függetlenségét s erősen el vagyok határozva e háború folytán segédkezet nyújtani a magyar nemzetnek függetlensége kivívására. Ez tény, azért ne szóljunk erről többet, hanem szóljunk a módról, időről s eszközökről.« Kossuth ismét francia sereget kíván. Kiáltványai, melyeket a magyar katonáknak küld (s a császárnak bemutat), már a győzelmet hirdetik:

— »Győztünk!« s győzelmünk méltó béréül a nemzet kimondta közakarattal, hogy Magyarországnak nincs s nem lesz többé királya az osztrák házból. Desertor az, aki a haza zászlóját hagyja el: a haza zászlója itt velünk van, azt követni szent kötelesség, elhagyni dezerció. Ide hát vitézek! Utánunk, vitézek, haza! támogatva a szövetséges hatalmak győzelmes fegyverei által, visszaszerezni hazánknak saját szent földjén, függetlenségét és szabadságát! Éljenek a szövetséges hatalmak! Olaszhon megmentői a magyar nemzet barátai! Éljen Magyarország függetlensége! Éljen a szabadság! Éljen a haza! kelt a francia császári főhadiszálláson« ...

Kossuth hevült, III. Napoleon hallgatott. Az utolsó szavaknál fonnyadt arcán átfutott az a tétova mosoly, mely annyira jellemző volt örökös belső határozatlanságára :

— A »francia főhadiszállás« helyett mégis jobb lesz, ha Genuát vagy Turint ír — —

Azután fölállott s téveteg szemeit körülhordozta a szoba négy sarkán, mintha valamely láthatatlan jelenséggel beszélne:

— Még egy akadály van: Poroszország, ön menjen és szervezze a szűknadrágosokat, ezekre van szükségem.

— Sire, — búcsúzott Kossuth — úgy értem ezt, hogy ha csak időközben Fölséged békére nem kényszerítetik, a várak (a lombardiai várnégyszög) bevétele után Fölséged sereget küldend Magyarországba, nemzetünket fegyverfogásra szólítandja fel s függetlenségünk kivívásában a francia zászlót engegirozandja s

hogy enélkül a magyar nemzetet felkelésre bírni nem akarandja.«

— C'est entendu — au revoir. (Megegyeztünk — a viszontlátásra.) felelte III. Napoleon Kossuth Lajosnak. De nem ő reá nézett. Már nem a szoba négy sarkát kutatta. Egészen világosan látott egy óriási árnyat, mely Berlin felől közeledik...

III. Napoleon hosszan megrázta Kossuth kezét, szólt is valamit; de az nyilván nem a jelenlevőnek volt mondva:

— Hacsak békére nem kényszerítenek.

Ezután megfordult. Kossuth rohant Genuába, hogy a hű Ihással megszervezzék »a szűknadrágosokat« — a végső küzdelemre.

Ez az az olaszországi magyar légió, melyről a franciák császára, igen jellemző módon, csak annyit tudott, hogy »szűknadrágban kell járniok«. Mikor a háború kiüt, Ihász Dániel ezredes gondosan összeszámolja őket, jelenti is Június 6-án, hogy »Ármádiám jelenleg 120 emberből áll.« A következő héten a létszám 451; mire Kossuth Genuába ér, Június 22-én »mintegy kétezer emberünk van, két zászlóaljba osztva, Ihász parancsnoksága alatt«. Katonaszökevényekkel, kiket mind a »szűknadrág« (pantallón collant) ismérve alapján kell a csaták után a had vonal mögött kiválogatni, eljutnak négyezer főre. Sajnos, nagy többségükben tiszték s rengeteg a megoldhatatlan szabályzati és ruházati kérdés. A tisztai gyűléseik viharai s az egyéni elgondolások nehezen fékezhetők. »Tegnap, tisztai gyűlésen, a kormányzó úr által kidolgozott, szervezési szabályzattal ellentétben, a ruha bizottmányi ezredes, a revolverrel ellátott, tarsoly nélküli huszárt nemzetiségétől megfosztottnak állította.« Maga a »légió« név, nyugtalanította hazánkfiait; az aggodalmak fenyegető elkeseredése fokozódtak, midőn a szervező olasz királyi rendelet tudomására jutott. Kossuth hallatlan közjogi mesterfogásaira volt szükség, hogy »az olasz királyi hadsereg kiegészítő részét képező magyar hadsereg« kétféle állam jogi helyzete kint s majdan itthon kialakíttassék. Mindennap várják a harctérre indítást. De az mindig csak papiroson marad. Pálya-

juk végén már hegyekbe menekült brigantik üldözésére vezénylik őket. Miért nem indítják haza a »magyar sereget« — a »végső küzdelembé«?

Miért szállotta meg a solferinoi nagy győzelem után oly nagy csöndesség az egész hivatalos világot? Ki hallgattatta el a diadalmas előrenyomulás harsogó hadi jelentéseit? Kossuthot Genuában ugyanaz a néma elfojtott szorongás szállotta meg, mint a mi szegény, világháborús nemzedékünket, mikor az 1914-iki szeptemberi Marne-i csatában Stein német főszállásmeister és Hofer győzelmes jelentései a nagy előnyoraulásról elhallgattak, s mennél tovább teltek a várakozás napjai, annál súlyosabb lett a nagy hallgatás ránk borított nagy függöny mögött. A feszültség végre — emlékezünk-e rá? — elviselhetetlenné változott.

Kossuth idegrendszerére e feszültség alá került a solferinoi győzelem után. Hol a tovább? Hol a végső küzdelem? Hol az elferdül és vagy megroppanás az egész felszabadító tervezetben, melyet a Történelem Logikája általa épít s mely már megindult, hogy a vajúdo Európának megadja új rendjét? A hallgatás mind vészterhesebbé válik, Július 7-én váratlanul fegyverszünet híre érkezik. Július 9-ikéről híre kel, hogy I. Ferencz József s III. Napoleon találkoztak. De talán az mind csak ideiglenes közjáték, harci taktika. Nem! Pietri senator egészen kikelt arccal, e szavakkal toppan be (Kossuthhoz):

— Malheur! malheur á nous! Cest fini. Tout est perdu. Lisez ce ci!

(Szerencsétlenség történt! A mi szerencsétlenségünk. Vége! Minden el van veszve! Olvassa ezt!)

A villafrancai béke megvan kötve. Az osztrák császár átadja Lombardiát a francia császárnak, hogy az a szard királyra ruházza. Velence megmarad osztráknak. (Ezért 1866-ban fognak verekedni.) A Garda-tó s Trient s Triest megmarad osztráknak. (Ezért 1915-ben fognak verekedni.) Ennek a háborúnak vége van.

Kossuth Cavourhoz rohan. Cavour az egyetlen a nagy káoszban, ki tudja mit kell tennie: otthagya

a kormányt. És szól: »Ez a béke nem lesz meg! Ez a szerződés nem fog megtartatni! Összeesküvővé leszek! Forradalmárrá leszek! de ez a békekötés nem fog végrehajttatni. Nem ezerszer nem! Soha, soha!« Cavour az egyetlen, aki elnéz III. Napoleon feje fölött s ott megpillantja Európa új hatalmát: Poroszországot. Kossuth az, ki legkésőbb fogja a hatalmi változást észrevenni. Cavour néhány hónap múlva megint kormányon van, s népszavazásokkal, majd Garibaldival folytatja Itália egyesítésének nagy művét. Azonban Kossuth tovább is a keleti horoszkopot nézi s ezért akkor sem látja meg Bismarckot, mikor Cavour korai halála után (1862), de az ő lángeszének sugallatai szerint, a német-olasz érdekkapcsolat létrejön s ennek folytán nemcsak Franciaország szoríttatik le a kialakulás levolutiojából, hanem az egész keleti kérdés. Az egész európai csillagda teteje megfordul, de Kossuth még mindig a keleti csillagjárást kutatja.

Ez a történelmi titka s emberi kulcsa annak az izgató, szakgatott és tragikus eseménysorozatnak, mely ezután következik s mely Kossuth életében s halála után, annyi meg nem értéssel találkozott. Nem csoda, hiszen ő sem ismerte fel soha azt, hogy a hatvanas-hetvenes évek nagy kozmikus változása, a nemzetközi helyzet eltolódása, nem lett élő valósággá az ő rendszerében. Nincs jellemzőbb erre, mint az a megfigyelés, hogy irataiban, leveleiben minden európai politikussal többet foglalkozik akkor, mint Bismarck egyéniségével, akinek csak utólag fut utána Iratai rendezésekor. Bismarck nevét alig veszi tollára; beszél »Bismarck sajátságos észjárásáról« (V. kötet), kizártnak tartja, hogy a magyaron kívül más segítségek jöhetnek az olaszok (1861 szeptember 30): »számításon kívüli véletlennek« tartja, ami Bismarck terve szerint elkövetkezett s már 1865-öt írunk, mikor — először — az írja Kiss Miklós ezredesnek utasításul: »a kötelesség szempontjából nagyon helyeslem, hogy Ön — ha lehet — a közügyekről is szándékozik Bismarck úrnak szólani: kételkedem ugyan, hogy őt arra késznek találja.«

Ha Kossuthnak ezt a beállítását elfogadjuk, akkor

mindent megértünk, mi vele s általa kint (XIV. fejezet) s a hazában (XV. fejezet) történik. E nélkül összefüggéstelen a történelemi, érthetetlen lelkisége s tanulságát veszti az egész krónika.

Kossuth, a csillagkereső, kutatja a maga képLETEIT. »Az események — itt megint a jószemű orosz, Herzent idézem, — nem múltak el nyom nélkül fölötte; az utolsó időben igen megöregedett s az embernek megfájdul a szíve, mikor látja, hogy kényszerült arra, hogy nem működhetik.« Folyton azt kutatja, hogy hol szakadtak el azok a kötelékek, melyek az ő nagy tervét, végső küzdelmét a kosmos erőivel összekötnék, a Történelem Logikájának parancsa szerint, mely egyben »Isten ujjának a históriában megjelenő revelálása«. Amiket így kimarkol küszködésében a dolgok összefüggéséből s Iratai legnagyobb kötetében (III. k.) nyolczadfél száz oldalon »a remény és csapások kora« címen maga elé tár s nekünk bemutat: azok mind pókhálószálak, vagy a pitty-pang kósza bóbitái, melyek az őszi ködben szállnak el, de csak az ő nagy lírai szuggestiója tévesztheti őket össze a Politika reális eresztékeivel. »A csapások közben a legnagyobb csapásig« haladva említi Cavour halálát; holott, bár a nagy állam-mathematikus maga kidőlt, egész terve ott élt a megvalósulásban. Második csapásnak azt a pénzjegypört tartja, melyről már az előbbi fejezetben beszámoltunk s melynek egyetlen tanulsága az, hogy Kossuth bármely világrészben készült forradalomra, mindig a pénznyomtatást tartja legfontosabbnak — ez a különös előkészület pedig mindig s mindenütt megismételhető. Újabb s végzetes csapásnak tartja, hogy az általa megszervezett legtöbb forradalmi fórumnak, a Magyar Nemzeti Igazgatóságnak leghevesebb tagja, gróf Teleki László 1860 Deczember 21-én (hogy a hivatalos drezdai hírlap akkori híradását idézzük): »gróf Teleki László magyar menekült, ki hamis angol útlevéllal érkezett ide, elfogatott és Ausztriának kiadatott.« Még szörnyűbb a következő hír: »1861 Január 2-án az osztrák császár gróf Teleki Lászlót fogadta s tudtára adta, hogy neki tökéletesen megkegyelmez azon föl-

tétel alatt, hogy ezentúl magát, mint hű alattvaló fogja viselni. A gróf ezt megígérte s szabadon hagyta el a palotát.« Ez a csapás nagy ütés volt az ő emberi szívére, mert oly közléről jött. Kár, hogy »Iratainak« hivatalos kiadása, midőn közzéteszi Báró József Miklóshoz ekkor intézett levelét, kihagyta belőle az eredeti levélnek azokat a sorait, melyek Aischylos és Euripides nagy tragédiáira emlékeztető égis csapó fájdalmi kitöréseit tükröztetik. E vallomás eltüntetése Kossuth utasítására történt, kiben akkor már mind jobban erősödik az a törekvés, hogy a külvilág felé fordított szoboralakját merevítse s eltüntesse a mindennapi ember vonásait.

Gróf Teleki László, a »végső küzdelem« triumvir ja valóban evvel búcsúzott Genfben Kossuthtól: »Nekem most sürgősen személyes ügyben vagy tíz napig, talán tizenkettőig utaznom keilend. Mihelyst visszakerülök ide, minden tekintetben számíthatsz reám, fogok járhatni-kelhetni, amit az *ügy* kívánandja, ha t. i. lesz szükség reám! Isten veled! Mostani utam köztünk maradjon!« Aki így búcsúzik, az lenne az *ügy* árulója? Dehogya az! A gróf titkos szerelmével találkozik Drezdában. A rendőrség nem tudja, kire vélni a turbékolókat. Pestről hozatnak egy megfigyelőt, ki jó pénzért rá jön, hogy az gróf Teleki. Így fogják el s adják ki az osztrák rendőrségnek. Bécsben báró Vay Miklós, a kancellár, mesteri játékot tervez: a fogolynak azt mondják, hogy zárt kocsin a törvényszékre viszik s egyszerre csak a Burgban szembe találja magát a fiatal és kedves császárral. A hűség fogadalom megtörtént, gróf Teleki rettentő következetességgel levonta tragikus tévedéseiről következményeit, ő az 1861-iki magyar országgyűlésen Deák Ferencsel szemben a háttározati párt vezére s a döntő szavazás előtti napon 1861. Május 5-én, hogy saját pártja, az ellenzék, ne győzzön, szíven lövi magát. Ez egy teljes és tökéletes tragédia, melyet valamely nagy drámai írónknak még színpadra kell állítania, hogy vele a hős és az író nevét örökítse. De ez egyéni Végzet s nem Történelem. Egy európai, egy kozmikus folyamatot, egy nagy nemzetközi kialakulást, szerelmi szomorújátékok nem tudnak

megállítani, föltéve, — hogy csakugyan az igazi folyamatba kerültünk belé.

A nagy küzdelem nagy sikertelenségének főokát Kossuth így jellemzi: »Kévebomlás az emigratióban« s »Zavarok a légióban«. Miután könyvem kezdettől fogva elkerülte azt, hogy más legyen, mint Kossuth Lajos személyes ábrázolása a magyar történetnek s világ diorámának az emberi öröklétbe kifeszített vásznain: a magyar emigratio igen érdekes és igen kusza eseményeinek megírására annál kevésbé vállalkozom, mert közeli múltunknak ezt a részletét tárgyalták legtöbbit a hazatértek különféle politikai s irodalmi jelentkezései, de a külföld is segített föltárására, mint legutóbb *Vigevano* Attiliának *La légioné ungherese in Italia* (1859—1867.) címmel hivatalos adatok alapján, az olasz hadügyminiszter által kiadott összefoglaló forrás-műve mutatja. E gyűjteményben nemcsak ismételtén azt találjuk, hogy Kossuth először »riluttanta« (vonakodva) megy bele e veszélyes eszköz használatába s az olaszok az óvatosságának és késedelmezésének tulajdonítják a magyar csapat szervezésének hibáit: hanem úgy az olasz okmányokból, mint a Kossuth által bőven közzétett jegyzékekből, az a feledhetlen benyomás marad, hogy Kossuth az, ki úgy *SLZ* ölsz király előtt, mint a »táborban« legtöbbit aggódik a hozzá át A szökött katonák veszedelmes sorsáért s mindvégig ez legnagyobb gondja. Tragikuma itt abban nyilvánul, hogy ő, ki Vidintől kezdve, arra készül s tanul, hogy a végső küzdelemben a hadvezért egyesítse magában, a kormány férfival s nem győz Napóleonnól és Washingtonról a szülei házban szerzett ábrándképeivel betelni: sohasem tudja magát sem hadvezérré, de még hivatásos katonává sem kiképezni. Egyetlen pontban — s ez öntudatlan nála — nyilatkozik meg benne a katonai eszme: a legkisebb emberekkel való pajtási vesződésben. A katonai erénynek ezt a demokratikus nagyságát gróf Tisza István fogja megismételni az ő tragikumában.

Cavour, Teleki, szétoszló emigránsok, — mind csak ember-kötelékek megszakadásai. De ő, Kossuth, világ-erőket kutat. Országokra vetette ki rendszere hálóját.

E kihajított kötelékekkel keresi a Történelem teljesülését. De azok még kegyetlenebbül vissza hullanak reá. Utóbb úgy látszik, mintha nem is marad belőlük egyéb, mint romantikus kaland s megint ott ülnének a keleti álmodozások opium-barlangjában, Kutahiában. Éppen párthívei előtt ezek a levantei s balkáni próbálkozások már kínos szánakozást váltottak ki, koronként álmélkodó gúnyba fúltak. Vagy talán Marx Károlynak, a socialistának, lenne igaza, ki avval támadja Kossuthot (1861), hogy »Ha Kossuth valaha eolhárfa volt, melyen a nép vihara zúgott úgy most már csak a Dionysus-fül, amely a Palais Royal és Tuillerieák titkos termeiben a suttogásokat mondja vissza«. Ez gyanúsítás, áe nem magyarázat. Értelmetlen titoknak hagy különösen egyet: miért mennek e megisméltlődő, — mindig vakmerő és sokszor kínos próbálkozások mindig Kelet felé?

Ludvig Jánost Belgrádba küldi s hosszú »Utasítást« ad kezébe avval, hogy

»képviselő úr megbízásának három fő ágazata lesz: az első a belgrádi szerb kormányra, a második hazánk azon részeire, melyek most Vojvodinának s Bánátnak neveztetnek, a harmadik Horvát- és Tótországra vonatkozand s a czól a magyarországi szerbekkel egyetértésre jutni a szabadságharcnak közös erővel leendő fölvételére s erre a szerb fejedelemnek a magyarhoni szerbekre befolyásos közremunkálását kikérni: a fejedelem segítségével Horvátország és Tótországgal hasonló egyetértésre lépni.« Megint Garasaninre számít, kit már a Carosini összeesküvésből ismerünk s az első feladat az lenne: »Magyarországból netán kivonható egypár ezer embert tömegbe gyűjteni, fegyelem alatt tartani s a harczkezdet bekövetkezéséig foglalkoztatni, anélkül, hogy gyanút ébresztene.« — Türr megbízatásai, kinek a »kombinált hadműködésnél a Szerbiából való seregvezetést szántuk,« s a Garibaldival való tervezgetések mind arról szólnak, hogy a Balkán felől terjedjen fel a katonai támadás s szabadságmozgalom a monarchiára, amikor is »kis idő alatt (nekünk van egy kis tapasztalatunk a gyors szervezkedésben) pár százezer emberből álló

vitéz, lelkesülő hadsereggel s annak háta mögött egy egész nemzettel« fog a magyarság erre felelni. — Legmesszebbre Romániáig feszítettnek ki a kötelek, melyeket Klapka elébb a saját fantáziája szerint köt Cuza fejedelemmel. A Magyar Nemzeti Igazgatóság 1860. Október 20-án jegyzőkönyve szerint a cél az, hogy

a »hadkészlet Moldovában leltároltassék, s melynek szerencsés elhelyezkedéséhez annyi remény, annyi érdek van kötve, mind politikailag, mind hadigazgatásilag tökéletesen biztosítottassák.« A genuai kikötőből el is indult öt hajó ágyúalkatrószekkel, természetesen olasz készletekből, a turlai megállapodások értelmében. A Nemzeti Igazgatóság »átenged kölcsönképp Cuza fejedelemnek tízezer puskát s ennek felérő lövészereket,, míg ő Magasága Cuza fejedelem kötelezi magát ezt a Magyar Nemzeti Igazgatóságnak visszaadni két hó multával, vagy hamarább is, ha időközben alkalom támadna ezen fegyverzetnek a magyar függetlenség ügyében hasznát venni.« Mennek a puskák Moldovába, az ágyúk Galatzba.

Mindez óriási botrányba fullad. A rosszul értesített hajó-társaság, miután a magyar kiküldött lekésik útjáról, Galatzban az osztrák konzulnak mutatja be a megérkezett öt hajónyi árut. A turini kormány maga is megretten a rosszul rendezett eredménytől. A vég romantikus. Türr István elő áll avval, hogy ezek nem állami fegyverek voltak, hanem az ő magán-ágyúi, melyeket az ostoba szállító cég rosszul irányított s most visszahozatja őket! A moldovai 20,000 puskát pedig, melyeket a francia kormány fizetett, 1863-ban nagylelkűen oda ajándékoznák a — lengyeleknek, miután a magyarok is attól tartanak Cuza fejedelem némely bizalmas elszólásai után, hogy ő nem a magyar önállóság kivívására, mint inkább Erdély megszállására akarná felhasználni őket.

Így szakad le a merész színjáték egész zsinór-padlása. Miért? Mert messzenéző szerzőjük nem vette észre, hogy az ő idejében elfordult a Keleti kérdésről a nagy történelmi kialakulás kozmikus folyamata s ő nagy ürbe veti ki horgony köteleit. Ez a Nyugatra fordulása az európai kérdésnek, Bismarck műve. Ő segít

az orosz cárnak legyőzni a lengyeleket, hogy ezáltal »viszontbiztosítsa« hátát Oroszország felől, mikor a német egység érdekében először Ausztriát kiszorítja Németországból s azután leszámol Franciaországgal. Bismarck állja mindvégig, minden kísértés ellen rendületlen, hogy a Balkán bonyodalmaiért egyetlen pomerániai gránátos csontjait sem fogja soha feláldozni. Ez a Bismarck-politika az, mely a lengyel felszabadítástól kezdve a dunai népek Ausztria-ellenes szövetkezésig végig tapos Kossuth minden keleti tervein — s az ő tervei mind keletiek, ő sohasem fordul meg a másik égtáj felé, ezért nem látja meg azt az óriást, ki elfogja előtte a láthatárt s kinek neve Bismarck s kinek munkája Magyarországot a kiegyezésre viszi.

Csak mikor II. Vilmos elhagya majd a nagy Bismarck politikáját, őt elbocsátja, felbontja az orosz szerződést s belép a Balkán bonyodalmaiba, sőt utóbb Berlin-Bagdadról ábrándozik: ekkor jelenik meg újra ama nagy politikai csillagászati alakulatban az a Keleti-Kérdés s keleti orientatio a maga végzetességében, melyet Kossuth folyton figyelt s mely a föld alatt csakugyan útban volt felénk Világos óta. ő terveinek csak összedőlését érte meg. Mi a magunk összeomlását éppen ama Keleti-Kérdés által.

— Genuában a pompás lépcsőházak márványos csarnokai közt jár Kossuth: egy sírhoz viszi útja. Szép virágszála, szívének legkedvesebb gyermeke, a kis Vilma, letörik, mint gyenge bimbó. »Olyan volt lénye, mint fehér rózsáé, melynek gyöngéd, szinte légből-szőtt kelyhe, nem bírja ki az élet tartósságát. Tehetségektől gazdagon megáldva, gyors növéseben annyit tanult, hogy talán ez oltotta belé a halál csiráját. A leánykor küszöbén halt el, úgy mint valamely tiszta szüzi hajnali álom, vagy mint az eolhárfa rezgő hangjai.« — E szép, könnytelt sorokat egy idegen, orosz nő, Meysenburg Malvida írta Vilmácskáról Emlékirataiban.

Az anya különösen gyászol: mindennap azt sorolja fel, hogy mily kevés részvétirat érkezett hazuról, hogy a pesti lapok nem írnak a halálesetről, csak Jókai írat a lapjában rövid gyász hírt, de az kis betűkkel, s emiatt szenvedélyes gyűlölettel ingerli urát Jókai ellen.

Az apa másként érez. Szótlan. Zajtalan lépked. Hangja nem hallszik. Keres valakit. S egyszerre csak kitör:

— Innét el kell menni! Turinba! Turinba!

XV. SZENT ILONA, KICSINYKE SZIGET.

Turin nyílegyenes útvonaljai elnyelték az utcai népet s Kossuth előtt, midőn most hazai gyerekezett, még ridegebben, még zárkózottabban meredtek föl a szürkebarna, egyformára vágott, kétemeletes kőházak: a hivatalos kiszámítottság leheletét fullasztva maguk körül. Az egész főváros, az egész Piemont, talán az egész világ olyannak tetszett, mint egy visszafojtott lélekzet, mely ránehezedik. Mire a lakásba ért, már a hosszú haldoklás végső órái következtek el.

Mennyezetes ágyán magasra felpolcolva feküdt a felesége: arca sárga, mintha viaszból lenne. Harmadik éve hurcolja magával a mellrákot, melynek rettentő kínjai annyira marcangolták, hogy a nyár eleje óta már háromszor hitték a végét. A környezet arra is rendezkedett. Kedélyére senki sem tudott hatni, mióta Londonban elolvasta a »Times« sürgönyét, hogy a »végső küzdelem« hasztalan volt, mert a villafrankai békét megkötötték. »Oly görcsöket kapott, hogy alig tudták magához hozni s nyomban akart menni a férje után.« (*Tanárky* Gyula kiadatlan naplója. VI. kötet. 247. 1.) A lakáson már minden be volt csomagolva, hogy diadalútra menjenek: már csak az amerikai Kossuth-utalványokat égették el. Azóta úgy érezte magát, mint madár, melynek szárnytollai törtek s nem fog fölívelni többé a magasságba. Mióta Turinba kellett jönniök, napról-napra nőtt a szorongó érzése, mely beteg mellét kínozta: ezek az egyenes utcák gonosz acél-drótok — mindmegannyian az ő kalitkájának rabtartó sövényei.

Mikor a félhomályos szobában megnyílt az ajtó s a külső fény Kossuth alakja mellett hirtelen beröppent egy pillanatra: akkor látszott, hogy a kormányzó is mennyire megöregedett, a nehéz, vonagló betegápolás-

ban. Teréza fölnyitotta nehéz, hamuszínű szemhéját s elmondta azt a mondását, melyet most már minden nap megismételt — mintha megszokott üdvözlés lenne — a férje előtt:

— Kedves, ebből a szobából a magam lábán én többé nem fogok kimozdulni.

És mintha nem is maga lenne, hanem elrejtett, mindig ismételt szónoklat szólana egy szobor szájából, Kossuth is elmondta, amit mindennap:

— Gyalog angyalom, gyalog megyünk ki belőle Magyarországba! Aztán hirtelen besiklott az író szobájába, mert Tanárky intett, hogy a betegnek nagy és egyedülvaló közlése van hozzá.

Tanárky hideg teát öntött a kicserepesedett ajkak közé. A beteg lenézett az erőlködés, hogy valamely mondanivalóját be akarja fejezni, míg ereje tart s különös ráspolyos hangon ejtette a megszakgatott szokat.

— Sem a többiek itt engem nem szerettek. A maga naplója tele lesz, a »Mami« szidásával. Így csúfoltak. Férjet másképp nem óhajtottam magamnak, hacsak nem valamely dicsőhíres embert. Ilyet leltem. De minő borzasztó szenvedések kísérték?! Már régebben betegek vagyok, mint hiszik. Lissabonban kezdődött, mikor kikötött a hajónk. A parton tengernyi nép. Bandérium. A miniszterelnök hat fehérlóval várta Lajost. Akkor egyszerre keserves sírás tört ki a torkomból. Ott volt a világdicsőség s én nyomorultan összeestem. Megrohantak lánykori bolond álmaim. Duschek Debrecenben hogy erőltette rám az ezüstöt, de én nem fogadtam el. Nem a felkínált Grassalkovich palotát sem. Az irigység hogy rágalmazott, pedig eszembe sem volt nagy uraságot játszani. Mert éreztem a rossz véget. Mindig boldogtalan voltam.

Teréza asszonyon kínos rágás vonaglott át, mely a takaró alatt is megrázta egész testét. De nem engedett a vallomásból.

— S mikor Vilma meghalt, a híres magyarok mind elfeledkeztek rólunk. Azért Lajos mégis haza akar menni. Ne higgyen neki, mikor mást mond. Pedig csak a nép van vele; főrend, közép mind ellene...

Csuklógörccs fogta el a beteg torkát s utána már nem szólt, hanem erőltetve sikoltott:

— Ha, — ha egyszer megtörténik, hogy hazajutunk szabad Magyarországba, én senkinek sem fogok megbocsátani. Lajos nem tud gyűlölni. Inkább kívándorlók megint, de az ő ellenségeit, azokat én — azokat én...

A viasz-alak most hirtelen fölemelkedett a párnáin, kiegyenesedett s utána egyszerre visszaesett, mint egy nehéz fagerenda. Látszott, hogy az erőlködés után már nem ura az eszméletének. A szobát halálos csönd szállotta meg. Keményen, erősen behallatszottak az ablakon a katonalépések. Egy bersaglieri század meneteit s felharsant trombitája.

Kossuthné ajkai még egyszer megnyíltak:

— Tanárky, — jön — jön, — a honvédek, — föl-kelt a nép ...

Még egy csukló vonaglás rezdült át megkínzott testén. Tanárky föléje hajolt. Lehellete már nem volt. Kossuthot s két fiát behozta a halotti ágyhoz. (Tanárky: Naplója XVII. kötet.)

Kossuth első érzése az volt, hogy ő most egy pusztaszigetre került, társ nélkül, egyedül. A naptár Szeptember 1-ét mutatott s 1865-ik esztendő: eszmélése az volt, hogy ő mostantól Turin foglya.

A nagy Cavour meghalt, de műve, mint minden nagyszerű emberi mű, — önmagától teljesült. Itália egyesüléséhez a savoyai monarchia uralma alatt, már nem (kellett egyéb, mint a római kérdés megoldása s Ausztria kiűzése a lombard-velencei síkról. Minden olasz odaszögezte tekintetét; Kossuth is, mióta a Történelem logikájának az olasz deductiójába kapcsolta bele a magyar kialakulás láncszemét. Messziről nézte most is csillagképeit. Ám a csalódások, kalandok, évek meddő múlása valamely magába hullást váltottak ki benne, melyet most még nem tudott közölni senkivel: magával legkevésbé. Nagy szónoklatainak fölséges röpte mindig akkor akadt meg, mikor önmagával akart pert állani. A politikai égboltozaton kellett valamely oly változásnak történnie, melyet nem vett észre, mert az egyes országokból érkező sugarak színeképelemzései

lassanként mind több fekete vonalat adtaik: a be nem érkezett elemek hiány-képletét. Valahányszor, újra meg újra, nagy elméjét és szent vágyát beleállította a Népek sorsát forgató örvénybe, mindannyiszor s mind erősebben érezte, hogy annak a tölcseré láthatatlan új erőnyomást kapott, melyet azonban sem megnevezni, sem kiszámítani nem tudott. A nagy elhajlás iránya lassan bontakozott ki: a Keleti kérdés kifejlődése mesterségesen megakasztva évtizedekre. Franciaországháttérbe tolva s a porosz vezetés kérlelhetetlen előnyomulásban. Ez az új, nagy zajló rianás tolta el őt is céljaitól. Minden nap bizonyossága e mellett szólott, de ő nem tudta összefogni képletüket. A nemzetközi világ összes államférfiai között III. Napoleon után, kit törbe esalt, Kossuth Lajos vette legkésőbb észre Bismarck igazi céljait, melyek őt és szándékait is félretolták. Kénytelen volt mindig másokat okozni ezéit.

Mindjárt az 1859-iki háború után elsuhan előtte egy árnyék. Magyarország felől oly légáramlat támadt, mely őt eltolja politikai élet-tengelyéből. Ő ezt rögtön megérzi, anélkül, hogy le tudná logikailag vezetni benyomásait. Először csak egy halott nagy árnyéka vetődik különösképpen a falra: gróf Széchenyi István 1860 húsvét éjjelén Döblingben pisztoly lövéssel szétveti agyát. Öngyilkosságából — nemzeti tény lesz s a gyászból politikai erő. »Egy nemzet gyásza nemcsak leverő« zengi Arany, a nagyszerű Széchenyi-ódában. A nagy halott nagy halála amint átsuhan a színen, súrolja azt a szobrot, melyet Kossuth magának otthon, a magyarságban kialakított. Megszólalása mélyén van egy alapzöngé, melyet a szép és hódoló szavak hiába próbálnak elnyomni. Széchenyi haláláról nevezetesen így emlékezik : »Dúsan megérdemli a nemzeti gyászt & mindent, mit egy nemzet nyújthat legnagyobbja emlékének. De paren-tátióját úgy vitte szét a négy világrészre millió szárnyain a világ-sajtó, mint azon emberét, ki zászlóinknak leghatalmasabb ellensége volt; úgy állítatott elő, hogy minden szerencsétlenség, mely hazánkat érte, oda vihető vissza, hogy a nemzet nem őt, hanem engem követett a válság órájában, — nem pedig oda, hogy ő visszavonást idézett a nemzet soraiban — akkor, midőn az

együtt-tartás a magyart örökre nagygyá, dicsővé, szabaddá tette volna. Vigyázott-e, vigyáz-e a nemzet, hogy Széchenyi dicsőítése ne úgy tűnjék fel, mint nemzeti desavouálása a mi politikánknak, törekvéseinknek, zászlónknak! mint desavouálása a múlt forradalomnak, tehát annak visszavonulása? Nemcsak nem vigyázott, de sőt egyenesen mint ilyen desavouálás áll ez istenítés a világ előtt. Mi történt, hogy a tisztelet s hála, melylyel a nemzet méltón adózik Széchenyi emlékének, oda ne magyaráztassók, mintha a nemzet elhagyná a zászlót, melylyel a történelem az én nevemet azonosította? Semmi. Azután így nemcsak elhagyatva, hanem desavouálva is legyen hazánk a hatalmak előtt!« (Báró Józsika Miklósnak 1860 Április 29-én írt leveléből.)

Az elveszett osztrák-olasz háború s nyomában kelt gazdasági válság megtörte az osztrák absolutizmus hatalmát Magyarországon. Bach megbukik, az októberi diploma (1860) konzervatív alapon ígér magyar kormányzást s hoz fél-negyed alkotmányt; 1861 Április 2-án összehívják a magyar országgyűlést. A halott helyett most élő nagyság lépett elő: Deák Ferenc páratlan erkölcsi tőkéje, elméjének tökéletes logikája s tiszta szabadelvűsége az itthon maradt nemzet föltétlen vezérévé teszik. A megszakított országgyűlés nem más, mint az ő monumentális felirati javaslatának beleépítése a magyar történelembe. Kimeríti a magyar közjogot annyira, hogy az ellenpárt Vezére, ugyanaz a gróf Teleki László, ki Kossuthtal ott kint a »Nemzeti Igazgatóságot« megalkotá, összeroppan Deák érvei előtt s ugyanaz az angol sajtó, mely az elmúlt esztendőkből Kossuth beszédeivel töltötte meg hasábjait, most a felirati javaslat bátor nagyszerűségét zengi. Kossuth most fokozódva, sűrűsödve érzi azt a hatalmas légvonulást, mely láthatatlanul nyomja otthon az ő vezérséget. Messzelátó szeme kémleli az ég boltozatot: még mindig nem látja azt az erőt, kit Bismarcknak hívnak, aki most már nemcsak Kossuth politikai világrendjének alapját a keleti kérdést állította meg kifejlődésében, hanem a porosz hegemonia kierőszakolására tör a Habsburgokkal szemben. Mennyire meg-

illetődött Kossuth azon, hogy a történelmi erők kialakulásában most nem találja meg a csillagászati tájékozódást s mily rettentően érzi azt az elszakadást, melyet Deák szellemi uralma jelent, azt megérthetjük egyetlen elfojtott sóhajából: »Mi szükség volt az (országgyűlés) elosztatásakor oly hangos élj énekkel fogadni Deáknak antiforradalmi intését, hogy a törvényesség át ne hágassék? Hisz ez valóságos megtagadása volt a forradalmi szándoknak«. (Józsikához 1861 December 20-án.) »Az országgyűlés elosztatásakor egy megbecsülhetetlen alkalom adta magát elő, nekem a nemzet megmentésére nélkülözhetetlen támaszt megadni. Midőn az elosztató ukáz felolvastatott, miért nem ugrott fel a határozati párt, sőt minden hazafi e felkiáltással: »éljen Kossuth!« az e szóvali eloslás végig rezgett volna Európán, mint egy mennydörgés. — Kit akasztottak volna fel egy ily felkiáltásért, ha az tömeges, melyben az egyes hang elvész? Senkinek egy haj aszály sem szenvedt volna bántalmat miatta. Ámde, hol állnánk, most ha nekem e támasz megadatik! E helyett mi történik? éljent kiált az országgyűlés az intésnek, hogy a törvényesség terét soha sem szín alatt és semmi esetben sem szabad elhagyni«. (Levele 1861-ben »egy politikai barátjához, ki tevékeny részt vett az emigratio törekvésével összhangzó mozgalomban otthon a hazában«: az Iratok V. kötetében, a negyedik fejezet »csatolmány«.)

A Turinban várva-várt »mennydörgés« nem érkezik a Duna-Tisza partjáról. Akik »az emigratio törekvéseivel összhangzó tevékenységet fejtenek ki a hazában«, azok a jelentkező jelentéktelenségek, kik összeesküvéseket szövögetnek mind kevesebb hittel s mind több pénzért, melyet éppen Kossuthtól várnak. E romantikus kísértetekkel s célzásukkal tele vannak a Kossuth halála után »Iratok«-ba dobált levelek, amiket a 67-es korszak gúnyos mosollyal fogadott. Tévedtek. Először is elfeledték azt, hogy Kossuth a vajúdo európai kialakulásnak nem a germán, hanem az olasz gócéban ült s Itália tele volt akkor kalandos tervekkel s félbenmaradt összeesküvésekkel. Kossuth terveiben ezek a kísérletek mind olasz politikai pókhálószövéseknek a

lenyomatai. De tévedtek azért is ugyanabban, amiben Kossuth nem látott tisztán, tudniillik egyik fél sem vette észre, hogy Ausztriának Magyarországgal volt kiegyezésre kényszerítése nem belülről, hanem kívülről történik. Bismarck az, ki mint egész Európa rendjét, úgy Ausztria és Magyarország belső alkatát is újra formálja s a kiegyezés akkor fog létrejönni, mikor a Habsburgok németországi hegemoniáját megtöri, hogy ugyanakkor szövetségest és hátvédet keressen az osztrák-magyar monarchiában egy esetleges francia-orosz szövetkezés ellen. Kossuth Lajos és a deák-pártiak egyaránt elmulasztották a politikai világrend bismarcki horoszkópjának felállítását. Ezért nem tudják egymást többé megérteni.

Kossuth lelkében ez az uralkodó és a magyarság, Ausztria és Magyarország egymással való megbékélésnek folyton fokozódó félelmében nyilvánul. Utasítása a honba az, hogy »semmi olyast, mi oda mutatna, hogy a törvényes állapot teljes visszaállítása a nemzetet kiengesztelheti, nem kell mondani.« (1860 Június 15.) »A magyar nemzetnek az osztrákkal való kiengesztelődése akármi feltétel alatt is szintoly lehetetlen, mint lehetetlen, hogy Velenceze vele kibéküljön,« — adja irányul sajtójának. Kiss Miklós által azt izeni III. Napóleonnak: »Ha a magyar koronáz, a magyar kialakult az osztrákkal; s ha ő kialakult, az osztrák ismét erős nagyhatalommá lesz. Akarja ezt a császár? Különös volna, ha akarná.« (1861. Január 7.) Sójaja néha önkéntelen tragikus hördüléssé változik: »Valóban hinni kezdtem, hogy elmulhassék tőlünk a koronázási országgyűlés összejövételének pohara.« (Iratok III. kötet 592. 1.) »Vigyázzatok urak, — írja olasz bizalmasának — hogy Magyarország reményét, bizodalját el ne veszítse, — ha az osztrák a sehonnan nem támogatott nemzetet alkura szólítja fel — irtózatoss csak reá is gondolni, mi lehet a következés?... « (Iratok V. kötet. 121.)

Bismarck piramidális politikai művészete acélpörröllyel kalapálja ki az ő Európáját s a német hegemoniát. Először Ausztriát becsalja a dán háborúba s mikor attól elveszi az egész zsákmányt, meg van az

oka, mely miatt a sértődött Bécs megtámadja az új porosz hatalmasságot. Mikor a második háborúban Ausztriát megveri; Keletre szorítja annak aspiratioit, hogy lassan szövetségesévé tegye. III. Napóleont belekergeti a szedáni csatavesztésbe s Ausztria-Magyarországgal szerződve s Oroszországgal viszontbiztosítást kötve, megteremti Nagynémetországot. Következmények: az összes keleti kérdéseknek lengyel földön és a Balkánon háttérbe szorítása egy emberöltőre, Olaszország egysége s magyar kiegyezés, melyet a súlypontját veszített Ausztriának el kell fogadnia. Itáliában a holt Cavour továbbélő politikája, Magyarországon Deák Ferencz rendületlensége s a mérséklésben való ereje találkoznak Bismarck céljaival. Így történik meg az európai planéta rendszernek az az átfordulása, melyet a mi nemzedékünk végleges kialakulásnak tartott s mely — mint ellenállhatatlan kozmikus áramlat sodorja el Kossuth Lajost az ő korának — s az ő nemzetének élő folyamatából. Mint minden nagy s emberen túli felvonulása a Végzetnek, azonképpen e nyomasztó és negatív küzdés feltartóztatlan tragikus erővel közeledik minden felől hősünk felé s mire 1867-ben az Ausztriával való kiegyezés s I. Ferenc József megkoronázása magyar királylyá elérkeznek: már egészen körülöleli őt. Lassan ott fog állani a magas hegyormán, mit magának választott, áthatolhatatlan ködben. E köd a magyarság, sőt Európa sorsából száll felé.

Mi lehet védekezése a láthatatlan s megfoghatatlan ellenséggel szemben? újra meg újra, hallatlan szívóssággal, veti ki ábrándjainak csodálatosan színes sugárnyalábait a politikai Űrbe; de azok mindig visszahullanak, mert az égitestek, melyek felé röpíti őket, már nincsenek helyükön.

Évről, évre, mindig ziláltabban hullanak vissza rája a nagy Meg-nem-értésben. De ő nem feledte, hogy a magyarság szabadságharcában épp úgy, mint a krimi feszültségben s az olasz háborúban (1859) körötte forogtak a csillagok s ezért folytatni, folytatni, folytatni kell a »végső küzdelmet« — minden ellenkező fátummal szemben is. A »Történelem Logikája« — így hiszi — végül is rajta keresztül kell, hogy testet öltjön.

Romantikája azt mondatja vele, hogy »sokszor felébresztette már keble hűségének melegén a dermesztő kígyót s mindig mérges marás volt a jutalma. De ő meg nem bocsáthat soha!« »Nem vonulok vissza (bármenyire unom a nagy felelősséget). Nem teszem, mert a vidékekről, a nép köréből, hatalmas communitások köréből, kezemhez érkezett nyilatkozványok ezt tennem meg nem engedik. Én Istenem tudja: sem nagyravágyó nem vagyok, sem vezérségre nem vágyom, de férfi vagyok s az agyamban van elég velő, szívemben elég honszeretet s lelkemben elég határozottság, semmitől, ami kötelesség, vissza inem riadni. Nem vonulok vissza, hanem egy manifesztumot., egy politikai hitvallást teszek közzé az európai sajtóban, és a tevékenységnek más elemeivel teszem magamat viszonyba.« A »tevékenységnek eme más elemei« mindig olyanok, kiket »a forradalmi előkészületek vezérletére felhatalmazott.«

Mert lelkében mindig és mindenütt forradalmár, azért nála ez a reagálás következetes és ne féljünk a, szótól — törvényszerű még akkor is, mikor elveszti a valósággal való kapcsolatot. Ösztöne meg nem állítható erő, mely légüres térben is dolgozik. Már Cavourral való tárgyalásaiban azt jelentette Kossuth, hogy »közöltük a mozgalmat intéző központi bizotmányal a hazában, hogy a forradalom taktikai szervezését munkába vegye; és az ország már föl van osztva hadtestekre, hadosztályokra, dandárokra; a parancsnokok s főbb tisztok nemcsak ki vannak szemelve, hanem kijelölt helyeiken legnagyobb részt már tevékenységbe is léptek — s a besorozás a nemzet forradalmi hadserege számára mindenütt szintannyi erélylyel mint discretióval folyamatban van. Ezen tactikai szervezésen felül az általános népfelkelésre az előkészületek meg vannak téve; a hadműködési terv részletesen meg van állapítva; az érintkezés az osztrák hadsereggel megkezdett s a kémlelési fontos szolgálat berendeztetett. Azonkívül minden megye el jván látva egy-egy politikai főbiztossal, kinek kötelessége az alárendelt forradalmi közegekről városról-városra, faluról-falura gondoskodni. Kezeimnél van a biztosok jegyzéke s benne látom az ország legnépszerűbb neveit, köztük többeket

a leggazdagabb mágnások közül.« (Iratok. III. kötet 96 l.)

Most a porosz-osztrák háború közég. Tehát ez-a szervezet éled újra s mint akkor (1860), most is (1866), »minden szálát kezében tart«, bár az 1861-iki országgyűlés megnyitásakor ama rejtélyes, központi forradalmi bizottság »taktikailag« feloszlott. Politikailag úgy látja a helyzetet, hogy: »ha Bismarck úr egységes Németországot akar porosz felsőbbtség alatt, meg kell barátkoznia a gondolattal, hogy az bizony egy kis forradalmi mozgalom nélkül nem megyén«. Bejelenti Victor Emmanuel királynak (1866 Május 25.), hogy »csak én biztosíthatom Felsőgednek Magyarország közreműködését. Senki más, csak én. A magyar nép tömegeinek emlékeiben és egyetemes véleményében csak az én nevem az osztrák zászló alóli felszabadulás zászlója. Az Ausztria elleni nemzeti fölkelés gyülekező pontjánál csak az én nevem szolgálhat. — Amíg én élek, a nép tömege nem fog hallgatni semmiféle felhívásra, amelyhez nem fűződik az én nevem. — Felsőgeddel megegyezem és Felsőgednek méltányos alapon biztosítom Magyarország közreműködését«. A háború kitör s Kossuth »a nemzeti forradalmi comitével« discrete ebben állapotodik meg: »én viszem a dolgokat künn, ők viszik benn, mindaddig, míg a haza földjére lépek!« Az osztrák-porosz háború hirtelen bevégeződik s ebből az egész magyar mozgalomból nem maradt egyéb a Történelem papírkosara számára, mint Kossuth nevével szétosztott katona-lázító felhívások, Klapka nevetségbe fült betörése Turóczmegyőbe, hol velük senki szóba nem áll, a porosz határon gyűjtött magyar hadi foglyok tragikus kalandjai s töméntelen vándaskodás. Mert sem magyar forradalmi komité, sem magyar fölkelés nem volt sehol.

Bismarck herceg politikája tetőfokán, 1874. Január 19-ikén a porosz képviselőházban tartott beszédében, azt nyilatkoztatta ki, hogy már az 1866-iki háború kitörésekor »magyar részről tett ajánlatokat visszautasítottam s csak akkor, mikor a königrätzi csata után Napoleon császár tudtomra adta táviratban, hogy belé akar avatkozni a háborúba, akkor fogadtam el,

kényszerhelyzetben a magyar legio szervezkedését. Mi van ebben forradalmi cselekedet? Ebből látható, hogy Bismarck, (ki Kiss Miklós és Kossuth levelezésében mint »miniatúr Cavour« szerepell!) akkor is, mint mindig, nem forradalmi alapon, hanem az ő világpolitikai szempontjából nézte a magyar kérdést. Viszont a hazai közvéleményre Kossuth utolsó összeesküvésének, mely rosszul sikerült kaland gyanánt foszlott széjjel, az lett a következménye, hogy a nemzet nagy többségét most már ellenállhatatlan erővel hajtotta Deák politikája s a császár4drálylyal való megegyezés felé. Beszédes és feledhetetlen bizonyítéka ennek az, hogy midőn 1367 június 8-án I. Ferencz József magyar királylyá koronáztatott, csak hét »függetlenségi« képviselő vonult ki tüntetni Czinkotára s később, mikor ezek »oz Ausztriával való közjogi kapcsolat minden alakja ellen tiltakozást jelentettek ki, megmondták nekik nyíltan, hogy nincs helyük az ellenzéki pártértekezleteken.« (*Gratz Gusztáv: A dualizmus kora. I. k. 1.*) Az a 48-as és függetlenségi párt«, melyet a mi nemzedékünk ismert, s mely mindaddig növekedett, míg Kossuth Ferencz vezérlete alatt be nem állt a hatvanhetes kormányba s megkötötte kvóta emeléssel Ausztriával legrosszabb kiegyezésünket, az még akkor nem volt sehol, mert egy más időnek vegyi terméke. Kossuth Lajos itthon hangoztatott neve s a kintélő remete nemzetközi és forradalmi politikája, itt szakadtak el örökre egymástól.

Ha — amint vallom — az akkori helyzetnek ez a világháború utáni külső és belső megvilágítása; akkor még mindig nem tisztáztuk ebben a fejleményben könyvünk hősének szerepét, legfőlebb annyit állapíthattunk meg, hogy ezekből a szempontokból őt megérteni nem lehet, de nem is lehetett. Pedig éppen ez az utolsó összeesküvése jellemzi legjobban, nemcsak nagy és tragikus helyzetét, hanem a háttértől folyton jobban elkülönülő emberi alakját is. E kérdésben azonban csak azóta látunk tisztán, mióta Magyar Tudományos Akadémiánk megszerezte egy osztrák családi hagyatékából a Csáky-Komáromy összeesküvés iratait. Mert erről van szó. E kiadásra váró levelekből hitelesen ki

tudjuk alakítani annak a furcsa összeesküvésnek a képét, melyben benne volt III. Victor Emanul király is, Bismarck is, Kossuth is, Klapka is, melytől később, mindegyik külön akart megszabadulni s melyről a magyar politikai világnak eddig a legzavarosabb benyomásai voltak a Kossuth Lajos posthumus »Iratái VI.« kötetébe behajigált »Csáky—Komárbmy-féle üzelmek« című »jegyzetek« alapján. Ez a Szentivánéji politikai varázs játék később úgy nehezedett minden szereplőjére s itthon Kossuth alakjára — mint egy lidércnyomás. Holott nem volt egyéb mint egy fellengős szélhámosnak, gróf Csáky Tivadarnak a fantasztikus sipista mutatványa a politikai-kártya keverés terén. Arról volt szó, hogy mihelyst a bismarcki terv szerint, Poroszország és Olaszország megtámadják Ausztriát, magyar katonaszökevényekből olasz és porosz területen magyar légiók alakulnak —; Garibaldi seregeivel indul az egyik, — »oldal becsapás Magyarországba« — Klapka vezeti a másikat — s egy állítólag nagyszerűen megszervezett magyar összeesküvés komitéja azalatt itthon köröszkül viszi a fegyveres magyar fölkelést. Ehhez kell a két hatalomtól pénz, mit megkapnak, kell Kossuth poclamatioja a magyar ezredekhez, — az is megjelenik. (1866. Június 23 és Július 15.) »Már van hely, hol a magyar zászló szabadon lobog. Kítűzéséhez hozzájárultam. E szónak politikai értelmét a magyar nemzet érteni fogja. Mert én elvet személyesíték, s ez elv 1849! — Sokat szenvedtél szegény hazám, mióta láttalak. Sokat szenvedtünk mi is időközben. Én megöszültem az évek súlya a számkivetés kínjai s a családi búbanat alatt. De az önzéstelen honszeretetben meg nem fogyatkozott a szenvedő kebel. Ez az, ami cselekvésre int. S az ész higgadt számításaival, a remény melegével, mire nem könnyen szoktam gyulladni s az erős akarat eltökélésével mondom, mit 17 év óta soha sem mondtam: a viszontlátásig, hazám! nemzetem.« Mire e rövid porosz-osztrák-olasz háború véget ér, mert Olaszország megkapja Velencét s Bismarck megnyeri világ-játszmájának második próbáját: akkorra kisül, hogy ez az óriási, megyékre osztott s vezetőikkel ellátott magyar szervezkedés nincs sehol, minden kimutatás ká-

véházi asztalon készült s szerzőik: egy jelentéktelen vidéki kortes (Komáromy) és egy szélhámos gróf, ki »külföldi küldetéseiben« is más pénzén és a más hölgyével utazik. A Szentivánéji álomból föl kell ébredni. A kiábrándulás teljes. De aki ebben a kalandban teljesen ártatlan, kinek csak a tragikus következmények jutnak belőle részül, az — Kossuth Lajos.

A kiegyezés idején szatír játéknak nézték s később elfeledték ezt az epizódot. Am a régi Hellasz nagy költői mindig valamely megrázó sorstragédia végén léptettek föl szatírokat.

Az oklevéltárak most napfényre kerülő adatai teljesen igazolják ezen élet-regények azt a fölfogását, hogy Kossuthot ott a nemzetközi világban, mindig valamely kész helyzet hívta, csalogatta magához. Nem ő kereste a szereplést, hanem a történelmi kiforrás sodra vonult eléje s megkövetelte személyét és nevét. Láttuk, hogy míg Kutahiában tartózkodik, hogy keresik őt Mazziniék s a világ minden demokrata szervezkedése. Az újabb kutatás az olasz levéltárak anyagából bizonyítja (Kästner), hogy Cavour államteremtő tervezetében ott szerepel a magyar fölkelés s hazánk függetlensége; de Cavour is előbb Klapkával kísérletezik, sőt egyenesen kerüli Kossuthot, még francia szövetségésénél, III. Napóleonnál is, le akarja rontani Kossuth befolyását: míg végre úgy érzi, hogy éppen Kossuthra van szüksége s *1859-ben* vele indul meg a fölszabadulásba. Most, 1866-ban mindez megismétlődik, csak hogy nem Cavour játsza nagy játékát, hanem magyar desperádok próbálkoznak először nélküle, — de végre ők is rájönnek, hogy Kossuthra szorulnak rá. A M. T. Akadémia által megszerzett irattömögnek legnevezetesebb bizonyossága az, hogy Komáromy György mint ama »magyarországi komité küldötte« már 1864-ben Januárban megjelent a flórenci kormánynál s Csáky Tivadar gróf már ugyanez év december 27-ikén felvett az olasz kormánytól ötvenezer frankot ugyancsak a saját forradalmi készülődéseik céljára, Kossuth tudtán kívül. E titkos tárgyalások épp oly állandók, a király kiküldötteivel, mint növekvő pénzigényük, meg is kötöttik egy svájci céggel a 100.000 frankos szerződést fegy-

verszállításra s mikor a cselekvés órája üt, ekkor Csáky külföldről sürgeti 1866. Július 27-iki levelében, hogy most már rögtön kezdeményezzenek ilyen mozgalmat az otthoniak. Megtudjuk azt is, hogy Klapka — a nélkül, hogy a magyar emigráció fejének, Kossuth Lajosnak, szólt volna, már 1863-ban lekötötte magát e társaságnak fővezérül, viszont azok »a teljes politikai hatalmat s a követ küldés jogát is maguknak tartják fenn* (1863. November 23-iki megállapodás Genfben) s előre félnek attól, hogy »Kossuth pártja vezérük időelőtti lármája által félúton megállítja őket«. Három éven át a levelezés arról folyik, hogy valahogy meg ne előzze őket Kossuth vagy Türr; maguk tárgyálnak Visconti Venostával, Ceruttival, Ricasoli miniszterekkel s az 1864. Január 4-iki levélben egyenesen bejelentik az olasz kormánynak, hogy »Kossuth új terveivel, bevallott eszméivel mi nem azonosítjuk magunkat«. 1864. Július 17-én már kész számlát nyújtanak be: nekik kell 3000 puska, azután 150.000 frank, azután 200.000 frank, ezt követően 500.000 frank, ennek hegyibe 50 millió forint nemzeti kölcsön s még 3,500.000 frank ••• Tárgyalnak és pénzt szivattyúznak 1864-ben, 1865-ben s 1866-ban egyaránt s csak amikor már kitör a porosz — osztrák háború, akkor jelenik meg Kossuthnál Csáky, hogy lekösse Kossuthot; de sietve tovább rohan Berlinbe a »megállapodással«, honnét Kossuth nem kap mást tőle, mint gyanús, kitérő válaszokat. Maga Klapka tábornok csak 1866. Június 30-án jelentkezik Párizsból Kossuthnál, hogy »fátyolt vetve a múltra és saját hazafiúi érzelmeitől is gerjesztve« nyújtja baráti jobbát s jelentve, hogy — Berlinbe megy Bismarck-hoz. Kossuth válasza (Július 5-én) igen-igen szelíd szemrehányásában, mikor így kezdődik: »Az országban működő azon bizottmány, melylyel Tábornok úr, megszakítván velem összeköttetését, a nélkül, hogy arról csak értesített volna is, négy év óta viszonyban volt, engem egyesülésre s együttműködésre szólított fel.« Igaz, hogy Usedom, a porosz követ is tárgyal Kossuthtal, de mást nem izen, mint azt, hogy »Még korán van. Bismarck mindenre gondol«. Kossuth világosan megmondja, hogy: »a mi addig, míg az expeditiókkal

a hon határát átlépek, történik a hazában, arról tudni sem akarok, mert a solidaritást érettek nem akarom vállalni, de amint átlépek a határt — kezembe veszem a kormányt s önmagamban; találandom a garanciát arra nézve, hogy senki ne ronthassa el ügyünket.« Vájjon a magyar szabadságharc feje kivonhatta-e magát egy történeti pillanatban egy az olasz kormány által régen szőtt mozgalomból, mikor maga a király II. Viktor Emánuel 1866 Június 28-án meglepetéssel s e szavakkal búcsúzott tőle: »Au revoir a Vienne.« — Vizszontlátásra Bécsben!

A königgrätzi csata eldőlt s gyorsan közeledik a prágai béke Bismarck és Ausztria között. Kossuth leveléből epedő sóvárgás szól — hogy bár ő mehetne Berlinbe — de a nagy küzdelem megint gyorsan, s megint ellene dőlt el. Villafranca másodsor s utoljára megismétlődik. Az olasz király megkapja Velencét s panaszolja a magyar »komité« által kicsalt aranyait. Magyarországra küldött két embere is azt jelenti, hogy a nemzet vezére most már nem Kossuth, hanem Deák Ferencz. Magyarország megkapja kiegyezését. Kossuth előtt senki sem mondja ki, hogy ez volt ama »végső küzdelem« — de ő érzi, hogy az volt. 1867 Május 22-én írt (s negyven évem át a magyar politikában annyit idézett) levele Deák Ferenczhez tündöklő közjogi tiltakozás az ország független jogaiért. De oly tiltakozás, melyre csak a Bismarck előtti világrend tudott volna felelni. Ezért Deák nem felel. Hallgat az egész világ. A lángész már nem ennek a planétának kiált.

A két Kossuth között, melyek egyike önmaga, másik kit magának kora s nemzete alkotott, — kik börtönön, török fogságon, amerikai diadalon s olasz összeküvéseken kísértetiesen követik vagy előzik egymást — mintha kettévált bolygók lennének — kettőjük között elkövetkezett a végleges szakítás. A nemzet, mely mindig nevek után indult, nem veszi ezt észre. Kossuth, ki a maga lelkéből indult s oda érkezett, egész kegyetlen tragikumában érzi.

— Nincs emberi szó, mely hangra tudná zendíteni ezt a mélységes fátum járást.

Foglya a rideg Turinnak. Egyedül. A világ leg-

perzselőbb tűz lelkét körül veszi a fagyos és kérlelhetetlen Idő. Egyszerre a politikai világrend helyett puszta szigeten, érzi magát s eszébe jut — ki annyiszor járt előtte — Napoleon, ki a tüzérségi iskolában beírta irkájába végzetét: *»Szent Ilona kicsinyke sziget.«* Ő is oda megy könyveihez, s Napoleon emlékiratait kutatva, mellettük kis könyvet talál. Ez az, ami a Weberék forradalmi utódjától, Sarolta asszonytól, az édes anyjától visszamaradt. A megkopott könyv kinyílik a legtöbbit forgatott lapon s Kossuth Lajos olvassa Turinban, — mit fennszóval egyszer — sűrű könny között — harmincöt év előtt — az újhelyi házban — a nagyszony olvasott, mikor ő elindult útjára...

»Leticia asszony erős anyának neveztetett »mere forte« s várta, hogy fiának elérkezik az ideje, mert bizonyos volt abban, hogy annak az időnek el kell jönnie. Leticia akkor még nem sejtette, hogy ama ragyogó útja a dicsőségnek, mely egy világra árasztott fényt, kegyetlen számkivetés halálos magányában fog végződni.«

XVI. EMBER A CSILLAGOK KÖZÖTT.

— *»Oly örömtelen életunt vagyok, mint ember talán nem volt soha. Lelkem nagyon beteg, mi visszahat az agyvelőre is. Fáj a gondolkodás.«* — *»Otthoni politikai barátaim rettenetes léhasága a múlt háború kimondhatatlanul kedvező alkalmát használatlanul engedte elröppenni.«* — *»A teremtett világ minden atomában annak az Istennek végtelen bölcsességét látom, ki általánosan megszabott törvények szerint kormányoz, de kétségbeesésem mélységeiben nem látok olyan Istent, ki külön beavatkozik az emberek dolgaiba s a halandóval külön érezteti az ő akaratát. Ó, hogy irigylem én azokat, kiknek a szerencsétlenség hitet adott f Tőlem minden ilyen vigasz megtagadtatott. Borzasztó, de igaz: a rázműdult szerencsétlenségek bennem kétségeket teremtettek!«*

Így vall, ily beszédet tart az »öreg, ki öt-hat napos kirándulást tett az aostai völgyben, hogy neje halála

emlékétől meneküljön« s honnét — messzi magasból — alpesi palántákat hozott, felmászva értük a hóvonal magasságáig. Hetven éves korában a Mont Blanc oldalán találjuk, — ott az *Androssae bryoides* keresi... Hol beszél ? A mereven kiszabott Turin kőlegyezőjéből a legegyszerűsebb út a francia határ felé halad, nyílegyenesen, észbontó kemény következetességgel. Mintha város, út és emberi helyzet valamely matematikai feladatnak lennének elrendelt részletei. Az első falu — inkább házcsoport — neve Collegno, — a baracconi kerületben. A nagy barokk kolostor mellett megyünk el, melyben elmebetegeket csillapít a gyógyítás; a sok (kőfalkerítés egyikében rácsos kapu nyílik: ki betekint, itt is, mint a többiben, megpillantja az olasz kertészet szokásos próbatételeit: az olajfától a salátáig s a másik felén megint vissza: a szegfűről s lombos rhycinustól a gondosan őrzött pálmáig. A kert téglafal formában két holdat foglal el s a kapuja mellett kis emeletes kertész ház, melyet a mindig hú Ihász Dániel őriz. Beljebb fél-közepén, emeletes és verandás lak: ez a Kossuth Lajos háza. (Ma még a kékre festett lépcsőcskéje van meg s egyetlen szoba, jobbra a benyíló-tól, melyben »il generale Kossuth« dolgozott.) Tíz évre ide számúzta önmagát (1874—1884), még Turinból is. Nem szándék nélkül történt: a ránézve megszűkített politikai világba egy még szűkebb szigetet szerkesztett bele, hogy ne lássa amannak eltűnését.

A földkerekség — s talán minden idők — legnagyobb szónoki tehetsége most is beszél, mert ez őseleme. De Kossuth Lajos most már csak növényeinek tart szónoklatot. Természettudósok leveleznek vele — s mikor majd megismerik nagy herbáriumát — ámulva, de pontosan megállapítják a gyűjtési szenvedély kezdetét; csak az ok marad ismeretlen: »A botanikával és általában a természettudományokkal csak 1867 után kezdett foglalkozni.« »Volt-e Kossuthnak fiatalabb korában oly barátja vagy ismerőse, akivel botanikai érintkezésben állott, azt nem tudjuk. Nem tudjuk azt sem, vajjon másoktól kapott-e kedvet a botanikához vagy saját lelkéből fakadt az? Oly rendkívüli tudással, nagy szellemmel megáldott ember, mint amilyen Kossuth volt,

aki annyiféle tudományhoz értett, bizonyára a botanikát a maga erejéből útmutatás nélkül sajátította el.«
 »A magyar botanika szempontjából nagyon sajnálhatjuk, hogy botanikusaink nem keresték az érintkezést Kossuth Lajossal.«
 »A sok politikus helyett, ha egykét nevesebb botanikusunk látogatott volna hozzá, e látogatás minden bizonnyal megtermékenyítőleg hatott volna Kossuth botanikai tevékenységére. Más szemmel nézte volna a növényeket és inkább megértette volna a fióristákat, a kikben majd mindig csak (szinonim) szófaragókat látott. Kár, hogy nem így történt. A hazai tudományos intézettől távol, elszigetelten élt kedves tudományánakj élénkebb összeköttetésben állva velők, bizonyára kimagasló alakja lett volna a magyar természettudománynak is.«
 így ír kiváló flórista tudósunk, Moesz Gusztáv. De nekünk mást is mondanak a növények, Kossuth növényei, mint azt, hogy »ordo« »tribus« és »subtribus« szerint helyesen osztotta be őket. Mert nem közönséges palánták, nem mindennapi zuzmók, mimosák és páfrányok ezek. — Már is megértettük azt, mire a növénytan nem juthatott rá, hogy honnét fakadt lelkéből a botanizálás kényszere s miért, kellett éppen 1867 után belépnie ebbe a birodalomba, mely eddig nem volt az övé s miért »nézte más szemmel a növényeket«, mint a többi herbárium gyűjtője s mestere.

Mert a Nemzeti Múzeum 5156/a. aktája »Természettudományi jegyzetek« címen Kossuth kezétől őriz vallomást, mely ekkép kezdődik: »Jegyezni kezdtem November 1870. Sok gond s még több bú nyomja lelkemet. Foglalkoznom kell, hogy a pillanatnyi önfeledésben enyhet találjak. Vonzalmaim a természet tanulmányozására vezetnek. Csak az képes érdekelni, hogy időnként önmagamról megfeledkezsem. Emberekkel nem társalgók, annyira elszoktam tőlük, hogy már nagyon terhemre esik a társalgás. Szeretem, hogy már nem vagyok e tehernek kitéve. Nem ismerek senkit Turinban s azt hiszem, engem sem ismer senki. A visszavonuló ember hamar kiesik a társaság emlékezéséből. Nem zavar senki magányomban.« Huszonnégy oldalas értekezést ír — a messzi sarkifényről: »Aurora Borealis.«

Ki a száműzött, ősz Kossuth utolsó idejéhez ellentétet keres, az emlékezzék a másik nagy magyar emigráns államfő, II. Rákóczi Ferenc utolsó idejére, ki nem a Természetbe menekül, mint a modern szabadsághős, hanem előbb, Párizs mellett a groboisi szerzetesek (kolostorába vonul, majd Rodostóban naponként két misét hallgat, négyszer megy templomba s megismétlődő »Vallomások«-ban (Confessions) fordul személyes hitével, az Istenhez,

A Természettudományi Közlöny 1915-iki pótfüzetében láttam Kossuth Lajos herbáriuma egyik lapját, kicsinyített képben. Míg természetbúvár barátaimat az érdekelte, hogy mily lelkiismeretesen hadakozik a nagy gyűjtő a füvek- s moszatok beosztásával, régi és új neveivel (Kossuth, mint minden igazi reformer, szenvedélyes magyar szó-újító is); addig engem egyetlen egy megjegyzése érdekelt, melyet egy fényképen a »Paraj Libatopp« (Chinogocinusi Bonus Henricus) fölragasztott példányára írt. Nem növénytant tanul-tam belőle, hanem egy *nagy* emberdráma utolsó felvo-násából hallottam ki a hős igazi hangját. Ez a kis jelen-téktelen följegyzés szól eképpen. »A paraj libatopp az emberhez szegődött társul, mint a hű kutya. Ahová az ember eljut, a növény elkíséri. Még a havasok renge-tegében is mindenütt ott honol a pásztor kunyhók körül. Ha fergeteg lepett meg az Alpesek magaslatán s a hajlások miatt nem láttunk menhelyet, egészen fel-derített, ha e szerény növényre bukkantunk, tudtuk, hogy a legközelebbi fordulatnál pásztorhajlékot lelünk. S a szerény hírmondó nem csalt meg soha. Csodálatos.« — Valóban csodálatos. Mintha *Ibsen* »Peer Gynt«-jét hallanám. Csak a libatopp paréj nem hagyta el a poli-tika nagy vándorát, ki a Történelem Alpeseinek ma-gaslatán járok s kit ott meglepett ama fergeteg...

Annyira élt a szó, annyi mély líra hangozott a szá-radt, lyukas levelű, fakó paréj mögül, hogy igénybe vettem természettudós barátaim nemes segítségét s ők bevezettek Kossuth utolsó birodalmába: a füvek közé. Herbáriumának mind a négy ezerkétszázhetvenöt lapját magam elé raktam s belőlök lekottáztam egy magára maradt lángész utolsó és legbensőbb vallomá-

sait. Kossuth Lajos most már növényeinek beszélt, tudta, hogy ők nem fogják elmondani: soká, soká, talán örökre maguknak fogják tartani titkait. Ezért olyan e rejtélyes dialog, mintha az örökkévalósággal beszélne vagy — önmagával, ami a filozófiában s a növénytanban egyre megy.

Hogy politikáról beszél-e megdermedt hallgatóinak? Igen, koronként, de már csak nagyon keveset. Porladó humor homokját hinti a politikára. Az »Együgyű pozdor« (Seorzonesa austriaca) karton lapján íme ezt olvassuk: »Hazslinszky loyaltása restelte, hogy ezt az osztrák növényt a magyar nép . s vele Diószeghy »Együgyűnek« hívják, tehát átbérmálta, osztrák pozdorrá. úgy látszik mai napság Magyarországon az »átkos« (ilyenek kiáltja Csanády) »közösügy« még a botanikára is kiveti árnyékát. Nem maradhat »együgyű, mert hiszen osztrák«. — Az »Egy-nyári paprikánál« magyar emlék zsong körötte; a máramarosi Kőrösmező szellőjét érzi a kárpáti páfrányok között; mikor kezébe veszi a »Bodza Ták ajak« kiszáradt szárát, halkán, — hogy ember ne hallja, ezt súgja neki: »Én is a régi időkből itt veszett öreg vagyok, de nekem bizony nem »annulet« gyűrűsödött). Mikor a 32 nagy skatulya tartalmában, — hol cerniáírással, féltő gonddal mind maga rajzolta a betűket, — mint ki szerette nevét fakérgébe szerelemmel vési — mikor a gyűjtemény rejtegetett alján a »Viratos kotor«-höz érünk, erre a saxifragára kitör nagy kérdése a Mindenséghez. Szól, kérdez és vall, mondván: »Ritka növény. A nomenclatorok még az ismeretlenség jelével jelölik (+). A tengermelléki havasokon kívül még senki sem találta. Ott is hozzáférhetlen függélyes sziklafalak hasadékaiban lakik, mintha mondaná: Ember! ez az én kizárólagos birodalmam! itt ment vagyok kandiságodtól! De hiába mondja, mint hiába mondja a havasok nem tő je a zergevadásznak »Lasse in Frieden meine Herde«. (Hadd nyugton az én nyájamat!) A kutató ösztön nem riad vissza a függélyes sziklafalaktól, melyeken a viratos kötör lakik. Csekély nehézség! egy szál kötél is kifog rajta. Hanem bosszút áll a »viratos kötör« a kandiságon az által, hogy nem

engedi alakját fenntartani a herbarium számára«. Különös meglátás! Egyetlen botanikus sem beszélt soha így a saxifraga floridenta osztályozásáról! Hozzáférhetetlen sziklafal magasságában van egyetlen növény, mely elbújik a kandiságok elől, de utána másznak! Hanem ő bosszút áll azokon, kik rajzó gondolatainak magányát zavarják ott a magasságban — »nem engedi alakját fenntartani« a köznapi politikai herbáriumok számára. A ritka és páratlan növény neve: *Kőtörő Kossuth*.

Népek nagy Varázslója saját lelkéből épít magának alpesi magányt s magasságot. Megint — más értelemben — a felhők közé emelkedik s a csillagokat keresi, amint mindig azt tette. S vall tovább hallgató plántáinak. »Az űr, mely a hazát tőlem elválasztotta, engem a világtól elválasztott, ezért vesztett életem kimondhatatlanul isivárrá, vigasztalanul üressé lett. Elmentem vigaszt keresni a természetben, melyről meg vagyok írva, hogy őt megtaláljuk s csakis őt találjuk meg a magány bánatos napjaiban. És nem mondhatom, hogy nem találtam meg.« A politika fordulatát immár úgy látja, »mint egy-egy bolygó kizökkenti útjából az üstököst.« A csillaglátó ember, ott áll egyedül, a lenyugvó nap ragyogásának glóriás fényében.

De a nagy magányba betörnek külső erők, kérérlhetetlenek. S most még egyszer, — utoljára, — kezdődik a küzdés: maga érzi, hogy ez az igazi, »végső küzdelem«. Maga tudja, hogy most vált valóra, amit Kutahiában érzett, s titkos jelű, cipőtálpban kicsempészett levélben írt meg Belgrádba a szard kormány ügynökének, Carosininek: »úgy érzi magát, mint Napoleon Szent Ilona szigetén«. (1850 November 13-iki levél.) Három oldalról támadnak reá s ezért három küzdelem folyik.

Az egyik ellenfél, az ős-ellenség, az osztrák udvar. Miiikor a bécsi állami levéltár »Confidens« (kém) jelentései közt ültem a »Haute Police« titkos »B. M.« levéltárának aktákba ragasztott titkai között: ugyanaz az érzés szállott meg, mint mikor Nemzeti Múzeumunk növényteni osztályában Kossuth fűvészeti gyűj-

teményének lapjai tárultak élém. Régmúlt idők elszáradt lényei, — moszatok s emberek — kik most először súgják el az Idő nagy ködén át rejtelmes vallomásukat: egyiknél millió évek, másaknál évtizedek jelzik ugyanazt az Evolútiót, melyet Kossuth rajtuk át figyel. S a két gyűjtemény között nem a herbarium a különösebb, hanem az, (melyet a »Haute Police« »B. M. irattárában a »konfidensek« mutatnak be, mert az osztrák kémek folyton követik vizén, szárazon, — még temetésénél is jelen lesznek. Nem tudok a Világtörténelemben — Napóleont kivéve — alakot, ki oly állandó gondjába s annyi tenger pénzbe került volna ellenfeleinek, kik nem tudnak kiszabadulni ellensuggeriójának bűvöletéből, mint Kossuth Lajos. 1860-ban (1123 B. M.) Amerikából jelenti lovag Hülseman, hogy bírja egy gróf K. jelentését, ki el tudná ítéltetni bíróilag Kossuthot — kár, hogy a jelentés tele van helyesírási hibákkal. 1860-ból nagy aktacsomónk van arról a följelentésről, hogy Kossuth Lajos meg akarja gyilkoltatni az uralkodót s ennek megakadályozására két ravasz székelly küldetik, kik ott nagyszerűen megélnék abból két esztendeig (210, 2163, 2173 B. M. akták.) Szegeden gyanús anekdotát hallottak Kossuthról (B. M. No. 47), viszont a pesti rendőrfőnök mindegyre tud riasztó és vérfagyasztó híreket: Kossuth elakarja hagyni Turint (No. 543) s tudassák ezt magával gróf Andrassy Gyula külügyminiszterrel; »Kossuth Vencébe készül titkos tanácskozásra, hogy kikiáltssa a köztársaságot«, ezt megerősítik — Konstantinápolyból (No. 1391.). »Kossuth iránt az itthon meghirdetett amnesztia folytán az emigratio tagjai ugyan, hála Istennek, mind jobban elhidegülnek, de az angolok bámulják, szuverén magatartását s havonként 1000 frank titkos pénzt kap vagy egy magyar forradalmi bizottságtól — vagy — orosz forrásból.« (Négy külön jelentés a külügyminiszternek, No. 1023. alatt.) Minden elfogott levelét diadallal mutatják be, egyikben megjósolja a Keleti kérdés felgördülését (No. 6130/1867), s a rendőrfőnök jól megfigyelteti; jelentvén gróf Andrassy-nak (1868. Április 4-én): »Kossuth most bútorozott lakást bérelt, igen egyszerűen él s a

nap legnagyobb részét szobájában tölti, délelőtt tizenegy óra után szokott látogatókat fogadni. Sokat foglalkozik irodalmi munkálatokkal, egyenest Lipcséből hozat könyveket, melyeknek csomagján ilyen címzés olvasható: »K. L. kormányzó úrnak.« Ha társalog, akkor céltudatos következetességgel kerüli a német beszédet, s ha látogatója nem tud magyarul, inkább angolul vagy franciául beszél, olaszul rosszul tud. Jelenleg nagyon rosszkedvű lett, órákig fel s alá jár szobájában; még mindig mély gyászt visel.« Mindez hallatlanul gyanús. Ezért ne csodálkozzunk, hogy midőn 1868-ban azt a rémhírt kapja a bécsi külügyminisztérium sajtóosztálya, hogy a veszedelmes Kossuth haza akar jönni, Lemberg, Troppau, Prága, Line, Salzburg, Innsbruck, valamint Triest fővárosokban a tartományfőnökök sürgősen értesíttetnek, gondoskodás történik a határ elzárásáról, s gróf Andrássy Gyula magyar miniszterelnökhöz fordulnak utasításért, hogy mily reverzálist írassanak alá a haza-térővel, a dolog igen gyanús — mert a kém meggyőződött róla, hogy Kossuth egyszerre 17 levelet kapott! 1877-ben, mikor a ceglédi küldöttség kint jár Colegnoban, megismétlődik a hazatérési aggodalom (1877 No. 19). A »konfidensek« állandóan utasítva vannak (No. 11/120), hogy »nevezett agitator találkozásait és érintkezéseit ezután is legalkalmasabb megfigyelésben részesítsék.« Szerencsére 1870 óta Gelich Richárd szabadságharcos tábornok bírja Kossuth bizalmát s jó pénzért pontos tudósításokat küld Bécsbe az emigratio minden tervéről, melyeket gondosan segít elkészíteni s arról sem feledkezik meg, hogy a hazában mint a szabadságharc hőstét ünnepeltesse magát s annak »hú« leírásával ajándékozza meg nemzetét. Ez a kémkedés, ez az izgalom, ez a körül-fogás tart évtizedek múlása, kormányok változásán át, míg végre 1894-ben 720/4. szám alatt megkönnyebbülten jelentheti a bécsi központba a klagenfurti tartományfőnök, hogy »Kossuth Lajos holtteste minden baj nélkül átszállított.« ... Nem ilyen könnyű a második oldalról jövő betérés ellen védekezni: saját hazája keresi Kossuthot, — de mindig másutt, mint ahová ő már megérkezett.

Nem azokat a kisebb esetlenkedéseket értem, melyeket panasznak az Iratok is, de tele vannak vetők a ki nem adott levelek: a töméntelen portó-ráfizetés, melyekbe neki a »hivatalból portómentes« magyar levelek kerülnek, a tolakodó segélykérések, a beváltásra gyöngéden beküldött Kossuth-bankók vagy éppen negyvenyolcas hadi megrendelések »kiegyenlítésre váró számlái« — velejárói ezek tragikomikus mai világunknak s merő véletlen, hogy éppen egy oly óriási nagyító üveg lencséje elé kerülnek, mint Kossuth Lajos neve. A nagy Meg-nem-értés más, tragikusabb s mint állandóbbá válik. Aki valaha egy nagy szomorújáték meghallgatása után, kiérezte belőle azt a mély tragikumot, mely a mű költőjének líráját jelenti, az hallgassa meg az öreg Kossuthnak ezeket a szavait, tegye jól fülét a betűkre, melyeket Iratai harmadik kötetének végére iktatott: »Azt írta nekem egy jó barátom Irataim két első kötete felől, hogy a mai Magyarország nem ért meg engemet. És igaza lehet. Hiszen én nem értem a mai Magyarországot. Legyen az olvasó elnézéssel irántam — a nyolcvanéves öreg ember iránt — írói gyarlóságomért.« E fő-motívum állandóan ott kalapál a sorok mögött, mint a halkuló szív dobogása. »Rémületesen erőt vett rajtam az idegesség. A gondolkozás akként hatott reám, mintha kalapáccsal vernék lágyamat. Aludni nem tudtam. Veszteg maradnom nem lehetett. Mindig futnom kellett, mint Ahasverusnak. Pedig én nem úztem el a kereszt terhe alatt roskadozó Krisztust. Inkább én vagyok az elűzött, nehéz kereszttel öreg vállamon. Életnek hívják. Nagyon nehéz kereszt. Ily lelki állapotban nem szeret az ember írni. Ugrál az író toll az ujjak között. No de már kissé nyugodtabb vagyok. A kimerülés nyugalma. Tehát megpróbálom az írást« Talán rajtam is megtörténik, ami szent Dénesen, midőn fejével hóna alatt útnak indult. Csak az első lépés volt nehéz.« (Levele 1871. Február 21-én.) És megindul fejével a hóna alatt, hogy megérdeklődjön »a Jupiteren színváltozások észleltettek s minek tulajdonítható-e tünemény?« (Iratok VIII. kötet 353. 1.) így keresi hónát a — csillagok között!

Betör az alpesi kunyhóba a pártpolitika: 1867 óta minden képviselőválasztás idején az otthon maradtak Turinból várják az ellenzék pártsegítő szózatát. Többet: mindegyre akad kerület, mely képviselőjévé választja s várja haza. Ő tüntetéseket lát a jelenségekben s válaszol. Szinte felszítja világhíres szónoklatainak koturnusát, a bibliai szót: »Nekem hazánk függetlensége polgári hitvallásom istensége. Az isten nem halt meg, bár ha oltára körül a hívek meggyérültek is. Az ámtások köde szétfoszlik, a csalódásokból kiábrándulnak. És a hívek sorai újból megtömörülnek az oltár körül.« (1867. Augusztus 5.) Néha egész romantikája újra zendül: »Ismét az történt velem, mint a jászladányiakhoz írott levelemben a múltkor mondtam, hogy tükör valék, mely a kapott világot visszasugározza. A világ a nép vala.« (1867. Október 3.) Ebben a színben látja az egész kiegyezési alkotmányt is, mondván: »A mesterkéltségi expediensek gyarló csónaka libeghet ideig-óráig sima víztükörön, míg szép csendes az idő a benne ülők gyönyörködhetnek helyzetük apró kéjeiméiben; de keljen fel csak a vihar szele, — amint fel fog kelni okvetlenül — a gyarló csónak a legelső szirten darabokra törik s a benn ülők bánata késő bánat lesz.« (1868. Deczember 24.) Minden újabb általános választás azonban a kiegyezési rendszer újabb megerősödését hozza, mint a balközépről a 67 legfőbb védőjévé lett Tisza Kálmán tizenöt éves uralma bizonyítja. Valahányszor a gazdasági kiegyezések ügyében hallatja szavát Kossuth s azon csodálkozik, hogy a Nemzeti Bank bankói mellett nem lehet még kamatozatlan pénzjegyeket is forgalomban tartani (melyektől ismételten vár gazdasági megújulást s önállóságot!): mindannyiszor maga érzi legjobban, hogy a kézzel fogható »haza« mily távol van már tőle. Ezt csak azok nem tudják, kik feleletekre provokálják s csak írásait látják, nem ő magát. »Aki körömben, csak meg is fordult, tudni fogja, mi bánatosan szomorú körülményem még — a *levegő* is.« (1868. Karácsony napjai.)

Pártpolitikát követelnek tőle az itthon valók, mind sürgetőbbben, mint az Idő halad. Holott a »48-as

és függetlenségi párt,« mely név szerint legközelebb állana hozzá, 1893-ban, kilencvenéves korában adja tudtára párthatározatát: »minden nagy elvedet nem követjük« s így nyújtja át üdvözlő iratát. Annál csudálatosabb, hogy valahányszor a nemzetközi égboltozatnak nem azt a nyugati féltekéjét nézi, melyből kint Bismarck s itthon Deák és Andrássy leszerelték a Kossuth-politika tengelyét, hanem, az ő régi "sil-lagképletein, az Oriens alakulatain, a Kelet égtáján jár szeme: oly világosan lát s jövendöl, mint senki kortársai közül itthon s a hazán kívül. De éppen ezek a fényvillanásai azok, melyek hatás nélkül lebbentek el kortársainak láthatárán, mint valamely félre irányított reflector sugárkévei az égen. Mihelyst a boszniai kérdés felbukkan, ő az, ki határozottan tiltakozik s szavai — a Világháború szerajevoi kezdete után ki tagadná? — prófétai szavak: »Nekünk magyaroknak inkább, mint akárki másnak, okunk van elle-nezni, hogy háborúba sodortassunk akár Németország egységi törekvése miatt, akár a végett, hogy a bécsi udvar vagy a Kelet felé terjeszkedést megkísértse, vagy csak a végett is, hogy a keleti népek függetlenségi vágyai ellenében a status quo fenntartására fegyverrel interveniáljon. Hazánk kétségtelenül a háború egyik színpadává válnék és orosz invasionak volna kitéve. Megveretés esetében pedig az osztrák birodalom szétomlanék, úgy hogy Magyarországot is bele rántaná az egészbe.« Ezt jövendöli Bihar vármegyéhez intézett levelében s így ismétli meg 1868-ban: »a cselekvés eszközeivel dúsán felruházott kabinet-politika akkor ránthatja be hazánkat a mi érdekeinket merőben ellenkező élet-halál háborúba, amikor tetszik. És be is fogja rántani okvetlenül.« Jól hallja »ama Syrene-hangokat, melyek, valahányszor az osztrák elvesztett valamit, mindig azt énekelték: »menj kárpótlásért Keletre« (1876) ezért »utasítja vissza indignatioval« Bosznia elfoglalásának gondolatát (1877) s a berlini kongressuson szerzett nagy diadal-munkról az a nézete, hogy »gróf Andrássy belesik-lott Boszniába«. (1878.)

— Ma — de csak ma — épp ily meglepőknek s

világosaknak hangzanak ama kijelentései, melyekben Csehország önállósága mellett szól, melyet szintén a Keleti Válság kitöréseivel köt össze. Ezért beszél Csehország »kétségbevonhatatlan államjogai«-ról 1870-ben s 1871. November 5-iki levele egészen ennek a kérdésnek van szentelve. Álláspontja az, hogy »Csehország autonómiája nemcsak nem ellenkezik a magyar érdekekkel, sőt Magyarországnak egyenesen érdekében áll, mert Magyarország integritásának, politikai egységének — mondhatni: életének útjában egy rémséges kérdőjel áll. A muszka hatalomra támaszkodó panslavizmus. A cseh kiegyezési javaslatnak megbuktatása a cseh nemzetet a panslavizmus s vele és általa a muszka karjába kergeti.« Kossuth szeme Nyugaton is meglátja azt — de csakis azt — ami nagyon messze van: ő az egyetlen a magyar államférfiak között, ki átérzi az amerikai kivándorlós népemésztő s végzetes veszedelmét. »Ne emlegessétek a kivándorlást, ha az megtörténnék, én kétségbe esném hazám jövője felett« írja nyolcvan éves korában egy kérdezőnek s megismétli 1887-ben Félegyháza városának. S ő az is, ki észre veszi az erdélyi sorvadást, felkiáltván préselt füvei és kerti fái közül: »Az erdélyi magyarság eloláhosodása oly tünemény, mely zavarba hozza fogalmainkat a nép élet psychológiája s fajtánk nemzeti jelleme felől. Kezeimben bizonyosan nem elhanyagolás következtében durvult vissza egy *Pinus Abiessé* s egy *Lonicera quercifolia* L. flexirosává, még pedig nem is nemzedékekben, hanem a törzsnövény. A kútforrás az, hogy a magyarság ott nem bír faji önérzettel«. (Levele Hermann Ottóhoz 1887. Márczius 22-én.) »Én abban az eloláhosodásban organikus betegséget látok. Beteg a szíve annak a népnek.« 1877. Május 30.)

Ám az ő nagy kérdéseire épp oly kevéssé támad visszhang otthon, mint ahogy néma marad a havasi érzőké is a paréj libatopp, mikor velük beszél... Otthon pártpolitikát, mennél több közjogi érvet várnak Kossuth Lajostól s koronként azt, hogy apró poltúrákra válthassák fel nagy nevét. Nagy kár, hogy a politikai történeti-írásnak nincsenek meteorológusai, kik kimérhették volna, hogy a hazából mily állandó s folyton

sűrűsödő légnyomás tart a turini remete felé. S mert egész nemzedékünk — apáink is — mindig Magyarországból nézték Kossuthot s nem Kossuth szemével Magyarországot: azért «nem figyelhettek meg egyebet, mint ennek a politikai légnyomásnak azt a lecsapódását, mely *a* hatvanhetes nemzedéktől mind messzebbre távozott Kossuthot közjogi tiltakozások felé nyomta, melyeknek egyetlen érdekességük az volt, — mit kora nem tudott észrevenni, hogy nem a mind többet idézett 1791-iki törvények s a *pragmatica sanctio* magyarázatai fontosak abban, hanem egy elvonuló lélek vetített káprázatai. Ez a légnyomás s annak lélekreható következményei akkor érik el a tetőpontjukat, mikor egy szerencsétlen ügyetlenséggel megszővegezett (s voltaképpen a kivándorlók ellenőrzésére szánt) törvény Kossuth Lajost megfosztja magyar állampolgárságától. Az 1879 év L. törvény 31. §-a: »Azon magyar állampolgár, ki a magyar kormány vagy az osztrák-magyar közös miniszterek megbízása nélkül 10 évig megszakítás nélkül a magyar korona területének határain kívül tartózkodik, elveszti magyar állampolgárságát. A távollét folytonossága megszakíttatik az által, hogy az eltávozott magyar, állampolgárságának fenntartását illetékes hatóságnak bejelenti, vagy újabb útlevelet szerez, vagy valamely osztrák-magyar consuli hivataltól tartózkodási jegyet nyer, avagy valamely osztrák-magyar consuli közeg anyakönyvébe beíratik.«

Kossuth, az ember, most utoljára áll szemben avval a Kossuthtal, ki rajta kívül alakult ki — a börtönbe való elzárása óta — a magyar nép szobrává. Ekkora ellentét még soha sem volt közöttük s ezért itt érkezünk Kossuth Lajos legendás regényében az igazi »végső küzdelem« tragikus és egyben felemelő katharzisába, a nagy görög tragédiák mester-szabályai szerint.

Ezt a kossuthi végkifejlést azonban, mélységében és magasságában csak úgy érthetjük meg, ha az alpesi magasságba vonuló remete életébe a harmadik erő betörését is számbavesszük. Ennek az alkalmatlankodásnak igen kemény az ökle s folyton dörömböl: anyagi gondnak hívják. Mikor a czeplédiek százashoz küldött-

sége (1877. Január 23) a magyar politikai életben ritka gyöngédséggel nála tiszteleg, még a collegnoi viláiban fogadhatja őket. »A küldöttség tagjai észrevéven a volt kormányzó tiszteletet parancsoló alakját, hangos »Éljen Kossuth Lajos kiáltásokba törtek ki. Ezen üdvözlésre Kossuth levette kalapját, hogy azt megköszönje, ősz fürtjeinek látására könnybe lábbadt minden szem és a küldöttség néma csendben sorakozott Kossuth körül, annak lakháza előtt.« A nagy beszéd, mely újból az osztrák császár és a magyar király egymásra való összeférhetetlenségén épült, először védi ki szavakkal rendszeresen a korától elvált tragikus hérosz törekvését, hogy áttörje az Idő korlátjait, miaut »élő tiltakozás«. »Minden igénytelenségem mellett

is kapocs vagyok az elévülhetlen jog s az esélyek változandósága között, letéteményese vagyok egy szent ereklyének, mely az ősök és a velem egykorú nemzedék vérelpecsételt hagyományaiból szállott kezemre, hogy annak az utódok számára rendületlen őre legyek. Istent hívom bizonyságul, hogy a helyzetemre, melyet a változhatlan múlt jelölt ki számomra s a hazafiúi kötelességre, mely a helyzethez kötve van, nincs és nem is lehet semmi befolyással semmi abból, ami emberi; nem azért állok én meg ör-állomásomon, melyet a történelem parancsolt reám, mintha nekem abban kedvem telnék, hogy a jellemsilányság satnyaságaival szemben rendíthetetlen következetességet fitogtassak; nincs bennem semmi hajlam ágaskodni, hogy másoknál magasabbnak hazudjam magamat. Ezek hiábalóságok, mit a prédikátor mondaná. Hogy mit mond vagy mit nem mond a történelem annak nevéül, ki porrá lett, arról az a por semmit sem tud. S én hetvenöt évemmel e porrá léthez már nagyon közel állok. A hiúságok hiúságai számára nem lehet hely annak keblében, aki fél-lábbal már a sírban áll.«

Nem tudom, a küldöttség tagjai vették-e észre, hogy a nagy művésznek ez immár kialakult, teljes kísérlete arra, hogy a lét ama porából maga alakítsa ki azt a monumentális szobrot, melyből ezután »elévülhetlen következetességgel« fog kiolvasztani mindent »mi bennem emberi.« De bi-

zonnal nem gondoltak a szóékszeres s mondat-ötvetek eléjük tárt csillogása közt arra, hogy ki így emelkedik előttük a felhők felé, annak néha le kell hajolnia, hogy kertjében olasz salátáit szedegesse, mert a rendes élelmezés méreteit is nagyon be kell osztani. Ezért el kell adni (1884) a collegnoi villát, s mint a község telekkönyvéből láttam, éppen csak hogy veszteség nélkül szabadul, s a vétel árat elviszi a sürgető adósság. Így húzódik vissza a virágos kerttől is, a komor, kimért Turinba s Via dei mille 22 lesz a ház, hová majd zarándokok jönnek emléktábláját nézni. Jön az a tíz év, melyben Kossuth magánya eléri az örök hómezők magasságát s elkészül — sokszor újra kezdve — önalkotása: a szobor.

A Via dei mille 22. ház szép térre nyílik s szemben a Keresztelő Jánosról nevezett nagy kórház. A tér és szobrai, a kórház és orvosa fognak majd megjelenni neki s nekünk, mikor utoljára tekint ki ablakán.

A hű Ihász meghal — Kossuth csináltat neki emléket, kissé úgy mint renaissance fejedelmek szoktak tanácsadóinak. Két fia, Lajos Tivadar és Ferencz el vannak helyezve a speziai vasútnál, melynek pénzügyi ábrándjában egykor a már szintén hazatért s hatvanhetessé lett Pulszky Ferenczcel egykor a vagyoni jólét kecsesgetését látták. Mi maradt emlékül? Ennyi: »A magyar emigratio sem nem pótolódott, sem ki nem halt, sem elvei nem jutottak érvényre; hanem elmállott, elpárologott, mint a kámfor — nyomtalanul. Legyen fátum, legyen életbölcesség, de példátlan eset. Az ember hite az ő mennyországa« — írja nyolczvanéves korában. (Iratok III. kötet, 315.) Két fia mérnöki munkával szorgoskodik, Ferencz lakik gyakrabban nála. A Nemzeti Múzeum irattárában a legmeghatóbb feljegyzések egyike Kossuth Lajos kezéből az, hogy fiával estenden együtt ülnek — némán. Mert ő már akkor olyan messze van mindenkitől.

A felragasztott páfrányok s kitépelt néma gyökök legjobb ismerősei s mert hallatlan tudatossággal készül a nagy útra, mely a Tündöklő Glecsér felé viszi, úgy most már »az egységes eredetű élet« titká-

ról mond vallomást, a »Mugui érzőkének« s alig tudja azt abban hagyni. De most már könyvei is hallgatóivá változnak; beléjük beszél s nevezetes, hogy a 2719 mű között, melyet könyvtárában találunk (nagyobbrészt hadtan, csillagászat és botanika), a leghosszabb bejegyzése *Haeckel*: »*Natürliche Schöpfungstheorie*«-jában található, melynek 300-ik lapján megállítja a német elméletet: »Hohó! Hohó!« s ugyancsak németül mondja el neki, hogy a testi szervezet mechanizmusa érthetetlen, ha nem keressük a »Causa Finalis«-t, a Végső okot.

Mintha csakugyan a glecserek birodalmában szálana le a nagy alkonyat: az ég peremén pirosló szín-sáv látszik. Egy tizenhét éves fiatal leány, — éppen Sarolta, mint a Nagyasszony volt: Zeyk Sarolta kíséreti virágkereső útján, ő »kedves napsugaramnak« hívja s annak érzi is. Neki mondja el. (»csütörtök éjjel 7. VIII. 1884«) hogy »az élet álom s aki oly hosszú álom után, mint az enyém rothadni látja maga körül azon életfának lehullott leveleit, mely bokor vala, midőn árnyékában álmodni kezdett, kit ősz szakálla s tar agya minden léptein emlékeztetnek, hogy ideje visszaadnia a földnek s az örök napnak az atomokat, amelyek benne örök búra összetársultak, mi feleletet kaphat a kérdésre, hogy hosszú életével mit szerzett meg? Azt a feleletet kapja, melyet Schiller a haldokló Talbotnak ad szájába: »az egyetlen zsák-mány, mit az élet harczával magunkkal viszünk, az, hogy bepillantunk a Semmibe.« — Mikor a bájós, sápadt jelenség hazatér Erdélybe, a remetét lábai »önkéntelenül arra vitték, mert tudták az ármányosok, hogy annak, kit visznek, jól esik egy ablakra azon gondolattal feltekinteni, hogy lelkének kedves gyermeke »ott van«, »salut!« Most már nem visznek arra, mert tudják, hogy a »nincs ott« gondolata fáj.« Ez a rózsaszín sáv is beolvad az éjszakába: »Magamról nincs mit írnom. Hiszen Ön tudja, hogy midőn azt mondtam Önnek: »adieu pour toujours« (Isten vele örökre) — minő szomorú szó ez »örökre«, minthogy reménytelenül igaz, — egy úr támadt körültem, mely amíg csak élek, betöltetlen marad« ...

Kossuth utolsó útja a Supergán.

Mauzoleum.

Kossuth utolsó pillantása.

De a nagy éjszaka tele van csillagokkal. S az »Úr«-t be fogja tölteni a szobor.

Kossuth, számon tartja látogatóit. »Körültem, mint hazafi s mint ember körül is, nagyon komor éj lakozik. Ritka vendég hajlékomban a vigasz sugara. Jól esik, ha elvéteve betéved éjjelembé.« (1871. Január 12.) »Én remete életet élek, ha ugyan élet ez; nem fogadok senkit, nem megyek senkihez, nem társalgók senkivel, senkit sem ismerek.« (1879. Május 21.) »Szegény házam ajtaja hazámfiái számára, kik e tájra vetődnek, igaz őszinteséggel mindig nyitva áll, viszont megkívánhatni vélem, hogy ez indiscretiókkal ne viszonzatassék, (mert) néha még házi szentélyembe is belenyúlnak«. (1879. Október 3.) »Még néhány magyarral az egyedüli emberek vagyunk a kerek világon, akik nemzet tagjai wem vagyunk. A világ páriái vagyunk. Ahol az iratokban velem, mint »magyarral« találkoznak olvassák elébe a szót: »volt« vagy a szót: »kitaszított«. (Iratái IX. kötet, 379. 1.) De a kiket várt, azok jönnek nyolczvanadik s kilenczvededik fordulóján születésének. Hogy számolja őket! — hiszen oly soká nem jött válasz szózatára. Most, hogy ő hallgat, távolról zeng felé ama lombos erdő: »Egy üdvözlő album, 14.747 aláírással, csakugyan hozzám érkezett!« »Magyarország negyvenhét megyéjének több mint kétharmada (harminczkét) tisztelt meg közérzületének hivatalos kinyilatkoztatásával; csak tizenöt nem s ezek közt tisztán vagy túmyomólag magyar népességű megye csak három van. Az ország törvényhatósági állású huszonöt városa közül az érzelmek nyilvánításában ez alkalommal csak nyolcz nem vett részt. Ezen ötvenöt törvényhatóság nyilatkozata csakugyan a plebiscitum (népszavazás) egy nemének jellegével bír.«

»A múlt jövődjének nevében« szólnak hozzá a vármegyék s Kossuth, a megyei élet sarja, megérti az ősi szót. Mennél távolabb sikerül állnia a jelen párt-harczaitól, annál jobban át fogja menteni saját múltját a történelembé. Más is történik. Egy nyomdai s irodalmi társaság, az Athenaeum, 1879. Október 15-ikén szerződést köt vele s ő vállalja — majd nyolczvanéves korában! — a kötelezettséget, »összegyűj-

tendő s legfeljebb tíz, egyenként 35—40 ívet tartalmazó kötetre terjedő, minden műveit magyar nyelven való kiadás végett az Athenaeumnak átadni aképpen, hogy abból a három első kötet mielőbb, a többi pedig akkor, midőn a szöveg sajtó alá rendezve leend, megjelenhessék.« Minden valamire való író tudja, hogy ez a lekötöttség legalább tíz esztendei munkát jelent javakorabeli szerző számára is. Ám történik más is. Amint az olasz bankválság s Kossuth Ferencz kénbánya vállalatának összeomlása elviszi az angol felolvasásokból s brit tisztelők végrendeletéből Kossuthra szállott vagyont, ugyanez az irodalmi szerződés megható gyöngédséggel változik át létfenntartásává, miután »köztudomású, hogy nem lehetséges Kossuth Lajos urat más érték elfogadására rábírní, mint amelyet ő teljesen kiérd emeltnek, megszolgáltnak tud.« (Pótszerződés 1891. Január 16-án.)

Hallatlan az erő és szívósság, melylyel a nagy öreg most neki fekszik a múlt böngészésének. Eötvös Károly nem mindig megbízható tanú, de mert maga is vérbeli író, azért neki van igaza, mikor a turini látogatásán azt jegyzi meg, hogy ilyen kilenczven éves író páratlan a világon. S mintha Mikes Kelemen írását olvasnók Rákóczi Ferencz fejedelemtől, Rodostóból. »Csak e sok írásban tölti az időt.« Fel kell tennünk, hogy naponként hót órát ír, s küzködik minden fájdalommal. Ez a nagy emberi küzdés az, njely mind közelebb viszi ahhoz az egyetlen célhoz, mely felé ember fölötti módon tör: saját szobrához, melyet ki akar emelni az emberi elmulás ködéből. Ennek a gigantikus szobor alaknak készíti az öntési mintáját, akkor, mikor minden nap újra kelve, az öregség minden fogyatkozásán, mindjobban romló szemei megerőltetésevei szakadatlan írja kötetit és aggódik, hogy nem késik-e el, egy-egy ívvel. Érzése az, hogy egyetlen arany-porszem, mit ingyen fogadna el, mihelyst belekerülne monumentumnak az anyaga közé, lehetlenné tenné annak összeállítását s kiöntését. De ez nem elég. A. szobor nemes patinázásra van szánva. Ezért valóságos küzdelmet folytat életének minden emberileg természetes, de kicsinyes emlékével: ezerszám semmi-

síti meg magán leveleit, — sohasem a nyilvános feliratokat, bármely világtájról is származzanak. Valahányszor a hazában magán irataira találnak, hevesen tiltakozik azok »felturkálása ellen.« A Nemzeti Múzeum őrzi egy ismert fővárosi könyvkereskedőhöz intézett levelét, ki az iránt tett kérdést nála, vajjon kiadhatná-e fogságából családjához intézett leveleit, mire a válasz éles, sőt sértődött tiltakozás: »El van ismerve az egész mivelt világon, hogy az ily természetű levelek, nemcsak az illető egyénnek életében annak megegyezése nélkül, de még halála után is örököseinek engedelmével a nyilvánosságnak át nem adhatók. — Én azon emberek közé tartozom, kik még nyilvános életükre nézve is azt óhajtánák, hogy minél több jót tehessenek ugyan, de tehessék azt észrevétlenül, mint a harmat, tehessék úgy, hogy nevök még csak említve se legyen vagy ha említették, minél hamarabb felejtessék. Azonban bármennyire óhajtánék is észre nem vétetni, azt meg nem akadályozhatom, hogy nyilvános politikai életem a nyilvánosság boncoló padjára ne nyújtóztassák. Ez egyik átka a közéletnek. Tűrni kell. De magán életemet magán tulajdonomnak tekintem s családi viszonyaimnak és az ezekre vonatkozó vagy ezeknek fedezete alatt kifejezett érzelmeknek nyilvánosságra bocsátásától, mint valóságos profanizációtól irtózom. S ezért bocsánatot kérek, tisztelt Uraságottól, ha a kívánt engedelmet megtagadom, sőt a szóban forgó leveleknek nyilvánosságra bocsátása ellen ezennel határozottan tiltakozom. Sőt lekötelezve érezném magamat, ha tisztelt Uraságod kérdéses leveleimet, mint oly magán tulajdont, melynek nyilvánosságra juttatását sem életemben, sem halálom után, örököseim nem fogjuk soha senkinek megengedni, nekem megsemmisítés végett kezeimhez juttatni méltóztatnék; magában értetvén, hogy megszerzésökre netán fordítható költséget Uraságodnak megtéríteni ajánlkozom.« Ugyanily erős tiltakozása akkor is, mikor Veress Antal iratgyűjteményét — mely ma oly nagybecsű ránk nézve — elhelyezik a Nemzeti Múzeumba. Én követelem tulajdonomat. Én tiltakozom az ellen, hogy engedelmem nélkül, az én irományaim közt akár ki is kutasson.«

A nagy szobornak azonban nagy magasságban is kell állania. Fent, fent, ahová ő már megérkezett, a gleccserek honában. Nem lent a völgyben, hol a hazai pártkérdések kakukfüvei nőnek s a csalódások iszalgjai fonódnak üzenetei körül. Egy kiadatlan levélben, melyet 1873-ban akkor ír, midőn azt kívánják, hogy »írjon programot a Néphez«, ez a felelet: »Azon tapasztalás után, hogy felszólalásomnak Deákhoz írott nyílt levelemből kezdve soha se, soha egy mákszemernyi gyakorlati eredményét nem tapasztaltam, nem nagy kedvem van a vízbe lyukat fúrogatni.«

A padlásról lekerülnek s sokat vándorolt írások mázsa-szám, ládaszám. Mikor kitergeti őket maga elé, éppen olyanok, mint szárított virágai s zuzmói. Úgy érzi, hogy most már ezekhez is úgy kell beszélni, mint a havasi flóra szülőtteihez. Egészen a Múltra fordítják tekintetét: »melyből Jövő lesz«. Ezért nem elégszik meg (mint Eötvösök kívánnák) a történeti okmányok Linné botanikája szerint való osztályozásával, hanem beszél hozzájuk írásban. Mennél tovább halad a korban, annál többet akar önmagából bele iktatni a Múltba, a Történetbe: ezért van az, hogy kiadója s mindenek csodálkozására, mindig hosszabbak lesznek reszkető lámpa fényénél reszkető kézzel írt magyarázatai. Az elsők egyike, mi ujjai közt megakad, ama vidini levél: 1849. Szeptember 12-éről: olvassa annak végső tételét: »Én nem látandom ez életben hazámat.« A prófétát köti saját jövődölése. Ettől kezdve ez alap-szólama az Iratoknak. Ettől kezdve még kevésbé értik meg azok, kik haza akarnák csalogatni. Csak ő tudja, hogy a Nagy-messzeség Kossuth igazi hazája: evvel tartozik annak a szobornak, mely nő, nő napról napra. »Annyit mondhatok, hogy az egész mozgalom, mely az én hazahívásomra megindított, a legfonákabb, legtapintatlanabb valami, mit az abszurdítások logikája kiokoskodhatna.«

Otthonról azonban rettentőn sürgeti a párt-kérdősködés, Politikailag is majdnem lehetetlen ennek elmentállni, mikor a nevét viselő párt szakadásairól, delegációs választásairól kérdik; emberileg is rendkívül nehéz, hiszen hű barátok esdő szava szólítja. Mégis

késő korának összes megnyilatkozásaiban csak kétszer érzik meg, hogy önként tör ki belőle a nyilatkozás vágya: egyszer, mikor Schwarz Gyula nép-nevelési mozgalmaért hevül (részben kiadatlan) levelezésben; máskor mikor Wekerle egyházpolitikai reformja mellett a tiszta szabadelvűség nevében szót emel. Egyéb üzenetein mind egytől egyig s mind fokozottabban érzik a kényszer; sajnálja a az időt is, melyet szobra felépítésétől elvesznék az alkalmatlankodó »kandik«, kik kihívják történeti műterméből. Ezért nevezetes megfigyelni, hogyan nő mind jobban a magába vonulás lelkiségében. »Hónapokig sem vetődöm egyszer a városkába.« »Egészen kívül állok az emberi társadalmon, nincs e népies országban egyetlen ember is, akivel nem hogy baráti viszonyban, de csak ismeretségi érintkezésben állanék, a társas élet mindazon mozzanatai, melyek embert emberhez közel hoznak, reám nézve nem léteznek; s annyira természetemmé lett az örökös magány, miszerint megvallom, napok óta nagy idegességben tart a tömeges találkozások kilátásának még csak gondolata is.« És talált-e ki valaha költői képzelet nagyobb önsuggestiót a Nagy Magány mély távlatának szemléltetésére, mint mikor a világ legnagyobb szónoka azért, hogy az emberi szálakat mind eltépje, ott fennt, hová szobrát akarja emelni, elhiteti magával ezt a valamást: »A szónoklás mestersége halgatag természeti hajlamaimmal merőben ellenkezik — és nemcsak nemzetem körén, hanem az emberi társaságon is egészen kívül tengek.« (1882. Augusztus 25.) S a külvilág szorongatására felkiált: »Hagyjátok most engem békével, Atyám fiai, mert illik nekem az én tisztemnek minden igazságát betöltenem.« A biblikus orgona harsan föl: a nagy remete el akar pihenni a próféták hegyén.

Ez a nagy regiszter most már kicsendül minden nyilvánosságra szánt szavából. A nyolczvanas években már teljesen átveszi a nagy akkordokat még akkor is, mikor nem sok köze van a szöveghez, melyet kísér. Bugása évről évre mélyül s mindig czéltudatos a megszólaltatása. Végig forgatva Kossuth levelezését a hetvenes évektől kezdve haláláig, egy nagy oratórium töredé-

keit halljuk, ő már nem ennek, hanem a jövő nemzedéknek írja kottáit; az új nemzedéknek, »melyet én nem ismerek s az nem ismer engemet, legföllebb csak nevemet ismeri, — mint egy hagyományos mythost, melyről neki estéenként a szülők regéltek — kandalló tüze mellett...«

— Már meghaladta kilenczvenedik évét. Itthon senki sem csodálkoznék, ha beteljesítené századát. Ő ír, ír szakadatlan, úgy erezi, hogy most már magával a Történelemmel beszél, melynek »logikája« kormányoz mindeneket. »A megújuló rövidebb, hosszabb betegeskedések, melyek halálát megelőzték, folyamatban levő munkáinak félbeszakítására kényszerítették. De oly csodálatos szívóssága, tett vágya és munka ösztöne, hogy mikor a kor és kór megtörték fizikumát, elméje és lelki ereje teljes épségben maradt s pihenni nem bírt; egész pihenése csak abból állott, hogy belefáradván az egyik tárgyba, enyhülés s felfrissülést keresett egy másik tárgy feldolgozásában. Dolgozó szobájában rendezetlenül hevernek utolsó dolgozatai. Az íróasztal egyik sarkábata néhány reszketeg nagy betűkkel írt kézirat-szelet.« Egyikén — többen (környezete nagy csodálkozására) új vallomása a — forradalmak jogossága mellett. Máskor üzenet a szobornak: »Az óramutató nem szabályozza az idő folyását, de jelzi, azért nevem óramutató; jelzi az időt, mely jönni fog, melynek jönni kell, ha a magyar nemzet számára még tartottak fel jövőt a végzetek és annak a jövőnek neve: állami függetlenség.«

Itt esik ki a toll kezéből. 1894-et írunk B megint itt van a rejtélyes, bánat-fátyolos piemonti tavasz. Még egyszer felviteti magát a Superga-hegyre: révedező szeme ott sejtí messze a nagy havasokat, melyekhez immár oly közel jutott. Nap-Nap után lépked kísérőjével, Bassóval a Pó partján; a Valentino-parkban most lebben ki a kikelet. Egyetlen kertnek sincs ennyi cyprusa s babérfája, s ott álldogál közöttük Kossuth. Már csak arca érzi, hogy valahol erre járt az új tavasz. A Pó vize itt olyan fekete, mint gyászos szemfödő.

Most haza ért. Szokatlan szédülés fogja el s odanyomja homlokát a háló-szoba ablakához. Az utca

Garibaldié, ott a szobra is, a tér Cavour nevét viseli s most ültetik körül virággal szemben ablakával a harmadik forradalmár, Manin Dániel szobrát. Odább Cesare Balbo emléke — ő is győzött 1848-ban. Azok a forradalmárok mind győzni tudtak... A láz most kitör s a beteget ágyba kell tenni...

Mikor a szemközti Keresztelő János kórházból áthivatják az igazgató főorvost, Doktor Villát s meglátja Kossuthot ágyban, megrendülve csak ennyit tud mondani :

— O, quello bello vecchio! Mily szép öreg ember! De segítségre már nem számít senki.

1894. Márczius 20-ika keddi nap s lázban egész Turin. A város olyan, mint egyetlen nagy visszafojtott sóhajtás lenne a levegője. Mikor az óra este tíz óra ötvenöt percet mutat, egyetlen mozdulat rándul végig az utcák között. Turin megérezte, hogy meghalt a »nagy generális«, Kossuth.

A gyász egyszerre oly nagy lesz, mintha magát siratná egy nagy nemzet. A beszéd, mellyel Voli szenátor, polgármester búcsúzik a halhatatlan magyartól, ma is élő dicsének, pedig azóta a »Museo del Risorgimento« (»az olasz feltámadás múzeuma«) képen s emléktárgyakban örökíti őt, Itália hősei között. S a megrendülés átszalad minden olaszon, át a tengereken — nincs megállása. Az a gyűjtemény, melyet minden világrész minden nyelvű hírlapjaiból ezekből a napokból kiállítanának, mutatná, hogy a föld minden népe felfigyelt. A magyar gyász a szó igaz értelmében egyszerre világhírűvé nőtt, mikor Kossuthot temette.

— És ő megindult haza némán és diadalmasan, Kik e napokat megértük, ma is számot tudunk adni minden órának döbbenéséről. Kossuth Lajos közég... Egy német képes folyóirat va)n kezemben: nagy-oldalnyi képen szűrös, kaszás magyarok térdelnek a vasút sínek mellett. Kossuth hazatér...

— Budapest népe egyetlen kiáltó izgalom. Kossuth megérkezett... kik megértük a temetést, ma is rabjai vagyunk látványának. A magyar sokat s dísszel temett, de csak Kossuthot siratta végig a sírjáig. A Nemzeti Múzeum az utczakövezetig kicsordult virágaival,

olyan, mintha egyetlen nagy áldozás lenne. Százezrek övezik s fent Jókai mondja beszédét, a magyar próza legtökéletesebb gyász-szónoklatát:

»Révparthoz ért a gálya — világkörütrat járt kormányosával. S megtértében egy új világot lelt maga előtt az ó világ helyén. A régi tölgy erdő táján csak egyes vihartépte törzsek állanak még...

... Légy üdvöz hazádba visszatérő lélek! Hozzád beszélünk, midőn hamvad előtt állunk. Te meghalod nemcsak azt, amit hozzád szólunk, hanem azt is, amit érzünk... Látod a varázst, melyet még alvó porodban is e nemzetre gyakorolsz ...

... Egy mondás felőled elég egy tengert elcsillapítani : »Ne háborogj, Kossuth Lajos alszik« ... s a tenger elpihen...

... Óh mennyi beszélőnivalónk volna egymással, ha a könnyeket elsírtuk... De most már nálamnál nagyobbak beszélnek veled ...

... Vezess bennünket most, Te halottaidban is óriás, a nemzeti nagyság felé... Az örök hazában hirdessék nevednek emlékét a késő századok!...«

S az ő nagy tengere, a Nép, vitte a világkörütrat járt diadalmas gályát, a maga Kossuth ját, ama sír felé, melyet ma zseniális jelkép gyanánt őriz egy láncczát-szétört oroszlán s egy férfialak, ki lángoló szöveteket gyűjtött.

Kossuth Lajos céljához ért. A »végső küzdelem«-ben győznie adatott: élete legenda, alakja mithosz.

Míg a mi földünkön egyetlen magyar él: mindig, minden magyarban lesz egy darab Kossuth.

Míg bárhol a földtekén, bármely ég alatt, föl fog lobbanni a Népszabadság lángja: mindenha érezni fogják lelkének perzselő hevét.

A nagy jövődölés szószerint betellett, amit gróf Széchenyi István látnoki szeme, — mint maga monda — »a csillagokban olvasott«:

»Az ég boltozatán lángbetűkkel vonul végig a Kossuth neve.«

Fölhasznált művek

I. Széchenyi irodalom.

Fölsorolva szerzőnek »Gróf Széchenyi István regénye és éjszakája« című könyvében.

II. Kossuth művei.

- Kossuth* Lajos: Időrendi közönséges Lajstroma A Francia Revolúciónak 1826. I. kötet.
- Országgyűlési Tudósítások.* Kossuth Lajos szerkesztése. 1832—1836. — 280 szám.
- Kossuth* Lajos: Törvényhatósági tudósítások, 1836—37.
- Kossuth* Lajos: Naplója 1837 február 1-től március 12-ig. Közli: Jakab Elek. (Történeti Lapok, Kolozsvár, 1875.)
- Kossuth* Lajos: Felelet gróf Széchenyi Istvánnak. 1841.
- Kossuth* Lajos pénzügyminiszteri jelentése az országos pénzügyiránt (1848.)
- Selected speeches of *Kossuth*, condensed and abridged, by W. Newman (London, 1853.)
- Kossuth in New England* (Newyork, 1853.)
- Kossuth* Lajos: Revelations sur la crise Italienne. (Bruxelles, 1859.)
- Kossuth* Lajos: L'Europe, l'Autriche et la Hongrie. (Bruxelles, 1859.)
- Kossuth* Lajos néhány eredeti levele Wesselényi Miklóshoz. Közli: Jakab Elek (Történeti Lapok, Kolozsvár, 1875.)
- Kossuth* Lajos önvédelme fogságából. Közli: K. Papp Miklós, Történeti Lapok, Kolozsvár, 1876.)
- A czeplédi százas küldöttség Kossuth Lajosnál* (1877.)
- Kossuth* Lajos iratai az emigrációból I—X. kötet. (Budapest, 1880—1904.)
- Kossuth* Lajos: Beszédei és írásai. Sajtó alá rendezte: Kossuth Ferenc. Három kötet. Budapest (1906.)
- Kossuth* Lajos levelei egy fiatal leányhoz. Sajtó alá rendezte: Jaulusz Ilona, Esztendő folyóirat, 1918 szeptember—október.

- Kossuth* Lajos északamerikai beszédei a nemzetiségekről és nemzetek testvériségéről. Ballagi Aladár előszavával (1919.)
- Kossuth* Lajos levelei fiához. Közli: Sárkány József, Czegléd. Kossuth műveinek kiadása. 1924.
- Pesti Hírlap*. Szerkesztette Kossuth Lajos. Kiadta: Landerer Lajos, 7. kötet. (Pest, 1841—1844.)
- Kossuth Lajos* természettudományi levelezése. (Természettudományi Közlöny 1894.)
- Kossuth* Lajos kiadatlan iratai a Nemzeti Múzeum levéltárában, 8367 akta.
- Kossuth* Lajos herbáriumának följegyzései (a Nemzeti Múzeum növényteni gyűjteményében).
- Kossuth* Lajos levelei és ereklyéi a parlamenti múzeumban.
- Kassuthra* vonatkozó »Confidens jelentések« a bécsi Állami levéltárban.
- Kossuth-iratok a, Vörös A-ntai-gyűjteményben* (1761 akta).
- Kossuth és a Honvédelmi Bizottmány* debreceni irattára az Országos Levéltárban.
- Kossuth Hírlapja* (1848 július 1-től december 31-ikéig).
- Kossuth* és a magyar forradalmi kormány iratai a turini állami levéltárban. (Négy iratsomó.)
- Kossuth* Lajos levelei feleségéhez. Közli Hegyaljai Kiss Géza. (Magyar Szemle. 1934.)

III. *Kossuth irodalom.*

- Ahmed Refik*: A menekültek ügye Törökországban. (Stambul, 1926.)
- Angyal Dávid*: Gróf Széchenyi István és Kossuth Lajos vitája. (Különnyomat a Károlyi Árpád Emlékkönyvből. Budapest, 1933.)
- Asztalos Miklós*: Kossuth Lajos kora és az erdélyi kérdés. (1928.) A 13 vértanú pörének, elítélésének és kivégzésének hiteles története. (8 Órai Újság, 1929 Márczius.)
- Balassa Imre*: Kossuth. Egy nagy télét regénye. 2 kötet. (1927—3928.)
- Balassa József dr.*: Kossuth Amerikában. 1851—1852. (1931.)
- Bárdy Rudolf*: Adventures of a Hungarian Exile. (Rochester, 1855.)
- Beöthy Ákos*: A magyar államiság fejlődése, küzdelmei. Politikai tanulmány, 3 kötet. 1900.
- Beksics Gusztáv*: Kemény Zsigmond, a forradalom és a kiegyezés. (2-dik kiadás. 1883.)
- Berzeviczy Albert*: Az abszolutizmus kora Magyarországon. 3 kötet. 1922—1932.
- Biró Zoltán*: Amerika, magyarok a modern csodák világában. (1928.)
- Bismarck*: Gedanken und Erinnerungen. 3 kötet és két kötet csatolmány.
- Bismarck* beszédei. 13 kötet. Reclam-kiadás.

- Bismarck*: Briefe an seine Braut und Gattin. (1900.)
Bismarcks Briefe an seine Gattin aus dem Kriege. 1870—71. (1903.)
Bismarcks Briefe an den General Leopold von Gerlach.
Blackwell J. A. angol ügynök diplomáciai levelezése 1848—1850. (Kiadta a Magyar Külügyi Társaság »*South Eastern affairs*« folyóiratában. [1933.] Horváth Jenő.)
ConcJia Győző: Látogatás Kossuthnál. (Budapesti Szemle, 1928.)
Csapó Ida, nemeskéri Kiss Pálné Naplójából. (Kézirat gyanánt. Budapest, Pátria kiadása.)
Deák Ferenc: Beszédei. Összegejtötte Kónyi Manó. 6 kötet. (1882—1896.)
Duhoureaux Francois: La mére de Napoleon. (Paris, 1933.)
Egressy Gábor: Törökországi naplója, 1849—1850. (1852.)
egy negyvennyolcas honfi: Kossuth Lajos élete és működése. (1894.)
E. O. S.: Hungary and its Revolutions with a memoir of Louis Kossuth.
Eötvös Károly: Gróf Károlyi Gábor följegyzései (Budapest, 1901.)
Eötvös Károly: Nagyokról és kicsinyekről. (Budapest, 1903.)
Faragó Miksa: A Kossuth-bankók kora. (1912.)
Fekete Lajos: Ahmed Refik: Türkiijede mükedriber nieselesi. (Levéltári Közlemények, 1927.)
Ferenczy József: Kossuth Lajos. (Pozsony, 1892.)
Fournier, Auguste: Napoleon I. 3 kötet. (1889.)
Friedjung H.: Oesterreich von 1848 bis 1860. 2. kötet. (1908.)
Gyulai Pál: Emlékbeszéddek, 2-ik kötet. (1902.)
Gratz Gusztáv: A dualizmus kora. Magyarország története 1867—1918. Két kötet. (Budapest, 1934.)
Gelich Rikhard: Magyarország függetlenségi harca 1848—49-ben, 3 kötet. (1882—89.)
Görgey Arthur ifjúsága és fejlődése. (M. T. Akadémia, 1916.)
Görgey Arthur: Mein Leben und Wirken in Ungarn. 2 kötet. (Lipcse, 1854.)
Görgey István: 1848 és 1849-ből élmények és benyomások. 3. kötet.
Görög Imre: Kossuth Lajos és Báró Eötvös József nemzeti-ségi politikája. (Történeti Szemle, 1913.)
Gracza György: Kossuth Lajos élete, működése és halála. (Má-sodik kiadás, 1903.)
Gyulai Pál: Emlékbeszéddek 2-ik kötet. (1902.)
Hakki Ismail: Kutahia város története. (Stambul, 1932.)
Hajnal István: Belgrádi diplomácia és magyar emigránsok a szabadságharcban. (Budapesti Szemle, 1926.)
Hajnal István: A Kossuth emigráció Törökországban. A Magyar Történelmi Társulat kiadása (1922). 1 kötet.
Headley, P. C.: The life of Louis Kossuth, governor of Hungary. Grealy Horace előszavával. Anburn (1852.)
Hegedűs Lóránt: A magyarok kivándorlása Amerikába. (1899.)
Hegedűs Lóránt: A székelyek kivándorlása Romániába. (1902.)

- Hegedűs Lóránt*: Kossuth. Színjáték 5 felvonásban. (1927.)
- Hegyaljai Kiss Géza*: Kossuth. Élet- és jellemrajz. Két kötet. (1933.)
- Hegyaljai Kiss Géza*: Egy százesztendő Kossuth-kézirat. Értekezés az éhségmentő intézetekről 1828-ban. (Pesti Hírlap, 1928 máj. 20.)
- Hegyaljai Kiss Géza*: Kossuth Lajos Macbeth fordítása. (Budapesti Szemle, 1934.)
- Henningsen C. T.*: The Past and the Future of Hungary. (Cincinnati, 1852.)
- Henningsen C. T.*: Kossuth and The Times. (London, 1851.)
- Hentaller Lajos*: Kossuth és kora. (1894.)
- Hentaller Lajos*: A balavári szüret. (1894.)
- Herzen, A.*: Erinnerungen. 2 kötet. (Berlin, 1907.)
- Héman Bálint* és társai: A magyar történetírás új útjai. (1931.)
- Horn I. E.*: Ludwig Kossuth (Lipcse, 1851.)
- Horváth Jenő*: Anglia és a magyar szabadságharc. (Századok, 1925—26.)
- Horváth Jenő*: Az utolsó velencei-magyar szövetség 1849-ben. (Hadtörténeti Közlemények, 1926.)
- Horváth Mihály*: Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben. Genf, 1865. 3 kötet.
- Horváth Mihály*: Huszonöt év Magyarország történelméből. 3 kötet. 1864.
- Horváth Mihály*: Kossuth Lajos újabb leveleire. (Pest, 1868.)
- Irányi Dániel* jelentése Kossuthnak Poroszországába való küldetéséről. Paris, 1866. (Kiadatlan kézirat, a M. T. Akadémia tulajdona.)
- Irányi Dániel* et Cbassin Charles Louis: Histoire politique de la revolution de Hongrie, 1847—49. (1859.)
- Jánossy Dénes*: Kossuth politikai tervei az amerikai Egyesült Államokban. (Napkelet, 1928.)
- Jászi Oszkár*: Kossuth and the treaty of Trianon. (Foreign Affairs, Quaterly review 1933 October, Chicago.)
- Jókai Mór, Bródy Sándor, Rákosi Viktor*: Ezernyolcszáznegyvennyolc. Az 1848—49-iki magyar szabadságharc képekben. (1891.)
- Jósika Miklós báró*: Zur Geschichte des ungarischen Freiheitskampfes. (Lipcse, 1851.)
- Kastner J.*: Kossuth e la Sicilia. (Róma, 1928.)
- Kastner J.*: A Kossuth-emigráció keleti tervei Giacomo Durando irataiban. (Budapest, 1929.)
- Kastner J.*: L Ungheria libera nel risorgimento italiana. (Róma, 1925.)
- Kastner J.*: Alessandro Monti e la sua snissione diplomatiea in Ungheria. (Róma.)
- Kastner J.*: Mazzini et Kossuth. Lettere e documenti inediti. Firenze. (1929.)
- Kastner J.*: Garibaldi e la questione ungherese. (Budapest, 1933.)

- Kastrier* 3.: Cayour é Kossuth, {Firenze, 1934.)
- Károlyi* Árpád: Németújvári gróf Batthány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pöre. Magyar Történelmi Társulat. (1932.) 2 kötet.
- Kende* Géza: Magyarok Amerikában. Az amerikai magyarság története 1533—1926. II. kötet. (Cleveland, 1927.)
- Klapka* György: Emlékeimből. 1886.
- Kropf* Lajos: Anglia és a magyar forradalom. (Budapesti Szemle, (1905.)
- Kropf* Lajos: Kossuth és Mazzini 1853-ban. (Történelmi Szemle, 1913.)
- Komis* Gyula: Az államférfi, a politikai élet vizsgálata. 2 kötet. (1933.)
- Kölcsényi* Ferenc: Minden munkái. (Tíz kötet. 1887.)
- Kralik* Lajos: Görgey István. (1904.)
- Kralik*, Richard: Oesterreichische Geschichte. (1914.)
- László* Károly: Naplótöredékek az 1849-iki menekülteket, internáltakat, különösen Kossuthot és környezetét illetőleg Törökországban és az amerikai Egyesült Államokban. (1887.)
- Ludwig* Emil: Napoleon. (1928.)
- Ludwig*, Emil: Bismarck. (1926.)
- Masaryk* G. Tamás: Das Problem der kleinen Völker in der Europäischen Krisis (Prága, 1922.)
- Masaryk* T. G.: Szlávok a háború után. (1923.)
- Masaryk* T. G.: Die V/elk-Eevolution. Erinnerungen und Betrachtungen. 1914—1918. (Berlin, 1925.)
- Masaryk* T. G.: Das neue Europa. Der slavische Standpunkt. (Berlin—Prága, 1922.)
- Mac Carthy* Justus: Anglia története korunkban. 8 kötet. (1885.)
- Márki* Sándor—*Szilágyi* Sándor: A magyar nemzet története. (1898. X-ik kötet.)
- Markó* Árpád: Kossuth fogsága. (Napkelet, 1928.)
- Marx* Károly: Kossuth és Klapka. (Szabó Ervin: Marx és Engels válogatott művei. I. kötet. 1905.)
- Máthé* Elek: A magyar szabadságharc az egykorú angol sajtó tükrében. (Budapesti Hírlap. 1934 április 15.)
- Meszlényi-Kossuth*. (Memorial of Madame Susanne Kossuth. Boston, 1858.) -
- Mályusz* Elemér: Kossuth működésének társadalomtörténelmi háttere. (Napkelet, 1928.)
- Mednyánszky* César báró: Emlékezései és vallomásai az emigrációból. Dr. Öváry-Avary kiadása. (1930.)
- Méripáros* Lázár: Emlékezések., 2 kötet. (1867.)
- Mészáros* Lázár: Történelmi töredékek egy miniszteriális életből 1848—1853. (Kiadatlan a M. T. Akadémia tulajdonában.)
- Mészáros* Lázár: Naplója (a Nemzeti Múzeumban).
- Mevsenbufr*; Malvide: Memoiren einer Idealistin. 3 kötet. (Berlin, 1883.)

- Morley* John: The life of Richard Cobden. 2 kötet. (London, 1896.)
- Moesz* Gusztáv: Kossuth Lajos, a természet barátja. (Pesti Hírlap, 1927 november 13.)
- Moesz* Gusztáv: Kossuth Lajos és a botanika. (Természettudományi Közlöny, 1915.)
- Moesz* Gusztáv: Istenhez vezető gondolatok Kossuth Lajos herbariumában. (Hegyen épített város. 1927.)
- Napoleon*: Memoirs pour servir á l'histoire de France sous Napoleon, écrites a Sainte Helene par les généraux et publiés sur les manuscrits entièrement corrigés de la main de Napoleon. (Bibliothèque historique et militaire.) 6 kötet. (1854.)
- K. *Papp* Miklós: Caraffa és az eperjesi vértörvényszék. 2 kötet. (Kolozsvár, 1830.)
- Paléologue*, Maurice: Cavour. (1928.)
- Paléologue*, Maurice: A csár országa a nagy háborúban 3 kötet. (Harmadik kiadás, 1930.)
- Petho* Sándor: Görgey Arthur. (1931.)
- Pivany* E.: Webster and Kossuth. (Philadelphia, 1919.)
- Pivany* E.: Magyar-amerikai történelmi kapcsolatok. (Budapest, 1926.)
- Pivany* E.: Dudley Mann Ambrus küldetése. (Századok, 1918.)
- Pivany* E.: Kossuth és az amerikai iskolásgyermek. (Kolozsvár, 1918.)
- Pulszky*, Therese: Aus dem Tagebuche einer ungarischen Dame. 2 kötet. (Lipscse, 1850.)
- Pulszky*, Francis and Therese: White, red, black. Három kötet. (London, 1853.)
- Pidszky* Ferencz: Életem és korom. 4 kötet. (1882—1886.)
- Rapaics* Raymond: Kossuth Lajos és a természet. (Pesti Hírlap, 1927 november 6.)
- Redlich* Joseph: Kaiser Franz Joseph von Oesterreich. (Wien, 1928.)
- Rombauer* Róbert: Egy magyar nő élete az emigrációban. (Budapesti Szemle, 1913.)
- Srbik*, Heinrich: Metternich. 2 kötet. (1925.)
- Schlichter*, Hans: Aus Oesterreichs Vormärz: Ungarn. (1920.)
- Sebes* Dénes: Két Magyarország. (1931.)
- Smith*, Tolmin: Louis Kossuth, Prince Esterházy and Count Casimir Batthyány. (London, 1852.)
- Steier* Lajos: Beniczky Lajos visszaemlékezései és jelentései az 1848—49-iki szabadságharczról és a tót mozgalomról. A Magyar Történelmi Társulat kiadása. (1924.)
- teier* Lajos: Görgey és Kossuth. (1924.)
- teier* Lajos: Az 1849-iki trónfosztás előzményei és következményei. (1925.)
- Steier* Lajos: Haynau és Paskiewics. Ismeretlen adatok az 1848—49-iki szabadságharc történetéhez. 2 kötet. (1926.)
- Strachey*, Lytton: Queen Victoria. (1929.)

- Stillmann* Witham James: The autobiography of a Journalist. (Boston, 1901.)
- Sieghardt* Rudolf: Zolltrennung und Zolleinheit.
- SuMca* Szilárd: A múzeumi levéltár gyűjteményéből. (Magyar Könyvszemle, 1926.)
- Szabó* István: A honvédelmi bizottmány elnöki hivatala 1849-ben. (Debreczeni Szemle, 1928.)
- Szalay* József: Egy honvéd élményei. (Hazánk 9. és 10-ik kötet, 1887—88.)
- Széchenyi* István gróf: írói és hírlapírói vitája Kossuth Lajossal. Dr- Vizota Gyula. Magyar Történelmi Társulat kiadása. (1927 és 1930.)
- Szekfü* „Gyula: Három nemzedék. Egy hanyatló kor története. (1921.)
- Szekfü* Gjrola: Magyar történet. VII. kötet. A tizenkilencedik és huszadik század. (Budapest, 1933.)
- Szekfü* Gyula: A száműzött Rákóczi. (Budapest, 1909.)
- Szemere* Bertalan: Naplóm. 2 kötet, (1869.)
- Szemere* Bertalan: Száműzetésében írt levelek 1849—1862-ig. Idősb *Szinnyey* József: Komárom 1848—49-ben. (Hazánk, 1884.)
- Szöllösy* Ferenc: Kossuth és a magyar emigráció török földön. (Budapest, 1870.)
- Sztripszky* Hiador: Kossuth Lajos a rutén népköltészetben. (1907.)
- Tákáts* Sándor: Kossuth Lajos újságalapítási kísérlete 1844-ben. (A bécsi magyar történelmi intézet évkönyve, 1931.)
- Taine*, Hippolit Aäolf: A jelenkori Franciaország alakulása. (M. T. Akad. kiadása, 5 kötet. 1881—1890.)
- Taine* H. A.: Le régime moderne. 2 kötet. (Paris, 1891—94.)
- Teft* B. F. (Reverend): Hungary and Kossuth. (Philadelphia, 1852.)
- Tschuppik*, Karl: Franz Joseph I. (1928.)
- Thim* József: Militics Svetozár és az 1848—49-iki szerb fölkelés. (A bécsi magyar történelmi intézet évkönyve. 1931.)
- Tanárky* Gyula kiadatlan naplója 1849—1885. 23 kötet. (A Nemzeti Múzeumban.)
- Vachott* Sándorné: Rajzok a múltból. Első kötet. (1887.)
- Vajda* Emil: Kossuth Lajos élete (1902.)
- Vály* Béla: Kossuth Lajos »Nemzeti drámája«. (Magyar Salon, 1888.)
- Vas* György: Kossuth Lajos hírlapi cikkei. (Történelmi Szemle, 1913.)
- Veres* Sándor: A magyar emigráció a Keleten. 2 kötet. (1878.)
- Vizota* Gyula: Kossuth Lajos írott hírlapjai. (Budapesti Szemle, 1927.)
- Vizota* Gyula: Kossuth Lajos és a »Hetilap«. (Katholikus Szemle, 1928.)
- Vigevano* Attilio: La légioné ungherese in Italia. (1859—1867.) Roma. (1924.)

- Viszota* Gyula: Kossuth Lajos levelei a Budapesti Évlapok ügyében. (Irodalomtörténeti Közlemények, 1931.)
- Viszota* Gyula: Kossuth küzdelme a Budapesti Évlapokért. (Irodalomtörténeti Közlemények, 1931.)
- Vörös* Antal naplója és aktagyűjteménye a Nemzeti Múzeumban.
- Wacquant*, Anatole: Die ungarische Donau-Armee 1848—49. (Breslau, 1900.)
- Weinberger* Arthur: Kossuth Lajos, a városi ügyész. (Pesti Hirlap, 1928.)
- Wirkner* Lajos: Élményeim. (1879.)
- Woodward* W. E.: George Washington. Image and the Man. (1931.)
- Zimándy* Ignác: Kossuth Lajos a világ ítélőszéke előtt. (1896.)

Időmutató Kossuth életéhez

Hegyaljai Kiss Géza »Kossuth-művéből.

- 1802 szeptember 19-én született Monokon.
- 1803—1808-ig Olaszliszván laknak.
- 1808 február 26-án atyja házat vesz Sátoraljaújhelyben a Barátszeren.
- 1808—1810-ben Újhelyben jár elemi iskolába.
- 1810—1816-ig Újhelyben jár a kegyesrendi gimnáziumba.
- 1816—1819 Eperjesen tanul az evangélikus kollégiumban.
- 1819—1821 Sárospatakon jogot tanul.
- 1824-ben ügyvéddé esküszik.
- 1824 november 9-én ügyvédi oklevelét Zemplén vármegye közgyűlésén kihirdetik.
- 1827 április 16-án jegyzőkönyvbe foglalja az újhelyi ev. isteni tisztelet magyarnyelvűségét.
- 1827-ben szervezi az újhelyi tűzoltóságot.
- 1825—1827-ben a pozsonyi országgyűlésen báró Révay Ferencné követe.
- 1826—1832 az újhelyi ev. egyház fiskálisa, jegyzője.
- 1826-ban színrekerül egy németből átdolgozott darabja.
- 1828-ban értekezést ír az Éhségmentő intézetekről.
- 1829-től Újhely város ügyvédje.
- 1829-től Zemplén vármegye táblabírája.
- 1830 április 12-től Egerben, Miskolcon, Debrecenben, Pozsonyban, Kolozsvárott többször előadva Kossuth Lajos, Zemplén megye ügyvédjének *András és Béla* című ősi nagy drámája.
- 1830-ban első beszéde a zempléni megyegyűlésen.
- 1831-ben Szapáry Péter grófné ügyvédje.
- 1831-ben megvédi Újhelyt a felsőzempléni zendüléstől.
- 1831-ben a kolera elleni vészbizottság elnöke.
- 1832 szeptember 5-én beszéde Zemplén közgyűlésén.

1832—1836-ig a pozsonyi országgyűlésen báró Vécsey Sámuel követe.

1832 december 17-én jelenik meg az Országgyűlési Tudósítók X száma.

1833 október 1-én litografáló készülékét lefoglalják.

1836-ban Fáy András levelező tagnak ajánlja a Tudományos Akadémián.

1836 tavaszán Pestre költözik.

1836 július 1-én megindítja a Törvényhatósági tudósításokat.

1837 május 4-én éjjel elfogják és Budavár börtönébe zárják.

1839 március 2-án a hétszemélyes tábla 4 évi fogságra ítéli.

1839 június 13-án atyja meghal Alsódabason.

1840 május 13-án fogságából megszabadul.

1840 május 14-én nem fogadja el Wesselényi birtokainak jószágigazgatóságát,

1840 májusában Párád fürdőn üdül.

1840 június 11-én Pest megye közgyűlésén lép fel meleg ünneplés kíséretében.

1840 július 1-én Gyomron és Lőcsődön birtokot bérel.

1840 június 25-én Ujhelyben lakomát rendeznek tiszteletére.

1841 január 2-től szerkeszti a Pesti Hírlapot.

1841 január 9-én nőül veszi Meszlényi Teréziát. (Született 1810, meghalt 1865.)

1841 március 7-én Tinnyén vásárol házat és birtokot.

1841 november 13-tól aligazgatója az alakult Országos Iparegyesületnek.

1841 őszén jelenik meg röpirata: Felelet Széchenyi Istvánnak,

1841 november 16-án született első fia, Ferenc, Pesten. (Meghalt 1914.)

1842 augusztusban rendezi az első műipari kiállítást.

1843 május 10-én született Pesten leánya, Vilma. (Meghalt 1862 április 21-én Nerviben. Budapesten temetik 1894 március 31-én.)

1843 decemberben alakult a Magyar Kereskedelmi Társulat, Kossuth választmányi tag.

1844 május 26-án született Pesten második fia, Lajos Tódor. (Meghalt 1918 Milánóban, Pestre hozták 1923-ban.)

1844 június 30-án megválnak a Pesti Hírlap szerkesztésétől.

1844 október 16-án Országos Védegylet alakul Pozsonyban. Kossuth igazgató.

1844—46-ban Kossuth szervezi a védegyletet vidéken is.

Az egylet Kossuthot választja tiszteletbeli elnökéül.

1845-ben eladja a tinnyi birtokot.

1847 január 5-én Pest megye gyűlésén József nádor felett mond emlékbeszédet.

1847 nyarán működni kezd Kossuth fonógyára.

1847-ben Széchenyi a Politikai Programtörvényekben visszavonulásra kéri.

1847 november 10-től december 15-ig tizenkétszer szólal fel az országgyűlésen.

1848 január 14-től december 31-ig százharminckétszer szólal fel az országgyűlésen.

1848 január 14-én Kossuth nagy beszéde a Részek visszacsatolásáról,

1848 február 5-én az adminisztratív rendszerről.

1848 március 3-án nagy beszéde a felelős magyar minisztériumról.

1848 március 15-én indítványozza a közteherviselést.

1848 március 15-én bécsi bevonulása.

1848 március 17-én a király felelős minisztériumot ígér. Kossuth pénzügyminiszter.

1848 március 31-én nagy beszéde a királyi leiratról.

1848 május 3-án pénzverésről gondoskodik.

1848 július 5-én Kossuthot a pesti belvárosi kerület választja képviselőjévé.

1848 július 1-től *Kossuth Hírlapja*-ban szól a nemzethez.

1848 július 11-én az országgyűlés megszavazza Kossuth beszédére a 200.000 újoncot és a 42 millió forintot.

1848 augusztus 5-én kibocsátja a Kossuth-bankót.

1848 szeptember 11-én a Ház Kossuthot bízza meg a kormányzással.

1848 szeptember 18-án jelenik meg Jóslat című toborzója.

1848 szeptember 22-én a honvédelmi bizottság tagjává választják.

1848 szeptember 24—27-én Cegléden, Kőrösön, Szolnokon, Kecskeméten honvédet toboroz.

1848 október 3-án királyi kiáltvány Kossuthot teszi felelőssé a törtétekért.

1848 október 8-án a honvédelmi bizottmány elnökévé választják.

1848 október 10-én Kossuth a pándorfi táborba megy.

1848 október 27-én lóháton buzdítja az ezredeket a harcra.

1848 október 31-én Görgeyt nevezi feldunai fővezérré.

1848 október 31-én az országgyűlés Debrecenbe teszi át székhelyét.

1849 január 9-én nagy beszédje a debreceni parlamentben.

1849 január 9-től május 5-ig húsz felszólalása az országgyűlésen.

1849 február 1-én Dembinszkyt nevezi a honvédseregek fővezérévé.

1849 március 25-én a táborba indul Tiszafüredre.

1849 március 31-én Egerben Görgeyt nevezi fővezérré.

1849 április 6-án Kossuth az isaszegi táborban.

1849 április 8-án szózata a gödöllői táborból.

1849 április 14-én nagy beszéde Debrecenben a függetlenségi nyilatkozatról.

1849 április 14-én az ország kormányzójává kiáltják ki.

- 1849 május, 1-én nevezi ki minisztériumát Szemére Bertalan elnökségével.
- 1849 május 4-én teszi le kormányzói esküjét.
- 1849 június 5-én vonul be Kossuth a visszafoglalt Pestre.
- 1849 Június, tiltakozás az orosz beavatkozás ellen.
- 1849 június 17-én bejön az orosz.
- 1849 július 12-én Kossuth és a kormány Szegedre teszi át székhelyét.
- 1849 augusztus 1-én Kossuth a kormánnyal Aradra megy.
- 1849 augusztus 11-én Kossuth Görgeyre ruházza a katonai és polgári főhatalmat.
- 1849 augusztus 17-én Kossuth Orsovánál elhagyja Magyarországot.
- 1849 szeptember 3-án Viddinben lóháton bejárja az emigráns-tábort lelkesítő beszédekkel.
- 1849 szeptember 21-én kijelenti, hogy inkább bitón hal meg, mint keresztyén hitét elhagyja.
- 1849 november 3-tól 21-ig kocsin Sumlába költözik.
- 1849 december 18-án tizennégy orgyilkos érkezik Sumlába Kossuth megölésére.
- 1850 január 15-én érkezik Sumlába Kossuthné.
- 1850 február 24-től április 12-ig utaznak Kutahiába.
- 1850 június 18-án érkeznek Kutahiába Kossuth gyermekei.
- 1851 januárban török-magyar nyelvtant ír.
- 1851 szeptember 1-én elhagyják Kutahiát.
- 1851 szeptember 11-én indulnak el a Mississippi amerikai fregatte-on.
- 1851 október 23-tól november 20-ig angliai diadalútja.
- 1851 október 23-án Southamptonban ünneplik az angolok.
- 1851 október 29-én bevonul Londonba.
- 1851 november 10-től Manchesterben ünneplik.
- 1851 december 6-án Newyorkba vonul be.
- 1851 december 22-től Philadelphiában.
- 1851 december 30-án diadala Washingtonban.
- 1852 január 22-én Pittsburgban.
- 1852 február 9-én Columbusban.
- 1852 április 17-től május 18-ig Bostonban.
- 1852 május 18-tól Albany, Buffalo, Utica s más helyeken.
- 1852 július 14-én az Africa gőzösön inkognitóban Londonba indul.
- 1852—1859-ig visszavonultan él Londonban, többnyire csak felolvasó körútra megy vidékre.
- 1853 januárban Brüsszelben meghal édesanyja.
- 1853-ban a kitörő krími háborúval kapcsolatban szervezi a magyar felkelést.
- 1854 június 5-től november 29-ig hét helyen mond beszédet.
- 1856—58-ban harmincöt helyen mond mintegy 70 beszédet.

1859 május 5-én Parisban fogadja kihallgatáson Napoleon Lajos császár.

1859 májusban Angliában küzd Anglia semlegességéért.

1859 június 16-tól július 11-ig Olaszországban.

1859 július 11 után pár hetet Svájcban tölt.

1861 júniusában családjával Olaszországba költözik.

1861 április 21-én Vilma lánya Nerviben meghal, Genuában temetik.

1865-ben Torinóba (Turin) megy lakni.

1865 szeptember 1-én neje meghal Turinban.

1867 május 22-én nyílt levelet ír Deák Ferenchez.

1867—1884-ig behatóan foglalkozik növénygyűjtéssel.

1867-ben Jászberény, Vác, Némettiszög képviselőjévé választja.

1874-ben Collegno al Baraccone-ba költözik.

1874 január 24-én a ceglédi százas küldöttség hívja haza.

1874 áprilisban Ihász is meghal, Kossuth Turinba költözik a Via dei Mille 22. számú házba.

1880-áprilisban útnak indítja *Irataim az emigrációból* című művéj.

1886 januárban Róma, Pompeji, Sorrentó vidékén végez természetrajzi kutatásokat.

1886 júliusában Svájcot keresi fel.

1888 augusztusában több hetet tölt kirándulásban.

1889-ben 845 magyar látogatja meg.

1890 január 10-én az 1879, V. te. 31. paragrafusa alapján megszűnik magyar állampolgár lenni.

1892 szeptember 14-én Budapest főváros díszpolgárává választja.

1892 szeptember 19. 90-edik születésnapja országos ünnep.

1893 december elején megbetegszik, pár hét múlva jobban lesz.

1894 március 3-án íróasztalánál rosszul lesz, többé nem kel fel ágyából.

1894 március 15-én a nemzet Múzeuma számára megveszik Kossuth könyvtárát.

1894 március 20-án este 10 óra 55 perckor Turinban meghal.

1894 március 28-án temetési szertartása Turinban.

1894 március 28-án éjjel Kossuthné és Vilma koporsójával együtt hazafelé indul gyászmenete.

1894 március 30-án délután érkezik a budapesti nyugati pályaudvarra. Felravatalozzák a Nemzeti Múzeum díszcsarnokában.

1894 április 1-én országos pompával temetik a kerepesi temető dízsírjába.

1894—1927-ig több mint 80 szobrot emelnek tiszteletére az országban.

1902-ben teszik le alapkövét a budapesti Kossuth-mauzóleumnak.